

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2010

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – 255 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 29 червня 2010 р. (протокол № 11).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, доцент
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Іван Патер - доктор історичних наук, професор
Костянтин Кондратюк - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №15879-4351 від 12.10.2009 р.

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2010

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)“16/18”

Тетяна Чубіна

НЕМИРІВСЬКА ГІМНАЗІЯ: МЕЦЕНАТСЬКИЙ ПРОЕКТ ПОТОЦЬКИХ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство, не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті йдеться про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: Немирівська гімназія, Потоцькі, Болеслав Потоцький, меценатська діяльність, учні.

Засвоєння спадщини минулого, її критичне осмислення та використання – важливі умови поступального руху як сучасної науки, так і суспільства в цілому. У цьому контексті актуальним постає вивчення такого соціально-економічного і морально-психологічного явища, як благодійність.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що питання благодійності в Україні тривалий період замовчувалося, а саме явище розглядалося тенденційно й упереджено. Однак останнім часом історія благодійного руху, діяльність окремих осіб та родин привертає дедалі більшу увагу істориків, оскільки благодійність залишається важливим аспектом громадського життя та відносин між державою і громадянським суспільством.

Мета статті – дослідити діяльність Немирівської гімназії як меценатського проекту Потоцьких.

Основні завдання статті: охарактеризувати передумови появи гімназії у Немирові; дослідити місце й роль графа Б. Потоцького в процесі становлення навчально-виховного процесу; висвітлити вплив зовнішніх чинників на формування й становлення навчального закладу.

Об'єкт дослідження – соціально-економічні, суспільно-політичні чинники і процеси, що сприяли відкриттю Немирівської гімназії.

Предмет дослідження – Немирівська гімназія, як меценатський проект Потоцьких.

Історіографія праць, присвячених досліджуваній проблемі, є доволі незначною. Деякі автори, О. Борисюк, І. Романюк [3] узагальнено подають історію Немирівської гімназії. С. Стрибульський [5] наводить лише історичну довідку про навчальний заклад. Однак цілісної і синтетичної праці, на жаль, ще не написано.

Перспективним, як на нашу думку, є дослідження власне навчально-виховного процесу, кадрового складу учителів тощо.

У другій половині XIX ст. в Україні існувала розгалужена система добродійних установ та організацій. На приватні кошти створювалися й утримувалися притулки, лікарні, школи, дитячі садки, будувалися громадські будівлі. Вивчення досвіду меценатської діяльності Потоцьких допоможе більш зважливо вирішити проблеми підтримки молодого покоління, задоволення її потягу до освіти, а також відродження і збагачення духовності та загальнолюдських цінностей взагалі. Серед меценатських проектів XIX ст. особливе місце посідає проект Потоцьких – Немирівська гімназія.

У 1838 р. в Немирові було відкрито першу на Поділлі класичну чоловічу гімназію [1], і з цього часу невеличке містечко Немирів стає культурно-просвітницьким центром Поділля та всього Південно-Західного району царської Росії [2].

Історія цієї гімназії розпочалася 1785 р., коли володар Немирова, підкоморій великий коронний, генерал-лейтенант військ коронних, депутат сейму і колекціонер Вінцентій Потоцький (помер 1825 р.), згідно з постановами едукаційної комісії королівської Польщі заснував тут приватний навчальний заклад для “шляхетної молоді” [3, с. 80]. Спочатку в ньому навчалося двадцять учнів, а через десять років у п'яти класах уже налічувалося понад двісті учнів та дванадцять викладачів [4, с. 93].

У травні 1787 р. В. Потоцький урочисто, під гарматні салюти, приймав короля Станіслава Августа Понятовського, який повертався з Канева, де мав зустріч із Катериною II. Він із задоволенням представив королю представників “шляхетної молоді” – учнів приватного закладу, які, одягнені в

парадну форму, віддали честь королю зброєю. Такий урочистий прийом королю Станіславу Августу сподобався, він відвідав училище, спілкувався з учнями й опитував їх, залишившись задоволеним їхніми знаннями, особливо з математики. Після цього висловив подяку В. Потоцькому і комісарові Люберецькому за те, що Немирів став справжнім опорним центром на сході Речі Посполитої. Разом із тим король висловив готовність брати участь у пожертвуванні на утримання бідних учнів. Граф В. Потоцький відхилив цю жертву, пообіцявши королю утримувати бідних учнів та все училище за власний кошт, і формально зобов'язався щороку вносити на утримання училища 1558 карбованців (крб.) сріблом. Окрім цього, кожен учень, виключаючи найбідніших, платив щорічно за навчання 1 крб. 37 коп. [5, с. 3–4].

Таким чином, перший навчальний заклад у м. Немирові був заснований 1785 р.; згодом його було перетворено на дворянське училище, а пізніше, в 1838 р., – на гімназію.

У 1788 р. генерал-майор Микола Гердієв складає детальний “План польського містечка Немирова”, на якому виокремлює “дім, у якому живе граф Потоцький”, і навпроти – гімназію. Так, уперше автор плану Немирова назвав училище “шляхетної молоді” гімназією, а це свідчить про те, що 1785 р. – є роком заснування Немирівської гімназії.

Після поділів Польщі, Річ Посполита зникає з карти Європи як самостійна держава, відповідно зникає й Немирівська гімназія. На “Плані польського містечка Немирова”, складеному російськими “інженерами-прапорщиками” Федором (прізвище не збереглося) та Павлом Івановим до 1803 р., Немирівська гімназія відсутня [3, с. 80].

Насправді ж гімназія працювала, проте в іншому приміщенні. З відповіді, даної проректором Немирівського училища, на запит радників Подільської казенної палати і губернського правління від 27 вересня 1799 р., можна бачити, в якому стані перебувало це училище упродовж 1795–1799 рр.

У 1795 р. Немирівське училище складалося з п'яти класів, і в ньому викладалися такі предмети, як: закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, географія, історія загальна і природна, фізика, анатомія, логіка, природне право; мови: польська, французька, німецька, латинська і російська; до предметів, що викладалися, входили також малювання і музика. Начальник закладу називався спочатку “ржондца”, а потім – проректор; учителі предметів іменувалися професорами, а мов і мистецтв – метрами. Викладачів цього року було 12, а учнів 241; по класах учні ділилися так: у першому класі – 102 учні, в другому – 45, в третьому – 47, у четвертому – 21 і в п'ятому – 26. Значна кількість учнів, як видно з відомостей, римо-католицького віросповідання. Щодо віку учнів, то звертає на себе увагу той факт, що в першому класі зустрічаються учні від 6 до 23 років, а в п'ятому класі – до 33 років. У 1799 р. кількість учнів збільшилося до 359 [5, с. 5].

При Немирівському училищі, від самого його відкриття, існував пансіон (konwikt). Пансіонери щорічно платили 540 злотих і перебували під особливим наглядом, слухали в класі загальні уроки, а мови викладалися для них окремо – по 7,5 годин на тиждень. Пансіонер, бажаючи мати особливого служителя, вносив, окрім указаної платні, ще 4 червонці; папір, пера та інше навчальне обладнання пансіонери повинні були купувати за власні гроші; охочі навчатися музики платили 5 злотих щомісячно; на користь лікаря і на ліки призначалася особлива платня. Як за утримання пансіонерів, так і за навчання та інші потреби внесок коштів проводився попередньо, на початку кожного півріччя [5, с. 6].

Для спостереження за навчанням і поведінкою пансіонерів, окрім приставлених до них професорів та метрів, вибиралися кращі учні – зі зразковою поведінкою і відмінною успішністю. Такі учні називалися “директорами”. Кожному з них доручалося шість пансіонерів; обов'язком директорів було займатися повторенням поясненого в класі.

Іменним указом імператора від 24 січня 1803 р., таємний радник, князь Адам Чарторийський був призначений попечителем Віленського університету і його округу, до якого входили губернії: Віленська, Гродненська, Вітебська, Могилевська, Київська, Мінська, Волинська та Подільська. Відповідно до затверджених правил міністерства народної освіти, усі навчальні заклади, у визначених губерніях, належали до університетського округу [5, с. 8].

Ще у 1579 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій заснував у Вільно (так тоді називався Вільнюс – Т.Ч.) академію, наділену університетськими правами і привілеями. Нею керували єзуїти. Коли 1773 р. в Литві заборонили орден, академія перетворилася на Головну школу Великого князівства Литовського. Після поділу Речі Посполитої у 1795 р. Литва увійшла до складу Росії. У квітні 1803 р. Олександр I реорганізував школу в Імператорський Віленський університет, який поступово став одним із найбільших у Європі [6].

З утворенням Віленського університету облаштуванням навчальних закладів та проведенням навчально-виховного процесу, переважно у Віленському окрузі, займалися поляки. У південно-західному краї найактивнішу позицію в цьому процесі зайняв граф Фадей Чацький. Призначений найвищим повноважним візитатором трьох південно-західних губерній, він близько десяти років працював у цій сфері. Його діяльність була надзвичайно плідною, що видно не лише з кількості створених ним у південно-західному краї навчальних закладів (у 1813 р. їх кількість зросла до 127, тоді як 1803 р. було лише 5), а й з зібраних ним фондів на суму більше мільйона карбованців асигнаціями [5, с. 9].

Уперше граф Ф. Чацький ревізував Немирівське училище наприкінці 1803 р. Перед цією ревізією, директор училищ Кам'янець-Подільської губернії, Мишковський писав проректорові Добржанському: "Цим сповіщаю вас, що, коли ревізія ввіреного Вам училища здійсниться через очікуваного таємного радника і кавалера графа Чацького, то слід учинити короткий опис оної; один екземпляр покласти в бібліотеку училища, а інший доставити мені для зберігання, щоб пам'ять цієї знаменитої події була збережена по важливості оної назавжди для історії успіхів освіти". Якими були результати цієї ревізії, на жаль, невідомо, через відсутність документів в архіві [5, с. 9].

У 1804 р. план навчання в училищах, підлеглих Віленському університету, під впливом його опікуна, князя Адама Чарторийського, був значно розширений, порівняно з училищами інших університетських округів. Як на особливі характерні риси навчального плану училища Адама Чарторийського слід указати: 1) введення викладання предметів у всіх навчальних закладах Віленського округу польською мовою; 2) припинення викладання закону Божого; на цей предмет для православних учнів виділявся тільки один урок – у неділю після обідні; для учнів-католиків щоденне (з 7 год. 30 хв. ранку) богослужіння, після якого постійно відбувалося навчання.

У 1805 р. граф Щенсний Єжи Потоцький, бажаючи поліпшити матеріальне становище училища, записав на його користь із кожної душі чоловічої статі свого маєтку по одному карбованцю, що склало 18476 крб. та зобов'язав своїх спадкоємців платити на цю суму п'ятий відсоток Немирівському училищу [7, с. 10].

Коли після спустошливих пожеж 1803 і 1811 рр. Немирів опинився без будинку для гімназії, нова володарка Немирова і навколишніх сіл із 1809 р., графиня Софія Потоцька, відкрила у 1815 р. Гайсинсько-Брацлавське повітове училище [8, с. 219]. У ньому було лише чотири класи, замість попередніх п'яти, причому два вищі – з дворічним курсом; предмети були ті ж самі, що й у гімназіях, але в меншому обсязі. Першим його куратором був Теодор Скімбірович; уже в 1820 р. в училищі навчалось 365 учнів, в тому числі 300 католиків та лише 20 православних і 3 протестанти. Кількість учнів щороку зростала.

Згідно з новим планом, затвердженим у 1825 р. для училищ Віленського навчального округу, в Немирівському повітовому училищі або Гайсинсько-Брацлавському повітовому, як воно вже називалося, відбулись зміни. До навчальної програми училища входили такі предмети: закон Божий; арифметика; алгебра; геометрія; фізика; зоологія; ботаніка; мінералогія; практичне землемірство; наука про торгівлю; технологія; наука про сільське господарство; риторика; топографічне малювання; наука про садівництво; географія; історія загальна; мови: польська, російська, латинська, французька та німецька. Цього року училище складалося з чотирьох класів із підготовчим при них, а в 1830 р. було дозволено додати п'ятий і шостий класи для того, щоб викладання зазначених предметів у більшому обсязі та з їх кращим засвоєнням дало учням змогу вступати безпосередньо до університету. Проте ці класи так і не були відкриті, оскільки незабаром після цього розпорядження училище в м. Немирові припинило навчальний процес [5, с. 11].

Згідно з найвищим указом від 12 січня 1831 р., відбувся новий розподіл навчальних округів, за яким усі навчальні заклади Кам'янець-Подільської губернії були приєднані до Харківського навчального округу. Наступного, 1832 р., Немирівське училище припинило діяльність, а його майно, як-то: бібліотека, речі та справи – перепроваджені до Вінниці для пересилання до Кам'янця-Подільського.

Після смерті Софії Потоцької у 1822 р., володарем Немирова стає її син, граф Болеслав Потоцький (1805–1893 рр.). 1834 р. він разом із впливовими міщанами поновив роботу училища [3, с. 81].

Так, після дворічної перерви, училище у м. Немирові відновило діяльність. "День 26 червня 1834 р., – писав доглядач цього училища І. Миладовський, – був найбажанішим днем для дворянства південних повітів Кам'янець-Подільської губернії, яке бажало виховувати своїх дітей у громадських училищах. У великому кам'яному будинку, відмінно побудованому за коштом графа Болеслава Потоцького й пожертвованому для училища, відбувалася публічна церемонія відкриття Не-

мирівського повітового училища й першого розряду парафіяльного училища при ньому. На цій урочистій події були присутні директор училищ, проводир дворянства Брацлавського повіту та численне Подільське краще дворянство обох статей. Після здійснення в парафіяльному костюльній літургії, молебню за здоров'я шанованого винуватця цієї урочистості та молебню про початок навчання керівні особи й учні зі всією громадою вирушили в училищний дім, де священник греко-російського сповідання відслужив урочистий молебен із водоосвяченням і окропив священною водою весь будинок училища. Після цього були прочитані деякі приписання начальства щодо відкриття Немирівського повітового училища". Штатний доглядач І. Миладовський виголосив промову про те, "що виховання учнів повинне відповідати загальній меті й очікуванням уряду для загального добра і благополуччя народу". Учитель латинської мови Бутович коротко виклав учням необхідність однаково ретельно займатися всіма предметами [5, с. 13–14]. Навчальні заняття почалися з першого серпня.

16 червня 1835 р. було затверджено штат гімназій та повітових училищ для дворян і міщан Київської, Волинської та Подільської губерній. На підставі цього Немирівське училище 8 січня 1836 р. було перетворене на чотирикласне дворянське училище, в якому в перших трьох класах усі предмети викладалися в такому ж обсязі, як у трьох нижчих класах гімназії, з тим, щоб учні могли безпосередньо вступати до четвертого класу гімназії. Четвертий клас дворянського училища призначався тільки для таких учнів, що за певних обставин не змогли або не бажали вступити до гімназії [5, с. 15].

Графові Б. Потоцькому допомагало те, що він з 1835 р. обіймав посаду помічника попечителя Київського навчального округу, куди входив і Немирів. Саме ці зв'язки сприяли розширенню училища та підготовці до відновлення гімназії. Якщо спочатку в училищі навчалось 216 учнів, то в наступні роки їх кількість зросла до 450. Досить помітну перевагу в училищі мали католики. З усіх його учнів лише 24 були православними українцями, а решту становили католики-поляки. Куратором училища був поляк Деонісій Опацький, а директором – теж поляк, доктор філософії Ян Миладовський [3, с. 81].

Немирівське дворянське училище розміщувалося в кам'яному одноповерховому будинку, що, згідно з історичною запискою за 1835/1836 навчальний рік, складався з двох зал, п'яти класних кімнат, бібліотеки, канцелярії доглядача, двох кімнат для зборів учителів, декількох кімнат, зайнятих парафіяльним училищем і комори. При будинку був великий двір, але без огорожі. Училище втримувалося почасти на засоби державного казначейства (із Брацлавського повітового казначейства відпускалося 2850–3987 крб.), відсотки від капіталу, пожертвованого графами Потоцькими (85335 крб. 28 коп.), окрім того, в Одеському банку перебувало на зберіганні від залишків колишніх років близько 20 тис. крб. За кількістю учнів Немирівське училище було досить численним: у 1834 р., як видно зі звіту, в ньому навчалось 103 учні, а в парафіяльному училищі – 48; згодом їх кількість поступово збільшується й у 1838 р. доходить до 430. Однак училище не мало значної навчально-матеріальної бази. В історичній записці за 1837/1838 навчальний рік зазначалося, що у бібліотеці є всього 410 творів; а у фізичному кабінеті наявні лише кілька приладів, придатних до використання. У 1838 р. граф Болеслав Потоцький звернувся до міністерства народної освіти з пропозицією перетворити повітове дворянське училище, що перебувало у його маєтку, м. Немирові, на гімназію [5, с. 15–16].

У цій пропозиції граф брав на себе такі зобов'язання: пожертвований графами Вінцентом і Щенським Єжи Потоцьким капітал, що належить училищу, він забезпечував законною заставою власного маєтку; до суми, що відпускалася колись на утримання училища (близько 1022 крб) він зобов'язувався з власного маєтку щорічно додавати на утримання гімназії й парафіяльного при ній училища 3252 крб. 65 коп. сріблом. У зв'язку з тим, що займаний училищем будинок недостатній для того, щоб розмістити у ньому гімназію, граф обіцяє незабаром вибудувати новий будинок для розміщення в ньому класів гімназії, а також окремий будинок поблизу головного корпусу для парафіяльного училища й кілька будинків для чиновників гімназії, згідно з затвердженим керівництвом училища планом [5, с. 16–17].

Унаслідок клопотання графа Болеслава Потоцького, 16 квітня 1838 р. імператор повелівав: "На місце існуючого в м. Немирів повітового училища для дворян заснувати там гімназію" [5, с. 17].

У день відкриття було велике свято. Учитель історії та статистики В. Орда і вчитель російської мови П. Семеновський підготували віршовані вітання, що їх виголосили учні. Були запрошені батьки і впливові міщани. Увечері в палаці відбувся бал.

При гімназії існувала і книжкова крамниця, в якій торгував один з учителів і за це жив безкоштовно в одному з будинків. Прибуток від торгівлі становив 800–1500 крб. Усі питання, пов'язані з навчанням і побутом учителів чи гімназистів, вирішувалися за допомогою графа [9, с. 90].

Б. Потоцький запрошує до Немирова професора механіки й архітектури Київського університету Св. Володимира Ф.І. Меховича (1783–1853 рр.), який виконував обов'язки архітектора Київського навчального округу для розбудови міста [10, с. 269]. За кілька років, на замовлення графа, Ф. Мехович за своїми проектами збудував низку важливих споруд, що збагатили Немирів. Особливе місце серед них посіла гімназія – великий двоповерховий цегляний будинок, побудований у 1838 р. на місці старого будинку Потоцьких, був витриманий у дусі практичної казенної архітектури пізнього класицизму. Б. Потоцький домігся, щоб цей заклад одержав офіційну назву – Немирівська гімназія. Так, 1838 р. вважається новим відліком в історії відновленої Немирівської гімназії, що невдовзі стала відомою майже на всі українські південно-західні регіони Росії.

Зберігся архівний документ "Зобов'язання, дані графом Болеславом Потоцьким, і заява управляючого Болеслава Потоцького Франца Шлегеля про пожертву грошей зі своїх доходів на утримання Немирівської гімназії та приходської школи. 1838–1839 рр." [11], у якій зазначено, що "[...] граф Болеслав Станіславович Потоцький пожертвував на заснування [...] його Немирівської гімназії з паралельними її класами та приходським при ній училищем щорічно назавжди платежу по 3252 крб 65 коп. сріблом" [11, арк. 16], а також "...місце в м. Немирів під забудівлю на Ботанічний сад... та побудову на власний кошт приміщень, будинків та інших будівель, як під приміщення гімназії, так і на квартири для вчителів..." [11, арк. 16 зв.].

Упродовж усього часу, коли граф Б.С. Потоцький був почесним опікуном Немирівської гімназії (1839–1866 рр.), він з особливою увагою і турботою ставився до потреб закладу й учнів [12, арк. 69 зв.]. При гімназії, в спільній квартирі, на його кошти утримувалося до 30 вихованців. Граф не лише матеріально допомагав учням, а й улаштовував у своєму палаці вечори, гуляння в парку й різні забави. У святкові дні для гімназистів, учителів та мешканців міста він проводив бали. Під звуки палацового оркестру відкривав танці в першій парі з якоюсь із жінок. На Великдень, на галявині, перед палацом улаштовувалися гойдалки. Грав чудовий оркестр під керівництвом умілого і талановитого Йогана Ладвера (Ландера?) [9, с. 91]. Граф завжди по-батьківськи ставився до учнів, допомагаючи тим, хто потребував підтримки.

Болеслав Потоцький давав бали, розбудовував місто і саму гімназію, організував роботу лазарету. Мешканці міста часто зверталися до нього по допомогу з різних питань. Під час польських подій 1830 р та пізніше він неодноразово заступався за гімназистів, які доволі активно проявляли свої політичні вподобання.

Граф звів при гімназії католицьку каплицю, освячену 1856 р. іменем Святого Болеслава. Немирівська гімназія дуже швидко стала відомою на все Поділля і в роки найбільшого розквіту нараховувала близько 450 учнів. Крім того, Потоцький заснував жіночий пансіон у Немирові (1836 р.) і 4-класну школу в Богополі. Значні суми він жертвував не лише на утримання всіх названих закладів, а й на стипендії [13, с. 527].

До польського повстання в Немирівській гімназії навчалися в основному поляки. Так, у 1838 р. православних навчалось лише 48. Учні жили на квартирах. Було заведено чотири типи квартир із відповідною платою – 150, 100, 75 і 50 крб. щорічно. Усе визначалося умовами проживання і харчування. До першої категорії, крім того, був приставлений гувернер-француз [9, с. 91].

Немирівську гімназію часто відвідував й відомий усьому світові геніальний хірург та педагог Микола Іванович Пирогов. Будучи попечителем Київського навчального округу, він контролював виховний процес у навчальних закладах округу. У своєму циркулярі "Основні засади правил про провини і покарання учнів" відзначав, що за кількістю покарань різками Немирівська гімназія посідає друге місце в окрузі. У 1858 р. із 600 гімназистів тут було висічено 67, тобто кожний дев'ятий учень, – і це в роки найбільшого розвитку Немирівської гімназії, коли тут викладали чимало відомих діячів культури. Згодом попечитель М.І. Пирогов заборонив тілесні покарання і грубе ставлення вчителів до гімназистів. Реформа М.І. Пирогова здійснила переворот у гімназійному житті [4, с. 93].

У Немирівській гімназії швидко збільшується кількість учнів – аж до 700 осіб у 1862–1863 навчальному році. У цей час Немирівська гімназія стає найбільшою в Росії, а містечко – науково-просвітницьким центром усього південно-західного регіону. Немирів називали тоді "Подільськими Афінами" [3, с. 82].

Болеслав Потоцький у 1848 р. створив також у Немирові дитячий притулок [14], названий на честь його дружини "Притулком графині Марії Потоцької", і був затверджений його попечителем.

На утримання цього закладу він пожертвував 3 тисячі крб. Крім того, в Немирові існував притулок для дітей-сиріт, заснований дружиною Болеслава Потоцького. Сирітські притулки існували й в окремих селах. Так, у Ковалівці таким притулком керував Семен Серветник, за що йому платили 1 крб. щомісячно [9, с. 103].

Після придушення польського повстання у 1863 р. граф Б. Потоцький покинув Немирів та переїхав до Петербурга. Це згубно позначилося на долі гімназії: чисельність учнів скоротилася в 3,5 рази. У 1867 р. тут навчається лише 198 учнів, з них 140 дітей дворян і чиновників, 14 – духовенства, 24 – міщан, 16 – селян, 4 – іноземці.

У 1867 р. граф Строганов (зять Болеслава Потоцького) був призначений попечителем Немирівської гімназії, він перебудував гімназійну церкву, своїм коштом навчав декількох гімназистів. У гімназії дисципліна була суворою, оскільки пам'ятними були ще події польського повстання 1863 р. Частина гімназистів розігнали як неблагонадійних, а інших – позабирали батьки, оскільки, згідно з рішенням царя заборонялось викладання польської мови, а навчання велось російською.

Упродовж 1865–1869 рр. гімназія перетворилася на реальну, хоча вчителі й батьки були проти цього. Нарешті, завдяки клопотанню попечителя графа Б. Строганова, у 1869 р. вона знову стала класичною.

У пам'ять про події 1863 р. були вжиті спеціальні заходи: поляк не міг претендувати на місце вчителя; навіть викладання катехизису для поляків велось російською мовою; начальство вимагало підписку про благонадійність дітей польського походження (14 років!) від усіх жителів Немирова, а від приїжджих вимагалася порука (1865 р.); у 1865 р. полякам заборонялось розмовляти рідною мовою вдома, й у гімназії; гімназистів-поляків не повинно бути більше, як 100 осіб.

У зв'язку із цим кількість учнів у гімназії зменшилася втричі. У 1868 р. при гімназійній Миколаївській церкві заснували "Православне церковне братство" з метою поширення грамотності російської та церковно-слов'янської мов. Була відкрита і безкоштовна школа для дівчат. У гімназії відкрили столовню та палітурний класи. Водночас бідність була вражаючою. "Бедность учеников гимназии поразительна: большая половина их не имеет капош и другой перемены сапог. Зимой многие ходят в легких пальто". 20 % гімназистів звільнялися від оплати за навчання [9, с. 114–115].

Директором гімназії був Сорокін – людина гонорова і неприємна. За нього процвітали доноси і наклепи. Зі спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича: "Сухопарый, лицо бледное, одутловатое, в бородавках, прямые волосы, точно из соломы, и совершенно оловянный взгляд. Это не человек, а чиновник – мумия, вооруженная неограниченной властью по отношению к ученикам..." [15]. Можна додати, що відповідним було його ставлення і до вчителів.

Незважаючи на виїзд Б. Потоцького з Немирова, він залишається почесним попечителем гімназії та робить усе, щоб підтримати своє дітище. За плідну працю на освітній ниві царський уряд присвоїв графові чин камергера, а згодом й вищі придворні чини: церемоніймейстера (1854 р.) [16, арк. 1–6], гофмейстера (1866 р.), вищий придворний чин 2-го класу обер-шенка (1874 р.)

У 1888 р. до 50-річчя Немирівської гімназії викладач латини Сергій Григорович Стрибульський склав "Историческую записку о Немировской гимназии", видану в Немирові, в друкарні С.Я. Брантмана, що розташовувалася на вулиці Гімназійній. Видання містить перелік викладачів та випускників за п'ятдесят років та кілька додатків, серед яких заслуговує на увагу опис Немирова, складений директором гімназії Т.І. Пристуком у 1859 р. [5].

На честь цієї дати царський уряд нагородив засновника Немирівської гімназії та її почесного попечителя Болеслава Потоцького діамантовим орденом Св. Олександра Невського [3, с. 83].

Після смерті Б. Потоцького утримувати своїм коштом чоловічу гімназію продовжила його внучка – княгиня Марія Щербатова. Під час пожежі, що спалахнула в гімназії, княгиня надала свій палац під класи, доки за її коштом ремонтувалося погоріле приміщення. Вона влаштувала в палаці випускні бали для гімназистів, і в першій парі з кращим учнем ішла сама княгиня [3, с. 83].

Восени 1905 р. учні старших класів чоловічої гімназії вимагали звільнити найбільш ненависних учителів, покласти край грубому ставленню до учнів; їх підтримали учениці жіночої гімназії. Щоб зламати опір учнів, обидві гімназії закрили на цілий місяць.

У 1920 р. радянська влада ліквідувала Немирівську гімназію і розмістила в ній три початкові та неповну середню школи, у яких навчалось 765 учнів. У вересні 1931 р. в приміщенні колишньої Немирівської гімназії було відкрито педагогічний технікум [3, с. 84].

На початку 70-х рр. ХХ ст. Немирівський педагогічний технікум переводять до Вінниці, а в приміщенні організовують середню школу № 2.

Отже, дослідження суспільної та благодійної діяльності ХІХ ст. – перспективний і актуальний напрямок сучасної історичної науки. Потоцькі, нащадки польських магнатів, маючи всі права зага-

льноросійського дворянства, відігравали помітну роль у житті не лише свого регіону, а й держави в цілому.

Дослідження меценатської діяльності Потоцьких у ХІХ ст. дає змогу висвітлити як невідомі сторінки регіональної історії, так і тогочасні культурницькі процеси, з'ясувати їх значення для прогресивних перетворень у житті як українського, так і російського суспільства. Історико-культурна спадщина Потоцьких є унікальною.

У другій половині ХІХ ст. ім'я мецената і суспільного діяча Болеслава Станіславовича Потоцького було відоме не лише на Поділлі, а й далеко поза його межами.

Становлення Б. Потоцького як відомого філантропа відбувалося під впливом середовища, в якому він жив. Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Потоцьких була зумовлювалася релігійною, гуманістичною й егоїстичною мотивацією.

Немирівська гімназія другої половини ХІХ ст. – освітній, культурний і науковий осередок європейського рівня, який мав потужний вплив не лише на розвиток просвітництва краю, а й на українську освіту і культуру в цілому.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких має суттєве значення для виховання кращих патріотичних традицій меценатства і суспільно-благодійної діяльності серед сучасних українських філантропів.

Список використаних джерел

1. Немировская гимназия / Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т. 2. – С. 24. – Режим доступу до ресурсу: http://ua.vlasenko.net/_pgs/vinnyska.html.
2. Малаков Д.В. Минуле Немирова / Д.В. Малаков. – К.: Оранта, 1998.
3. Барнасюк О.С., Романюк І.М. Історія немирівської гімназії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О.С. Барнасюк, І.М. Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 79–84.
4. Малаков Д.В. По Брацлавщині (От Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982.
5. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888 / С. Стрибульский. – Немиров, 1888.
6. 16 квітня 1803 року Олександром І заснований Імператорський Віленський університет / Православ'є в Україні. – Режим доступу до ресурсу: http://orthodoxy.org.ua/uk/tsey_den_v_istorii/ 2007/04/16/7193.html.
7. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3–20.
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Т. 10: Województwo Braclawskie / Aftanazy R. – 2-е wyd. – Wrocław, 1996.
9. Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. Художньо-публіцистичні нариси / Г.О. Шенк. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001.
10. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маетки України: Книга-альбом / І.Д. Родічкін, О.І. Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005.
11. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАУК). – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 606.
12. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 6. – Спр. 181.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007.
14. Об открытии детского приюта в Немирове // Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 3.
15. Дебогорий-Мокриевич В.К. Воспоминания / В.К. Дебогорий-Мокриевич. – СПб.: Книгоизд-во "Свободный труд", 1906.
16. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 20. – Спр. 62.

Татьяна Чубина

НЕМИРОВСКАЯ ГИМНАЗИЯ: МЕЦЕНАТСКИЙ ПРОЕКТ ПОТОЦКИХ

Человек является элементом любой формы социальности, от простейших сообществ до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделен от изучения отдельных личностей и династий. В этой научной статье говорится о роде Потоцких, его вклад в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: Немировская гимназия, Потоцкие, Болеслав Потоцкий, меценатская деятельность, ученики.

Tetiana Chubina

NEMIROV GYMNASIUM: POTOTSKY'S PHILANTHROPIST PROJECT

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Key words: Nemirovskaya gymnasium, Potocki, Boleslaw Potocki, NE tsenatskaya activity, students.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ВІД ІНКОРПОРАЦІЇ ДО ДЕКЛАСАЦІЇ (1793–1845)

У статті досліджуються процеси легітимації та декласації дрібної шляхти Волині, Поділля, Київщини. Розглядається російське законодавство та урядові заходи щодо інкорпорації цієї кількасоттисячної групи до соціальної структури Російської імперії.

Ключові слова: легітимація, декласація, дрібна шляхта, Правобережна Україна, Російська імперія.

У 90-ті роки ХХ ст. зросла наукова зацікавленість питаннями правового статусу українських земель, історією створення та функціонування владних інституцій ХVІІІ–ХІХ ст. на території українських земель, що входили до складу Російської імперії.

Тематику політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. розглядає у своїх працях Я. Грицак, зазначаючи, що у "новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації". До висвітлення багатьох проблем вчений підійшов із нетрадиційної для більшості українських істориків точки зору. Він звернув увагу на відмінності у статусі українських земель у складі Російської імперії і зазначив, що в ХІХ ст. Правобережжя "...було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів".

Науковець виокремив суспільно-політичну та етно-культурну специфіку Правобережної України наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст., порівнюючи її з іншими українськими теренами. Аналізуючи етнічний склад населення Правобережжя, Я. Грицак говорить про його строкатість та успадковану від Речі Посполитої чисельну польську або сполонізовану шляхту. Окрім того, він зазначає, що у "підросійській Україні етнічні відмінності співпадали з соціальними".

Вчений підкреслив, що "ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів". Російський уряд до польського повстання 1830–1831 рр. "залишив практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти" [1, с. 58].

Дослідник вважає, що "у першій третині ХІХ ст. Правобережна Україна була тереном активного польського руху", водночас частина польської шляхти була зацікавлена у швидкій інтеграції в імперію, оскільки їх культурна і освітня перевага відкривала їм широкі можливості для кар'єри. Після розправи з польським повстанням 1830–1831 рр. політика російської адміністрації щодо поляків змінилася – активно почала проводитися її декласація. Оцінюючи інвентарну реформу 1847–1848 рр. київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, дослідник констату-

вав, що полегшення становища українського селянства призвело до того, що "польським поміщикам завдяки своїм впливам вдалося у припинити дію цих нововведень".

Політику Російської імперії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. щодо шляхетства Правобережжя розглядає у своїх працях І. І. Кривошея [3]. Автор відзначив, що, поширюючи на шляхетство права і привілеї російського дворянства, уряд Катерини II мав на меті зняти суспільну напругу. У той же час він "проводив політику зменшення впливу національно-релігійних і юридичних чинників на ситуацію в регіоні". На прикладі Уманського повіту науковець простежив хід легітимації шляхти впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. та дослідив декласаційні заходи російського уряду, аналізуючи динаміку процесу визнання станової приналежності шляхти Правобережжя.

У розвідці С. Лисенка та Є. Чернецького "Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" [4] висвітлюється соціальна історія шляхти Волині, Київщини та Поділля після приєднання цих територій до Російської імперії, аналізується хід легітимації шляхти та її декласації. При цьому чимало уваги звертається на діяльність як урядових структур, так і шляхетських станових органів щодо визнання у дворянстві середньої та дрібної шляхти, розглядається правова база трансформаційних процесів.

Приєднавши значні території на заході, після трьох поділів Речі Посполитої, Російська імперія зіткнулася з необхідністю розв'язання безлічі проблем. Однією з них було визнання статусу шляхти і відзначення її місця в російському суспільстві. Імператриця Катерини II пообіцяла визнати шляхетське звання всіх, хто складе присягу на вірність престолу та зможе довести своє походження відповідними документами. У Маніфесті, озвученому генералом М. Кречетніковим 27 березня 1793 р., проголошувалося зрівняння шляхти у правах з російським дворянством: "вони... поставлені в рівне з росіянами благоденствіє" [5].

Проте відразу російська влада зіткнулася із проблемою, коли сотні тисяч шляхтичів хотіли (і їм це обіцяли) отримати статус російських дворян і користуватися належними їм привілеями, найважливішими і найзначнішими серед яких були: певний статус у російському суспільстві, що дозволяв приймати участь у роботі органів російського управління, звільнення від сплати податків, набуття права власності на землю та кріпаків, можливість відстоювати свої інтереси через судові установи тощо.

У вищих урядових колах добре розуміли, що формальне визнання усіх шляхтичів Речі Посполитої означало б, що їх кількість перевищила б чисельність усіх дворян Російської імперії. Не відбулося б і наповнення державної скарбниці, на яке розраховували російські можновладці, розширюючи територію імперії, бо шляхта, маючи статус дворянства, була б звільнена від сплати податків. Такого самодержавство не могло допустити. І, перш ніж надати статус російського дворянства шляхтичам, імператриця Катерина II (а потім і її наступники) запропонували розібратися в самому статусі шляхти і визнати дворянами лише тих із них, хто зможе документально довести своє шляхетство і хто володіє певною власністю. Отже, основними умовами надання статусу російського дворянина були визнані дві: наявність документу (офіційної грамоти про шляхетство) та маєтку, землі і власних селян-кріпаків.

Російська влада вважала, що кількість шляхти надто велика, і визнавати всіх у російському дворянстві вкрай небезпечно. Для зменшення кількості шляхтичів було запропоновано визнавати в дворянстві тільки тих, хто мав відповідний майновий статус. Російська влада, висуваючи вимогу до кандидата у російське дворянство мати власність, передусім намагалася позбутися найбільшій частини шляхти – чиншовиків, які не вписувалися у російське суспільство. У 1800 р. державний казначей доповідав сенату, що в західних губерніях налічується понад 200 тис. осіб чоловічої статі колишньої шляхти, які не виконують жодних державних повинностей і не сплачують податків [7, с.158]. Без власності шляхтич не міг розраховувати стати дворянином, адже грамоту про шляхетство можна було підробити. І чим більші маєтки та кількість селян мав претендент, тим швидше він отримував статус російського дворянина.

Катерина II, підписавши 3 травня 1795 р. указ на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора М. Тутолміна, наказала негайно зайнятися ревізією документів, що підтверджували б шляхетство. Головний посадовець Правобережжя отримав чітку вказівку слідкувати за тим, щоб статус російських дворян отримували лише ті особи, хто зможе представити незаперечні докази свого шляхетства. І лише ці особи мали право займати виборні дворянські посади [6].

Російські чиновники розпочали багаторічну роботу з визнання польського шляхетства у російському дворянстві. Шляхетські зібрання правобережних повітів були зобов'язані подати

губернаторам списки усіх шляхтичів. Російські чиновники разом зі шляхетськими зібраннями почали складати не тільки списки шляхти, а й робити опис їх майна. Документи з характеристикою майна були потрібні для того, щоб виявити шляхту, яка мала власність лише на праві оренди.

Для проведення акції визнання шляхетства і узгодження правового статусу російського дворянства було вирішено дати певний термін. 25 вересня 1800 р. сенат наказав усім шляхтичам представити докази свого шляхетства упродовж двох років. Така ухвала викликала занепокоєння і хвилювання в шляхетському середовищі. Значна кількість справ про визнання шляхетства, низька ефективність роботи чиновницького апарату і судової системи давали підстави для побоювання шляхтичів, що вони не встигнуть представити у визначений термін документи і будуть переведені у статус кріпаків та обкладені подушним податком.

Шляхетські зібрання усіх західних губерній просили збільшити штати чиновників для пришвидшення ведення справ і розгляду документів. Навіть пропонували зробити це за рахунок власних коштів. Київський губернатор пішов назустріч проханням шляхти і видав розпорядження про збільшення штату кожного департаменту Головного Суду на одного депутата від шляхти, а в повітових судах на одного підсудка для більш швидкого розгляду поданих документів на підтвердження шляхетства [7, с. 162].

Вступ на престол імператора Олександра I відродив надію шляхти зберегти своє становище. Шляхетство кожної губернії організує подання "про власні потреби". Вимоги, складені шляхетськими зібраннями західних губерній, були аналогічними, маршалки вказували на незручності паспортизації і просили дозволити самим видавати документи, що підтверджують шляхетство.

Скарги на те, що дворічний термін надто короткий для того, щоб відшукати документи, що підтверджували б шляхетство, надходили постійно. Їх автори зазначали, що багато шляхетських грамот згоріли або були втрачені під час численних нападів татар у XVI–XVII ст., під час селянсько-козацьких повстань та воєн. Крім того, багато документів було перевезено до тієї частини Польщі, що відійшла до австрійського чи пруського володіння (виїхати ж за кордони імперії без дозволу влади було неможливо, оскільки відразу можна було втратити своє майно; дозвіл же отримати було непросто і це займало чимало часу).

Місця зберігання шляхетських грамот (а це, зазвичай, католицькі та уніатські духовні установи) знаходилися у надзвичайно занедбаному стані. Документи були не систематизовані і знайти потрібний документ було складно.

Намагаючись захистити шляхту, шляхетські зібрання самовільно, без дозволу на те російської влади, почали видавати свідоцтва на підтвердження шляхетства. Так, лише 1802 р. волинське шляхетське зібрання визнало у шляхетській гідності 4288 осіб [8, с. 11, 29].

Прохання продовжити терміни подання документів на підтвердження шляхетства скеровують шляхетські зібрання Волинської, Подільської та Київської губерній. Зважаючи на них, Олександр I 29 грудня 1806 р. затвердив доповідь сенату "Про встановлення річного строку в приєднаних від Польщі губерніях на апеляцію по справах людей, які шукають вольностей", якою було продовжено термін подачі документів і оскарження рішень щодо невизнання у дворянстві до 1 січня 1808 р. [9].

Идучи, з одного боку, на поступки шляхетству, з іншого, імператор створює спеціальні органи влади, у функції яких входило ведення справ з визнання у шляхетстві. "Враховуючи важливість державних актів, які зберігалися в колишній Польській коронній і Литовській Метриках", і з метою "розбору їх по сортах і для заведення належних книг," Олександр I своїм указом сенату від 9 липня 1803 р. наказав утворити при третьому департаменті сенату експедицію під назвою "Метрика приєднаних провінцій" [10]. 27 серпня 1805 р. в іменному указі сенату видачу актів метрики доручили обер-прокурору третього департаменту сенату. У якому створили спеціальну посаду метриканта, який повинен був вести справи з визнання в шляхетстві.

Указ чітко визначав порядок ведення записів у метричних книгах та порядок видачі виписок із них. Зокрема, наголошувалося на тому, що виписки з метричних книг слід робити тільки на гербовому папері (звичайно, за певну плату). Шляхтич, який хотів підтвердити свій шляхетський статус, мав право самостійно подавати прохання безпосередньо до департаменту про видачу таких виписок із метричних книг, однак указ не регламентував упродовж якого часу такі документи повинні бути видані, що призвело до багаторічних чекань на відповідь [11].

Все ж російська влада намагалася будь-що пришвидшити процес переведення частини шляхетства на сплату податків. 18 квітня 1804 р. вийшов сенатський указ, затверджений Олек-

сандром I, про перепис вільних людей Волинської губернії. Згідно із цим розпорядженням особи, які не змогли підтвердити своє шляхетство, а отже і не були визнані у дворянстві, записувалися у розряд "податного стану" [12].

1 січня 1808 р. закінчився термін подачі підтверджувальних документів на шляхетство, але значна частина шляхти так і не змогла через різні причини представити їх. Повітові і губерньські маршалки знову почали скеровувати прохання продовжити ще терміни подачі документів для отримання дворянства. Щоб хоч частково зняти напругу, Олександр I указом сенату від 6 березня 1808 р. "Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях" термін на отримання дворянського статусу продовжив "до подальшого розпорядження" [13].

29 березня 1812 р. Олександр I затверджує думку Державної Ради "Про визнання в шляхетській гідності тільки тих осіб, чії предки були в ній затверджені". У розпорядженні було чітко зазначено, що особа, яка змогла представити документи про те, що її предки були шляхтичами, визнавалася шляхтичем, а ні – то "простолюдином" [14].

Після завершення воєнної кампанії 1812 р. російські чиновники більш жорсткіше і агресивніше проводять політику щодо шляхти, яка не змогла підтвердити свого статусу. В указі від 5 серпня 1815 р. "Про вирішення справ про злочинців, які назвали себе шляхтичами, але доказів на гідність не надали" наказано осіб, які вчинили кримінальні злочини, але не надали доказів на підтвердження свого шляхетства, судити і карати як "простолюдинів", а не як дворян [15].

20 січня 1816 р. оголошено сенатський указ "Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, яких під час 6-ї ревізії вписано до класу старої шляхти". Сенат наказував ревізійним комісіям західних губерній повністю провести розбір чиншової шляхти. Губернське керівництво зобов'язувалось порівняти існуючі списки шляхтичів і тих, хто був записаний у шляхту до 1795 р., таким чином виявити шляхтичів-самозванців. Особи, які "незаконно" були записані в шляхетський стан, оголошувалися дезертирами і їх рекомендувалося негайно передавати до військового відомства. Внаслідок дій влади "викрито" 95 тисяч осіб шляхти, серед яких 34 тисячі "нічим не довели своєї шляхетської гідності" [7, с.210].

23 серпня 1817 р. сенат ухвалив указ "Про негайне завершення розбору чиншової шляхти" [16]. Закінчив "розбір" шляхти імператор Микола I. З його приходом на російський трон досить швидко розвіялися будь-які надії шляхти на повернення свого колишнього статусу. 8 червня 1826 р. було оголошено сенатський указ "Про час, з якого повинні бути введені в оклад люди, що неправильно зараховані до чиншової шляхти". У ньому зазначалося, що: "Із справ Міністерства фінансів видно, що в приєднаних від Польщі губерніях велика кількість людей, що не користувалися дворянським достоїнством у попередній ревізії, почали зараховуватися в шляхетське звання; внаслідок цього багатьма указами Сенату і нарешті останнім від 20 січня 1816 р. наказано губернським начальствам покласти на обов'язок Ревізьких Комісій при прийомі від шляхтичів сказок звіряти їх із 5 ревізії, і ті з них, хто виявиться записаними в це звання ще до 1795 р., вносити в число шляхти для загального про них розбору; всім іншим зробити законний розгляд, і визначивши їм стан по їх походженню, повідомити про це в казенні палати" [17]. Тобто, тих, хто був записаний у шляхетство після третього поділу Речі Посполитої, тимчасово можна вносити у списки дворян для подальшого представлення і перевірки достовірності документів, а інших, хто записаний у шляхетстві після 1795 р., не визнавати в дворянстві і поділити на оподатковувані стани імперії. Крім того, осіб, які були "неправильно зараховані до шляхти", слід зобов'язати сплатити несплачені податки ("недоимку") за попередній період.

26 лютого 1827 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів, призначивши незмінного архіваріуса для збереження актів Литовського трибуналу [18]. 17 квітня 1828 р. іменним указом було затверджено посади двох помічників метриканта в експедицію при сенаті під назвою "Метрика приєднаних провінцій" [19].

У 1829 р. створили спеціальну комісію з підготовки положення про шляхту при комітеті міністрів, основне завдання якої полягало у підготовці законодавчої бази для остаточного розв'язання шляхетського питання в імперії. На розпорядженні Державної Ради від 22 червня 1829 р. про її утворення Микола I наклав резолюцію: "Зайнятися без зволікання і представити не пізніше грудня місяця" [20]. 11 вересня 1829 р. імператор затвердив положення комітету міністрів про перехід комісії у підпорядкування міністерства внутрішніх справ. Однак, ця інституція не змогла розгорнути ефективної діяльності [21].

Новий, більш агресивний етап наступу на шляхту розпочався після польського повстання 1831 р. у процесі розгортання якого провідну роль у протистоянні російській владі взяла на себе дрібна та частина середньої шляхти.

У 1831 р. у Санкт-Петербурзі було засновано комітет західних губерній, до якого передали усі справи комісії з підготовки положення про шляхту і незавершені сенатські справи щодо чиншової шляхти.

Нормативно-правові акти російської влади другої чверті XIX ст. щодо шляхти умовно можна поділити на два види. До першого належать ті розпорядження, що стосуються тих осіб, хто з них довів своє шляхетство або був близьким до цього (тобто в першу чергу тих, хто володів маєтками і кріпаками). До другого – розпорядження щодо осіб, не визнаних у дворянстві.

У іменному указі сенату від 19 (31) жовтня 1831 р. "Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштунок цього роду людей" Микола I наказував негайно закінчити справу щодо розбору польської шляхти. "Положення про новий устрій шляхти не має дії, – зазначається в указі. – Останні події в повернутих від Польщі губерніях довели, що ці люди за недостатністю осілої і власності, за характером життя багатьох з них були найприхильнішими до повстання і злочинних дій проти законної влади". В указі, що складався з 21 пункту, обумовлювалися заходи щодо якнайшвидшого запису основної маси шляхетства до різних оподатковуваних станів [22].

Повітові та губернські дворянські зібрання, відповідно до іменного указу від 21 січня 1832 р. "Про представлення в Герольдію на остаточний розгляд визначень Депутатських Зібрань про визнання шляхтичів в дворянстві", повинні були у стислі терміни представити в герольдію на остаточне затвердження списки шляхтичів, яких було визнано у російському дворянстві [23].

Згідно з положенням комітету міністрів від 5 липня 1832 р., схваленим Миколою I, були додатково призначені спеціальні службовці в повітові комісії. До їх обов'язків входило доведення до шляхтичів рішень про визнання чи невизнання їх у дворянстві [24].

"Для зручності ведення справ", безпосередньо за вказівкою Миколи I, сенатським указом від 11 листопада 1832 р. "Про поділ на три розряди людей, що належать до стану колишньої шляхти" весь шляхетський стан поділявся на три розряди. До першого зараховувалися дворяни, які "володіли населеними дворянськими маєтками і селянами без землі, або кріпосними чи дворовими людьми". До другого розряду – віднесені дворяни, що "не володіли населеними маєтками і тільки затверджені Дворянськими депутатськими зібраннями". В третій розряд потрапили шляхтичі, які не володіли "населеними маєтками" і не отримали підтвердження свого шляхетства [25].

Особи, яких зараховували до першого розряду, не сплачували подимний податок та звільнялися від військової служби. Відповідно до сенатського указу від 25 липня 1833 р. такі дворяни зобов'язувалися представити докази на підтвердження свого дворянства упродовж двох наступних років [26]. Шляхтичі, зараховані до другого розряду, звільнялися від сплати податків тільки до того часу, поки питання про їх дворянство не розглядала герольдія. Представників третього розряду потрібно було "негайно піддати визначеному подимному збору і військовій службі".

Особи, які не змогли підтвердити свою належність до шляхетства переходили у стан селян-однодворців, а іноді ставали кріпаками своїх же сусідів-шляхтичів. На них поширювалося положення про сплату податків, постачання рекрутів і виконання інших повинностей. Вже 21 січня 1832 р. за вказівкою Миколи I вийшло сенатське розпорядження "Про складання посімейних списків, які повинні подавати про себе громадяни і однодвірці Західних губерній". Цей документ вводив систематичний облік на Правобережжі осіб цієї категорії [27].

Розбір шляхти виявив багато підроблених документів, що з'явилися наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. Окремі службовці брали хабарі і виписували будь-які документи, необхідні для підтвердження шляхетства, чим скористали особи, що не мали досі цього статусу. В іменному указі від 19 грудня 1833 р., оголошеному сенату міністром юстиції, "Про заснування в губерніях, від Польщі повернутих, особливих Комісій для розгляду метричних і актових книг", розкриваються зловживання у західних губерніях з підробки "...фальшивих документів для доказу дворянського достоїнства" [28]. Враховуючи те, що "в приватних руках у тамтешньому краї є в значній кількості бланки з дійсними підписами колишніх Королів Польських", Микола I наказав створити три особливі комісії з розгляду достовірності документів. Одна з яких діяла у Київській, Волинській та Подільській губерніях. З метою попередження в майбутньому фаль-

сифікацій, особливій комісії наказувалося метричні та актові книги зшити, прошнурувати і запечатати, замалювати пробіли. Щоб запобігти "подібному безладдю по веденню метричних книг", духівництво зобов'язувало доставляти в повітові суди через деканів, або довірених осіб щорічні точні копії метрик, які подавалися єпархіальному начальству (за підписами декана та місцевого настоятеля). Крім того, Микола I наказав зробити опис метрик, що зберігали у римокатолицькій колегії. Метрики мали прошнурувати та зберігати для перевірки виписок із них і пошуку фальшивок. Дворянські зібрання західних губерній отримали суворе попередження про необхідність при розгляді справ про дворянське походження звертати увагу на достовірність документів. Особи, які мали чисті бланки шляхетських грамот, повинні були у 6-місячний термін здати їх до сенату для знищення. Надалі осіб, які зберігали такі бланки, або користувалися дворянськими правами за фальшивими документами мали переслідувати і карати "за всією суворістю законів" [28].

25 жовтня 1834 р. міністр юстиції оголосив сенату указ Миколи I "Про приведення в порядок метричних і актових книг у західних губерніях" [29]. 2 (31) січня 1834 р. імператор затвердив положення комітету міністрів про проведення нового спеціального перепису "громадян і однодворців західних губерній" [30].

Не маючи довіри до шляхетських зібрань, Микола I наказав провести нову ревізію усіх справ дворянських зібрань щодо достовірності видачі ними дворянських грамот. Згідно з положенням комітету міністрів від 19 червня 1834 р. був утворений при герольдії тимчасовий стіл для вирішення справ про дворянське походження шляхти у західних губерніях [31].

Хоча апарат державних службовців був досить численним, все ж він не справлявся зі значною кількістю справ про набуття дворянства, що накопичилися в канцеляріях. Тому 23 червня 1836 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів "Про залишення ще на 2 роки утримуваних при 1 Експедиції Герольдії тимчасового столу і протоколу для вирішення справ про дворянство осіб західних губерній" [32]. З метою чергової ревізії документів на підтвердження шляхетства та видачі документів про набуття дворянства, сенатським указом від 30 січня 1837 р. за вказівкою імператора до комісії Київської, Подільської та Волинської губерній призначали додатково по одному чиновнику і одному перекладачу [33].

Систематичні прохання від шляхетських зібрань та низька продуктивність праці службовців цивільних відомств змусили Миколу I збільшити ще на три роки термін для підтвердження доказів дворянського походження. 5 липня (31 серпня) 1838 р. він затвердив положення Державної Ради "Про призначення 3-х річного терміну для представлення дворянських доказів тими з осіб західних губерній, які не довели ще дворянства свого остаточно" [34].

Черговим ударом по шляхетському стану став сенатський указ за імператорським розпорядженням від 4 липня 1834 р. "Про представлення громадян і однодворців Західних губерній у військову службу по мирських вироках переважно людей неосудних, постійних занять, що не мають, і взагалі відомих дозвільним життям" [35]. Фактично цим указом дрібних шляхтичів, які не змогли довести своє шляхетство, а отже не отримали дворянського статусу визнавали волюцюгами і почали масово призивати на службу в армію, що для більшості з них було трагедією.

Шляхтичі, які не отримали статусу російського дворянства, відповідно до сенатського указу від 25 вересня 1834 р. "Про введення в оклад осіб колишньої шляхти" зобов'язувалися платити податки, поставляти рекрутів і виконувати усі інші повинності. За іменним указом від 10 грудня 1834 р. "Про встановлення особливого збору з неосілих громадян і однодворців Західних губерній" наказувалося кожній особі, яка проживала окремо від сім'ї, перебуваючи на заробітках, оподаткувати збором по 1 крб. сріблом. Якщо сім'я заробітчанина проживала окремо, то слід стягувати цей збір із неї окремо – теж по 1 крб. [37].

4 (31) січня 1840 р. вийшов іменний указ сенату "Про заходи для успішного і якнайшвидшого закінчення розбору справ про дворянство жителів Західних губерній", у якому Микола I наказував чиновникам пришвидшити вирішення справ про визнання шляхетства. Імператор був незадоволений діяльністю урядових установ щодо цього питання, особливо тим, що значній частині шляхти вдалося отримати дворянство [38].

3 листопада 1842 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів "Про проведення нової перевірки актових книг у західних губерніях" [39]. У якому зазначалося, що ще є багато книг, які "не обрев'юзовані" комісією, виявлені нові факти підробки документів на підтвердження дворянства. Самодержець наказав державним службовцям скласти нові уточнені описи усіх метричних книг, пронумерувати, датувати та прошнурувати їх. Для усунення випадків

самовільного дописування в родовідні книги, не довіряючи предводителям дворянства, Микола I розпорядився один екземпляр родовідної книги зберігати у місцевому губернському правлінні, а інший скеровувати до герольдії. Чиновники зобов'язувалися періодично звітувати про зроблені в метричні книги записи, передавати їх від службовця до службовця тільки за описом. В указі особливо наголошувалося на відповідальності за неналежне його виконання. Порушення інструкцій, що були у цьому нормативно-правовому акті, передбачало судову відповідальність.

1 березня (31 квітня) 1843 р. Микола I затвердив положення Державної Ради про обов'язки секретарів цивільних палат звіряти підписи на всіх документах, які подають жителі західних губерній для отримання дворянства [40].

3 липня (16 серпня) 1845 р. Микола I затвердив положення Державної Ради "Про осіб колишньої польської шляхти, що не представили в визначений строк додаткових про дворянство документів, і про підсудність осіб колишньої польської шляхти". У цьому розпорядженні зазначалося, що особи, які не надали до 1 січня 1844 р. документів на підтвердження свого дворянського походження і не володіють нерухомими населеними маєтками, "повинні негайно, без виключення, бути записані в однодворці чи громадяни, дивлячись по місцю проживання". Особи ж, які володіють населеними маєтками, вносяться в особливі списки, що скеровуються до сенату з висновками генерал-губернаторів. Після 1 січня 1844 р. російським чиновникам заборонялося приймати до розгляду документи, що доводили б дворянське походження. Виключення могли складати лише документи осіб, які підтверджують дворянство і записані в особливих списках дворян, які володіють населеними маєтками [41].

У зв'язку з закінченням терміну прийому документів на підтвердження шляхетства, відпала потреба у пошуку таких документів. Микола I 7 серпня (28 вересня) 1846 р. затвердив положення комітету міністрів, тим самим відмінивши перевірку "метрик греко-російських, греко-уніатських і римо-католицьких сповідань" [42].

17 березня (28 квітня) 1847 р. імператор затвердив розпорядження Державної Ради "Про внесення в оклад осіб колишньої польської шляхти". У якому місцевим чиновникам наказувалося скласти списки осіб колишньої шляхти для внесення для сплати повинностей. У ньому у черговий раз роз'яснювалося, що особи, які не подали до визначеного терміну документів на підтвердження дворянства, переходять у стан державних селян і підлягають загальному з ними управлінню та "обкладаються сплатою податків і повинностей" [43].

Частина осіб колишньої польської шляхти отримали статус "вільних людей". 23 травня (19 червня) 1847 р. Микола I затвердив положення комітету у справах західних губерній "Про устрій вільних людей, що живуть на землях власницьких у західних губерніях". У документі, що складався з 33 параграфів, зазначалося: "§1. Вільні люди, не бажаючи бути приписаними до міської громади або державних селян, поселяючись на землях власницьких, вважаються такими, що мають постійне поселення в цих маєтках і перебувають під особливим піклуванням поліції і наглядом Начальника Губернії". Вони були зобов'язані платити податки, за що відповідав уже власник землі, до якої ці люди були приписані. "Загальні натуральні повинності, що лежать на маєтках, вільні люди зобов'язані нести нарівні з усіма поселеннями того маєтку, до якого приписані" – зазначалося в §5 положення [44].

Документ встановлював повинності, що їх виконували поселенці на користь власників: "а) грошовий або поземельний оброк; б) речовий або винагорода власнику здобутками землі; в) особисті роботи на користь власника". У випадку несплати податків, власники землі мали право конфіскувати майно боржника (млини, будівлі, реманент тощо). Якщо цього було недостатньо для покриття боргу, то дозволялося переводити колишніх шляхтичів в особисту залежність. Переселятися в інші місця дозволялося тільки після закінчення терміну договору, отримавши дозвіл. Щоб одержати дозвіл на переселення, треба було завчасно, за рік до його закінчення, подати прохання власнику та земській поліції [44].

На "вільних людей" поширювалася також і рекрутська повинність. Двадцять осіб утворювали окремий округ і за загальною чергою представляли рекрутів до війська. Рекрутські списки складав власник землі. Поселення, в якому проживало менше 20 осіб, сплачувало рекрутську повинність грошми. У положенні від 23 травня (19 червня) 1847 р. наголошувалося на тому, що "вільні люди не повинні без дозволу власника землі відлучатися з місця свого проживання" [44].

10 липня (3 вересня) 1850 р. імператор затвердив розпорядження Державної Ради про порядок зарахування "осіб колишньої польської шляхти, що не довели дворянства", в купці і міщани [45].

Сенатським указом від 8 серпня 1851 р. усі справи "про вільних людей, що живуть на власницьких землях західних губерній" скеровувалися на розгляд і ухвалу рішення міністром внутрішніх справ [46]. У зв'язку із закінченням розбору шляхти ліквідовувались комісії, що розглядали справи щодо підтвердження шляхетства. Указом від 18 грудня 1851 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів "Про закриття встановлених по західних губерніях Комісій для перевірки актових книг". Імператор наказав припинити діяльність цих комісій з 1 січня 1852 р. "Губернаторам західних губерній вжити суворі заходи, щоб всі як обрєвізовані, так і необрєвізовані комісіями книги, акти і документи було здано куди слід у належному порядку і збережені в цілості," – зазначалося в розпорядженні [47].

Окремі функції ліквідованих комісій передавалися організованим у Києві, Вітебську та Вільно згідно із іменним указом сенату, від 2 квітня 1852 р., центральним архівам для актових книг із західних губерній. В указі чітко прописувалися правила зберігання, порядок видачі виписок з актових книг тощо. Відповідно до указу, саме в центральних архівах, повинні зберігатися давні актові книги за минулі століття до 1799 р. (раніше вони зберігалися при монастирях та церквах) [48].

Отже, чітко спланованими і послідовними діями російській владі вдалося ліквідувати значний прошарок шляхти на Правобережжі. Причинами такої політики було бажання обмежити шляхетський вплив у регіоні, підпорядкувати шляхту владі та збільшити прибутки державної скарбниці за рахунок сплачуваних податків. Такі дії призвели до того, що частина шляхти не змогла підтвердити свій статус і втратила не тільки політичну та економічну, а часто й особисту свободу.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: навчальний посібник / Ярослав Грицак. – Київ, 1996.
2. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах: Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення / Ярослав Грицак. – К., 2000.
3. Кривошея І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Кривошея І. І. // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції. Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – С. 36; Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривошея І. І. – К., 1997; його ж: Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К., Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69.
4. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Лисенко С., Чернецький Є. – Біла Церква: В-во Товариства охорони пам'яток старожитностей Київщини, 2002.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. ПСЗ. Собр. 1 (далі – ПСЗ-1). – Т. 23. – № 17108.
6. ПСЗ-1. – Т.23. – № 17327.
7. Свербигуз В. Старосвітське панство / Свербигуз В. – Варшава, 1999.
8. Имеретинский Н. Дворянство Волынской губернии / Имеретинский Н. – Житомир, 1867.
9. ПСЗ-1. – Т.28. – № 21974.
10. ПСЗ-1. – Т.27. – № 20790.
11. ПСЗ-1. – Т.28. – № 21881.
12. ПСЗ-1. – Т.28. – № 21268.
13. ПСЗ-1. – Т.30. – № 22873.
14. ПСЗ-1. – Т.32. – № 25064.
15. ПСЗ-1. – Т.33. – № 26006.
16. ПСЗ-1. – Т.34. – № 27014.
17. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т.1. – № 397.
18. ПСЗ-2. – Т.2. – № 924.
19. ПСЗ-2. – Т.3. – № 1964.
20. ПСЗ-2. – Т.4. – № 2948.
21. ПСЗ-2. – Т.4. – № 3151.
22. ПСЗ-2. – Т.6. – № 4869.
23. ПСЗ-2. – Т.7. – № 5092.
24. ПСЗ-2. – Т.7. – № 5482.
25. ПСЗ-2. – Т.7. – № 5746.
26. ПСЗ-2. – Т.8. – № 6351.
27. ПСЗ-2. – Т.7. – № 5094.
28. ПСЗ-2. – Т.8. – № 6644.
29. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7495.
30. ПСЗ-2. – Т.9. – № 6686.
31. ПСЗ-2. – Т.9. – № 7198.
32. ПСЗ-2. – Т. 11. – № 9340.
33. ПСЗ-2. – Т.12. – № 9912.
34. ПСЗ-2. – Т.13. – № 11387.
35. ПСЗ-2. – Т.9. – № 7249.
36. ПСЗ-2. – Т.9. – № 7404.
37. ПСЗ-2. – Т.9. – № 7638.
38. ПСЗ-2. – Т.15. – № 13048.
39. ПСЗ-2. – Т.17. – № 16163.
40. ПСЗ-2. – Т.18. – № 16574.
41. ПСЗ-2. – Т.20. – № 19158.
42. ПСЗ-2. – Т.21. – № 20295.
43. ПСЗ-2. – Т.22. – № 21012.

44. ПСЗ-2. – Т.22. – № 21242. 45. ПСЗ-2. – Т.25. – № 24315. 46. ПСЗ-2. – Т.25. – № 25480. 47. ПСЗ-2. – Т.25. – № 25835. 48. ПСЗ-2. – Т.27. – № 26126.

Николай Бармак

ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ: ОТ ИНКОРПОРАЦИИ К ДЕКЛАССАЦИИ (1793–1845)

В статье исследуются процессы легитимации и деклассация шляхты Волыни, Подолья, Киевщины. Рассматривается российское законодательство и правительственные меры по инкорпорации этой группы в социальную структуру Российской империи.

Ключевые слова: легитимация, деклассация, шляхта, Правобережная Украина, Российская империя.

Mykola Barmak

GENTRY RIGHT-BANK UKRAINE: FROM INCORPORATION TO DECLASSIFICATION (1793–1845)

This article investigates the processes of legitimating and the declassification of the nobility of Volhynia, Podolia, Kiev. A Russian legislation and government actions on this group incorporation into the social structure of the Russian Empire.

Key words: legalization, declassification, gentry, Bank Ukraine, Russian Empire.

УДК 94(477)

Володимир Брославський

ЗАХОДИ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗРОСТАННЯ ПРОРОСІЙСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1830–1861 РР.

У статті аналізуються заходи царського уряду впродовж 1830–1861 рр. на Правобережній Україні, скеровані на збільшення в краї проросійського землеволодіння.

Ключові слова: маєток, ленне право, майорат, секвестр, управитель, оброк.

В пліні історії постійно тривають процеси зародження, розвитку та занепаду держав. Вік деяких з них обчислюється століттями, інших – тисячоліттями. Більш довговічнішими з них є ті держави, що змогли сформувати цілісну культурну традицію на всій своїй території. Тому, кожна з них, після приєднання нових територій, вживає заходи для економічного контролю на краєм та поширення на нього своїх культурних надбань.

Сучасні історичні реалії України є відлунням боротьби соціально-економічних заходів, культур, звичаїв держав, які контролювали українські землі раніше. Тому для нас є актуальним дослідження політики сильних держав-завойовниць та наслідків такого впливу.

Цікавим аспектом дослідження є історія Правобережної України у 1830–1861 рр. Саме на цей період припадає боротьба двох державницьких спрямувань за цей край: сильних пропольських традицій та російських прагнень навіки закріпити Україну у складі своєї держави. Нижня

межа дослідження виокремлена польським повстанням 1830–1831 рр. Верхня – запровадженням селянської реформи 1861 р.

Об'єктом нашого дослідження є політика царського уряду спрямована на збільшення на Правобережжі проросійського землеволодіння.

Предметом – зміни у землекористуванні і землеволодінні в краї.

Метою нашої роботи є дослідити заходи царського уряду, скеровані на посилення в краї проросійського землеволодіння, як гаранта соціально-економічного контролю за Правобережжям.

Соціально-економічні процеси першої половини XIX ст. доволі часто розглядалися у працях дослідників, проте основний акцент ними робився на вивченні кризи системи феодалізму та витоках селянської реформи 1861 р. У той же час недостатньо уваги приділялося дослідженню заходів російського уряду на зміцнення свого впливу в регіоні. Серед значної когорти науковців, які досліджували соціально-економічні процеси на Правобережжі у першій половині XIX ст. слід відзначити праці: А. Раєва [20], С. Кавецького [11], В. Шульгіна [37; 39], І. Рудченка [21], В. Антоновича [1], І. Франка [26], М. Грушевського [7], М. Шульгіна [40], І. Гуржія [8], Е. Сташевського [24], В. Смоля [22], Л. Баженова [2], Г. Марахова [15; 16], Т. Лазанскої [14], С. Борисевича [4], В. Щербини [41], О. Козій [12], Т. Соловйової [23], О. Бундак [6], В. Орлика [17].

Цінними для розуміння процесів, що відбувалися на Правобережній Україні є дослідження таких польських науковців, як А. Соколовського [46], Ф. Равіти-Гавроньського [43; 44], Й. Качковського [42], В. Слівовської [45]. Окремо слід виділити дослідження французького історика Данієля Бовуа [3]. З більш детальним аналізом історіографії проблеми можна ознайомитись у дослідженні В. Брославського [5].

З 1793 р. Правобережна Україна входила до складу Російської імперії, проте реальним господарем в краї була польська та полонізована українська шляхта, а також римо-католицька й греко-католицька церква, що володіли основним економічним потенціалом краю. Все це змушувало російський уряд проводити політику маневрування та загравання, поступово посилюючи свої позиції в краї. Приводом до кардинальніших заходів царського уряду стало польське повстання 1830–1831 рр. Імператор вирішив обмежити економічний вплив пропольської еліти. Так, 22 березня 1831 р. було видано указ щодо конфіскації у державну власність нерухомого майна учасників польського повстання. Спочатку прибутки з цих маєтків мали йти на нарощування інвалідного капіталу. Проте майже усі маєтки мали боргові зобов'язання. Тому через рік, 10 травня 1832 р., їх було передано в управління місцевим Казенним палатам. Прибутки, отримані з конфіскованих маєтків, скеровувалась на погашення боргів. 5 % від прибутків з конфіскованих маєтків йшло на виплати військовим-інвалідам [36, арк. 8].

За підрахунками Л. Баженова, в учасників повстання було конфісовано 1124 маєтки, у яких проживало 156226 селян [2, с. 178]. Проте частину з них завдяки амністіям, особистим та родинним зв'язкам було згодом повернуто попереднім власникам, а частину віддано для посилення позицій російського чиновництва на Правобережній Україні. На основі конфіскованих маєтків у Київській та Подільській губернії було створено 4 округи військових поселень. У деяких випадках російський уряд дозволяв залишати в управлінні співвласників конфіскованих маєтків належну державі частку, оскільки в цьому випадку імперія отримувала чисті прибутки, без необхідності управляти маєтком.

Маєтки, відібрані на Правобережній Україні у духовенства, зазвичай, віддавались в оренду та адміністративне управління. Станом на 1835 р. з 40 помонастирських маєтків 24 були здані в оренду терміном на 6 років, 12 – в адміністративному управлінні, а селяни 3 маєтків (60 ревізійних душ) були залишені на оброці [10, с. 116–117].

Інша частина, відібраних у католицької та уніатської церков, маєтків передавалась православному церквам та монастирям. Так, зокрема, маєток Кременецького уніатського монастиря, закритого у 1838 р., передавався православному кліру [10, с. 115–116].

У ході ревізії державних маєтків 1836–1840 рр. встановлено, що у державних маєтках Правобережньої України нараховувалось 132068 ревізійних душ. В губерніях цей розподіл був таким: у Волинській – 28668 ревізійних душ, Київській – 64645 та Подільській 38755 [8, с. 98].

Враховуючи те, що у найбільших із конфіскованих маєтків у Київській та Подільській губерніях постійно перебували війська, російський уряд вважав за доцільне передати управління маєтками місцевому військовому командуванню. Відповідний указ було видано 4 квітня 1836 р. Згідно з ним, усі маєтки, конфісовані в учасників польського повстання у Київській та Подільській губерніях, числом 80543 душ чоловічої статі, передавались до воєнного міністерства.

Цим заходом уряд сподівався покращити матеріальне становище армії, розташованої на Правобережжі. Нерухомість, конфіскована у Волинській губернії, залишалась в управлінні міністерства фінансів [36, арк. 6].

З поширенням ідеї військових поселень та бажаючи збільшити чисельність російської армії на Правобережній Україні та здешевити її утримання, уряд вирішив на основі переданих до воєнного міністерства маєтків створити військові поселення [27, арк. 230].

Слід відзначити, що хороший, на думку російських урядовців, захід зі здешевлення утримання армії не сприяв зростанню авторитету російської влади серед українців. Передачею конфіскованих у поляків маєтків до військового міністерства царський уряд лише відштовхнув від себе українські маси. Селяни воліли і надалі служити польській шляхті, ніж потрапити у число військових поселенців.

Якщо на Київщині та Поділлі конфісковані маєтки були використані для посилення армії, то на Волині була спроба провадити іншу політику. У більшості випадків конфісковані у Волинській губернії маєтки здавались в орендне чи посесійне утримання російським та місцевим дворянам. У цьому випадку укладався контракт, що передбачав умови оренди маєтків та суми обов'язкових платежів на користь держави. Наприклад, конфіскований у повстанця Л.Стецького Павличівський маєток (Володимирський повіт), який налічував 423 ревізійні душі, було передано в адміністративне управління відставному поручику О.Ястрженбському. Згідно з договором управитель мав вносити у казну 2 тисячі карбованців сріблом, сплачувати 5 % від оціночної суми овець, дійних корів, коней та ін. [29, арк. 62]

Ще одним із засобів послаблення польсько-шляхетського впливу на Правобережжі стала політика збільшення російського землеволодіння. Цю думку першим подав граф Канкрін. Він пропонував колишні старостинські і ленні маєтки, а також маєтки, секуляризовані у польських повстанців, віддавати в оренду тільки російським дворянам. Проти нього виступив директор департаменту духовних сповідей, таємний радник Ф.Вігель. Як наслідок, проект графа Канкріна не дістав необхідної підтримки [13, с. 74].

Наступним ініціатором збільшення кількості російського дворянства на Правобережжі у 1835 р. став член Державної Ради П.Кисельов. У поданій царю записці "Про політичне становище Південно-Західних губерній" він писав, що російські дворяни, "одержавши маєтки, могли б послабити зв'язки і... вплив польських власників католицького віросповідання" [9, с. 147].

Микола I не погодився на реалізацію цих проектів. Не бажаючи завдати казни значних збитків і викликати значне невдоволення польської шляхти, Микола I вирішив втілити ці проекти частково. У лютому 1836 року він повідомив графа Гур'єва, який тоді обіймав посаду генерал-губернатора Правобережної України, про свою згоду на роздачу конфіскованих у польських повстанців маєтків в ленне володіння російським дворянам на правах майоратів [21, с. 16]. Проте й цей проект так і не був реалізований.

Ідею графа Канкріна про заселення Київщини, Поділля і Волині російськими дворянами у 1840 р. знову реставрував генерал-губернатор Правобережної України Д.Бібіков. Він запропонував секуляризовані у поміщиків – учасників польського повстання та відібрані у католицького духовенства землі використати для створення системи майоратів. Проте П.Кисельов, до якого звернувся за порадою Микола I, висловився проти пропозиції Д.Бібікова. Він вважав пропозицію Д.Бібікова небезпечною у соціальному відношенні, оскільки вона могла призвести до селянських заворушень [13, с. 76]. Не бажаючи ще більше нагнати ситуацію на Правобережжі, Микола I погодився з П. Кисельовим і дав згоду лише на часткову реалізацію пропозиції Д. Бібікова. Указом 1841 р. передбачалось створення майоратів на основі маєтків, які належали засудженим до заслання польським повстанцям і не відійшли до родичів засуджених. У зв'язку з тим, що таких володінь на Правобережжі було мало, то до грудня 1842 р. на створення майоратів було виділено лише 8 маєтків, до яких було приписано 1709 кріпосних селян [38, с. 108]. Таким чином, пропозиція Д. Бібікова не принесла очікуваного результату.

Недобросовісне та невміле управління державними маєтками завдавали казни значних збитків. Згідно з донесенням Київської казенної палати від 30 травня 1834 р. про розслідування розкрадання державного майна економами та управителями Уманського державного маєтку встановлено, що з метою применшення прибутків маєтку занижувалися міри ваг (економ села Журбинець), урожайність та розкрадалося майно (економи с.Помийники, Таманського та Новодмитруського фільварків) [32]. Реакцією на такі явища стало розпорядження у 1838 р. міністра державного майна Кисельова про шляхи покращення управління державними маєтками [33]. Проте, очікуваного результату досягнути не вдалося. Вже 3 січня 1840 майор Гайво-

ронський повідомляв київського генерал-губернатора про господарську занедбаність маєтків конфіскованих в учасників польського повстання 1830–1831 рр. у Волинській губернії [35]. Не відмовлялись від можливості пожитись у конфіскованих маєтках й члени ліквідаційних комісій [34, арк. 1–21].

Цікавим є той факт, що станом на 1838 р. у шляхетському користуванні на Правобережжі перебувало 404 державних маєтки, у яких налічувалось 150 тис. душ [12, с. 40]. Розігруючи селянську карту, генерал-губернатор Д. Бібіков наполягав на очистці конфіскованих маєтків, які перейшли під державне управління, від поляків-економів. Він вважав, що не може бути й мови про доброту польської шляхти до "руського" селянства. Тому усунення поляків-економів з посад управителів у державних маєтках було нагальною потребою. Загалом підтримуючи цю пропозицію Д. Бібікова, члени комітету визнають її неприйнятною. Російський уряд прийшов до висновку, що "...лише поляки мають досвід управління цими маєтками, вони просто незамінні". На думку Кисельова, поспіх у справі заміни поляків-економів на економів росіян та прибалтів є помилковим, оскільки росіяни зовсім необізнані зі специфікою роботи. А це, в свою чергу, означало б пожертвувати нинішнім матеріальним становищем селян для віддаленої мети. Як наслідок, Комітет західних губерній визнає, що лише польські методи господарювання здатні забезпечити життєздатність конфіскованих маєтків в цій ситуації. Погоджуючись зі станом, що склався, Комітет водночас проголошує забезпечення добробуту селян своїм першочерговим завданням [3, с. 95–96].

У 1840 р. міністерство державних маєтностей розіслало казенним палатам таємну інструкцію про заміну управителів-поляків росіянами або прибалтійцями під час інвентаризації державних маєтків. У випадку, якщо б бажаних не виявилось, то на їх місце слід було призначити поляків, які служили в російській армії та були вірні трону. З цією метою граф Кисильов звернувся до губернаторів з проханням подати списки росіян можливих кандидатів на посади управителів конфіскованих маєтків. Губернатор Риги мав забезпечити публікацію в газетах переліку маєтків, де потрібні нові управителі. Проте, як наголошує Д. Бовуа, "...навіть Бібіков змушений визнати, що в трьох правобережних губерніях "немає жодної особи, яку можна визнати гідною виконувати обов'язки управителя" [3, с. 97].

Та генерал-губернатор Д. Бібіков не зупиняється. Оскільки київський генерал-губернатор користується виразною прихильністю імператора, граф Кисильов змушений повернутися до спершу відкинутого напрямку дій. Одним із шляхів збільшення в краї проросійських сил мала стати підтримка управителів казенних маєтків. З цією метою у 1841 р. комітет у справах західних губерній висунув пропозицію збільшити відсоток прибутку від маєтку, який залишається як платня управителям. Ця пропозиція поширювалась лише на управителів-росіян. Щоб позбутися поляків-економів, міністр готовий віддати маєтки росіянам, аби ті "безконтрольно управляли ними". Також граф Кисильов домагається збільшення прибутку новим управителям після дванадцятирічної служби з 10 % до 30 % [19]. Таким чином, є підстави говорити про систему поступової заміни польського землеволодіння на російське.

Російська імперія постійно шукала шляхів для укріплення російських позицій у Південно-Західному краї. У ході ревізій державних маєтків чиновниками було встановлено, що селяни оброчних маєтків відчутно виділяються на загальному тлі селян Правобережної України своїм економічним становищем. Багато з них є заможними. А головним є те, що казна отримує більше прибутку від оброчних маєтків, ніж від тих державних маєтків, що знаходяться у приватному управлінні. Так інтереси казни та тимчасових власників вступили у протиріччя. У грудні 1839 р. російський уряд прийняв положення про управління державними маєтками в західних губерніях і Білостоцькій області. Ним передбачалося реорганізувати систему управління державних маєтків та поступово переводити селян на оброчне становище [14, с. 68–70]. У 1840 р. у Київській губернії із 64645 ревізійних душ на оброці перебувало 22047, а з 38755 ревізійних душ у державних маєтках Подільської губернії – лише 128 ревізійних душ [8, с. 98]. До 1845 р. на Правобережній Україні на оброчне становище у Волинській губернії з 65175 державних селян було переведено 1653, у Київській – з 70963 селян на оброчне становище переведено 45188, а в Подільській – з 54 тис. лише 1131 чоловік [14, с. 70–71]. Упродовж 1845–1852 рр. на оброчне становище було переведено 542 державні маєтки, у яких налічувалось 182265 ревізійних душ [8, с. 98].

Хоча основним завданням державних маєтків Правобережної України у досліджуваний період було принесення прибутків казні, проте доволі часто політичні потреби змушували російський царат нехтувати економічними інтересами. Саме фонд державних маєтків слугував

базою для дарування земель вірним трону дворянам. Зростання кількості державних маєтків відбулось після польського повстання 1830–1831 рр. Проте, більшу частину конфіскованого майна згодом повернули помилуваним учасникам повстання.

З метою максимального отримання прибутків, державні маєтки віддавали в управління та здавали в оренду. Землеволодіння учасників польського повстання були використані для створення військових поселень.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с.
2. Баженов Л. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дис... канд. ист. наук / Баженов Лев Васильевич. – Киев, 1973. – 189 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими ма-сами (1831–1863) / Пер. з франц. З. Борисюк / Даніель Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
4. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Борисевич Сергій Олександрович. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.
5. Брославський В. Історіографія аграрної політики російського уряду на Правобережній Україні у 1793–1861 рр. / Володимир Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. Зуляка І.С. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2009. – Вип. 2. – С. 315–321.
6. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01 / Бундак Олена Анатоліївна. – Львів, 1999. – 229 с.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ: Золоті ворота, 1990. – 524 с. (Репринтне видання 1913 р.).
8. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
9. Заблоцкий-Десятовский А. Граф. Кисилев и его время / А. Заблоцкий-Десятовский. – СПб: Тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – Т. II. – 286 с.
10. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.
11. Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными именными / С. Кавецкий // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1860. – № 2. – С. 15–87.
12. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Козій Олександр Іванович. – Львів, 1997. – 234 с.
13. Крижанівський О. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії: Дис. ...канд. іст. наук / Крижанівський Олег Прокопович. – К., 1970. – 214 с.
14. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы / Т. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
15. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. Марахов. – К.: Изд. Киев. ун-та, 1967. – 258 с.
16. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX века / Г. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 151 с.
17. Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії / В. Орлик // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 113–120.
18. Полное собрание законов Российской империи. Издание 1 (далі – ПСЗ-1). – №18828.
19. Полное собрание законов Российской империи. Издание 2 (далі – ПСЗ-2). – № 14837.
20. Раев А. О продаже государственных имений в России / А. Раев // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – № 3. – С. 32–93.
21. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. – 180 с.
22. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.
23. Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Соловійова Тетяна Миколаївна. – К., 1997. – 21 с.
24. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
25. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Юсафата Огрязко, 1876. – Т. 1. – 538 с.
26. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / Іван Франко // Зібр. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241.
27. Центральний державний

історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУ у Києві). – Ф. 455. – Оп.1. – Спр. 1. – 240 арк. 28. ЦДІАУ у Києві. – Ф.442. – Оп.64. – Спр. 183. – 48 арк. 29. Там само. – Оп. 74. – Спр. 38. – 91 арк. 30. Там само. – Оп.64. – Спр. 168. – 23 арк. 31. Там само. – Оп.65. (1833 р.) – Спр.44. – 140 арк. 32. Там само. – Оп.66. – Спр. 265. – 12 арк. 33. Там само. – Оп.71. – Спр. 30. – 18 арк. 34. Там само. – Оп.74. – Спр. 42. – 21 арк. 35. Там само. – Оп.790а. – Спр.2. – 106 арк. 36. Там само. – Ф. 445. – Оп.1. – Спр.2. – 620 арк. 37. Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838–1853) / В. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – Т.II. – С. 5–32. 38. Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838–1853) / В. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 6. – Т.III. – С.90–131. 39. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863) / В. Шульгин. – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с. 40. Шульгин М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгин – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с. 41. Щербина В. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60 гг. XIX века): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Щербина Владимир Петрович. – К., 1992. – 210 с. 42. Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskiem po powstaniach r 1831 i 1863 / J. Kaczkowski. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1918. – 140 s. 43. Materiały do historii Polskiej XIX wieku / Zebrał Gawroński F. – Kraków: Gebethnera i S-ka, 1909. – 329 s. 44. Rawita-Gawronski F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosyje po roku 1831 i 1863 / F. Rawita-Gawronski. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1917. – 140 s. 45. Śliwowska W. Mikołaj I i jego czasy (1825–1855) / W. Śliwowska. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965. – 262 s. 46. Sokołowski A. Dzieje powstania listopadowego 1830–1831 / A. Sokołowski. – Wiedeń: Nakł. F.Bondego, 1907. – 317 s.

Владимир Брославский

**МЕРОПРИЯТИЯ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ
ПРОРОССИЙСКОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В
1830-1861 ГГ.**

В статье анализируются меры царского правительства в течение 1830–1861 гг. на Правобережной Украине, направленные на увеличение в крае пророссийского землевладения.

Ключевые слова: имение, ленное право, майорат, секвестр, управляющий, оброк.

Volodymyr Broslavskyy

**MEASURES OF IMPERIAL GOVERNMENT FOR INCREASING PRO-RUSSIAN
LAND OWNERSHIP ON THE RIGHT BANK UKRAINE IN 1830–1861**

The article analyzes actions of imperial government during 1830-1861 on the right bank Ukraine with the aim of increasing pro-Russian land ownership.

Key words: estate, feudal right, primogeniture, sequestration, steward, rent.

УДК 94 (478)

Наталія Щербінін

ІВАН НАУМОВИЧ: МАЛОВІДОМІ ВІХИ БІОГРАФІЇ

У статті досліджено маловідомі віхи біографії І. Наумовича, проаналізовано причини переслідування і арешту у 1882 р. Охарактеризовано процес судового слідства над ним і здійснено спробу аналізу фактів загадкової смерті діяча.

Ключові слова: Іван Наумович, біографія, православний обряд, латинізація, Східна Галичина.

Західноукраїнські землі у ХІХ ст. дали світові чимало видатних українських діячів, учених. Незважаючи на переслідування й утиски з боку влади, у Східній Галичині були особистості, які завдяки здібностям і наполегливій праці зуміли побороти труднощі та вийти на передові позиції творців української історії.

Серед таких осіб одне з чільних місць зайняв Іван Наумович (1826–1891 рр.) – відомий освітній і громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист, священник та політик. Життєвий і творчий шлях якого надзвичайно різноманітний і багатогранний але досі залишається недостатньо дослідженим період його життя упродовж 1882–1891 рр., точніше від судового слідства над ним і завершуючи смертю. У статті проаналізовано основні причини переслідування й арешту І. Наумовича у 1882 році, розкрито невідомі факти його смерті.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що в українській історичній науці дуже мало наукових досліджень, присвячених цій проблемі. Однак деякі дослідники, працюючи над проблемою історії москвофільського руху, згадували про гучний "судовий процес Ольги Грабар і товаришів", де чи не основною фігурою був І. Наумович. Приводом до цього процесу був перехід громади села Гнилички на православ'я. І. Наумович обвинувачувався в тому, що саме він відіграв вирішальну роль у цих подіях, тим самим ставши зрадником держави.

Першу працю про життєвий шлях і громадсько-політичну діяльність І. Наумовича опублікував О. Мончаловський "Житє и дьятельность Ивана Наумовича" [1], в котрій лише на двох сторінках згадується про судовий процес. Про загадкові обставини смерті – ні слова. Аналогічно можна сказати і про праці Р. Ваврика "Просвѣтитель Галицкой Руси Иван Г. Наумович" [2], Н. Глебовицького "Просвѣтитель Галицкой Руси" [3], О. Дуди-Дудинського "И. Г. Наумович" [4].

У новітніх дослідженнях Н. Пашаєвої [5], О. Сухого [6] лише епізодично згадується про причини судового процесу над І. Наумовичем. Окремо період його життя упродовж 1882 – 1891 рр. не досліджено, бо автори не ставили перед собою таке завдання. Оскільки цей період життя І. Наумовича є доволі насиченим, недослідженим, відчутною є потреба об'єктивного, наукового й виваженого аналізу причин переслідування, судового слідства, а також дослідження фактів загадкової смерті діяча й ознайомлення з кримінальною справою, що і є новизною статті.

Важливо відмітити те, що джерел для дослідження цієї проблеми обмаль. Особливо важливими є: "Апеляція кь папе Льву ХІІІ рускаго уніатскаго священника местечка Скалать (Львовской митрополіи в Галициі) Іоанна Наумовича противь великаго отлучения его оть церкви по обвинению вь схизмь 1883 года" [7], стаття О. Барвінського у газеті "Діло" "Яків Мардарович та Іван Наумович" [8], праця С. Гучковського "Стенографический отчет изь судовой росправы по дьлу Ольги Грабарь и товарищей" [9], замітки в газеті "Діло" за 1924 р. Р. Заклинського "Смерть Наумовича" [10] та "Ще про Наумовича та Мардаровича" [11].

Метою статті є дослідження маловідомих віх біографії І. Наумовича упродовж 1882–1891 рр.

Основними завданнями публікації є: по-перше, з'ясування основних причин судового процесу над І. Наумовичем, по-друге, аналіз громадсько-політичної діяльності діяча, що призвела його на лаву підсудних, по-третє, висвітлення маловідомих фактів його смерті.

Предметом дослідження є маловідомі сторінки біографії І. Наумовича.

Об'єктом дослідження виступає громадсько-політичні, культурно-просвітницькі та церковно-релігійні процеси, що відбувалися у Східній Галичині упродовж досліджуваного періоду.

І. Наумович, аналізуючи історію православ'я та унії, мріяв про воз'єднання галицьких українців з православною Росією. Оскільки він був священником, то значну увагу приділяв роботі з "очищення обряду". Поляки, прикриваючись унією, вносили до православного обряду зміни, що призводили до поступового ополячення й окатоличення українського населення Східної Галичини. Дослідник біографії І. Наумовича І. Соколов, вважав, що "Унія це міст до олатинення руської церкви в Галичині" [12, с. 10]. Тому українсько-польські взаємини були особливо складними й суперечливими щодо очищення православної церкви від елементів уніатства, маючи на увазі "обрядове питання", "обрядовий рух" або рух "за очищення обряду".

Своє відношення до поляків з цього питання І. Наумович висвітлював у пресі. Так, у газеті "Слово" за 1862 рік він написав замітку під назвою "Якого рода суть изъмы и отклоненія отъ прежнихъ, употребляемыхъ у насъ обрядовъ при богослуженіи" [13]. Його публікації впливали на українське духовенство, сприяли спротиву латинізації східного православного обряду.

Діяльність І. Наумовича щодо "очищення обряду" призвела до того, що польська влада подала скаргу на нього папі до Риму й у Відень. Наслідком цього було доручення віденської влади латинському архієпископу у Львові провести слідство щодо діяльності І. Наумовича. Він же у свою чергу передав ведення справи латинському декану в Перемишлянському окрузі. Отже, іншої реакції з боку Відня годі було й чекати.

Однак нічого протизаконного І. Наумович не чинив. Взаємини поляків та українців, у яких фігурував І. Наумович, дійшли апогею. Діяльністю І. Наумовича зацікавилася австрійська влада. На його дії та інших українських священників у Рим було подано скаргу щодо введення "шиматицьких" обрядів. Львівська консисторія утворила дві комісії у справі "руського обряду". Головним у цій справі був І. Наумович, який знайшов підтримку у митрополита Григорія: "Цей високочесний і вчений чоловік вислухавши мене і признавши мою правду, сказав, що наші прагнення справедливі, але ще не час, це не повинно бути справою поодиноких священників, для цього необхідно скликати Синод. Я написав всі свої напрямки роботи і довів так, що не залишалось жодного сумніву, що ця справа буде вирішена в нашу користь" [1, с. 22].

Все це спонукало І. Наумовича вважати православну віру єдиною в усій українській землі. У католицьких нововведеннях він вбачав грубе порушення обрядів, перекручення традицій і церковних правил. Він заявляв про небажання відриву Східної Галичини від інших українських земель, вважаючи, що духовне воз'єднання врятує від загибелі українців. І. Наумович не був єдиним захисником очищення обряду. Його підтримувало багато селян й осіб різного соціального стану. Серед них були В. Терлецький, А. Вахнянин, К. Климкович, М. Мельник, Д. Зубрицький, А. Петрушевич та інші.

Усвідомлюючи популярність І. Наумовича серед українців, у 1881 р. за донесенням поляків, його притягнули до суду за звинуваченням у державній зраді. Цей випадок завершив спробу І. Наумовича врегулювати українсько-польські взаємини і знайти порозуміння. Факт політичного процесу свідчив про те, що полякам необхідно було довести, що Галицька Русь – не Русь, що вона етнографічно не має зв'язку з Росією, що той, хто пропагує такі ідеї служить цареві і тому є зрадником Австрійської імперії. У пресі на цю тему з'являлися статті не тільки польських політиків, а й письменників: "Багатогранна діяльність І. Наумовича, яка коштувала йому великої затрати сил і самопожертв, в іншій державі була б оцінена зовсім по іншому, ніж це сталося в Австрії. Людина, яка віддала себе повністю народу сидить зараз на лаві підсудних за зраду батьківщини" [2, с. 45]. Процес набув широкого розголосу.

Разом з І. Наумовичем заарештували ще двадцятьох осіб: А. Добрянського з дочкою О. Грабар, В. Площанського, О. Маркова, М. Огоновського, І. Трембицького, А. Нечя, декількох селян та двох синів І. Наумовича. І. Соколов писав, що І. Наумович користувався підтримкою населення, це стосувалося зокрема його зовнішнього вигляду: він носив бороду і рясу з широкими рукавами і тим самим складав враження абсолютно православного священника [12, с. 12].

Судовий процес складався із 41 засідання, вердикту та вироку. Процес викликав зацікавлення не одних лише львів'ян, які масово добивались увійти в залу засідань, але й інших осіб, які прибули на суд. Для польських, німецьких, угорських представників преси відводилось чотири столи. Суд розпочався 31 квітня 1882 року і продовжувався до 17 липня 1882 року. На суді основним об'єктом фігурувало село Гнилички, селяни якого, за сприянням І. Наумовича, перейшли у православ'я. Іншою причиною арешту були знайдені листи І. Наумовича до звинувачених, які, за словами судових виконавців, доводили їхні кримінальні умисли. Справа слуха-

лась у Львові. І. Наумович захищав себе досить фахово. Він підкреслював, що ніколи не відмовиться імені своїх предків, слов'янського походження, що поважає усіх слов'ян однаковою мірою, але українці йому найдорожчі. Його вражало те, що поляки намагалися знищити Східну Галичину [3, с. 18].

Зі всіх осіб, які обвинувачувались, суд визнав винними тільки чотирьох і засудив І. Наумовича (десятьма голосами), В. Площанського (дев'ятьма голосами), селянина І. Шпундера (десятьма голосами) і О. Залуського (одинадцятьма голосами). Їх звинуватили в тому, що вони пропитували ненависть серед українців у відношенні до Австро-Угорщини й місцевої адміністрації [9, с. 52]. Таким чином, І. Наумович отримав вісім, В. Площанський – п'ять, І. Шпундер і О. Залуський – три місяці ув'язнення за порушення громадського порядку.

Голова трибуналу В. Будзиновський виголосив вердикт: "Іван Наумович винен в тому, що у другій половині 1881 р. до кінця січня 1882 р. в Скалаті, у Львові і в інших містах Галичини і Буковини, приймав участь в таких справах, які мали на меті розгорнути ненависть і презирство проти австрійської держави, проти форми правління, проти державної адміністрації, чим здійснив порушення громадського спокою" [1, с. 69].

Таким чином, про зраду не було й мови. Зі Львова справу було перенесено в столицю Австро-Угорщини – Відень у касаційний трибунал. Суд у Відні відбувся за участю переважно слов'янської молоді. У Росії детально зайнявся проблемою Петроградський "Церковний вісник".

Засідання відбулося 29 – 30 жовтня 1883 р., на якому головував радник М. Вербицький – поляк за національністю. Членами засідання були радник А. Ракевич, Т. Липинський і І. Труш. Прокурор Р. Симович, а захисник всіх чотирьох обвинувачених – К. Венський, адвокат – М. Менгер. А. Ракевич виклав причини обвинувачення, одна з яких стосувалася літератури та історії. Виступ захисника зводився до наступних висновків: звинуваченням ставилося у вину те, що вони таємно працювали над приєднанням Прикарпаття до Росії, заворушенням всередині держави, але що конкретно ними зроблено, в акті не згадувалося. Таким чином, суду потрібно було знайти докази злочину.

З цією проблемою тісно пов'язана й боротьба за обряд між православною та католицькою церквами. Відомо, що з боку католицької церкви здійснювались спроби обмеження православного обряду. У обвинувачувальному акті використовувались цитати з творів професора М. Погодіна й А. Фадієва, яких селянин І. Шпундер й О. Залуський не могли знати. І. Наумович зізнавався, що не був знайомий з їхніми працями. Щодо приєднання Прикарпаття до Росії, то цю справу повинен був вести М. Добрянський. Його виступ обмежувався лише довідками про нігілістичні організації в Галичині, що готувались до замаху на життя цісаря. Політичне враження справляє місце, у якому говориться про село Гнилички, де мав розпочатись бунт. Насправді місцеві жителі мали суперечку зі священиком, намагалися заснувати у себе самостійний церковний округ й подали відповідну заяву до Львівської консисторії.

Однак парафіяльні священики Гниличок і Львівська консисторія відхилили це прохання. Тоді жителі звернулися за порадою до місцевого поміщика – графа де Ла Скала, дружина якого була православною. Граф розтлумачив їм, що за законом, вони можуть перейти в інше віросповідання, а його дружина пообіцяла покликати на прихід православного священика з Чернівців. Так, у жителів села Гнилички з'явилась думка про перехід у православ'я, однак передусім вони вирішили порадитись з І. Наумовичем. Він в свою чергу запевняв селян у тому, що православ'я є вірою їхніх предків і якщо вони цього захочуть, то зможуть це зробити. Священик сам підготував усі необхідні для цього документи. На основі цього в обвинувачувальному акті стверджувалось, що село прагнуло підірвати основи держави.

Наслідки скандалу для самого І. Наумовича були негативні, він втратив прихід, у нього конфіскували землю й припинили виплату зарплатні. У "Слові" з цього приводу була надрукована наступна замітка: "Сидуватий наш патріот і діяч, просвітник і отрезвітель нашого народу залишиться без будь якої зарплати. Ціле життя він трудився для народу, забувши про себе і своїх, а тепер в чорних днях свого життя залишився без дому" [2, с. 51].

І. Наумович пробув в ув'язненні 8 місяців. Слідство велось півроку. Його часто викликали до Львова й постійно допитували. Від нього відвернулися друзі, церковна ієрархія. Найбільше на нього вплинув його ж лист, який він писав дружині, перебуваючи в ув'язненні. У ньому говорилось про те, що він жалів з приводу того, що займався політикою. Цього листа поліція використала під час суду [14, с. 16 – 17].

І. Наумович у 1883 р. подав апеляцію до папи Лева XIII, протестуючи проти відлучення його від церкви за звинуваченням у схизмі. Бажаючи довести свою правоту, він викрив усі неправомірні дії уніатського духовенства, сподіваючись, що втручання Риму допоможе врегулювати українсько-польські взаємини. Наприклад, викорінення церковнослов'янської мови з духовних семінарій, наставництво за церквами й священниками осіб іншого обряду й навіть євреїв.

У газеті "Слово" за 1883 р. І. Наумович надрукував заяву такого змісту: "Заявляю, що з сьогоднішнього дня офіційно ще не перейшов в православ'я. Вигнаний з церкви уніатської, залишений права насолоджуватись святою літургією разом, де моїм трудом побудована велика церква, де я був вчителем, а не найманим пастирем моїх прихожан, стоячи нині посеред них вперті як злодій залишений і хліба – можна собі уявити скільки сердечної болю я пережив і переживаю. В такому настрої духу склав я пам'ятний лист до його святості папи римського який надавав йому нелицемірні мої переконання, звертаючи його увагу на прискорбне становище унії у нашому краї і що совість моя не дозволяє прислуховуватись і придивлятись байдуже до того що переживає наша церква теперішній час..." [15, с. 88 – 90].

З приводу подання апеляції є деякі розбіжності. Так, О. Марков зазначав, що апеляцію склав А. Добрянський. Р. Ваврик наголошував на тому, що: "важко встановити як далеко в складанні листа йшла робота досить освіченого і начитаного А. Добрянського". Тон апеляції свідчив не про прохання про помилування, а про те, що унія є "тільки засобом для переслідування політичних ідей та сприяє викоріненню українського народу" [7, с. 4].

І. Наумович доводив це численними фактами. Так, за його словами, з духовної семінарії було викорінено церковно-слов'янську мову. Наставництво за церквами і священниками доручалося навіть євреям, звідки і виникали доноси. Він звертався до папи з необхідністю проведення церковних реформ, просив відмінити вирок, мотивуючи це тим, що він суперечить законам церкви та виголошений зацікавленим суддею, відстоював дотримання постанов Флорентійського собору, намагався вплинути на папу, щоб той зняв з нього відлучення. У 1883 р. апеляцію видали латинською і російською мовою. Найголовніше в апеляції І. Наумовича полягало у тому, що він вказував на усі кривди, заподіяні православної вірі [7, с. 10].

Зважаючи на події, у жовтні 1885 р. в малій церкві Львова І. Наумович прийняв православ'я. Натомість Львівська консисторія отримала відповідь на апеляцію І. Наумовича, у якій вказувалося, що якщо він підпише надісланого листа, то продовжуватиме працювати священником.

Отже, І. Наумовича в кінцевому результаті відлучають від церкви, забороняють здійснювати богослужіння. Скориставшись становищем і позбувшись основної перешкоди у досягненні своєї мети, римо-католики не бажали врегулювати релігійно-обрядові питання з греко-католиками.

Надалі життя І. Наумовича як священника переплітається з його діяльністю у Росії. Наприкінці 1880 року галицькі українці почали масово емігрувати в Бразилію. Для того, щоб в черговий раз допомогти їм, І. Наумович бажав скерувати еміграцію в Росію, на Кавказ і отримав дозвіл влади купувати на виплату землю за низькими цінами у Новоросійському й Сухумському округах. Весною 1891 року він поїхав туди вибирати місце для майбутніх колоній галичан. Вибравши їх і задекларувавши, він відправився назад до Києва. Повертаючись з Батумі до Новоросійська, І. Наумович скаржився на біль в шлунку. Прибувши до Новоросійська, його обстежив лікар, який поставив діагноз – апоплектичний приступ. У лікарні, не приходячи до свідомості, 4 (16) серпня 1891 року він помер. Наступного дня відбувся похорон І. Наумовича.

Несподівана звістка про смерть призвела до потрясіння у Східній Галичині. Преса не тільки українська, але й польська й німецька присвячували йому статті й спогади. Польські газети, що так завзято воювали з І. Наумовичем, все ж таки віддали йому належну повагу. Так, "Gazeta Narodowa", що завжди його критикувала, зарахувала І. Наумовича до неймовірно талановитих осіб свого часу, "Czas" – відзначав значні заслуги І. Наумовича в історії церковного руху в Галицькій Русі, віддавши йому належне, передусім його письменницькому таланту.

Проблема раптової смерті І. Наумовича викликала різноманітні чутки, що до сьогоднішнього часу, як і його смерть, залишаються загадкою. Як стверджував Р. Ваврик у праці "Просвѣтитель Галицкой Руси", що до його від'їзду на Кавказ, І. Наумович був повністю здоровим. Його смерть викликала підозри, пов'язані з можливим отруєнням. Наприклад, Р. Заклинський в двох статтях "Смерть Наумовича" [10, с. 4] і "Ще про Наумовича та Мардаровича" [11, с. 3] впевнено заявляв, що Я. Мардарович отруїв І. Наумовича. Один польський журналіст у бульварній газеті взагалі написав, що І. Наумович розчарувався у Росії й покінчив життя самогубством [8, с. 2]. На думку авторки, співставляючи всі джерела, І. Наумовича могли отруїти. Я. Мардаровича навіть притягнули до суду у цій справі, але за відсутністю доказів, підсудного ви-

правдали. На жаль, немає документального підтвердження отруєння І. Наумовича, відсутні медичні та архівні дані. Досліджуючи цей період життя діяча, авторка спирається на дані тогочасної преси.

Перед смертю І. Наумович займався питаннями колонізації українських селян зі Східної Галичини до Закарпаття. Я. Мардарович, який супроводжував його в якості секретаря, знав про те, що у нього є доволі значна сума коштів, необхідних для купівлі землі для переселенців. Повертаючись додому, на одній із станцій, І. Наумович захотів купити пиво. Однак, як свідчить розповідь А. Кушніра, директора "Народної торгівлі", І. Наумович залишився у вагоні, а секретар пішов сам, щоб принести йому пиво. Після того як І. Наумович випив принесене секретарем пиво, доїхавши до Новоросійська, він помер. Після заяв у пресі, виступив О. Барвінський на захист Я. Мардаровича. У статті, надрукованій у газеті "Діло" "Іван Наумович і Яків Мардарович" [8, с.4], він писав про те, що І. Наумович міг з'їсти щось несвіже ще раніше, як йому секретар приніс пиво. О. Барвінський стверджував, що Я. Мардарович обожнював І. Наумовича, і тому не міг його отруїти. Натомість Р. Ваврик, висловлював недовіру О. Барвінському.

У журналі "Бесіда" О.А. відкриває ще одну історію. Автор також не вірив у самогубство І. Наумовича, він погоджувався з припущенням щодо отруєння його рослинним ядом. 31 липня 1891 р. І. Наумович в Батумі пересів на пароплав, що відбував до Новоросійська, щоб звідти повернутися до Києва. Наступного дня І. Наумович був вже в Новоросійську. Залишив його Я. Мардарович в Батумі чи приїхав до Новоросійська невідомо. Відомо, що коли Я. Мардарович залишив І. Наумовича, то присвоїв собі декілька його листів. З якою метою це було зроблено невідомо, як і те чому він залишив його, знаючи про те, що він їде до Києва.

Досліджуючи цю проблему, авторка бере до уваги ще одну подію, що доказує те, що І. Наумович дійсно помер від отруєння. Коли було прийнято рішення про перевезення трупа І. Наумовича до Києва, за ним поїхали у Новоросійськ дружина покійного й син Микола. 11 (23) вересня, 1891 р., тобто через 38 днів після його смерті, було відкрито труну. Коли зняли кришку труни, усі присутні в тому числі й місцевий лікар були вражені виглядом тіла, яке лежало в могилі більше місяця, але не розкпалося, а натомість сильно почорніло. Свідком цього був багатотисячний натовп і все це дійство пізніше коментувалося багатьма газетами в Росії і Східній Галичині [10, с. 3].

Після похорону, в Києві син покійного, Микола Наумович, заявив у присутності багатьох людей, в тому числі й галичан та О. Мончаловського, що смерть його батька наступила від рослинного яду. До сьогодні невідомо остаточно хто отруїв І. Наумовича і чи дійсно був факт отруєння. Не тільки Р. Ваврик і Р. Заклинський називають ім'я винуватця в смерті І. Наумовича, це робить і А. Марков: "Наумович помер від руки свого супутника. Негідника Мардаровича" [16, с. 7]. Його утримували два тижні під слідством, однак за відсутності доказів відпустили, забронивши в'їзд до Росії. Я. Мардаровича все ж таки засудили, але документи суду, зі звинувачення Я. Мардаровича в отруєнні І. Наумовича наразі не доступні.

Останки І. Наумовича були перевезені до Києва, на що виділив кошти імператор Олександр III. 16 вересня 1894 року в Києві на могилі І. Наумовича на православному цвинтарі було поставлено пам'ятник. Ідея побудови якого належить секретарю Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного товариства? графу Н. Ігнат'єву [16, с. 8].

Отже, намагання І. Наумовича очистити східний православний обряд від латинізації призвело до ускладнення національно-культурних питань і загострення політико-релігійної ситуації в Східній Галичині. Його діяльність зосереджувалася передусім на врегулюванні українсько-польських взаємин та відстоюванні релігійних прав українців.

Таким чином, активна діяльність І. Наумовича, захист релігійних інтересів православних українців стали початком політичних репресій, скерованих польською та австрійською владою проти українців. Звинувачений у "порушенні громадського спокою" І. Наумович вісім місяців провів у в'язниці. Його життєвий шлях був доволі складним, різноманітним і суперечливим.

Список використаних джерел

1. Мончаловський О. Життє и дьятельность Ивана Наумовича / Мончаловський О. – Львов, 1899. – 80 с.
2. Ваврик Р. Просвѣтитель Галицкой Руси Иван Г. Наумович / Ваврик Р. – Львов – Прага, 1926. – 105 с.
3. Гльбовицкій Н. П. Просвѣтитель Галицкой Руси / Гльбовицкій Н. П. – Львов, 1911. – 30 с.
4. Дуда-Дудинський О. И.Г.Наумович / Дуда-Дубинський О. – Львів, 1893. – 4 с.
5. Пашаева Н. Наумович как общественный, политический и религиозный деятель Галичины в торой половины XIX века / Пашаева Н. – Москва,

2004. – 14 с. 6. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст. / Сухий О. – Львів, 2003. – 498 с. 7. Апеляція кь папе Льву ХІІІ рускаго уніатскаго священника местечка Скалать (Львовской митрополіи в Галиціи) Іоанна Наумовича противь великаго отлучения его оть церкви по обвиненію вь схизмь 1883 года. – Львов, 1883. – 72 с. 8. О.Барвінський. Яків мардарович та Іван Наумович / Барвінський О. // Діло. – 1924. – № 4. – С. 2–3. 9. Гучковський С. Стенографический отчет изъ судебной росправы по дьлу Ольги Грабарь и товарищей / Гучковський С. – Львов, 1882. – 68 с. 10. Заклинський Р. Смерть Наумовича / Р. Заклинський // Діло. – 1924. – № 149. – С. 2–3. 11. Заклинський Р. Ще про Наумовича та Мардаровича / Р. Заклинський. // Діло. – 1924. – № 260. – С. 2–3. 12. Соколов І. Протоиерей Іоанн Григорьевич Наумович... / Соколов І. – Львов, 1894. – 20 с. 13. Фролов К.А. Экспансия православия. Это возможно? Это не обходимо / Фролов К. А. – Москва, 2006. – 10 с. 14. Площанський В. Политический процессъ русскихъ галичанъ вообще, редактора "Слова" в особености / Площанський В. – Вильна, 1892. – 102 с. 15. Наумович І. Прихід з темниці / Наумович І. Г. // Слово. – 1867. – № 28. – С.88–90. 16. Марков Д. Замьтки и воспоминанія / Марков Д. // Наука. – 1926. – № 1. – С. 8–9.

Наталия Щербинин

ИВАН НАУМОВИЧ: МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ВЕХИ БИОГРАФИИ

В статье исследовано в частности малоизвестные вехи биографии И. Наумовича, анализируются причины преследования и ареста в 1882 г. Охарактеризован процесс судебного следствия над ним и осуществлена попытка анализа фактов загадочной смерти деятеля.

Ключевые слова: Иван Наумович, биография, православный обряд, латинизация, Восточная Галичина.

Natalia Scherbinin

IVAN NAUMOVICH: NOT POPULAR LANDMARKS OF BIOGRAPHY

In the article explored in particular not popular landmarks of biography And. Naumovicha, reasons of pursuit and arrest are analysed in 1882 The process of judicial investigation is described above him and the attempt of analysis of facts of enigmatic death of figure is carried out.

Key words: Ivan Naumovich, biography, orthodox ceremony, latinizing, East Galicia.

УДК 330.8(477)

Анатолій Григоруk, Любов Литвин

**ВОЛОДИМИР НАВРОЦЬКИЙ: ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
(1847–1882 РР.)**

У статті зроблена спроба висвітлити багатогранну діяльність визначного українського економіста, статистика, фольклориста, поета, громадського діяча В.Навроцького.

Ключові слова: Володимир Навроцький, український економіст, громадський діяч, наукова діяльність, соціально-економічні відносини.

Важливим завданням сучасної історичної науки є дослідження життєвого шляху та наукової діяльності визначних особистостей. Науковці насамперед звертають увагу на тих осіб, чие життя та діяльність замовчувалася та фальшувалася у радянський період. До них належав Володимир Михайлович Навроцький (1847–1882 рр.) – український економіст, статистик, публіцист, літературознавець, поет, фольклорист, громадський діяч. В українській історіографії та історії економічної думки відсутні спеціальні наукові дослідження про життєвий шлях, наукову і громадську діяльність ученого. Хоча окремі аспекти його діяльності досліджували С.Злупко [1–3], І. Витанович [4–5], М. і О. Бармак [6], М. Грицик [7] та інші.

Таким чином, метою цієї наукової статті є спроба проаналізувати життя і наукову діяльність В.Навроцького. Народився він в с.Котузові, тепер Терехівського району Тернопільської області, в сім'ї священика. Навчався у Коломиївській та Станіславівській гімназіях. Значний вплив на світогляд В.Навроцького мали революціонери-демократи, твори Т.Г.Шевченка та ін. У 1865 р. був одним із засновників учнівської громади "Руські школярі" та її рукописної газети "Зірка" у Станіславівській гімназії.

У 1866 р. закінчив гімназію в Станіславові і вивчав право у Львівському та Віденському університетах. У студентські роки був відповідальним секретарем "Просвіти" (з грудня 1868 р.) та головою товариства "Дружній лихвар" (1871 р.) у Львові, членом товариства українських студентів "Січ" у Відні. Належав до лівого крила народовців. Був ініціатором створення і співробітником журналу "Правда". У ньому та інших часописах – "Діло" (Львів), "Громада" (Женева), "Весник Европы" (Москва), "Киевский телеграф", "Одесский вестник" – В.Навроцький під псевдонімами (Василь Н., Онисим, Сіроманець) та криптонімами друкував багато розвідок, статей, оглядів, заміток.

Здобувши у 1871 р. юридичну освіту В.Навроцький отримав роботу державного фінансового інспектора в Ряшеві (тепер м.Жешув, Польща), де й написав свої найкращі праці з економіки. Позитивний вплив на його економічні погляди мав Михайло Драгоманов, який залучав майбутнього вченого до економічних досліджень. У своїх працях науковець спирався на теорію трудової вартості та інші теоретичні висновки А.Сміта і Д.Рікардо, а також вчення фізіократів.

В.Навроцький не прожив навіть 35 років. Замучений хворобою він помер 16 березня 1882 р. від сухот у Жешуві (Польща), де і похований, залишивши нам цінну наукову спадщину.

Предметом досліджень науковця стали соціально-економічні відносини 70-х років ХІХ ст. в Галичині [8, с.496]. У своїх статтях – "Реформа домового податку" (1874 р.), "Що нам коштує пропінанція?" (1875 р.), "Руська народність у школах галицьких" (1876 р.), "Класові інтереси і інтереси народу" (1876 р.), "П'янство і пропінанція в Галичині" (1882 р.) та інших – вчений розкрив важке і безправне становище народних мас Галичини.

Він всебічно охарактеризував в них негативні економічні, моральні наслідки залишків панщини і одночасно висвітлив соціально-економічні явища, пов'язані з розвитком капіталістичного товарно-грошового виробництва. Науковець досліджував процес диференціації селянства, закономірності розвитку заробітної плати в промисловості й землеробстві. Економіст писав, що відносини, які склалися між поміщиками і селянами, дорівнюють "економічній неволі

селян", а в проблемах зарплати "зосереджується вся суть нашого соціального питання [9, с. 258].

Економічні праці В.Навроцького характеризуються великою насиченістю статистичними даними, їх детальним аналізом. Виходячи з того, що господарські процеси розвиваються за об'єктивними економічними законами, він складав статистичні таблиці, на підставі яких робив глибокі наукові висновки, давав рекомендації, що не втратили актуальності й сьогодні [8, с. 497]. Це, зокрема, видно на аналізі сімейного бюджету і заробітків робітників. На його основі вчений дійшов висновку, що "ціна праці має стремління до крайнього зниження" [3, с.153].

В.Навроцький охарактеризував колоніальну сутність економіки Галичини в складі Австро-Угорської імперії. У своїх працях вчений захищав економічні інтереси селянства, піддав критиці аграрну програму галицьких поміщиків і податкове законодавство Австро-Угорщини. Глибоко дослідивши еволюцію селянських господарств у Галичині XIX ст., науковець розкрив механізм їх переходу від натурального до ринкового господарства, процес зростання лихварської і банківської заборгованості селян і зробив висновок, що четверта частина селянської землі належить лихварям [3, с.154].

Результати його наукових досліджень використовували такі видатні діячі, як М.Драгоманов, С.Подолінський, О.Терлецький і особливо І. Франко, який найбільше цинив тих економістів й ті теорії, що спиралися на аналіз дійсності. І.Франко називав В.Навроцького першим галицько-українським економістом [10, с.87].

Висока оцінка наукової діяльності В.Навроцького пояснюється ґрунтовністю його статистико-економічних досліджень. "Супроти патріотичної фразеології, якою жили тодішні ученицькі громади, Навроцький, – писав І.Франко, – вчасно привик ставити тверезі вимоги основного пізнання життя і його насущних потреб. Записавшись у Львові на правничі студії, він, основне, наскільки се тоді було можливе, познайомився з суспільною економікою і статистичним методом студіювання явищ народного життя і, ставши фінансовим урядником, дав руській громаді уперве ряд основних наукових праць, що з різних боків виясняли загадку народної нужди і темноти [10, с.371].

Визнаючи талановитість і відзначаючи наукову діяльність В.Навроцького, І.Франко високо цінував його дослідження "Реформа домового податку", "Що нас коштує пропінація?", "Руська народність у школах галицьких", які мали велике наукове значення. Серед чималої наукової спадщини вченого І.Франко виділив надруковані в часописі "Діло" праці "Подвійна крейда, студія над податком ґрунтовим", "Герої подвійної крейди", і "Реставрація економічна", в яких немилосердно демаскував польські забаганки – будувати шляхетське польське панування на руській землі" [10, с.372].

Оцінюючи творчість В.Навроцького, Великий Каменяр зарахував його до класиків української статистики. Складається враження, що нікого з українських економістів і громадських діячів І.Франко так не цінував, як В.Навроцького. У вірші "На смерть Володимира Навроцького" він назвав його святим. Зокрема, І.Франко писав:

*"І світлом ума свого він освітив
Шинки брудні, вбогії хати,
І всюди незрячим очам він відкрив
Недолю, і здирство, і страти*

... ..

*Тож днесь, коли чистий огонь той погас
У млах, що над нами нависли,
Най пам'ять його свята буде для нас,
Святі його діла і мислі [11, с. 335].*

Таким чином, наукова спадщина В.Навроцького не втратила актуальності і сьогодні. Насамперед це стосується захисту підприємництва, доказів тісного взаємозв'язку між виробництвом і споживанням.

Наукові дослідження В.Навроцького не втратили актуальності і сьогодні. Насамперед це стосується захисту підприємництва, доказів тісного взаємозв'язку між виробництвом і споживанням. Впроваджуючи наукові дослідження В.Навроцького до умов сучасної економіки України, зокрема виходу з кризи, необхідно наголосити, що не потрібно піддаватися швидкоплинним інтересам і корисливості, не все віддавати на самоплив ринкового механізму. Без сумніву, потрібно здійснювати таку економічну політику, на думку В.Навроцького, щоб виробництво створювало передумови для розширення зайнятості населення та збільшення споживання.

Характеристика широкої наукової діяльності В.Навроцького тільки на основі його економічних праць була б не всебічною, адже він залишив і літературний спадок, з якого проявився талант. До нього відносяться фольклорно-етнографічні праці: "Руська родина" (1867 р.), "Народні приказки" (1869 р.), "Весілля в Котузові" (1869 р.), "До світогляду українського народу" (1870 р.), "Дещо про козаків-запорожців і про їх ради військові" (1870 р.) та інші. Частину творів В.Навроцького видав І.Франко у 1884 р. Вийшов тільки перший том його праць. Кілька коліскових пісень науковця опубліковано в "Етнографічному збірнику" НТШ т.5 (1898 р.), а його поезії – в альманасі "Струни" у Львові (1925 р.) [12, с. 586].

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що економіст з Тернопільщини В.Навроцький вніс чималий внесок у розвиток української науки і його науковий спадок потрібно глибоко й ретельно вивчати нащадкам.

Список використаних джерел

1. Злупко С. Економічні погляди В. Навроцького / Злупко С.М. // З історії економічної думки України. – Київ, 1961. – С. 98–121.
2. Володимир Навроцький // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. наук. ред. пер., автор вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко. – К.: Знання, 1998. – С.178–185.
3. Злупко С. "І світлом ума він освітив..." / Степан Злупко // Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євро світ, 2004. – С. 152–156.
4. "Лицем органічної праці" – Володимир Навроцький і його вплив на сучасників // Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 80–84.
5. Витанович І. Навроцький Володимир (1847–1882) економіст, статистик, публіцист / Витанович І. // Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича. – Львів, 1996. – Т.5. – С. 1672–1673.
6. Бармак М., Бармак О. Навроцький Володимир Михайлович (1847–1882) – видатний український економіст-статистик / Микола Бармак, Олена Бармак // Наш край – Тернопільщина. – Тернопіль, 1998. – С. 160.
7. Грицик М. Фольклористична спадщина Володимира Навроцького / Грицик М. // Народна творчість та етнографія. – 1984. – №5. – С.41–44.
8. Навроцький Володимир Михайлович: Український економіст, статист, публіцист // Провідники духовності в Україні. – К., 2003. – С.496–497.
9. Городиський Л. Мандрівка по Тербовлі і Тербовлянщині: Історичний нарис-путівник / Городиський Л., Зінчишин І. – Львів, 1998. – С. 258–259.
10. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. – Т. 4. – К., 1976.
11. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. – Т. 2. – К., 1976.
12. Кушнерик Г. Навроцький Володимир Михайлович (псевдо. – Василь Н., Онисим, Сіроманець та ін.; 18.11.1847 с.Котузів Тербовлянського р-ну – 16.03.1882, м.Ряшів, нині м.Жешув, Польща) – економіст-статистик, літературознавець, публіцист, поет, фольклорист, громадський діяч / Кушнерик Г., Пиндус Б., Ханас В. // ТЕС. – Тернопіль, 2005. – Т. 2. – К-О. – С. 586.

Анатолій Григоруk, Любов Литвин

ВЛАДИМИР НАВРОЦКИЙ: ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (1847–1882 ГГ.)

В статье сделана попытка осветить многогранную деятельность выдающегося украинского экономиста, статистика, фольклориста, поэта, общественного деятеля В. Навроцкого.

Ключевые слова: Владимир Навроцкий, украинский экономист, общественный деятель, научная деятельность, социально-экономические отношения.

Anatolii Hryhoruk, Liubov Lytvyn

VOLODYMYR NAVROTSKYI: WAY OF LIFE AND SCIENCE (1847–1882)

The article gives a description of the attempt of multiform activity representation of V.Navrotskyi – the famous Ukrainian economist, statistician, man of folklore, poet and public man.

Key words: Vladimir Navrotsky, Ukrainian economist, social activist, academic activities, socio-economic relations.

УДК 94(477)

Петро Гуцал

ЗАСНУВАННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ФІЛІЇ "ПРОСВІТИ" ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ

У статті висвітлені обставини заснування філії товариства "Просвіта" у Тернополі, встановлена дата цієї події. Показано її діяльність в перші роки свого існування.

Ключові слова: "Просвіта", Тернопільська філія "Просвіти", Східна Галичина, Західна Україна, Австро-Угорщина.

До вересня 1939 р. товариство "Просвіта" було наймасовішою українською громадською організацією в Східній Галичині. В його діяльності, що охоплювала практично всі населені пункти краю, брали участь десятки тисяч українців. Робота товариства сприяла зростанню загальної культури і національної свідомості українського населення, вихованню патріотів та їх готовності боротися за народну й державницьку справу.

Однією з найбільш чисельних та активних була Тернопільська окружна філія "Просвіти". Її цілісна історія, на жаль, ще не написана, хоча в багатьох історико-краєзнавчих публікаціях висвітлюються різні аспекти діяльності філії, йдеться про подвижництво багатьох її керівників і рядових членів.

Нас цікавить початковий період діяльності "Просвіти" в Тернополі, зокрема час її заснування. Традиційно вважається, що філія товариства в цьому місті була створена на установчих зборах 29 червня 1876 р. [2, с. 206–207; 3, с. 149] і провідну роль в цьому відіграв Олександр Барвінський – у той час вчитель Тернопільської вчительської семінарії, згодом відомий громадсько-політичний і культурно-просвітній діяч. Власне ця дата взята з мемуарів останнього [1, с. 53].

Однак у звіті Головного віділу "Просвіти" у Львові за період від 15 травня 1875 р. до 15 червня 1876 р., що вийшов окремою брошурою, написано наступне: "Нову філію зав'язав віділ у Тернополі, до которі зголосилося дотепер понад 40 членів. Однак ... філія Тернопільська не могла до сего часу розпочати свою діяльність по причині, що власть політична йому противиться. Віділ, боронячи свої права, зголосив рекурс до в. міністра і очікує прихильного для товариства розрішення справи" [9, с. 5]. Це означає, що товариство "Просвіта" в місті існувало до 29 червня 1876 р., хоча офіційно не могло діяти через перепони властей. Таким чином, постає питання про встановлення дати перших зборів, на яких було заявлено про створення філії товариства в Тернополі і після котрих здійснювалися заходи щодо її офіційного відкриття.

Зазначимо в зв'язку з цим, що заснування "Просвіти" в Тернополі було закономірною подією. У 1870-і роки місто стало одним із провідних культурних центрів Східної Галичини. В його державній гімназії працювали кілька викладачів-українців, навчалися чимало дітей з українських родин. У вересні 1871 р. відкрилася двомовна вчительська семінарія. Крім того, працювали реальна школа і кілька різнокласових народних шкіл. У Тернополі появилася значна кількість українських інтелігентів, передусім педагогів (вчителів, гімназійних викладачів), правників (судових радників, адвокатів, нотарів), державних службовців. Тож українське населення міста відзначалося все більшою громадською активністю, під проводом своєї інтелігенції намагалася заявити про себе як самодостатню національну спільноту.

За таких умов, в результаті особистих контактів деяких представників українства в Тернополі з українськими діячами Львова було вирішено заснувати у місті філію “Просвіти”. Її відкриття мало знаменувати новий крок у пробудженні свідомості українського громадянства в навколишній окрузі, зростанні духовного життя.

Ознайомлення з матеріалами, опублікованими у львівському журналі “Правда” впродовж 1875–1876 рр. без підпису (припускаємо, що їх автором був О. Барвінський – П. Г.), дає змогу відтворити процес створення Тернопільської філії “Просвіти”.

У номері часопису від 15 жовтня 1875 р. в кореспонденції з Тернополя повідомлялося, що українці міста і навколишньої округи зібралися 29 вересня цього року в залі магістрату на конституючі, тобто установчі, збори і “заложили в Тернополі філію Просвіти” [6, с. 742]. Загалом були присутніми 50 осіб – жителі міста і навколишніх сіл.

На збори прибули зі Львова і виступили на них з промовама представники Головного відділу “Просвіти” – педагог, перший голова товариства Наталь Вахнянин та адвокат – Володимир Ганкевич. Вів збори і виголосив невелику доповідь місцевий адвокат Володимир Лучаківський. Коротко промовляли О. Барвінський та деякі інші учасники зборів. Селянин з с. Гарбузова Михайло Бабій, зокрема, наголошував, що товариство має бути створене для “заспокоєння (вирішення – П. Г.) реальних потреб народу”.

Опісля обрали виділ філії в такому складі: голова – В. Лучаківський, заступник голови – суддя Л. Шехович, секретар – О. Барвінський, члени відділу – професор гімназії П. Левицький і катехит учительської семінарії С. Навроцький.

Членами новоствореної філії “Просвіти” зголосилися бути: з Тернополя – професор вчительської семінарії Віктор Загайкевич, заступник вчителя гімназії Кость Горбаль, катехит гімназії Євген Алиськевич, священник Теодор Кордуба, вчителі народних шкіл Юрій Геців, Северин Загайко і Степан Трач, працівники суду Василь Загайко, Іван Коморовський, Зенон Котович та Остап Чвартацький, прокурор Григорій Лочинський, фінансовий урядник Федір Чарнецький, ветеринар Едмунд Сохацький, поштовий урядник Іван Максимішин, мельники Тома Кордуба та Онуфрій Ткачук, міщанин Микола Дудикевич, суддя у Великій Березовиці Йосип Сохацький; з околиці – священники Йосип Барвінський (с. Гарбузів), Йосип Вітошинський (с. Денісів), Михайло Івасечко (с. Кам’янки), Михайло Кордуба (с. Острів), Олександр Поховський (с. Покропивна), Ілярій Роздольський (с. Стегниківці), Йосип Соневицький (м-ко Великі Бірки), Йосип Студинський (с. Кип’ячка) і Григорій Чубатий (с. Ступки), дяк Михайло Сковронський (с. Острів), господар Іван Луць (с. Острів) й ін. [6, с. 782–783]. Як бачимо, серед засновників товариства в Тернополі були представники всіх верств.

Однак розпочати відразу свою роботу філія в Тернополі не змогла, оскільки Галицьке намісництво відмовилося затвердити її статут. Справа полягала в тому, що філія конституювалася як окружна, а статут товариства “Просвіта” у Львові не передбачав підрозділів такого статусу на місцях. Тож використовуючи формальну причину, а фактично з політичних мотивів влада, яку представляли передусім польські кола, намагалися не допустити відкриття української організації в Тернополі. За полагодження справи й утвердження статуту філії взялися правники В. Лучаківський і Л. Шехович. Було надіслано відповідне прохання в міністерство внутрішніх справ Австрії.

29 червня 1876 р. члени філії “Просвіти” в Тернополі зібралися на другі загальні збори, ухвалили нову редакцію її статуту, який і був переданий у намісництво на затвердження. “Тим робом, мабуть, ввійде в жите філія Тернопільська”, – відзначалося в повідомленні часопису “Правда” [7, с. 540]. Від Головного відділу товариства у Львові прибув і виступав Володимир Барвінський, а от голова “Просвіти” Владислав Федорович, який проживав у с. Вікні на Гусятинщині, знехтував запрошенням тернополян. В. Барвінський заявив, зокрема, що Тернопільська філія буде сильною підмогою товариству, коли в свій склад залучить якнайбільше міщан і селян, а вчитель Іван Кізимович говорив про потребу видавати книжки для дітей народною мовою і за низькими цінами. О. Барвінський розповів, “задля чого філія, зав’язана минулого року, не могла досі вийти в жите” [7, с. 540].

Було обрано виділ філії з 7 осіб: голова, його заступник і секретар залишилися ті ж, а от новими членами відділу стали К. Горбаль і священник Є. Алиськевич, заступниками членів – міщанин Т. Кордуба і вчитель С. Трач. У товариство записалися 65 осіб (5 міщан і 6 селян, решта були представниками світської та духовної інтелігенції), причому 25 з них проживали в Тернополі. Члени філії “Просвіти” розійшлися “одушевлені додому” [7, с. 541].

Рескриптом Галицького намісництва від 25 серпня 1876 р. діяльність окружної філії "Просвіти" в Тернополі була дозволена з 23 вересня цього ж року. Отже, час від її установчих зборів і до початку реальної роботи тривав рік.

Після офіційного відкриття філії розпочалася звична в той час для членів "Просвіти" робота: влаштування святкових врочистостей, відзначення певних подій – минулих і тогочасних, вшанування пам'яті відомих українських діячів, поширення просвітницьких ідей серед населення, зокрема шляхом розповсюдження, читання книжок і періодичних видань, організації "відчитів" (лекцій) на різних зібраннях у Тернополі та селах навколишніх повітів, залучення нових осіб до товариства тощо. Філія спромоглася видати впродовж двох років 5 брошур на господарсько-виробничу тематику, що адресувалися селянам ("Про худобу рогату", "Паша як її приготувати і як подавати, щоби господар доховався гарної худоби" й ін.). Загалом результати роботи тернопільських просвітян були на початках скромними.

10 травня 1877 р. відбулися треті загальні збори філії "Просвіти" в Тернополі. В той час вона нараховувала 85 членів. Головою її віділу обрали Л. Шеховича, заступником голови – В. Лучаківського, секретарем – К. Горбала, скарбником – О. Барвінського, контролером – О. Тимчука, заступниками членів віділу – священників Є. Алиськевича і С. Навроцького. Як стверджувалося в повідомленні журналу "Правда", на зборах було відзначено, що "найбільше прислужився філії отець Северин Навроцький, позаяк за його заходом міщани чим більше горнуть до Просвіти" [8, с. 282].

Із сказаного випливає ще одне питання, яке, на нашу думку, має бути розглянуте й уточнене. Мова йде про те, що донині чи не в усіх виданнях виняткова роль у створенні філії "Просвіти" в Тернополі і її діяльності на початковому етапі приписується О. Барвінському, стверджується, нібито він її заснував [9, с. 650]. Вважаємо, що факти переконують в дещо іншому: роль його в цьому процесі була вагомюю, однак не провідною, не визначальною. Створювалася і розбудовувалася філія зусиллями кількох людей, принаймні усіх тих, котрі були обрані до її першого та другого відділів. Той факт, що О. Барвінський лише в 1883 р. був обраний головою Тернопільської "Просвіти", також певною мірою говорить на користь нашого твердження. У 1881 р. він взагалі не увійшов до керівництва філії [4]. Відомо й те, що в 1878 р. О. Барвінського обрали членом правління філії московфільського Товариства ім. М. Качковського в Тернополі [10, с. 130] і він перебував на цьому становищі до 1882 р. Загалом, розглядаючи роль цього діяча на початковому етапі існування Тернопільської філії "Просвіти", ми прагнемо передусім віддати належне у цій справі іншим особам, чії заслуги донині належно не поціновані. Вважаємо, що В. Лучаківський, С. Навроцький і Л. Шехович прислужилися просвітництву в Тернополі у 1870-і роки не менше, ніж О. Барвінський.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що історія Тернопільської філії "Просвіти" розпочалася 29 вересня 1875 р., коли зусиллями провідних українських інтелігентів міста були організовані її установчі збори. Надалі в усіх виданнях "Просвіти", зокрема її щорічних "Народних ілюстрованих календарях", зазначена дата вказувалась як час заснування цієї філії.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександр Барвінський. – Ч. 1. – Львів, 1912.
2. Бойцун Л. Тернопіль у плінні літ: Історично-краєзнавчі зарисовки / Любомира Бойцун. – Тернопіль, 2003.
3. Головин Б., Шимків П. "Просвіта" / Б. Головин, П. Шимків // Тернопільський енциклопедичний словник. Т. 3. – Тернопіль, 2008. – С. 149–150.
4. Діло. – 1881. – 27 червня.
5. Павлишин С. Брати Барвінські / Павлишин С. // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898–1998: До сторіччя заснування / За ред. С. Яреми. – Тернопіль–Львів, 1998. – С. 648–652.
6. Правда: Письмо літературно-політичне. Рочник VIII-й. 1875. – Львів, 1875.
7. Правда: Письмо літературно-політичне. Рочник IX-й. 1876. – Львів, 1876.
8. Правда: Письмо літературно-політичне. Рочник X-й. 1877. – Львів, 1877.
9. Справоздане рочне з діяльності відділу товариства "Просвіта" за часть від 27 мая 1875 до 15 червня 1876 року. – Львів, 1876.
10. Сухий О. Діяльність товариства імені Михайла Качковського у 70–80-х рр. XIX ст. / Олексій Сухий // Шляхами історії: Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С. 108–136.

Петр Гуцал

ОСНОВАНИЯ ТЕРНОПОЛЬСКИЙ ФИЛИАЛ "ПРОСВИТЫ" И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

В статье освещены обстоятельства основания филиала общества "Просвита" в Тернополе, установленная дата этого события. Показана ее деятельность в первые годы своего существования.

Ключевые слова: "Просвита", Тернопольский филиал "Просвита", Восточная Галичина, Западная Украина, Австро-Венгрия, Польша.

Petro Hutsal

FOUNDATION OF TERNOPIL BRANCH OF EDUCATION PROSVITA AND ITS ACTIVITY ON THE INITIAL STAGE

In the article lighted up the circumstance of foundation circuitous branch of society Education Prosvita in Ternopil, the date of this event is set. It is performed, as the indicated branch operated in the first years of the existence.

Key words: "Prosvita", Ternopil branch of the Enlightenment, Eastern Galicia, Western Ukraine, Austria-Hungary.

УДК: 94 (477.85)"19"

Василина Проскурняк

УЧАСТЬ ОСИПА МАКОВЕЯ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІХ ТОВАРИСТВАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті йдеться про одного з найавторитетніших представників українського національного життя на західноукраїнських землях Осипа Маковея. Проаналізовано його участь в культурно-просвітніх товариствах Східної Галичини та Буковини кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: українське національне відродження, Осип Маковей, культурно-просвітні товариства, Східна Галичина, Буковина.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. одним з визначних громадських діячів на західноукраїнських землях був Осип Маковей. Він мав чималий авторитет як письменник і журналіст, його гострого слова дослухалися ті, кому не байдужою була українська справа. У своїй громадській роботі О.Маковей досить часто опирався на культурно-просвітні товариства, членом багатьох з яких він перебував впродовж значного часу.

Відсутність дослідження із зазначеної теми в українській історичній науці дало поштовх до поглибленого аналізу громадської діяльності Осипа Маковея, а саме участь у культурно-просвітніх товариствах Східної Галичини та Буковини ХІХ–ХХ століть. Автором введено до наукового обігу нові, маловідомі джерела, а саме: документи відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Державного архіву Чернівецької області; матеріали тогочасних пе-

ріодичних газет "Буковина", "Зоря", часописів журналів "Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка", "Літературно-науковий вісник".

Серед наукових досліджень, присвячених постаті Осипа Маковей, слід зазначити праці його сучасників Д. Лукіяновича, В. Сімовича, Т. Галіпа, Є. Пеленського, М. Рудницького, О. Макарушка; дослідників радянського часу Й. Кріля, Ф. Погребенника, О. Засенка; сучасних дослідників О. Поповича, О. Гонюка та інших.

Поява культурно-просвітних товариств, навколо яких "сили і люди" гуртувалися і займалися просвітницькою та організаторською роботою, стала важливою віхою в українському національному відродженні західноукраїнських земель кінця XIX – початку XX ст. Українська громадськість почала відстоювати національні інтереси, прагнула забезпечити кращі умови для розвитку рідної мови, літератури, мистецтва, освіти, активно відстоювала політичні права.

Звичайно, що тогочасна політична ситуація, піднесення національного руху впливали на зростання політичної свідомості молоді, на бажання працювати для народу. Часто в навчальних закладах зароджувались таємні гуртки, що були важливим чинником у вихованні передової молоді. В "Історії одної студентської громади" О.Маковей зазначав, що: "Тайна ученицька громада – се не була видумка учеників одинокої за моїх часів української гімназії у Львові – давно вже були тайні громади нашої молоді по польських гімназіях і давали ученикам те, чого не давала школа, себ то національне вихованє" [22, с. 5].

Упродовж 1879–1887 рр. Осип Маковей навчався в українській гімназії Львова. Він став одним із шести гімназистів, що заснували 24 квітня 1884 р. таємний гурток "Згода", пізніше перейменованого на "Бог надія". Вже тоді юнаки обмірковували створення кращих умов для вивчення історії українського народу, літератури, мови. У своєму щоденнику юний гімназист, переосмислюючи значення "кружка для самоосвіти", розкрив мету його існування "вправляти ся завчасу в праці на якій будь коли, учити ся взаємно, щоб були на будуче корисним суспільности" [3, арк. 198]. Гурток мав печатку зі знаком "Б.Н.", членську книгу і гектограф, однак писаного статуту не мав. Кількість гуртківців швидко зросла і було прийнято ухвалу про створення бібліотеки, яку швидко організували "збрали у шафі кружка кількасот книжок, то дарованих членами, то куплених зі складок членів" [22, с. 9].

Зустрічалися гуртківців часто, у різних місцях: у класі гімназії, у якому було відсвятковано "перші роковини основания кружка" під боком директора, в чоловічій учительській семінарії, влітку на прогулянках околицями Львова, а пізніше у "кавалерській" кімнаті, яку знімав Осип Маковей по вул. Академічній, 10. Там і розмістилась бібліотека гуртка. "...В мене, – згадував О.Маковей, – відбувалися "концерти" і всякі сходи, котрі я потім описав в оповіданню "Весняні бурі". З нагоди першої річниці існування гуртка він написав, у 1885 р., один з своїх ранніх віршів.

За дворічний період існування гуртка відбувалися на зібраннях постійно відчити (77 за 2 роки) на теми: історії українського народу, розвитку рідної мови, літератури, проводились диспути. У своєму щоденнику Осип Маковей занотував "диспута товаришів над Дарвіном, яка відбула ся у моїй хаті, була "дуже гаряча", читали свої власні твори, адже "поетів, повістярів і драматургів було у нас багато" [22, с. 9]. На таємно організованих концертах на честь Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Шашкевича, В. Барвінського, учні гімназії познайомилися з "Кобзарем" Т. Шевченка, творами І. Котляревського, М. Шашкевича, С. Гулака-Артемовського, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, а також з творами зарубіжних письменників: Д. Писарєва, І. Тургенєва, Д. Дрепера, Є. Золя. Також Осип Маковей мав зв'язки з таємним гуртком польської молоді, отримував від нього нелегальну літературу. Пізніше він згадував, як польські товариші дали йому прочитати "сконфісковану книжку "Idea" (автор Едвард Жуковський), котра мені так завернула голову, що я не відважився піти на теологію..." [22, с. 26].

В "Історії одної студентської громади" О. Маковей зазначав: "Житє в кружку проявляло ся ще тим, що ми писали оцінки з театральних вистав, читали їх і складали в окрему теку; вели широку кореспонденцію з провінціональними кружками, висилали відпоручників до тих кружків (до нас також часом приїздили), підтримували гімназіальний хор і брали участь в концертах, їздили по Галичині Буковині" [22, с. 16].

Варто пам'ятати, що це був період в житті юнака, коли "кожна книжка, прочитана на останку, могла тоді перекинути до гори дном цілу будову попередніх думок, назбираних так само з книжок та розмов, але не перетравлених з тої простої причини, що ще критичний розум був за німчим..." [22, с. 5]. Також гуртківці були відірвані від широкого кола учнівської молоді, не мали добре підготовлених ідейних керівників. Деякі викладачі знали про існування гуртка, але "не хотіли нам шкодити, не вважали сего чимсь злим і мовчали", вони не повідомляли про це дирекцію. Пі-

зніше у своєму нарисі О. Маковей коментував події так: “Ми були романтики ... ті професори, що нас учили, а се були “поступовці”, що мали небавом заложити радикальну партію” [22, с. 26].

На той час, велике значення для О. Маковей мало особисте знайомство з І. Франком, адже їхні дружні стосунки формували суспільно-політичні смаки першого. Молодий гімназист прислухався до порад Каменяра та занотував свої враження від кожної розмови з ним. 31 грудня 1886 р. О.Маковей зробив у щоденнику запис: “О пів до 5-тої пішов я до Франка і говорив з ним майже до 7-ої ... набалакавсь я в него доволі. З тим то й не жаль говорити. Щось мудрого почуєш, научиш ся – о, я б їм балакав цілими днями с такими людьми, що хоч мудрі і значення мають і будуть мати, а такі поговорять з таким, як я, зовсім по щирому і дружньому” [3, арк. 289]. Завдяки їх стосункам, в останні роки навчання у гімназії, Осип Маковей познайомився і спілкувався з багатьма українськими письменниками, культурно-громадськими діячами, які на той час проживали у Львові. Із щоденникових записів дізнаємось, що це були: М. Павлик, О. Кониський, О. Борковський, О. Барвінський.

Діяльність гімназійного гуртка, викликала бурхливу реакцію москвофільської преси не тільки у Львові (газети “Слово” і “Промінь”), але й у Відні (газета “Parlamentar”). Вони почали публікувати доноси, маючи нагоду знову “накинути ся на акад. гімназію з підозріннями анархізму, атеїзму, соціалізму і т.п.” [22, с. 25]. Внаслідок цього було розпочато слідство, проведено обшуки на квартирах підозрілих учнів. Попереджений учителем про обшук, молодий О. Маковей передав на переховування в надійні місця книги та інші матеріали, що стосувалися гуртка. Закінчилося тим, що декого з учасників гуртка виключили з гімназії, Осип дістав суворе покарання. У цей важкий період для гуртківців він записав у щоденнику: “Кружок не сміє пропасти ніколи и не пропаде!.. Рух в гімназії збуджений, бодай якась частина учнів интересує ся своїм і щось сама робить” [2, арк. 221]. І справді, зерна, посіяні членами таємного гуртка, хоч він згодом і розпався, не пропали. Чимало гуртківців приєдналися до того загону демократичної молоді і віддали свій талант на службу народів, цілий ряд людей з академічної гімназії (говорю про свої часи), котрі за сих 25 літ по maturі немало напрацювали ся і працюють для народу” [22, с. 27].

Отже, період навчання в гімназії для наполегливого Осипа, це час активної праці, коли під впливом прочитаних книг, лекцій викладачів, особистого знайомства з Іваном Франком, участі в студентських громадських заходах формувалася фундаменти його розуміння важливих суспільно-національних проблем. Тогочасне підростаюче покоління мало в своїх молодечих серцях віру в життєві сили і майбутнє свого рідного народу.

Крім активної діяльності в таємному гуртку “Бог надія” Осип Маковей паралельно відвідував “Академічне братство”, про що свідчить запис у щоденнику від 1 листопада 1886 р. “ходжу майже вже з рік 2, 3 рази на тиждень до “Академічного братства” [3, арк. 362]. Гімназист мав можливість читати часописи, різноманітну літературу, слухав доповіді старших членів товариства, які залучали до наукової та громадської праці своїх молодших колег. Тут збиралася значна частина української молоді, адже, це “студентські товариства, се єдина з усіх форм європейського академічного життя, котра в цілості увійшла в практику у Русинів. Інших форм академічного життя, університету, академії, фахових вищих шкіл у русинів нема” [19, с. 1]. Підтвердженням його активності в “Академічному братстві” – обрання бібліотекарем наприкінці 1888 р. [5, арк. 24]. На той час О.Маковей був студентом філософського факультету Львівського університету.

Пізніше, у 1896 році на сторінках “Буковини”, він розкрив зміни в товаристві, реорганізацію товариств “Ватра” та “Академічна братство” на нове “руське” товариство “Академічна громада”: “Ті два товариства перестануть існувати, а з них повстане одно нове, котре буде мати щонайменше сто членів, отже як на студентське товариство буде й чисельно досить поважним. Факт сей ми вітаємо дуже радо, яко обяв лученя наших сил я не роздроблюваня, і бажаємо новому товариству як найкращого розвою” [19, с. 1]. У статті “Академічна громада” Осип Маковей висвітлив перспективи діяльності українського студентства: “Руске студентство, в своїх серйозних товариствах, буде й надалі доказувати свою підність таких закладів, свою підність в науковім і національнім змислі” [19, с. 2].

Громадська діяльність Осипа Маковей тісно пов'язана ще з одним студентським товариством Буковини. 15 жовтня 1895 р. його було прийнято в українське студентське товариство “Союз”, а 9 лютого 1896 р. обрано членом виділу [7, арк. 21, 33]. Товариство ґрунтувалось на культурницькій основі, а на його зборах та вечорах обговорювалися важливі питання української нації, використовувало хорівий спів та літературна творчість місцевих митців, читались доповіді про літературу та мову. Тут Осип Маковей мав змогу познайомитися з представниками

культурного та духовного життя українців Буковини. На сторінках газети "Буковина" за 1909 рік опубліковано програму "циклу популярно-наукових викладів", організованих товариством. "Коли всі прочі нації нашого краю популяризують науку і уряджують різні наукові виклади, то у нас досі в сім взгляді зроблено дуже мало. Та можемо сконстатувати відрадний факт: акад. товариству "Союз" удало ся приєднати на річ циклю популярно-наукових викладів перворядних прелегентів" [35, с. 3] – такими словами звернулося товариство до читачів газети та своїх однодумців, запрошуючи на виступи: М. Лозинського, В. Дутчака, Б. Лепкого, П. Кліма, Л. Когута, О. Поповича, С. Смаль-Стоцького, В. Гузара, М. Кордуби. Виступи О. Маковея "Військова служба Федьковича" (19 грудня 1909 р.) та "Поезії Данила Млаки" (16 січня 1910 р.) подані на сторінках "Буковини". Автор висвітлив цікаві сторінки життєвого та творчого шляху буковинських провідників національної ідеї Юрія Федьковича та Сидора Воробкевича.

Українські студентські товариства сприяли вихованню нової генерації національно свідомих українців. Молодий редактор "Буковини" звертав увагу на необхідність української громадськості ставити вимоги студентським товариствам: "Любов до праці, любов до народу, се були досі гасла русских студентських товариств. Ми ж вимагаємо, аби сі гасла остали ся і надалі провідними думками в рускій студентській діяльності, і вимагаємо сего в ім'я найвищих загально народних інтересів рускої науки" [19, с. 2].

Важливим чинником національного відродження українців Східної Галичини було товариство "Просвіта". Під його впливом молоде покоління русинів "перетворювалося" з етнічної маси в національно свідомих українців, поборників власної незалежної держави. Осип Маковей був одним із активних членів "Просвіти", про що підтверджують записи у щоденнику від 3 березня 1891 р., коли він розпочав завідувати бібліотекою товариства [5, арк. 87]. Пізніше, Осип Маковей писав: "З дрібного, несмілого почину молодіжи розрослося се товариство широко, розкинуло по краю сотки тисячів своїх видань популярних, допомогло руські школи своїми учениками і помічну руку подало неодному чоловікові, а остатними часами взялось і за економічне піднесення народу" [26, с. 71].

Згідно з новим статутом від березня 1891 р. товариство еволюціонує з просвітнього до просвітньо-економічного, перетворюючись у триступеневу структуру. На сторінках "Зорі" О.Маковей прокоментував наслідки реорганізації в діяльності читалень так: "Ті читальні різняться ся тим від інших, що можуть мати не лише книжки та часописи до читання, устроювати відчити, вечерниці і театральні вистави, але можуть мати (без окремих статутів) і свої крамниці, каси позичкові і каси ощадности, можуть закладати спілки рільничо-господарські та промислові і шпихлірі збіжені" [25, с. 71]. Таким чином, "Просвіта" своєю працею мала вагомий вплив на широкі маси українців, через плекання "якості" здобувала "кількість", яку виховувала духовно, готуючи її до організованого життя у Східній Галичині.

Збагачений досвідом журналістської практики у східногалицьких виданнях, Осип Маковей зайняв посаду редактора газети "Буковина". На Буковині він провів тринадцять найкращих років свого життя, із свого сорокарічного творчого шляху. З переїздом до Чернівців у 1895 р., Осип Маковей поринув у суспільно-політичне життя Буковини, що на той час характеризувалося високим рівнем національного відродження краю.

Він активно брав участь у суспільно-політичному житті краю, став одним із активних членів буковинських товариств. Закономірністю обставин Осип Маковей ввійшов до складу товариства "Руська бесіда". Адже редакторська діяльність О.Маковея дещо корегувалася окремими членами "Руської бесіди", зокрема професором Чернівецького університету С. Смаль-Стоцьким, який писав О. Маковеєві: "Я є властитель газети, я Вам маю платити, зо мною ви будете в тісних зносинах редакторських і т.д., бо я за се відповідаю" [5, арк. 1].

На основі повідомлень газет "Слово" та "Діло" Осип Маковей на сторінках "Буковини" 1909 року, у статті "Перші загальні збори товариства "Руська бесіда" в Чернівцях", досить детально висвітлював передумови створення першого українського товариства та проблеми, з якими зіткнулись його керівники на початковому етапі існування організації, їх сподівання "усі ждали, що той руский дух, який отсе пробудив ся, справді ... розіллє ся, як ті фалі моря, по краю; тимчасом показало ся, що се був соломяний огонь і що людям не одної думки в національних справах годі йти разом" [24, с. 101].

У статті "З нагоди ювілею Руської бесіди в Чернівцях" Осип Степанович підсумовує п'ятнадцятирічну діяльність товариства: "Така була животворна сила ідеї, що по 15 літах замраченя умів наконєць вибила ся на верх і повела товариство на дорогу справдішного виступу" [21, с. 1]. Через призму загального національного життя Буковини О. Маковей детально ха-

рактизує роботу товариства упродовж 1869–1884 рр., наводить цікаві факти, пов’язані зі створенням і про першим конфліктом між москвофілами та народовцями, подає біографії активних діячів товариства.

1904 року товариство “Руська бесіда” в Чернівцях, вшановуючи пам’ять одного із активістів товариства, Григорія Воробкевича, вирішила видати “житєпись і збірку його поезій”. Виконуючи постанову товариства, Осип Маковей на основі віднайдених щоденників, листів, друкованих відомостей та його поезій “на підставі котрих можна зложити собі вірнійший образ його життя і діяльності” [20, с. 1], видав збірку поезій Григорія Воробкевича. У статті “Григорій Воробкевич” дослідник її охарактеризував так: “І взагалі цілій збірці я признаю передовсім літературно-історичний інтерес з огляду на час, в яким вона була зложена автором, та сподіваю ся, що з того боку буде вона цікава і для загалу і для істориків нашої літератури” [20, с. 2]. Значну цінність являє собою передмова до збірки, оскільки вона залишається цінним матеріалом, важливим джерелом про життя і творчість Григорія Воробкевича.

Спогади С.Воробкевича та О.Маковея, активних членів “Руської бесіди”, опубліковані на сторінках львівської газети “Руслан”, стали важливою інформацією про основні етапи розвитку товариства. Значний пласт аналітичних повідомлень про діяльність “Руської бесіди” і його членів міститься у 50-томному зібранні творів І.Франка. Тут також подаються відомості про діяльність активних діячів товариства, зокрема С.Воробкевича, Ю.Федьковича О.Маковея.

Культурно-освітні товариства, заснування яких безпосередньо пов’язано з “Руською бесідою”, досить швидко стали вагомою силою українського національного відродження краю. За її ініціативою у 1884 р. утворилося товариство “Руський Народний дім”, пізніше змінено назву “Український Народний Дім” з метою захисту і підтримки матеріальних і моральних інтересів українців Буковини. Осип Маковей був членом цього товариства [14, с.57]. На народному вічу товариства, 26 травня 1896 р., у зв’язку з заснування бурси ім. Юрія Федьковича для бідних українських учеників, він виступив із “патріотичною промовою”, в якій вказав “на брак української інтелігенції, і завизвав присутніх заснувати “фонд на бурсу” [14, с. 47].

У 1896 р. “Руською бесідою” було організовано “Руську касу” – кредитне об’єднання. Головою якої став Є.Пігуляк, а членами правління – О.Маковей, С.Смаль-Стоцький, В.Ясеницький. До “Руської каси” вступило спочатку 26 членів із 35 паями. Засновники товариства постановили брати за кредит 7 %, що в той час було на Буковині справою нечуваною [12, с. 201].

“Руська бесіда” – лідер політичного і культурного життя українців Буковини другої половини XIX ст., а газета “Буковина” на початку існування товариства була його органом і впродовж усього існування публікувала відомості про “Руську бесіду”, що стало передумовою до активної участі редактора у суспільно-політичному житті краю.

На межі XIX – XX ст. провідне місце в науковому житті не тільки Східної Галичини, але й усієї України займало Наукове Товариство імені Т.Шевченка (НТШ). 13 березня 1892 р. загальні збори НТШ прийняли новий статус й відповідно ухвалили перейменування літературного Товариства ім. Шевченка на Наукове товариство ім. Шевченка. Головою товариства на той час був історик Юліан Целевич. Після його раптової смерті восени 1892 р. новим головою на чергових загальних зборах у травні 1893 р. обрано О. Барвінського, заступником – С. Громницького, секретарем та бібліотекарем – О.Маковея, управителем майново-господарських справ – К. Паньківського [7, арк. 9].

Столітні роковини нової української літератури стали Всеукраїнським святом, підготовленим НТШ. На сторінках “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”, у статті О.Маковея, долинав до українського народу заклик “Наукове тов. ім. Шевченка у Львові, котрому нинішні обставини надали першорядне значіння в культурнім життю українсько-руського народу, взяло на себе ініціативу святкування сего пам’ятного моменту і звертає ся до всего українсько-руського загалу, до наукових та культурних інституцій всіх славянських народів з зазивом – взяти участь в сім великім культурнім святі українсько-руського народу, святі національної рівноправності і загального поступу”. [25, с. 101.]. Ювілей 100-річчя від появи “Енеїди” Івана Котляревського згуртував українців.

У період святкування ювілею, за ініціативи “Академічної громади” в “Руській бесіді” зібралася громада письменників і любителів письменства для народу в справі заснування видавничої спілки і товариства для допомоги незаможним письменникам. Наслідком наради було створення комітету, до складу якого ввійшли М. Грушевський, І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк і О. Заячківський. Комітет проголошено відозву та створено проект – створення українсько-руської видавничої спілки “в формі товариства на уділах з обмеженою порукою з найширшим

кругом видавничої діяльності, а при ній запомоговий фонд для українсько-руських літераторів імені Івана Котляревського" [25, с. 104]. Потреба товариства, яке зайнялося б видаванням літератури, виникла ще раніше, тому його заснування стало найкращою і важливою пам'яткою до святкування століття нової літератури.

Філологічна секція НТШ у Львові в 1909 р. доручила О.Маковеві підготувати до друку том біографічних матеріалів про Ю.Федьковича. Він узявся за цю вкрай потрібну працю, маючи у власному архіві чималу кількість рукописних, друкваних документів, художніх творів, листів поета. Вже наступного, 1910 року, в серії "Українсько-руська бібліотека" у Львові вийшли "Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича" як четвертий том першого повного і критичного видання "Писань Осипа Юрія Федьковича".

Упорядник сумлінно зібрав друквані та рукописні матеріали, відповідно класифікував їх, відредагував, склав примітки; книжку поділив на три частини: I. Переписка Федьковича, II. Документи і спомини про Федьковича, III. Недруквані писання Федьковича і варіанти. Епістолярій, вміщений у "Матеріалах...", налічує 252 листи. З них 73 листи належать Ю.Федьковичу: 35 були вже друквані, а 38 О.Маковей розшукав і оприлюднив уперше [34, с. 64–65].

"І в цілій Європі почали завязувати ся товариства, які попри звичайне читання і обговорювання відчитів мали метою таку збірку джерел історичних для даного краю, або для даної справи. ... Наше товариство, се-ж перше того рода і поки-що одиноке на Буковині, а ціла минувшина нашого краю – се поле майже не тикане плугом. Нива розлога і плідна – варта-б працювати!" [36, с. 1] – так писав Мирон Кордуба про заснування "Історичного товариства" в Чернівцях. Головою товариства на той час був В.Милькович, заступник голови С.Смаль-Стоцький, секретар Осип Маковей, касир М.Кордуба [36, с. 2]. На сторінках "Буковини" О.Сатир розкрив виступ О.Маковея, від 12 лютого 1904 р., на других зборах "Історичного товариства": "Др. О.Маковей заявив, що товариство не може ще поки що похвалити ся великими успіхами раз тому, що воно естувє лиш другий рік а крім того із тої причини, що виділові приходить ся доволі важко згуртувати більшу групу людей охочу до наукової праці, яка б відповідала цілі товариства" [25, с. 2].

Осип Маковей досліджував історію Буковини та Східної Галичини, звичаї та традиції українського народу. На сторінках преси опубліковано "Матеріали до історії зносин галичан з буковинцями", "Буковинська і галицька Русь", етнографічні статті. Після других зборів, Мирон Кордуба у своїй статті підсумував важливість праці та перспективи "Історичного товариства": "Як бачите, поле просторе, обіцююче великі плоди, потреба лише робітників, щирих робітників, які не жахали б ся піднятись сего може не так легкого труду, бо часто треба доперла прочинати від самих основ, але плоди добути таким трудом будуть солодкою нагородою для перших піонерів на поли буковинської історії" [15, с. 2].

"Як то звичайно буває, що життя людини залежить від випадку, склало ся, що я ще раз зажив у Чернівцях" [18, с. 236], – зазначив Осип Маковей. Упродовж 1899–1910 рр. Осип Маковей працював викладачем учительської семінарії. В молоді роки він особливої активності не проявляв на педагогічній ниві. Хоча ще в студентські роки, 30 жовтня 1888 р., О.Маковей став "інструктором" в Інституті руського педагогічного товариства [5, арк. 9].

Захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії у Чернівецькому університеті в 1901 р. дав право стати О.Маковею "провізоричним" головним учителем (асистентом – В.П.). У лютому 1903 р. НТШ обрало його своїм "дійсним членом філологічної секції", що підкреслювало високу оцінку його діяльності, проте це не дозволило посісти посаду головного учителя. Тільки після складання учительського іспиту в 1905 р. педагог одержав право бути головним учителем. З того часу і до кінця свого життя громадський діяч самовіддано працював на ниві народної освіти і водночас багато сил віддав літературній справі.

Педагогічна діяльність Осипа Степановича підштовхнула його до участі в товаристві "Руська школа". На той час роль педагогів у суспільстві була досить вагома "наші буковинські учителі стоять на висоті часу своєю солідарністю й патріотизмом. Це мусило зазначити з правдивою радістю" [11, с. 30].

"Руська школа" – одне із найактивніших товариство, що витворила "Руська бесіда" 1880 році (пізніше з 1908 року воно змінило назву на "Українська школа"). Буковинська інтелігенція розуміла, що духовний розвиток суспільності краю залежить від школи. Адже школа була тим розсадником освіти і від її праці залежала доля цілого народу. Вона займалася потребами українського народу у сфері шкільництва, заснуванням та розвитком шкіл, вихованням на ос-

нові рідної мови та надання членам товариства моральної та матеріальної допомоги. Членом товариства могла стати письменна особа "руської народности".

Осип Степанович Маковей – активний діяч "Руської школи". Він був членом восьмого – десятого виділу товариства (1900–1902 рр.), контролером десятого – одинадцятого виділу (1902–1904 рр.), першим заступником голови дванадцятого та п'ятнадцятого виділів "Руської школи" (1904–1905 рр.), будучи вже на той час доктором філософії, професором [11, с. 49–54].

Також він був одним із засновників педагогічного товариства "Шкільна поміч" [8, арк. 1], яке 26 лютого 1902 році було засноване "Народним домом" в Чернівцях. Особливою активною діяльністю він не відзначався у цьому товаристві.

Осип Маковей, як один із делегатів від українських товариств Буковини, в тому числі і від "Руської школи", брав участь 30 серпня 1903 році в урочистому відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, а потім у 1904 році на святкуванні ювілеїв Івана Нечуя-Левицького та Миколи Лисенка. Тут він мав змогу поспілкуватись з представниками української громади з усіх регіонів. Участь в цих святкуваннях, як делегата – підтвердження, що Осип Маковей на Буковині відігравав важливу роль в національному відродженні краю.

Отже, підсумовуючи сказане, можна зазначити, що українські культурно-освітні товариства – це важливий чинник на теренах Східної Галичини і Буковини, що використовував усі можливі засоби і методи праці відповідно до потреб і настроїв часу. Осип Маковей був активним діячем цих українських товариств, що творили широкий контекст історико-культурного та освітньо-літературного розвитку Східної Галичини і Буковини.

Список використаних джерел

1. Інститут літератури ім. Шевченка НАН України (далі – ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ). – Ф. 59. – Спр. 10. – 16 арк.
2. ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ. – Ф. 59. – Спр. 2753. – 580 арк.
3. Там само. – Спр. 2754. – 153 арк.
4. Там само. – Спр. 2755. – 105 арк.
5. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника). – Ф. 59. – Оп. 11. – Спр. 2754. – 10 арк.
6. ЛННБ ім. В. Стефаника. – Ф. 167. – Оп. 11. – Спр. 2040. – 25 арк.
7. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1027. – Оп. 1. – Спр. 5. – 161 арк.
8. ДАЧО. – Ф. 1180. – Оп. 1. – Спр. 2. – 68 арк.
9. Ботушанський В. М. Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (II пол. XIX – поч. XX ст.) / В. М. Ботушанський // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 11–16.
10. Виклад др. Осипа Маковей, виголошений на тему "Військова служба Федьковича" // Буковина. – 25 грудня 1909. – С. 3.
11. Гарас М. Ілюстрована історія товариства "Українська школа" в Чернівцях 1887–1937: Пропам'ятна книжечка, видана з нагоди 50-х роковин існування цього товариства / Микола Гарас Микола Гарас. – Чернівці, 1937. – 147 с.
12. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
13. Загальні збори тов. "Руська школа" // Буковина. – 1904. – 28 (10), 30 (12) травня (червня). – С. 1–2.
14. Ілюстрована хроніка товариства "Український Народний Дім" у Чернівцях 1884–1934. Пропам'ятна книжечка видана з нагоди 50-их роковин існування цього товариства. – Чернівці, 1934. – 68 с.
15. Кордуба М. Наші дезидерати на полі буковинської історіографії. (Відчит на зборах "Історичного товариства") / Мирон Кордуба // Буковина. – 6 (19) лютого 1904. – С. 1–2.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів. Ч. I. / Кость Левицький. – Львів: З друкарні О. О. Василян у Жовкві, 1926. – 432 с.
17. Лозинський М. Сорок літ діяльності "Просвіти" (В 40-літній ювілей товариства). / Михайло Лозинський. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1908. – 92 с.
18. Лукіянович Д. Автобіографія. О. Маковей / Денис Лукіянович // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. 88. – Кн. 11. – С. 230–237.
19. Маковей О. Академічна громада. [Стаття] / Осип Маковей // Буковина. – 12 (24) січня 1896. – С. 1–2.
20. Маковей О. Григорій Воробкевич / Осип Маковей // Буковина. – 27 жовтня (9 листопада). – 1904. – С. 1–2.
21. Маковей О. З нагоди ювілею "Руська Бесіди" в Чернівцях / Осип Маковей // Буковина. – 14–15 лютого 1909.
22. Маковей О. Історія одної студентської громади / Осип Маковей. – Львів, 1912. – 29 с.
23. Маковей О. Перші загальні збори товариства "Руська Бесіда" в Чернівцях / Осип Маковей // Буковина. – 17 квітня 1909. – С. 1–2.
- 24.

Маковей О. П'ятдесятилітній ювілей руської публіцистики / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. II. – Кн. 5. – С. 111–126. 25. Маковей О. Столітні роковини відродження українсько-руського письменства / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. IV. – Кн. 11. – С. 101–114. 26. Маковей О. Фейлетон. [Злий дух з рилом і фонетика. "Зданіє без оснований". Галицькі тверді люди. Малі Тарасики і великий Ю. Яворський. Добра рада для політичних вояків. Ювілей "Просвіти" і дещо з її справоздань]. / Осип Маковей // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70–72. 27. Маковей О. Фейлетон. [З приводу реагувань критики на фейлетон "Нема грошей"] / Осип Маковей // Зоря. – 1894. – № 5. – С. 117–119. 28. Маковей О. Фейлетон. [Страшна трагедія родинна. Хто винен? Гріх на совісти народній. Оригінальна зичливість. Навчаюча новинка. Жебрацтво наше. Брат братом, а бриндзя за гроші!]. / Осип Маковей // Зоря. – № 7. – С. 167–168. 29. Маковей О. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. 4. – Кн. 11. – С. 115–133. 30. Маковей О. Ювілей українсько-руської літератури / Осип Маковей // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1898. – Т. 25. – Кн. 5. – С. 44. 31. Наукове Товариство імени Шеченка у Львові // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік переступний 1908. – Львів: 3 друкарні наукового товариства ім. Шевченка під зарядом Беннарського. Річ 36. – 1907. – С. 84–89. 32. Погребенник Ф. Осип Маковей. Критико-біографічний нарис / Федір Погребенник. – Київ: Держлітвидав України, 1960. – 134 с. 33. Попович О. Відродження Буковини (Спомини) / О. Попович. – Львів, 1933. – 117 с. 34. Попович О. Осип Маковей – критик та історик літератури / Олександр Попович. – Чернівці: Рута, 2001. – 145 с. 35. Програма циклу популярно-наукових викладів, устроєних заходом укр. акад. товариства "Союз" // Буковина. – 18 грудня 1909. – С. 3. 36. Сатир О. Історичне товариство в Чернівцях / Олег Сатир // Буковина. – 6 (19) лютого 1904. – С. 2. 37. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь / Степан Смаль-Стоцький. – Чернівці: Руська Рада, 1897. – 289 с.

Василина Проскурняк

УЧАСТИЕ ОСИПА МАКОВЕЯ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВА ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ И БУКОВИНЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье идет речь об одном из самых авторитетных представителей украинской национальной жизни на западноукраинских землях Осипа Маковей. Дан анализ его участия в культурно-просветительских обществах Галичины и Буковины конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: украинское национальное возрождение, Осип Маковей, культурно-просветительные общества, Восточная Галичина, Буковина.

Vasylyna Proskurniak

PARTICIPATION OF OSYP MAKOVEI IN CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETIES OF GALICIA AND BUKOVINA AT THE END OF 19TH AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

This article is about Osyp Makovei, who was one of the representatives of Ukrainian national life at the territory of Western Ukraine. Also one can find here the analysis of his participation in cultural and educational societies at Galicia and Bukovina at the end of 19th and the beginning of 20th century.

Key words: Ukrainian national Renaissance, cultural illuminant Society, Osyp Makovei, Western Galicia, Bukovina.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

**ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ
К. СТУДИНСЬКОГО**

У статті аналізуються історико-літературознавчі аспекти наукової спадщини відомого українського вченого К. Студинського.

Ключові слова: К. Студинський, наукова діяльність, історико-літературознавчі аспекти, полемічна література.

Утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекту в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. Історія кожної країни, кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, бо всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід.

У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження життя та багатогранної діяльності однієї з визначних особистостей кінця XIX – початку XX ст. – Кирила Студинського як громадсько-політичного діяча та науковця. К. Студинський автор понад 500 праць з літературознавства, культурного руху в Галичині, довголітній директор філологічної секції і голова НТШ (1923–1932). З його громадсько-культурною та політичною діяльністю як дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка і Всеукраїнської академії наук, Крайової шкільної ради, Учительської громади – певною мірою пов'язаний етап національного відродження наприкінці XIX – в першій половині XX століть.

Мета дослідження полягає у комплексному науковому аналізі та з'ясуванні змісту і напрямків історико-літературознавчих аспектів наукової праці К. Студинського. Для реалізації цієї мети поставлено завдання: дослідити ступінь наукової розробки проблеми дослідження; проаналізувати основні напрями наукової діяльності К. Студинського, значення його творчої спадщини для вітчизняної науки; розкрити внесок вченого у становлення й розвиток українського літературознавства.

Об'єкт дослідження – наукова діяльність К. Студинського.

Предметом дослідження є основні аспекти історико-літературознавчої діяльності К. Студинського.

У своїх працях вчений піднімав питання про самобутній суспільно-політичний і культурно-національний розвиток України XVI–XX ст. Ці хронологічно широкі рамки поставили перед дослідником надзвичайно принципові з наукового та політичного погляду завдання, вирішити які було можливо за умов систематичної і довготривалої праці дослідника. Наукові зацікавлення вченого були спрямовані на два важливі періоди історії суспільної думки і літератури в Україні: дослідження літературних пам'яток XVI–XVII ст.; праці, присвячені західноукраїнському культурно-національному відродженню XVIII–XX ст.

Важливою ланкою історико-літературознавчої спадщини К. Студинського було дослідження літератури XVI–XVII ст. Слід сказати, що православно-католицька полеміка кінця XVI–XVII ст. належить до недостатньо вивчених тем в українській історіографії. Праці К. Студинського з даної проблематики утворюють одну з найкращих сторінок в історії української філології, належать до першорядних досягнень не лише української, а й взагалі слов'янської науки.

Увага К. Студинського до полемічного періоду української літератури не випадкова: унія дала велетенський поштовх до національно-культурного пробудження суспільства, що знайшлося в кризовій межі: засилля чужинецького панування в культурно-духовному житті нації, втрата ключових позицій, зокрема, в духовно-церковному житті, вкрай незадовільний соціально-правовий і освітній стан українського духовенства, внутрішні незгоди і т.ін. Про це ми дізна-

ємося, зокрема, з праці К. Студинського "Полемічний лист Потія. Генеза і характеристика". У цій ситуації занепаду виявляється величезна кількість полемічних творів, покликавши до життя непересічні таланти і серед них чи не найбільший – І. Вишенський. На думку К. Студинського, причини цього пробудження в кінці XVI ст. полягали у впливі реформаційної і пореформаційної католицько-єзуїтської діяльності. Церковно-релігійний занепад був дуже небезпечним для існування народу, оскільки церква була осередком української культури. Цей етап національно-духовного пробудження, таким чином, іде під егідою всього, що зв'язане насамперед з українською церквою. Саме в цій інституції зосереджені визначальні чинники духовного життя народу: віра як філософська категорія, письменство як духовний вираз народу, які разом і підготували ґрунт для самоствердження народу в його боротьбі за визволення. Уже через півстоліття в рух приходять широкі верстви суспільства – це Хмельницький. А початки цього піднесення знаходяться в кінці XVI – початку XVII ст. – в пробудженні релігійному й культурно-національному. Саме в цьому періоді К. Студинський приділяв увагу церковно-релігійному рухові, справедливо його розглядаючи як основу майбутнього всенародного вибуху. До уваги дослідника потрапляють і освітній рух, і граматичні праці кінця XVI ст., і оновлення української культури XVI–XVII ст. у віршованій панегричній літературі. В результаті діяльності вченого маємо цілу низку наукових праць, які досі не втратили своєї актуальності. Розглядаючи їх сьогодні, як зазначав Л. Сенік, неважко помітити цікаву тенденцію – безперервний "рух" української думки в напрямку інтелектуального самоствердження народу, який, виборюючи своє право на існування, знаходить підтвердження його в своїй мові, в церковно-релігійному житті та в системі власної освіти. Цей етап національно-духовного відродження, як і наступний, в першій половині XIX ст., центральними аспектами має філософські і культурні проблеми, у вирішенні яких лежить майбутнє – історична доля народу [1, с. 60–61].

Основне, що прослідковується в науковій діяльності К. Студинського цього часу – це суспільно-культурницька спрямованість вибору тем й основних методів їх висвітлення. Один з відомих дослідників наукової творчості К. Студинського, І. Свенціцький з цього приводу писав, що перші твори автора знаменували поширену на той час у Східній Галичині тенденцію щодо збору матеріалу, переказів – описів окремих художніх творів. Власне відбувалося логічне поєднання: "Час, в якому виступив Ювілят з своїми першими працями науковими, знаменується у Галичині методом – збирання матеріалу, реєстрації фактів і явищ літературного життя, біо- і бібліографії та переказу-опису поодиноких літературних творів. ...Історія і філологія у найширшому об'ємі перепліталися і творили майже одну цілість у тодішньому житті Галицької України" [2, с. 2].

Всього з даної проблематики було видано 18 праць, які хронологічно охоплюють часовий період між двома епохальними датами: 1569–1648 рр., що визначили зміни в політичному та духовному житті українців. Цей період характеризувався національним пробудженням. На той час припало так зване перше українське відродження, що проявлялося *оживленням* релігійно-церковного, освітньо-шкільного руху та книжково-письменницькою творчістю. Саме ці події прикували увагу вченого, але найбільше його зацікавив церковно-релігійний рух, що вилився в полемічній літературі як феномені того часу. Однак паралельно він не обминав увагою й інших жанрів [3, с. 60].

Важливою ознакою наукової спадщини К. Студинського є ґрунтовний аналіз праць, присвячених як знаковим подіям національного, літературного, культурно-освітнього й суспільно-політичного життя, так і провідним її представникам.

У працях із полемічної літератури К. Студинський зосереджував увагу на таких питаннях, як Унія 1596 р., діяльність І. Потія, С. Зизанія, М. Смотрицький.

Особливу увагу полемічній літературі приділив І. Франко, котрий, досліджуючи полемічне письменство, пояснив зумовленість виникнення полемічної літератури як нового явища в духовному житті даної епохи, надзвичайно істотного своїми наслідками, як для України, так і для Польщі. К. Студинський постійно співпрацював з Каменярем, який систематично рецензував його твори, критикував за деякі з них, за інші давав позитивну оцінку, висловлював свої власні міркування й бачення праць з полемічної літератури, що посідала домінуюче становище серед досліджень вченого літературного життя XVI–XVII ст.

Зокрема, у 1895 р. К. Студинський опублікував рецензію на працю І. Франка "Іван Вишенський і його твори" [4, с. 29–48]. На думку рецензента, повнота охоплення предмета дослідження, систематизація творів І. Вишенського дали змогу І. Франкові зробити цілісний аналіз творчості відомого полеміста. К. Студинський, незважаючи на позитивну в цілому рецензію,

висловлює особисту позицію щодо оцінки як власне полемістів, так і їхніх творів. До речі, він піддав сумніву думку І. Франка щодо особи П. Скарги, вважаючи його одним з найобдарованіших й найерудованіших полемістів свого часу, категорично не погоджується з тезою й оцінкою Каменярем “Апокаліпсису”.

Досить детально К. Студинський аналізував працю І. Франка “Z dziejów synodu Brzesiego 1596 r.” [5]. Своє бачення зазначеної проблеми К. Студинський розглядав через призму не лише проведення Берестейського собору, а саме унії 1596 р. й ролі у цьому процесі І. Потія, С. Зизанія та М. Смотрицького. Зрозуміло, що такий підхід до дослідження цього питання є обмеженим, оскільки не розкриває усієї повноти не лише проведення собору, але й не оцінює його передумов та наслідків. На думку Я. Гординського, початком полемічної літератури К. Студинський вважав 1566 р. – час виходу трактату В. Гербеста “Wypisanie drogi”. Від того часу розпочалася релігійна полеміка, яка відображала суть підготовки до Берестейської унії 1596 р. та оцінку її наслідків. У згаданій праці К. Студинський серед інших полемічних творів опублікував і трактат В. Гербеста [6, с. 10]. Це К. Студинський обгрунтував у праці “Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.”, яка розпочала видавничу серію “Пам'ятки українсько-руської мови і літератури” [7].

І. Франко у своїй рецензії на дану працю прихильно відгукнувся про неї. Він подав перелік творів, що увійшли в том, зокрема наголосив на такій пам'ятці, як “Відпис на другий лист Іпатія Потія від імени князя Костянтина Острозького”. Заслуга К. Студинського, наголошував І. Франко, не тільки в публікації пам'ятки, але в тому, що він дійшов висновку, що її автором був М. Смотрицький. “Нема сумніву. – зазначив І. Франко. – Що збірка проф. Студинського заслужить собі вдячність спеціалістів, які займаються історією унії за передрукування рідких брошур, а особливо за публікування рукописних матеріалів. Додає їй вартості ще простора передова студія, в якій Студинський найширше зупиняється над брошурую Зизанія та над ново-знайденим твором Смотрицького (Клірика Острозького)” [8, с. 151–152].

Цикл праць із згаданої тематики розпочала розвідка “Пересторога” – одна з перших науково-аналітичних праць, у якій узагальнив історичні аспекти й події щодо денаціоналізації українців, дослідив ставлення князя К. Острозького до питань унії тощо. І. Франко писав про “Пересторогу”: “Не буду тут розбирати сього твору, якому присвятив спеціальну монографію проф. Студинський, де дуже подібно виказав історичні і догматичні помилки полеміста. Критика ведеться особливо в догматичній часті з виразно латинського становища, але замало звернено уваги на характер і тенденцію “Перестороги” [9, с. 258].

К. Студинський першим зробив не тільки повний літературний аналіз “Перестороги”, але й здійснив історичну критику твору, де торкнувся таких питань, як авторство і час написання. Встановивши авторство твору, він перейшов до її генези. У структурі праці дослідник прослідкував нахил до поєднання пам'ятки з історичним тлом і показав її як органічну цілість з усім життям народу – пам'ятка стає історичним фактом, що виростає з плину часу. Провівши надзвичайно докладний аналіз “Перестороги”, К. Студинський показав її велику літературну цінність. У своїх висновках він був дуже обережним і робив їх лише на документальних свідченнях, що дає підстави говорити про високу наукову вартість його праці.

У праці про “Пересторогу” К. Студинський висвітлює питання правдивості поданих у ній історичних фактів і подій як історичного джерела, питання авторства твору – тут він схилився до думки І. Франка про Ю. Рогатинця й подав додаткові факти для підтвердження цієї гіпотези. Вчений ґрунтовно коментував явище денаціоналізації та полонізації українців. До цієї теми він не раз повертався, вивчав становище Православної Церкви в XVI ст., обговорював його причини, а також відношення князя О. Острозького до унії. Розглянув він значення патріарха Єремії, який надав Львівському братству права ставропігії. У праці К. Студинського подано цілу плеяду історичних постатей, а автора “Перестороги” описав як людину освічену та начитану [6, с. 13].

Значне місце у “Пересторозі” відведено особі І. Потія. Загалом йому К. Студинський присвятив сім статей.

І. Потій – це символічна постать, його внесок у ствердження унії на землях Русі важко переоцінити. “Якщо унія берестейська не закінчила свого існування вже в перші роки, – цитував К. Студинський К. Терлецького, – то цей факт має завдячувати не тільки прихильності короля і еліти польської, але головне незвичній завзятості та енергії Іпатія Потія” [10, с. 21].

Однією з найґрунтовніших вважається його праця польською мовою “Pierwszy występ literacki Hieronima Rosija”, видана у 1902 р. Як бачимо, упродовж 1895–1902 рр. з часу виходу

"Перестороги" і вказаної праці автора, відбувається процес зацікавлення полемічною проблематикою у 1903 р. було видано третій том "Памятников полемической литературы въ Западной Руси". Однак К. Студинський мав у своєму розпорядженні джерельні матеріали й документи, ще раніше, до виходу вказаної праці, що певним чином збагатили й розширили історіографію досліджуваної проблеми.

Дослідник розглядав твір І. Потія "Унію" і вказав її джерела, але найкраще і найширше характеризує Потія в другій своїй праці, де говорить, що унія продовжила своє життя лише завдяки старанням і енергії Потія. Автор подає список творів Потія, що яскраво ілюструє, які ідеї займали думки останнього. На основі цього ми бачимо, що уся літературна діяльність І. Потія була присвячена унії – її підготовці, обґрунтуванню та обороні. В останній з цих праць К. Студинський доводить шляхом порівняння з іншими творами Потія, що автором "Relici" – міг бути тільки Потій, про що свідчать деякі вислови та фрази й уся ідеологія цієї брошури вказує на це безсумнівно.

Доповненням до цих праць є стаття про те "Хто був автором "Antiprecisa" [11, с. 1–20], де вчений досліджує дискусію щодо авторства цього твору. Одні говорять, що автором цього твору був Петро Аркудій, інші приписують її І. Потію. К. Студинський порівняв з іншими працями полеміста і робить висновок, що автором твору міг бути лише Потій. Такої ж думки дотримувался і М. Грушевській у своїй "Історії української літератури" [12, с. 392].

В 300-ліття смерті І. Потія Студинський виголосив промову на концерті в Коломиї [13, с. 1], де показав значення і заслуги І. Потія перед греко-католицькою церквою. Наступного року він видав ще й книжку на честь ювілею І. Потія [6, с. 15].

Ще однією працею, яку К. Студинський присвятив Потію є "Полемічне письменство в р. 1608" [14], де охарактеризовано два стародруки з 1608 р.: польський, що не дійшов до нас "Negasiaе ignorancias у Polityko rorow у nieszczan practwa Wilenskiego" і українсько-польська брошура "Гармонія" і довів, що автором цих творів міг бути лише Потій. Ще один твір Потія, який дав поштовх до написання К. Студинським однойменної праці була "Оборона флорентійського собору" 1603 р. [6, с. 17], таку ж назву мав лист Потія до кн. Клирика Островського, якого перший намагався перетягнути на сторону унії. Кількома роками перед тим полеміст написав перший лист (1598 р.) до князя, але він загубився, зате збереглася відповідь на другий лист К. Островського, віднайдений і надрукований вперше К. Студинським.

Потій так і не дізнався хто ховався під іменем Клирика Островського. І лише В.Копітар в одному з листів до Д. Зубрицького за 1843 р. висловив припущення, що К. Островський це, можливо, М. Смотрицький [15, с. 37], однак не довів цього. К. Студинський підтримує думку В. Копітара і аргументує її докладніше.

К. Студинський чимало уваги присвятив двом українським православним полемістам С. Зизанію і М. Смотрицькому. Зокрема, "Пам'ятках полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в." він опублікував твір С. Зизанія "Казанье святого Кирила Патріарха іерусалимського. О антихристї и знаках его" (Вільно, 1596) та брошуру Щасного Жебровського "Kałal, który rozsiеwa Stepanek Zizania" (Вільно, 1595), яка була спрямована проти "Катехизису" С. Зизанія.

К. Студинський стверджував, що "Брошура Зизанія сповнила свою ціль. Вона відстрашувала особливо низші верстви від унії і католицизму" і була дуже популярна. "Казанье" цікаве і цінне саме як свідчення завзяття, із яким православні виступали проти Берестейської унії [3, с. 67].

У наукових працях К. Студинського М. Смотрицький практично завжди виступає як супротивник І. Потія. К. Студинський у своїй публікації "З кореспонденції Дениса Зубрицького" (Львів, 1901) [15] вказав на те, що Клирик Острозький – це М. Смотрицький.

Дослідник провів ґрунтовний аналіз творів Клирика у порівнянні із творами М. Смотрицького, водночас зауважив, що хоч остаточне рішення про особу Клирика не відповідало припущенням В. Копітара і його, то праця не була б марною, бо в пошуках за автором внесено ясність у генезу творів Клирика і виявлено місця спорідненості із творчістю М. Смотрицького [3, с. 68]. Із думкою К. Студинського погодився І. Франко, підкреслюючи, що "найменший Клирик – се молодий Мелетій Смотрицький; проф. Доказав се понад усякий сумнів" [9, с. 259].

До особи М. Смотрицького К. Студинський звертався також у праці про "Антиґрафе" – про однойменний полемічний твір М. Смотрицького 1608 р. Це своєрідний діалог між І. Потієм і М. Смотрицьким, у якому обидва виявили себе людьми високоосвіченими, глибоко ознайомленими із західноєвропейською католицькою і протестантською богословською літературою. Щодо М. Смотрицького, то дослідник констатував момент зневіри у протестантизмі, коли він по-

кидає Православну Церкву в тяжкий для неї час. І тоді західноєвропейська освіта, завдяки якій служив православ'ю, привела його до католицизму.

Праці К. Студинського в галузі церковно-релігійної полемічної літератури є першими на українській мові. До цього на цю тему виходили праці лише на російській та польській мовах. Як зауважив І. Свенціцький: "Це безперечно одинока в українській філології скупина праць, об'єднаних широким дослідчим замислом..." [16, с. 5]

Слід сказати, що К. Студинський першим описав греко-слов'янську граматику "Адельфотес". Він подав досить детальний опис структури підручника, особливо зупинився на аналізі передмови і титула. Корисними є порівняння підручника з іншими виданнями цього часу, а також, джерелознавчий нарис, в якому автор робить спробу прослідкувати джерела, якими користувалися укладачі підручника. Він вказує на підручники з грецької граматики Ф. Мелянгтона, К. Ляскаріса та М. Крузія, Клепарда, а також, на неабияку роль в підготовці видання А. Еласонського як керівника (або укладача лекцій, які використовували студенти при виданні книжки). Також, він зробив спробу охарактеризувати мову слов'янської частини підручника та вплив його на подальші видання. Всі науково обгрунтовані висновки переплітаються з лірично-патріотичними відступами і роздумами про роль мови грецької в тогочасному суспільстві і освітянському житті Русі. Основною заслугою К. Студинського стало виявлення джерел граматичних студій українських вчених XVI ст., котрі були пов'язані з гуманізмом Західної Європи, із відродженням уваги до класичних мов, що породило потребу видання підручника грецької мови. К. Студинський зосередив увагу на питанні авторства граматики та її впливу на пізніші праці Л. Зизанія і М. Смотрицького. Завдяки аналітичному методу дослідження вченому вдалося визначити ступінь оригінальності "Адельфотеса". Руську частину граматики вчений визначив як церковнослов'янську в тодішній галицькій редакції [3, 69–70].

До творів давньої української літератури, які дійшли до наших днів завдяки праці акад. К. Студинського, належить панегірик "Євфонія веселобрмьячая", присвячений у 1863 році Петру Могилі – великому освітньому, церковному і політичному діячеві XVII віку, засновнику Києво-Могилянської колегії, перетвореної згодом у славнозвісну академію. Могила власними коштами фінансував школи, утримував професорів, допомагав убогим студентам не шкодував видатків на друкарню. Такі видатні заслуги не могли залишитись непоміченими талановитими сучасниками Могилі. Після обрання його митрополитом Київським і Галицьким у 1632 р. з'являється ряд панегіриків, присвячених великому просвітителю. Панегірики – поширений у давній літературі жанр. Це промова, вихваляння святих і подвижників. Петру Могилі панегірики присвячували як студенти, так і ті міщани, які мали дотичність до великих справ діяча, зокрема друкарі.

Тому не дивно, що К. Студинський цінував і пропагував як твори самого Петра Могилі, так і праці, дотичні до його діяльності.

Перед текстом панегірика дослідник написав своєрідну передмову, де перерахував усі 10 українських панегіриків, які були видані з 1591–1658 рр. до 1895 р. Появу віршових панегіриків на українському ґрунті К. Студинський пов'язував із впливом католицької, насамперед єзуїтської школи. Тему про панегірики він продовжив досліджувати у наступній своїй праці "Три панегірики XVII ст." [17], де повністю надрукував текст таких панегіриків, як: "Імнологія" 1630 р.; "Анотема" 1641 р.; "Еводія" 1642 р. Вчений не погодився з думкою Пекарського, що автором "Імнології" були П. Беринда і Т. Залека, або сам П. Беринда, а десять інших друкарів тільки підписались під їх працею. Найбільша цінність цього твору, на думку К. Студинського, в тому, що тут подано імена робітників Києво-Печерської Лаври. Панегірик "Еводія" складений так само як "Імнологія" і присвячений тому ж таки П. Могилі.

В панегірику "Анотема" 1641 р. автор підняв питання вибору молодого Арсенія Желиборського на львівського єпископа, його видавничу і друкарську діяльність, а також питання авторства і приписує його Г. Бутичу. Вчений високо оцінив заслуги Желиборського перед православними.

Здійснений аналіз деяких аспектів наукової діяльності К. Студинського, дає нам підстави стверджувати, що всі його зусилля та творчість були спрямовані на підвищення самосвідомості українського народу та рівня його добробуту. Разом із тим, дослідивши досягнення К. Студинського у сфері літературознавства, приходимо до висновку, що його наукова спадщина відіграє важливу роль у висвітленні питань історичного та культурного розвитку українського народу, а тому посідає гідне місце серед загальнонаціональних науково-культурних надбань України.

Список використаних джерел

1. Сенік Л. Кирило Студинський / Л. Сенік// Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років: Хрестоматія / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Інститут літературознавчих студій / Л.Т. Сенік (ред.). – Л., 2002. – Т. 1 – С. 60–64.
2. Свенціцький І. Загальна характеристика наукової діяльності академіка Кирила Студинського / Іларіон Свенціцький. – Львів, 1927. – 9 с.
3. Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис / Уляна Єдлінська. – Львів, 2006. – 309 с.
4. [Рецензія]: Іван Вишенський і його твори. Написав др Іван Франко // Записки Наукового товариства вмені Шевченка. – 1895. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 29–48.
5. Студинський К. Причинки до історії Унії: Критичні замітки на розвідку дра Івана Франка п з “Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r., поміщ[еної] в “Kwartalnik-u Historycz-ім”, 1895, Roczn. IX. – S. 1–22. / Кирило Студинський. – Львів, 1895. – 21 с.
6. Гординський Я. Академік Кирило Студинський як дослідник літератури XVI–XVII ст. / Ярослав Гординський – Львів: Друк. НТШ, 1929. – 84 с.
7. Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Кирило Студинський – Т. I. – Львів, 1906. – 314 с. (Памятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археографічна комісія НТШ. Т. 5).
8. Франко І. Пам'ятки українсько-руської мови / Іван Франко // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 37. Літературно-критичні праці (1906–1908). – К.: “Наукова думка”, 1982. – С. 151–152.
9. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Іван Франко // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 40. – К.: “Наукова думка”, 1983. – С. 258.
10. Studziński C. Ze studyów nad literaturą polemiczną / C. Studziński. – Kraków: Nakładem Akademji Umiejętności, 1905. – 30 s.
11. Хто був автором “Αντίζηζ” з р.1599? Написав др. Кирило Студинський // Записки НТШ. – 1900. – Т.35–36. – Кн. 3–4. – С. 1–20.
12. Грушевській М. Історії української літератури. Культурні і літературні течії на Україні в 15-16 вв. I перше відродження (1580–1610) / Грушевській М. – К., 1927. – Т.5. – С. 392.
13. Студинський К. Святочна промова в тристалиї смерті Іпатія Потія, дня 16 грудня 1913 р. на духовнім концерті в Коломиї / К. Студинський // Руслан. – 1913. – № 283. – С. 1.
14. Студинський К. Полемічне письменство в р. 1608. Студія Кирила Студинського / К. Студинський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1911. – Т. 104. – Кн. 4. – С. 5–37.
15. Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (Роки 1840-1853) / К. Студинський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLIII. – С. 1–66.
16. Стешенко І. [Рецензія]: Поеми Михайла Макаровського. Видав др. Кирило Студинський / Стешенко І. // Киевская старина. – 1902. – Июнь. – С. 187–189.
17. Три панегірики XVII віку. Подав др. Кирило Студинський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1896. Т. 12. – Кн. 4. – С. 1–32.

Андрей Клиш

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ К. СТУДИНСКОГО

В статье анализируются историко-литературоведческие аспекты научного наследия известного украинского ученого К. Студинского.

Ключевые слова: К. Студинский, научная деятельность, историко-литературоведческие аспекты, полемическая литература.

Andriy Klish

HISTORICAL-LITERARY ASPECTS OF THE SCIENTIFIC HERITAGE K. STUDYNSKY

This article analyzes the historical and literary aspects of the scientific heritage famous Ukrainian scientist K. Studynsky.

Key words: Kyrylo Studynsky, scientific activity, historical-literary aspects, polemical literature.

УДК 94(477)

Наталя Шульгата

ЛЬВІВ У ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто взаємини наддніпрянських політемігрантів із галицьким політикумом та громадськими організаціями на початку ХХ ст.

Ключові слова: Львів, Галичина, Наддніпрянщина, російська політична еміграція, самостійність.

Дослідженню проблеми наддніпрянської політичної еміграції у Галичині присвячено низку монографічних праць і статей науковців [1–6]. Зрозуміло, що дослідники більшою чи меншою мірою, прямо чи побіжно торкалися окремих аспектів окресленої теми. Проте участь наддніпрянських політемігрантів у громадсько-політичному житті Львова означеного періоду висвітлено ще недостатньо. Тому автор вважає це питання актуальним і поставила за мету проаналізувати основні аспекти співпраці галичан і наддніпрянців від початку прибуття останніх до краю і до початку Першої світової війни.

На зламі ХІХ–ХХ століть у Росії склалася така політична ситуація, що унеможлиблювала існування політичних організацій у Наддніпрянщині, і це прискорило приплив української еміграції до Галичини. Своєрідність Галичини, як добре організаційно завершеного українського політичного руху, була для російської України незаперечною дійсністю. Є. Чикаленко зазначав, що "Галичина була зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував у нас віру і надію на краще будуче" [7, с. 336].

М. Грушевський підкреслював, що вся система репресивних заходів у Росії скерована на фактичне знищення української народності, тому "енергія національного, культурного і політичного руху йшла за кордон, концентруючись, головним чином, у центрі австрійської України – Львові" [8, с. 115].

1900 р. у Львові опубліковано брошуру Миколи Міхновського "Самостійна Україна" – перше видання Революційної української партії (РУП), у якій автор обґрунтовував незалежність українського народу, а також інші твори, зокрема "Дядько Дмитро", "Чи є тепер панщина" тощо. Брошура М. Міхновського вийшла тиражем 1000 примірників завдяки В. Старосольському і Є. Косевичу.

РУП, крім свого Центрального комітету в Києві, мала також закордонний комітет у Львові, навколо якого й гуртувалася нова політично свідомо українська еміграція, набагато численніша, ніж за часів М. Драгоманова.

Треба зазначити, що в нелегальних часописах РУП – "Гасло" (1901–1902), "Праця" (1904–1905), "Селянин" (1903–1905) активно співпрацювали Лев Когут, Василь Сімович, Теодот Галін. Тісні контакти з РУП мали члени "Молодої України" – Євген Косевич, Володимир Старосольський, Юліан Бачинський, Лонгин Цегельський, Володимир Темницький, Теофіл Мелень, Лев Ганкевич та інші [1, с. 42].

До Львова дуже часто приїздив Дмитро Антонович (Муха), який, власне кажучи, був своєрідним зв'язком між революційними організаціями України, закордонним комітетом і видавництвами. Він вказав дорогу для еміграції і створив еміграційний видавничий осередок [9, с. 292].

Першими українськими політичними емігрантами були Євген і Катерина Голіцинські, які перебували у Львові з січня 1902 року. Вони мали партійний псевдонім "Лозенки", листи в Україну підписували "Сімейство". Крім того, Є. Голіцинський ще послуговувався приборним

прізвищем "Павловський", а його дружина прізвищем – "Лоза". Вона, будучи членом редколегії закордонного комітету РУП, виконувала знівчний обсяг роботи й "завжди встигала і робила все з душею і акуратно" [10, с. 112].

У 1903 р. до Голіцинських приєдналися В. Винниченко (Деде), М. Меленевський (Басок), П. Канівець (Кавун), М. Виноградова, М. Гмиря (помер у Львові 1905 р.), П. Крат (Розвійполе), С. Петлюра (Святослав Тагон), П. Понятенко, М. Порш (Чацький), О. Скоропис-Йолтуховський (Вишнівський), В. Степанківський (Коваль), М. Ткаченко і його дружина Наталя, яка з легкою рукою І. Франка отримала псевдо Романович-Ткаченко, та інші. Перебував у Львові М. Русов, який пізніше виїхав на лікування до Німеччини, звідки дописував до партійних видань під псевдонімом М. Тоцький. До Львова приїздив відомий громадсько-політичний діяч Наддніпрянщини, редактор газети "Добра Новина", член Української соціалістичної партії Б. Ярошевський [11, арк. 2].

Д. Дорошенко згадував, що на різні зібрання рупівців з'являвся Б. Ярошевський, "дуже симпатичний українець польської культури, що утворив УСР, яка пізніше злилася з РУП" [6, с. 78]. Він був відомий під псевдонімом "Конашевич", а крім нього, в еміграції, як згадував Л. Ганкевич, перебували також його партійні соратники Людвіг Сідлецький (Сава Крипач) і Г. Герасименко [12, с. 66].

Хоч еміграція в Галичині 1900–1905 рр. не була численною, все ж вона вміло й активно провадила видавничу діяльність, забезпечувала транспортування літератури в Наддніпрянщину, разом з галичанами доклала значних зусиль для реалізації в житті ідеї соборності України.

Спочатку наддніпрянські емігранти вели досить-таки замкнуте партійне життя і не надто виявляли себе в суспільно-політичному житті. Але згодом, зрісши числом та при звичайшись до місцевих порядків, вони щораз активніше включалися у студентські страйки, боротьбу за український університет у Львові, різноманітні демонстрації.

Дуже багато емігрантів були студентами різних вузів Наддніпрянської України, але через переслідування царської влади за участь у революційній діяльності залишали навчання. Тому, перебуваючи у Львові, молодь прагнула використати можливість здобути вищу освіту.

Найохочіше політичні емігранти вступали до Львівського університету, де М. Грушевський, О. Колесса, С. Дністрянський та інші професори читали лекції рідною мовою. Тут навчалися Борис Мартос, Катерина Голіцинська, Анастасія Грінченко, Симон Петлюра, М. Меленевський був студентом Австрійської лісової школи [1, с. 43].

Для ознайомлення студентів-наддніпрянців з рідною історією та літературою "Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва", очолюване М. Грушевським, організувало у 1905 р. курси, так званий "літній університет". На курсах викладали І. Франко, К. Студинський, Ф. Вовк, М. Ганкевич та інші. Заняття тривали один місяць і включали загалом 90 годин лекцій. Спілкування з такими відомими вченими суттєво поглиблювало освітній рівень і розширювало політичний світогляд слухачів.

Курси відвідували як галичани, так і наддніпрянці, зокрема В. Дорошенко, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, Д. Розов та інші. Загальна кількість складала 135 осіб. Лекції читали на різні теми: М. Ганкевич – "Огляд соціалістичного руху в ХІХ ст.", М. Грушевський – "Історію України", К. Студинський знайомив з культурно-освітнім розвитком Галичини в першій половині ХІХ ст.

Навчався на курсах і Б. Ярошевський, відбуваючи у Львові банківську практику, з закінченням якої він познайомився, як, зрештою, і більшість наддніпрянців, з М. Грушевським, І. Франком, В. Вовком, М. Ганкевичем, І. Бриком [13, с. 244]. Університетські курси мали освітнє й політичне значення, сприяли зближенню галичан і наддніпрянців. З наростанням хвилі революційного піднесення в Україні, наддніпрянці поверталися на батьківщину. Повернувшись до Києва, політичні емігранти поринули у вир революційної боротьби. Наприкінці 1905 р. настало певне полегшення для українського руху, зокрема отримали автономію університети, в яких засновувались кафедри українознавства, засновувались нові товариства, відкривалися бібліотеки. При вищих школах виникали студентські "Громади". На зразок галицьких – засновувалися осередки "Просвіти". Пожвавилася видавнича діяльність.

Однак, після розпуску І, а згодом і ІІ Державних Дум у Росії, в Україні почалися масові репресії, переслідування діячів політичних партій, учасників революційних подій 1905 р. У серпні 1906 р. заарештували А. Жука, С. Єфремова, Л. Юркевича, редакцію журналу "Рада" [14, арк. 69].

Реакція 1907 р. в Росії спричинило нову хвилю напливу політичних емігрантів з Наддніпрянщини, насамперед до Львова. Це були здебільшого соціал-демократи: Є. Бачинський, І. Войташевський, В. Винниченко, М. Гаврилко, Д. Донцов, В. Дорошенко, П. Дятлів, А. Жук, О. Коваленко, О. Мерклінг, О. Назаріїв, О. Соболев, Ю. Тищенко, М. Троцький, М. Чудінов, Л. Юркевич та інші. Емігрували й українські соціал-революціонери: Є. Гаврилей, М. Залізняк, Ф. Королів – та радикал-демократи: І. Бочковський, В. Козловський, А. Лисенко (брат композитора), О. Семенів, В. Щербаківський. Перші підтримували тісні контакти з українськими соціал-демократами Наддніпрянщини і Галичини (редактором “Дзвона” в Києві у 1913 р. був В. Левинський), другі часто співпрацювали з радикалами [15, арк. 3].

Головним осередком еміграції й надалі залишався Львів. Тут емігранти працювали в українських інституціях, зокрема В. Дорошенко – у бібліотеці НТШ, А. Жук – в кооперації. Ю. Тищенко спочатку під псевдонімом “Салтачинський” був службовцем страхового товариства “Дністер”. Згодом, здобувши за допомогою В. Левинського та Л. Ганкевича паспорт австрійського підданого на ім'я Павла Лаврова, влаштувався робітником друкарні НТШ. Пізніше М. Грушевський доручив Ю. Тищенку (Ю. Сірий) працю в київській редакції “Літературно-Наукового Вісника”, у якій він пройшов шлях від співробітника до редактора. Наддніпрянці високо оцінювали роль Галичини в українському житті. Тому наддніпрянська громадськість на чолі з Є. Чикаленком підтримала ініціативу НТШ і пожертвувала кошти на будівництво “Академічного дому” у Львові з метою забезпечення житлом незаможних студентів чи надати притулок емігрантам. Директором “Академічного дому” був В. Козловський. Є. Гаврилей, який пізніше працював ревізором у селянській касі, потім редактором в одній з українських друкарень, згадуючи про своє нелегальне перебування у Львові, писав: “В “Академічному Домі” було багато російських (українських) політичних втікачів, завжди приходили нові, другі знову поверталися” [16, арк. 1].

Наддніпрянські політичні емігранти, які навчалися у Львівському університеті, відігравали помітну роль у житті студентства. Так, студент-правник Павло Крат (Розвійполе) за участь в університетських подіях у січні 1907 р. разом з іншими був заарештований. В ув'язненні він разом зі студентами філософії П. Карманським, І. Крип'якевичем, студентом права О. Назаруком та іншими голодував, протестуючи проти жорстокого в'язничного режиму.

Студентом філософії був М. Залізняк, на правничому вчився О. Назаріїв. Він у 1908–1909 рр. очолював науковий гурток при товаристві “Академічна громада”, а М. Залізняк став фактичним організатором музею, створеного НТШ, розробив музейний каталог [1, с. 50].

Перебуваючи у Галичині, представники наддніпрянської політичної еміграції, поза роботою в різних галицьких установах, дописами до українських часописів, навчанням у вищих навчальних закладах Львова, прагнули відновити розгромлені репресіями партії. Розвиваючи українську самостійницьку думку, 27 листопада 1909 р. на зборах закордонної групи УСДРП заснувати безпартійну українську емігрантську організацію у Львові, що мала об'єднати всі розрізнені сили, незалежно від їх політичних позицій [17, с. 276].

4–6 березня 1911 р. у Львові відбулися наради за участю А. Жука, В. Степанківського, Л. Юркевича, В. Липинського, В. Кушніра, редактор “Ukrainische Rundschau” у Відні. Ті наради мали за мету започаткувати активну політичну самостійницьку діяльність [18, арк. 67].

Першим кроком у цьому напрямі мало стати видання друкованого органу “Вільна Україна”, який трактував би різні питання українського життя, виходячи з інтересів єдності нації. Згодом навколо журналу мала б утворитися відповідна політична організація, що відстоювала б ідею, суть якої полягала у тому, що “тільки національна незалежність забезпечить культурний і національний розвиток українського народу, а незалежна Україна – це витвір тільки української національної революції” [19, арк. 240].

Через ідейні розходження та нестачу коштів, готовий номер часопису “Вільна Україна” не вийшов у світ, і задуми наддніпрянських політемігрантів не були реалізовані. Незважаючи на відсутність практичних наслідків львівських нарад, політемігранти заклали підґрунтя незалежницького руху, намагаючись поєднати політичну думку українців Наддніпрянщини і Наддністріянщини [3, с. 27].

У жовтні 1912 р. за ініціативи А. Жука засновано Український інформаційний комітет (УІК) для ознайомлення західноєвропейської суспільності з українською справою та її значенням на міжнародній арені. Очолював комітет англійський консул у Львові професор Р. Залозецький, заступником був секретар народного комітету УНДП В. Бачинський, а секретарем – А. Жук. До

комітету входили також редактор "Діла" В. Панейко, поет В. Пачовський, кооператор І. Петрушевич та ін.

УІК звертав особливу увагу на діяльність українських пропагандистів у різних європейських країнах. З цією місією виступали І. Бочковський у Празі, Я. Федорчук у Парижі, Л. Шишманова-Драгоманова у Софії, Сеттон-Ватсон і Дж. Раффалович у Лондоні [1, с. 65–66].

Отже, невдачі та розчарування, що постали після російської революції 1905 р., взаємини з національним рухом у Галичині, загострення міжнародних відносин спонукали наддніпрянців до створення в майбутньому загальноукраїнської політичної організації – Союзу Визволення України, що зайняв належне місце в українському політикуму та став одним з визначальних політичних чинників українців у роки Першої світової війни.

Список використаних джерел

1. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Іван Патер. – Львів, 2000.
2. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ ст. / Л. Качмар. – Львів, 2002.
3. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ, 2003.
4. Жук А. До історії політичної думки перед війною / А. Жук // Визволення. № 2, 3. – Відень; Прага, 1923.
5. Дорошенко В. Значення "України ingredient-u" в історії розвитку української національної свідомості / В. Дорошенко // Бачинський Ю. Україна ingredienta. – Берлін, 1924.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949.
7. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – Нью-Йорк, 1956.
8. Грушевський М. Украинский Пьемонт / Грушевський М. // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Спб, 1907.
9. Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.
10. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції / Романович-Ткаченко Н. // Україна. Кн. 4. – К., 1925.
11. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 33.
12. Симон Петлюра в молодості. – Львів, 1936.
13. Жук А. Українська соціалістична партія / А. Жук // Українська літературна газета. Збірник 1956. – Мюнхен, 1956.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32.
15. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 33.
16. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 3502.
17. Пам'яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917.
18. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 10.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10.

Наталья Шульгата

ЛВОВ В ЖИЗНИ НАДНЕПРОВСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В НАЧАЛЕ ХХ СТ.

В статье рассмотрены взаимоотношения надднепрянских политэмигрантов из галицким политикомом и общественными организациями в начале ХХ в.

Ключевые слова: Львов, Галичина, Надднепрянщина, российская политическая эмиграция, самостоятельность.

Nataliya Shulhata

LVIV IN THE LIFE OF THE UPPER DNEPRIAN POLITICAL EMIGRATION IN THE EARLY 20TH CENTURY

This article examines the relationships between the Upper Dnieprian political refugees and the Galician politics with public organizations in the early 20th century in Lviv.

Key words: Lviv, Galicia, Naddnepryanschina, Russian political emigration, independence.

УДК 94 (477)

Тетяна Голдак

УКРАЇНСЬКІ ОСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПЕРЕМИШЛЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню становленню та діяльності перших українських освітніх закладів європейського рівня, зі стін яких вийшло декілька поколінь національносвідомої інтелектуальної еліти Перемишля ХІХ – першої третини ХХ ст.

Ключові слова: українські освітні навчальні заклади, Перемишль, Східна Галичина, духовна семінарія, національна освіта.

Національна освіта в умовах бездержавності – важлива складова етнокоду та історичної пам'яті народу, формування нації. Це показово відображають етнокультурні процеси на західних українських етнічних землях, що входили до монархії Габсбургів, а в міжвоєнний період до Польщі. Недарма Юліан Романчук заявляв у Галицькому крайовому сеймі: "Хто має свою школу, той має нарід!" [1, с. 224].

Перша руська парохіяльна школа у Перемишлі з'явилася ще наприкінці ХVІІІ ст. Загалом же до включення краю до Австрії (1772 р.), там діяли лише духовні п'яти-шестикласні середні школи з латинською мовою навчання. Щоправда до них мали доступ насамперед діти польської шляхти, урядовців, багатих міщан, а сільські діти лише з дозволу дідича [2, с. 382]. Нарешті, 1784 р. створено Академічну гімназію у Львові, у якій лише після 1848 р. введено факультативне вивчення української мови [3, с. 44–45].

У 1781 р. утворено греко-католицьку духовну семінарію, яку після трьох років закрито з невідомих причин. За згодою і рішенням австрійської шкільної влади 1817 р. в Перемишлі утворено Дяко-вчительський інститут, який готував дяків і вчителів для українських шкіл. Цей навчальний заклад у Галичині став першою школою церковного співу новітнього часу, що досить швидко стала основним осередком виховання професійних церковно-музичних кадрів, і не лише найбільшої в краї Перемиської єпархії, але й за її межами: вихованці школи працювали у Львівській і Станиславівській єпархіях, на Буковині та Закарпатті. Виховання церковних співців і дяків було важливим чинником розвитку церковного співу в Українській церкві, оскільки дяк у церкві займав головну позицію у наповненні співом саме богослужіння, читання Священного Писання і літургійних текстів, спів та керівництво церковним хором потребували знання церковного уставу й нотної грамоти. Відтак освічені дяки через деякий час висвячувалися на дяконів та священників. Тож церква дбала про їхнє виховання, що вимагало відповідного професійного вишколу [4, с. 249].

Створення Дяко-вчительського інституту ініціював тодішній владика Перемиської єпархії о. Михайло Левицький (з 1813 р.), видавець катехизму, букваря о. І. Могильницького [5, с. 427]. Весною 1816 р., здійснюючи канонічний візит деканатів Самбірської округи, він побачив готовність священників і парафіян вчити та вчитися, а також складати пожертви на відкриття школи. У листі від 17 червня 1816 р. він повідомив про це Галицьке намісництво, а 24 липня того ж року зі спеціальною відозвою звернувся до галицьких священників із закликом заснувати Дяко-вчительський інститут у Перемишлі, "де сини хліборобів, дяків і священників, що не мали засобів для дальшого образования, могли виховуватися на дяків, здібних бути зарозом учителями в сільських школах". А його куренда від 25 квітня 1817 р. оголосила про заснування Дяко-вчительського інституту і його основні організаційні засади. Від вступників (молодших 14-ти років) вимагалися здібності до співу, вміння читати рідною мовою та розуміти церковні служби. У куренді оголошено термін початку навчання – 1 жовтня 1817 р. [4, с. 253–254].

24 серпня 1818 р. австрійський цісар Франц І затвердив статут цього навчального закладу, а відтак проведено вступні прослуховування. На утримання інституту щедру пожертву дав сам владика, а за ним і священники – хто як міг – зерном, овочами, грошовими внесками. На навчання посилали в основному молодих, а старші священники ставали педагогами. Зокрема, крилошанин Іван Могильницький, Іван Лаврівський, Петро Назаревич викладали "благочестіє",

літургіку, психологію, логіку, етику. Пізніше їх справу продовжили діти, зокрема при кафедрі в Перемишлі серед співців особливо виділявся Іван Кордасевич.

На початку 1860-х років Інститут очолював доктор Григорій Гинилевич (у 1861–1866 рр. – депутат Галицького сейму) [6, с.239], катехитом був о.Григорій Чайковський, який викладав також літургіку та слов'янську мову. Церковний спів викладав "директор фігурального пінія" Людви́к Седляк (навчав також арифметики і методики), а церковний спів та устав – Іван Кордасевич. Чимало вихованців Дяко-вчительського інституту навчалися одночасно у місцевій гімназії та реальних школах. Навчальні програми інституту охоплювали, як власне співочо-музичний вишкіл, так і загально-освітні предмети [4, с. 254–255].

Саме завдяки випускникам Інституту у другій половині XIX ст. в Надсянні закладено мережу початкових шкіл. Зокрема, парохіяльні школи засновано у різних підміських районах і селах Перемишля – на Болоні, Перекопаній і Вовчім. Незабаром у Перемиській околиці вже діяло 80 українських шкіл [7, с. 25–26]. Середня освіта для нижчих верств населення на той час була недоступною. Середні школи в той час, зазвичай, були з латинською мовою викладання, у яких насамперед навчалися сини римо-католицького духовенства, багатих землевласників, польських шляхтичів.

Коли ж Східну Галичину (1867 р.) приєднали до західних польських земель, утворивши одну адміністративну одиницю – Галичину, освіченій польській знаті вдалося фактично захопити управління краєм. Це і стало причиною подальшого тривалого і напруженого протистояння між поляками та українцями в усіх справах, особливо в питаннях освіти і культури народу [8, с. 6–7]. У польському політикумі переважали впливи польських ендеків, які намагалися асимілювати місцевих українців.

Революційний 1848 рік дав поштовх до українізації середніх шкіл і пробудження політичної свідомості народу. На вимогу Головної Руської Ради в середніх школах Східної Галичини запроваджувався обов'язковий навчальний предмет – українська мова. Польську мову перевели у розряд вільних дисциплін, а німецьку було вирішено залишити до того часу, поки в школи не прийдуть кваліфіковані українські вчителі. Новостворений вищий орган управління шкільництвом – Міністерство віросповідань і освіти у Відні прийняло у 1849 р. документ, що вносив низку змін, зокрема, уніфікував устрій давніх середніх шкіл, які відзначалися різноманітністю типів і хаосом у діяльності. За цим документом, що мав назву "Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл Австрії", гімназії з 6-річних ставали 8-літніми, збільшувалася кількість годин на реальні предмети, вводилися відносно обов'язкові дисципліни. Одним з найцінніших положень цього документу був дозвіл на відкриття приватних середніх шкіл та викладання у них рідною мовою.

У 1860–1867 рр. у внутрішньому устрої Габсбургської монархії відбулися зміни, що серйозно вплинули на тогочасну шкільну систему. Політичні реформи стали основою шкільного законодавства, ухваленого в Австрії упродовж 1867–1873 рр. й засадничо змінило тогочасну освітню систему. Щоправда, програма подолання неписьменності поєднувалася з пріоритетним для автономної крайової адміністрації курсом на полонізацію освітньої системи [9, с.334–335].

1867 р. польська сеймова більшість, незважаючи на протести українських депутатів Галицького крайового сейму, ухвалила дискримінаційний крайовий закон про мову викладання у галицьких школах. Згідно з яким, мовою викладання в державних середніх школах краю ставала польська. Як виняток, українською мовою дозволяли викладати у чотирьох нижчих класах. Після реформи 1869 р., що передала управління шкільництвом від церковної влади – консисторій до світських органів влади – Крайової шкільної ради (КШР) та місцевих шкільних рад, народні та середні школи стали підконтрольні польській шляхті. У складі КШР українці становили менше 1/5 частини. Президентом ради був цісарський намісник – поляк, віцепрезидентом – також поляк. У Віденському міністерстві референтами у шкільних справах Галичини працювали, зазвичай, поляки. За таких умов найбільшою втратою для галицьких українців стало виведення середнього шкільництва краю з-під компетенції австрійського міністерства і передача його в розпорядження полонізованого Галицького крайового сейму. Внаслідок такого політичного кроку поляків, Міністерство віросповідань і освіти у Відні втратило право видавати дозвіл на відкриття українських середніх шкіл у Східній Галичині без згоди на це сейму. Останній же вирішував цю проблему більшістю голосів після заслухання думки повітових шкільних рад, в яких, знову ж таки, більшість становили поляки.

Повітова рада, зазвичай, повідомляла, що не знаходить підстав для заснування на її теренах української гімназії, оскільки там уже є або невдовзі буде польська середня школа, яку

можуть відвідувати й українські діти. При цьому, зазвичай, замовчувався той факт, що вступ українських дітей до польських гімназій всіляко обмежувався. Ті ж, кому пощастило туди вступити, фактично отримували виховання в дусі польської великодержавної ідеї. Щоб якось розв'язати ці дискримінаційні проблеми українські депутати парламенту послали в Відні домагалися справедливого поділу Галичини на два окремі коронні краї зі своїми сеймами. Однак польські парламентарі провалювали цей проект [8, с. 8–9]. У таких умовах українцям доводилося десятиліттями вести боротьбу за відкриття кожної української гімназії [10, с. 926–927]. Натомість польські середні школи усіх типів практично вільно відкривалися в українській частині Галичини. За статистичними даними 1867 р. у східній частині краю було 19 польських, 2 німецькі і лише одна українська гімназія, і то неповна [11, с. 10].

У перші роки конституційних реформ освіта перебувала в центрі уваги української громадськості, однією з причин чого був її занедбаний стан у попередній період [9, с. 335–336]. Тільки в 1870 р. були створені паралельні руські (українські) класи в Академічній гімназії у Львові; з появою восьмого класу на їхній основі відкрили першу в Галичині гімназію для хлопців з українською мовою викладання. Зрештою, це була перша українська середня школа на всій етнічній території України. У 80-ті рр. ХХ ст. реформа системи початкової і середньої освіти краю активно обговорювалася на шпальтах часописів "Діло", "Слово", "Kurjer Lwowski" (Львів), "Czas" (Краків), "Краї" (Петербург). За польсько-українськими дебатами в Галицькому сеймі стежила також віденська і чеська преса, наддніпрянські інтелектуали [6, с. 172–175, 185]. А ще через деякий час, у 1887 р., Галицький крайовий сейм дав згоду на відкриття паралельних руських (українських) класів при Перемиській державній гімназії, які по доведенню їх до восьмого класу було вилучено в окрему українську гімназію [12, с. 17–18]. Це рішення, усупереч Перемиській повітовій раді, підтримав відомий професор історії Ягеллонського університету Михайло Бобжинський. Ініціативу галицьких українців змусили були схвалити прем'єр Австро-Угорщини граф Таффе і міністр освіти П. Гавч, яких відвідали депутат Галицького сейму Ю. Романчук і голова політичного товариства народовців "Народна рада" О. Огоновський [6, с. 174–189].

Вибір Перемишля на осередок другої з черги української гімназії в Галичині був дуже доцільним. Тому що саме це місто ще у першій половині ХІХ ст. завдяки праці єпископа Івана Снігурського та перемиського гуртка письменників і вчених прилучилося до національно-культурного життя [13, с. 426–427].

Українська чоловіча гімназія в Перемишлі була організована за класичним зразком з такими предметами навчання: релігія, українська, польська, латинська (з 4-го класу) і грецька мови, історія, географія, природознавство, фізика, хімія, математика, пропедевтика філософії, рисунки, спів, музика та фізкультура. Популярним серед гімназистів було спортивне товариство "Сянова Чайка" під керівництвом професора Євгена Бачинського. "Марійська дружина" під опікою катехита о. П. Голинського мала значний вплив на поглиблення національно-релігійного духу молоді. У читальному залі гімназії на високому рівні організовувалися музичні зустрічі, виставки прикладних робіт і малюнків учнів. Додатково вивчалася французька мова (професор С. Оліарчик) [14, с. 5–6].

Навчання в гімназії було платним, тривало 8 років і закінчувалося екзаменом на атестат зрілості (матура). Зокрема, перший матуральний іспит відбувся 5–10 червня 1896 р. Загалом до 1938 р. матуру склало 2599 осіб. Навантаження щоденне було велике – п'ять або шість, уроків крім того позаурочне заняття у гуртках, бібліотеці; тривалість уроку – 50 хв., перерва 10 хв., велика перерва – 30 хв. Учні, які жили в інтернатах і бурсі, до школи приходили організовано парами. Навчання починалося о 8 ранку і тривало до 14–15 години дня [14, с. 6–7].

У 1895 р. в гімназії було лише 294 учні. В наступних роках їх число зростало. Зокрема, 1912 р., налічувалося 930 учнів (у 23 класах) і 41 учитель. Найбільше число учнів походило з Перемиського повіту, друге місце займали школярі з Перемишля, – з Ярославського повіту, на четвертому – Мостиського повіту, п'ятими були учні з Любачівського повіту, шосте місце – вихідці з Яворівського повіту. На наступних місцях – учні Лиського, Турківського повіту та з Лемківщини. Вплив Перемиської гімназії поширювався на щораз дальші кола українського населення території Надсяння [15, с. 19–20]. Тільки за довоєнний період гімназію закінчило 912 матуристів, з яких 64,8 % продовжили своє навчання у вищих школах; 12,6 % – отримали посаду на основі іспиту зрілості і працювали журналістами, редакторами, акторами, учителями народних шкіл, урядовцями залізниць, скарбу, пошти, суду, купцями, промисловцями, приватними господарями та ін.; 22,6 % емігрували або загинули на фронтах тощо [16, с. 29].

Вибух Першої світової війни й тривала облога російськими військами Перемиської фортеці призупинили навчання. У 1914–1915 рр. не було навчання з причини російської окупації, у 1918–1919 рр. – у зв'язку з українсько-польською війною. У двох цих випадках військова влада використовували будівлю для своїх потреб. Тому у зв'язку з втратою учнями двох шкільних років їм було дозволено комбіновані класи. Тобто, учні усіх класів мали у першому півріччі закінчити один клас, а в другому – наступний.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у гімназії викладали талановиті педагоги, науковці, письменники: О. Авдикевич, А. Андрохевич, С. Балей, Г. Величко, К. Горбаль, М. Демчук, В. Кміцикевич, Д. Коренець, І. Мандюк, В. Масляк, В. Пачовський, І. Прийма, О. Роздольський, М. Берлецький, О. Турянський, В. Щурат, О. Ярема, С. Яричевський та ін. Водночас у цій гімназії навчалися згодом відомі вчені та громадські і культурні діячі: І. Брик, В. Гуркевич, І. Зілинський, П. Карманський, Р. Купчинський, Р. Сембратович, Я. Ярема та інші [13, с. 426–427].

Перемиська українська гімназія мала високий щорічний конкурс набору, а за числом магуристів навіть перевищувала Львівську академічну гімназію. Як свідчать сучасники гімназисти найбільше любили читати твори І. Франка, а також У. Самчука, О. Кобилянської, Лесі Українки, Б. Лепкого, дещо менше М. Коцюбинського, Ю. Горліс-Горського, І. Нечуя-Левицького, В. Пачовського, А. Чайковського. Із зарубіжних авторів гімназисти надавали перевагу П. Меріме, Дж. Лондону, К. Дойлю, Гі де Мопасану, Е. Золя, Р. Кіплінгу, Ф. Шіллеру, дуже рідко російським авторам.

Популярною серед громадськості була чоловіча гімназія і в міжвоєнний період. У ній з 1923 р. викладав українську, латинську і грецьку мови, психологію талановитий педагог і літературознавець Євген Грицак, випускник Перемиської гімназії (1908 р.), Львівського університету Франца-Йосифа (1912 р.), доктор Ягеллонського університету (1913 р.). Його перу належать оригінальні праці "З історії книжкового руху на Україні, 1917–1922" (1923 р.) і "Під червоною владою. Шкільна справа на радянській Україні" (1923 р.), "Українсько-польський та польсько-український словник" (1931). Важливо й те, що гімназійний професор листувався з відомими вченими Іваном Огієнком, Василем Сімовичем, Іваном Зілинським, Василем Щуратом та інші [13, с. 416–417].

Державна гімназія з руською (українською) мовою навчання в Перемишлі була однією з п'яти державних українських гімназій на території усєї Східної Галичини (Львів, Станиславів, Тернопіль, Коломия). Крім того у декількох містах Галичини діяли також приватні українські учительські семінарії з так званих "правем публічносьці" (свідоцтво про їх закінчення прирівнювалось до свідоцтва державних шкіл).

Загальновідомо, що з початком XX ст., австрійська середньошкільна виховна система була однією з найкращих у світі. Тому вихованці Перемиської української гімназії мали добру підготовку до вищих навчальних закладів [17, с. 363–364].

Незадовго до Другої світової війни, 8 грудня 1938 р., гімназія відсвяткувала свій піввіковий ювілей, на який приїхало понад 550 осіб. Свято відкрив єпископ Й. Коциловський, потім на урочистій академії в "Народному домі" заслухано історичну доповідь професора С. Малиновського, виступив хор під керівництвом В. Березовського, зачитано привітання зі шкіл Львова та інших міст [13, с. 427–429]. Матеріали з ювілейного зібрання ввійшли до альманаху "Де срібнолентий Сян пливе" Пропамятна книга ювілею 50-ліття української державної гімназії в Перемишлі 1888 – 1938 (Перемишль, 1938 р.). Від 1932 р. гімназією керував талановитий краєзнавець Степан Шах [13, с. 427].

Середню освіту прагнули здобути й дівчата. Цього вимагав прогрес, який щораз глибше залучав жінок у суспільно-політичне життя, виробництво, сферу культури та освіти. Нові віяння чітко розуміли представники української громадськості, які усвідомлювали, що без участі жінок (трудівниць, вихователів) національне відродження неможливе. Тож не дивно, що після успішної боротьби за відкриття чоловічої гімназії з українською мовою викладання, в Перемишлі намірилась необхідність вирішення проблеми навчання дівчат на національній основі.

Ще 1870 р. у Перемишлі відкрито жіночу семінарію, що готувала вчителів для польських і українських початкових шкіл. У місті також працювала: семикласна виділова дівоча школа, трикласна змішана школа на Болоні та семикласна виділова школа для дівчат при монастирі сестер-бенедиктинок. Проте з них могли в основному скористатись дівчата, які мешкали у Перемишлі. Існували ще дві приватні школи-пансіони з інтернатами, але навчання в них було дороге і недоступне для дочок священників, учителів та селян. Утім, існуючі державні й приватні

школи для дівчат сприяли їхній полонізації і латинізації, хоча у них навчали греко-католицькі катехити [18, с. 6–7].

Ініціатором створення нового осередку, який би дав можливість отримати повноцінну освіту дівчатам, що проживали у віддалених селах і містечках різних повітів Галичини, став член “Освітнього товариства”, канцлер греко-католицької консисторії о. Лев Кордасевич. У 1881 р. він організував громадське товариство “Бурса для дівчат русько-католицького обряду в Перемишлі” і зібрав пожертви для побудови інтернату-пансіону для дівчат. Спершу планувалося створити тільки інтернат для найбідніших, щоб вони могли жити і навчатися в перемиських школах. Однак, 24 січня 1888 р. на п’ятих загальних зборах, оцінивши свої можливості, товариство вирішило будувати не тільки інтернат, але й школу, де б могли навчатися рідною мовою. На цих зборах було змінено назву товариства на – “Руський інститут для дівчат в Перемишлі”.

У статуті товариства зазначалося, що метою товариства є допомога незаможним дівчатам, зокрема сиротам, книжками, одежею та безкоштовним навчанням і проживанням в інтернаті. Товариство очолила управа, а оскільки ініціатором його виникнення була Перемиська капітула, то до складу управи входили завжди її представники. Покровителем Інституту вважався кожен почерговий перемиський єпископ (Іван Ступницький, Юліян Пелеш, Констянтин Чехович). Особливо багато уваги інститутіві в його становленні приділяв Констянтин Чехович, який виділив значні кошти на будівництво інституту, закупівлю необхідних ділянок землі при розширенні його території. А вже 7 жовтня 1893 р. урочисто заклали камінь під будову інституту. У фундамент вклали також грамоту, яку склав директор чоловічої гімназії Григорій Цеглинський. У ній було написано: призначення інституту “понад всіх і все, на Долю, Добро, Достойнство Твоє, Ненько Русе, щоб се благословенне місце жевріло вічним нетлінним і невгасимим вогнищем Твоєї святої Віри, Твого прекрасного Слова, Твоєї давньої Слави і Твоєї будучої сили, кріпшаючої і ростучої у грядучі покоління. Амінь” [18, с. 7–8].

Нагляд над будовою здійснював спеціальний комітет у складі: К. Чеховича, О. Кормоша, о. Яреми, К. Чеховського. Будову проводив Г. Валющик. А вже в серпні 1895 р. було завершено будівництво середнього корпусу і 13 вересня його освятив єпископ К. Юліаном-Пелеш. На будівництво витратили 53 тис. золотих, зібраних ще з 1881 р. З фондів виділу [19, арк. 3]. З них, 17500 золотих виділило місто [19, арк. 5 зв.].

У червні 1896 р. оголосили про набір дітей до нової школи, а 18 жовтня 1896 р. було урочисто відкрито Руський інститут для дівчат у Перемишлі. У перший шкільний рік до навчання долучилися лише 24 учениці, серед яких тільки шестеро проживало у Перемишлі, решта походила з сіл і містечок інших повітів. Учениці щомісячно платили по 10 злотих, що не покривало витрати на утримання Інституту та оплату учителів, серед яких було п’ятеро учителів з чоловічої гімназії, один катехит і три постійні учительки. Платня учителів за десять місяців складала 50 золотих, а гімназійних учителів – 450 золотих [20, с. 312–313].

Першим директором Інституту стала Марія Примівна, яка керувала ним до Першої світової війни, тобто до своєї смерті. Першими учителями були Анна Долинська та Катерина Чертенко-Ольшанська. Крім цього, до навчання залучено учителів чоловічої гімназії: Григорія Велічка, Северина Зарицького, Омеляна Кордасевича, Івана Наконечного, Івана Прийму та відомого композитора о. Максима Копка. Господарством інституту опікувалася Марія Крвавичева. Ця перша школа була шестикласною, відповідала програмі III–IV класів народної школи і I–IV класів віділової.

Фактично навчання велось за програмою віділової школи, але дещо розширеної і доповненої Григорієм Цеглинським. Усі предмети викладалися рідною мовою, додатково учениці вивчали: німецьку, польську та французьку мови, а також історію і географію з елементами відомостей про Україну, природу, фізику, математику, малювання, спів, фізкультуру, ручні роботи і крій. Крім цього, дівчат навчали основ домашнього господарства, вихованню дітей і пієни [18, с. 8–9].

Проте через декілька років стало очевидним, що ця програма вже не задовільняла зростаючі вимоги суспільства, тому в 1893 р. при Інституті, згідно з розпорядженням Міністерства віросповідувань і освіти від 5 вересня, відкрито ліцей, у якому навчання тривало шість років. Рівночасно відкрито підготовчий клас, програма якого відповідала 4-річній народній школі. Навчання в ліцеї завершувалося матурою, що давала ліцеїстам право стати надзвичайним слухачем університету у Кракові, Львові чи Відні. Ліцеїсти мали змогу продовжити навчання в торгівельних школах, академії, академіях мистецтв, фармації. Після закінчення університету, як надзвичайні слухачки, вони могли складати іспит на учителів ліцеїв. Якщо ліцеїсти здавали матуру в жіночих

семінаріях з педагогічних предметів, то мали право працювати учителями народних шкіл. Отже, ліцеї сприяли подальшій професійній зайнятості випускниць [18, с. 8–9]. До речі, серед тогочасної перемиської молоді неодноразово бував І. Франко, який у 1895 і 1897 рр. кандидував від Перемиської округи, щоправда невдало, до австрійського парламенту [17, с. 327].

Зауважимо і те, що згодом постановою № 27344 від 14 червня 1912 р. Міністерство віросповідувань і освіти розширило права ліцеїсток і дозволило їм стати звичайними слухачами університету. Більшість випускниць ліцею виходили заміж і долучалися до громадської роботи там, де вони проживали, ставали просвітителами народних мас, як дружини священиків, учителі. Однак вже серед перших ліцеїстів були такі, що продовжували навчання в університеті й стали відомими вченими, як доктор філології, член НТШ Марія Фуртак-Деркачева, доктор Анна Наконечна, що стала доцентом Мюнхенського університету, відома фейлетоністка Ярослава Несторович-Мандюк.

Програма навчання в ліцеї була близькою до програми реальних гімназій. З третього класу вводилася латинська, з четвертого – грецька мови, крім цього хімія з мінералогією, в п'ятому класі разом з анатомією тіла людини учениці отримували деякі відомості про інфекційні хвороби та допомогу в екстримальних випадках. Щоб стати звичайним студентом університету, випускниці ліцею мали, після дворічного вивчення латини і грецької мови здати матуру як приватистки чоловічої державної гімназії. Перша матура в ліцеї відбулась 1908–1909 шкільного року.

Збільшення числа учениць, зокрема тих, що проживали в інтернаті, вимагало подальшого розширення його площі; тому спершу добудовується північне крило, де розмістилися спальні учениць, їдальня, весь кухонний блок із приміщеннями для обслуговуючого персоналу, театральний зал (рівночасно був спортивним), а також шпиталік-ізолятор для хворих. Пізніше добудували південне крило, у якому розташувалися навчальні класи і кабінети для занять, дирекція гімназії, а також каплиця. У 1916–1917 навчальному році ліцей перетворено в реальну гімназію, у якій навчання тривало 8 років (після 4-річної початкової школи). Латинську вивчали з першого класу, німецьку мову – з другого, французьку – з третього класу [18, с. 9–10].

У 1900 р. у місті заснували філію "Руського педагогічного товариства", а його головою обрали директора українського дівочого ліцею професора О. Ярему. Товариство, окрім своїх основних завдань, а саме збору фондів на будову і запровадження шкіл, почало також збирати кошти на заснування бурси. Загальні збори товариства 29 вересня 1905 р. ухвалили: "Новий Виділ мається постарати для створення Селянської Бурси для учнів IV класів шкіл народних, а щонайменше на влаштування 4-5 місячного курсу підготовчого до вступу в гімназію, мотивуючи своє рішення збільшенням кількості сільської молоді". Відповідно до цієї ухвали оголосили відозву в "Ділі" та "Свободі" про те, щоб батьки зголошували своїх синів до бурси за оплатою 14 корон щомісячно (половину дозволяли, оплатити продуктами) [21, с. 196–197]. В жовтні 1906 р. було закуплено за 9000 корон приміщення для бурси (по вулиці Баштовій) в Івана Лазора, друкаря в Перемишлі і 1 листопада того ж року вона розпочала свою роботу [21, с. 197].

Коли у 1910–1911 шкільному році число гімназистів перевищило вже тисячу, а між ними сільських синів було 437, то з ініціативи громадян Перемишля, насамперед директора А. Алиськевича, заснували статутне товариство "Дешева кухня", яке давало учням безкоштовні або за низькою оплатою обіди. Пересічно харчувалося тут 60 учнів, сніданок коштував 4 сотиків, а обід – 20 сотиків. За кожного учня щомісячно товариство доплачувало 3–4 корони. Якщо на початку видавали лише сніданки і обіди, то пізніше й вечері [21, с. 200].

1911 р., в соту річницю від дня народження о. Маркіяна Шашкевича, в Перемишлі відкрито народну мішану школу ім. М. Шашкевича, яку стали називати "Шашкевичівка". З ініціативи братства св. Миколая та Українського педагогічного товариства (УПТ) на Братській площі, по вулиці Смольки, для неї вибудували двоповерховий шкільний будинок. Нову школу частково утримував австрійський уряд, який оплачував працю вчителів. Кошти для утримання будинку та інші витрати покривало УПТ. Учні школи (близько 250 дітей) походили з Перемишля, його передмість та навколишніх сіл. Школу закрили у 1944 р., а відновили вже в посткомуністичний період [7, с. 25–26].

1 вересня 1919 р. виникла окрема українська семінарія під назвою "Державні семінарійні жіночі курси з руською викладовою мовою". У грудні 1922 р. курси отримали назву "II Державний жіночий вчительський семінар з руською мовою навчання у Перемишлі", який проіснував до 1932 року.

Натомість національне професійне шкільництво розвивалося повільно, бо українці в основному жили на селі й займалися хліборобством. Щойно 1923 р. заходами Союзу українок і "Рід-

ної школи” відкрито першу трирічну приватну професійну школу для хлопців, де навчали професіям: кравця, столяра і слюсара. У 1927–1934рр. діяла приватна професійна школа ім. Б. Грінченка для дівчат. Обидва заклади діяли під патронатом Товариства “Рідна школа” [7, с. 25–26].

Загалом освіта давала не лише знання, фах, але й додавала насаги для суспільно-корисної справи, участі в політичному житті краю. Як свідчать численні спогади, перемиська молодь, зокрема гімназисти-пластуни, члени “Сокола” неодноразово виїжджали у Карпати, до села Підлюте, Космач та ін. Серед них у 30-ті роки були Петро Грицак, Богдан Загайкевич та ін [17, с. 17, 331]. Культурно-освітній рівень перемишлян і представників наддніпрянської політеміграції піднімало також Наукове товариство ім. Петра Могили, яке проводило разом із українською гімназією різні відчити та мистецькі заходи, учасниками яких були відома артистка-малярка Олена Кульчицька, економіст Харитон Лебідь-Юрчик, мовознавець Іван Огієнко та ін. Секретарем цього освітнього товариства працював Євген Грицак [17, с. 20]. Зрозуміло, що в радянський період (1939–1941 рр.) всі громадські товариства були розпущені, а на базі української гімназії та “Шашкевичівки” створено десятилітню школу ім. Й. В. Сталіна [17, с. 25].

Отже, у ХІХ ст. – першій третині ХХ ст. навчальні заклади Перемишля стали складовою розгалуженої системи державної та приватної освіти, основу якої становили гімназії. Створені в Галичині зусиллями патріотично налаштованої української громадськості рідномовні середні школи стали першими класичними гімназіями державного зразка з українською мовою викладання, що загалом відповідали вимогам європейського рівня. Із заснуванням рідномовної гімназії у Перемишлі почався процес формування національної середньої школи, який постійно зростав. Аж до вибуху Другої світової війни він скеровувався на підготовку української інтелектуальної еліти, на виховання молодого людини нового типу – активного учасника визвольних змагань, борця за свободу і незалежність Українського держави. Зауважимо й те, що україномовна освіта не протистояла освіті інших народів краю – поляків, євреїв, німців, вірмен.

Список використаних джерел

1. Левицький К. Наші професори середніх шкіл у національній праці // Двадцятиліття товариства “Учительської громади”. Ювілейний науковий збірник / К. Левицький. – Львів, 1939. – С. 224.
2. Поліщук П. Гімназії // Енциклопедія українознавства / П. Поліщук. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 382.
3. Соляр І. Академічна гімназія // Енциклопедія Львова / І. Соляр. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 44–45.
4. Ясіновський Ю. Дяко-учительський інститут у Перемишлі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. Перемишль, 11–13 квітня 2002 р. / [під ред. С. Заброварного]. – Перемишль-Львів, 2003. – С. 249–255.
5. Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини ХІХ століття / упор. В. Пилипович]. – Перемишль, 2001. – 451 с.
6. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2002. – С. 239, 172–189.
7. Козак М. Спроба ретроспективного образу присутності українців на Перемищині // Na pograniczu kultur / [pod redakcja Olgi Popowicz]. – Przemysl, 2002. – С. 25–26.
8. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918) / І. Є. Курляк. – Львів, 1997. – 221 с.
9. Історія Львова у трьох томах. – Т. 2. – Львів, 2007. – 557 с.
10. Герасимович І. Українські землі під Австрією та Угорщиною // Енциклопедія українознавства. / І. Герасимович, О. Терлецький. – Київ, 1995. – С. 926–927.
11. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл. / С. Баран. – Львів, 1910. – С. 10.
12. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 р.) / В. Гнатюк. – Відень, 1916. – С. 17–18.
13. Грицак Є. Вибрані українознавчі праці / упор. В. Пилипович]. – Перемишль, 2002. – 543 с.
14. Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі 1895–1995. – Дрогобич, 1995. – 303 с.
15. Заяць І. Літопис української державної гімназії в Перемишлі // Де срібнолентий Сян пливе. Пам’ятна книга ювілею 50-ліття української державної гімназії в Перемишлі 1888–1938. / І. Заяць. – Перемишль, 1938. – С. 19–20.
16. Шах С. У 40-ліття першого іспиту зрілости в державній гімназії з укр. мовою навчання в Перемишлі / С. Шах. – Перемишль, 1936. – С. 29.
17. Грицак П. Спогади. Листування. Публіцистика / П. Грицак. – Перемишль, 2006. – 767 с.
18. Український інститут для дівчат у Перемишлі, 1895–1995. Ювілейна книга пам’яті до 100-річчя заснування. – Дрогобич, 1995. – 168 с.
19. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 11. – Спр. 3981. – Арк. 3–5 зв.
20. Дом-

бровська Є. Матеріали до історії "Українського інституту для дівчат у Перемишлі" // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. Перемишль, 11–13 квітня 2002 р. / [під ред. С. Заброварного]. – Перемишль; Львів, 2003. – С. 312–313. 21. Звідомлення виділу "Кружка родичів" при державній гімназії з укр. мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935–36. – Перемишль, 1936. – 240 с.

Татьяна Голдак

УКРАИНСКИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ ПЕРЕМЫШЛЯ XIX – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

Статья посвящена рассмотрению проблем становления и деятельности первых украинских девятнадцатилетних образовательных учреждений европейского уровня, со стен которых вышло несколько поколений национальной интеллектуальной элиты Перемышля XIX – первой трети XX в.

Ключевые слова: украинские образовательные учебные заведения, Перемышль, Восточная Галичина, духовная семинария, национальное образование.

Tetyana Holdak

THE UKRAINIAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF PRSHEMYSHL IN NINETEENTH CENTURY TO THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

This general paper is dedicated to the problems of formation and activity of the first Ukrainian educational institutions of the European level? With walls which turned out several generations of national conscious thinkers of Prshemyshl in nineteenth century to the beginning of the twentieth century.

Key words: Ukrainian educational institutions, Peremyshl, Eastern Galicia, theological seminary, national education.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ І ЙОГО РОЛЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННІ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ З'ЇЗДІВ У ПРАЗІ

У статті висвітлено роль Івана Горбачевського в організації та проведенні українських наукових з'їздів, досліджено його участь на них, проаналізовано працю вченого спрямовану на розвиток української освіти, науки та культури.

Ключові слова: Іван Горбачевський, вчений, українські наукові з'їзди, Український вільний університет, наука.

Іван Горбачевський – науковець та громадсько-політичний діяч України кінця XIX – першої половини XX ст. – заслуговує на особливу увагу, передусім, як непересічна особистість, яка намагалася оптимізувати громадське життя України, підняти рівень освіти народу, поліпшити його економічне становище. Він був помітною й дієвою постаттю, показав себе не лише як науковець, але й як суспільний діяч з активною громадською позицією.

У цьому контексті актуальна участь Івана Яковича Горбачевського (1854–1942) у роботі українських наукових з'їздів. Наукова новизна цього дослідження полягає у тому, що вперше в українській історіографії на основі залучення до наукового обігу нових комплексів джерел та спеціальної літератури розкрита роль І. Горбачевського в організації та проведенні українських наукових з'їздів.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне, культурно-просвітницьке та науково-педагогічне життя на території України наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст.

Предметом – участь І. Горбачевського у роботі українських наукових з'їздів.

Метою дослідження є обґрунтувати роль І. Горбачевського в організації та проведенні українських наукових з'їздів.

Завдання: вивчити суспільно-політичне, культурно-просвітницьке та науково-педагогічне життя на території України наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст.; виявити внесок І. Горбачевського щодо організації та проведення українських наукових з'їздів; дослідити його участь на них; проаналізувати працю вченого скеровану на розвиток української освіти, науки та культури. Наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії немає.

Працюючи в Українському вільному університеті, Іван Горбачевський проводив у Празі значну науково-організаційну діяльність, протегуючи й поширюючи знання про національну історію, науку, культуру. Зокрема, розпочав підготовку до скликання у цьому місті Першого з'їзду українських учених. Запрошення взяти участь у ньому розглядалися на спільному засіданні Всеукраїнської академії наук від 4 січня 1926 р. [1, с. 53]. У 1925 р. в Празі, за ініціативи Українського історико-філологічного товариства, утворилось наукове об'єднання під назвою "Український академічний комітет" на підставі статуту, затвердженого урядом Чехо-Словаччини. Український академічний комітет був аполітичною організацією, мав на меті створення осередків з організації українських сил, зокрема для розширення зв'язків українських учених із закордонними вченими й установами; створення з допомогою міжнародної наукової громадськості нових українських установ і підтримки існуючих; допомоги українським науковим силам у виконанні їх наукових планів; організації наукових з'їздів та науково-видавничої справи.

Складався комітет із почесних, дійсних членів і співробітників відповідних наукових установ. Його членами могли бути як окремі особи, так й українські наукові установи. Справами комітету відала управа, що перебувала у Празі. До комітету належали: Український вільний університет у Празі, Українська господарська академія у Подебрадах, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі, Наукове товариство ім. Шевченка в Львові, Студія пластичних мистецтв у Празі, Українське правниче товариство, Українське історико-філологічне товариство, Спілка українських лікарів у Празі. Персонально до комітету входили академіки І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, Старков. Головою обрали Івана Горбачевського. Комісію для організації з'їзду складали представники усіх вищих шкіл Чехії. Організаційний комітет підтвердив запрошення, за підписом його голови, І. Я. Горбачевського, – прийняти найактивнішу участь у з'їзді, що мав стати святом української науки.

Уперше питання про скликання Українського наукового з'їзду розглядали на засіданні управи комітету 19 та 25 березня 1925 р. у Празі. На засіданні якої 1 грудня 1925 р. було обрано організаційну комісію для скликання з'їзду у складі: голови – академіка І. Горбачевського, членів – професорів С. Дністрянського, Б. Тимошенка, В. Сімовича, Б. Іваницького, О. Лотоцького, І. Мірчука; секретарем комісії згодом став професор А. Яковлів. 9 грудня того ж року комісія почала працювати, зокрема, розіслала до різних установ і науковців інформацію та запрошення [1, с. 54–55]. Організаційна комісія діяла упродовж грудня 1925 – жовтня 1926 рр. Вона виробила статут і регламент з'їзду, організувала секції та підсекції, збирала кошти, провела з'їзд, а після цього видала його матеріали [8, с. 245].

Для того, щоб на з'їзді були представлені вчені, які працювали в усіх сферах знань, учасників з'їзду поділили на такі чотири секції, як: історико-філологічних наук; права й суспільних наук; природничо-медичних наук; математично-технічних наук.

Ці основні секції ділились на підсекції, залежно від кількості доповідачів та доповідей. Окрім того планувалось організувати під час проведення з'їзду такі виставки, як: палеографічну, української книги, картографічну, педагогічну, Шевченкіану, агрономічно-технічну, пам'яток національно-визвольної боротьби України. Передбачалось також проведення вечора історичної української музики й екскурсії: археологічної, педагогічної, історичних пам'яток та інших [10, арк. 158].

Незважаючи на завчасне відправлення запрошень, науковці з УСРР не надіслали на з'їзд до Праги жодних рефератів, і ніхто з них не був присутній на ньому [1, с. 57]. Навіть офіційного привітання від Всеукраїнської академії наук не надійшло [1, с. 60]. У той же час, як свідчать документи, у радянській Україні репресивні органи проводили жорстку антиз'їздівську кампанію, залучивши до неї академіка М. Грушевського. Його викликали до Харкова, де Головне політичне управління (ГПУ) зобов'язало взяти участь у антиз'їздівських заходах. Так, у листі начальника секретно-оперативного управління ГПУ УСРР К. Карлсона, помічника начальника секретного відділу О. Абугова й уповноваженого цього відділу Б. Козельського до начальника Київського окружного відділу ГПУ від 5 квітня 1926 р. йшлося про те, що М. Грушевський під час перебування у м. Харкові дав згоду виступити в пресі проти організаторів Празького наукового з'їзду. Після приїзду до Києва він повинен був скликати загальне зібрання академіків, які мали висловитися проти участі в з'їзді.

Разом із тим планувався виступ Київського наукового товариства проти Празького наукового з'їзду. Повідомляючи викладене, ГПУ УСРР звертало увагу на те, що потрібно ретельно стежити, як реагуватиме на цей виступ українське суспільство, а особливо науковці. Отже, з наведеного видно, що партійно-репресивні органи України проводили жорстку роботу з блокування з'їзду українських науковців у Празі [2, с. 7]. Це була чітка лінія державно-партійних органів УСРР на повну самоізоляцію внутрішньої української науки від українських науковців зарубіжжя [1, с. 60]. Навколо Івана Горбачевського адміністративні структури УСРР створили атмосферу настороженості та недовіри. У 1928 р., після ретельної ревізії ВУАН комісією ЦК КП(б)У, Народний комісаріат освіти затверджував академіків. Кандидатуру І. Горбачевського відхилили до отримання від ВУАН усіх необхідних даних [1, с. 57].

Перший Український науковий з'їзд відбувся у Празі упродовж 3–7 жовтня 1926 р. Його урочисто відкрили 3 жовтня в залі геологічного інституту Карлового університету, прикрашеній чехо-словацьким державним і українським національним прапорами та квітами. Цей день став справді історичним і святковим для української наукової та культурної громадськості, що вимушено перебувала поза межами Батьківщини. Членами президії з'їзду були: голова організаційної комісії, академік І. Горбачевський, голова Українського академічного комітету, професор О. Колесса, професори С. Дністрянський, Д. Дорошенко, Б. Іваницький, К. Лоський, О. Лотоцький, Б. Матюшенко, К. Мацієвич, В. Сімович, О. Шульгин, А. Яковлів, академік С. Смаль-Стоцький, доцент Є. Сокович [9, с. 5].

Бурхливою овацією зустріли присутні обрання головою з'їзду патріарха української науки І. Я. Горбачевського, який, звертаючись до зборів, запросив президента Академії наук Чехо-Словаччини, професорів Зубатого і ректора Карлового університету, Ванчуру зайняти місця у президії. Останній виступив з вітальною промовою. Професор Ванчура, зокрема, відзначив вагомості досягнення української науки при сприянні Чехо-Словацької держави й висловив щире побажання подальшого її розвитку [9, с. 8].

З'їзд відкрили у присутності численних діячів української та чеської науки, а також державних урядів і представників національних колоній у Празі – грузинської, білоруської, вірменської та інших. Привітання з'їздові надіслали майже усі вищі школи і наукові установи та товариства Чехо-Словаччини, а також західноукраїнські й еміграційні діячі науки. У день відкриття з'їзду заслухали доповідь професора Д. Дорошенка "Розвиток української науки за останні 50 років" [8, с. 245]. Іван Горбачевський, як голова з'їзду, привітав почесних гостей. Професор О. Колесса, відкриваючи з'їзд, також привітав почесних чеських гостей, українських науковців, громадськість [1, с. 58]. 5 жовтня 1926 р., на вечірньому засіданні з'їзду, І. Горбачевський виступив із доповіддю "Про українську хімічну термінологію" [9, с. 67].

Учасниками наукового з'їзду в Празі були українські наукові працівники-емігранти, переважно ті, які перебували тоді в Чехо-Словаччині, і деякі вчені із західноукраїнських земель. Витрати, пов'язані з організацією з'їзду та виданням його матеріалів, покривались членськими внесками (по 50 кор. із члена) і спеціальними внесками українських вищих шкіл у Чехії (університету, господарської академії та педагогічного інституту) – по 2500 кор. від кожної.

Учасники з'їзду виступали 4–6 жовтня на засіданнях окремих секцій і підсекцій, що працювали до та після обіду в аудиторіях Карлового університету [8, с. 245]. 7 жовтня 1926 р. у хімічній аудиторії природничого факультету Карлового університету за участі значної кількості учасників, відбулось урочисте закриття з'їзду. Іван Горбачевський, як головуючий, знову звернувся до зали, тепер уже з коротким підсумковим повідомленням [9, с. 71]. Професор О. Колесса у короткому підсумковому слові підкреслив заслуги І. Горбачевського перед українською нау-

кою і від імені з'їзду склав йому подяку за організацію Першого українського наукового з'їзду. Виступ О. Колесси зала підтримала бурхливими оваціями на честь І. Горбачевського [9, с. 73].

Під час з'їзду, в одній з аудиторій Клементинума, була влаштована виставка українських наукових книг та підручників, виданих упродовж 1917–1926 рр. На виставці, доступній не тільки для учасників з'їзду, а й і для гостей, експонували близько 1000 видань. Після закінчення роботи з'їзду, його учасники здійснили екскурсію до Подєбрад, де відвідали Українську господарську академію.

Загалом на з'їзді працювали 10 секцій та підсекцій, відбулося 41 засідання, виголошено 154 доповіді. Мета, що стояла перед з'їздом – підсумувати здобутки українських наукових сил за кордоном і налагодити тісніші контакти з українськими й іноземними науковими інституціями та науковими колами – була досягнута.

Успішне й результативне проведення Першого українського наукового з'їзду, створило атмосферу дієвості, загостило відчуття потреби єднання українських наукових сил на світовому рівні. І. Горбачевський, і вся українська наукова громада в Празі, підтримуючи такі прагнення, намагалися скерувати їх у потрібне русло. Тобто, навіть поза рідною землею українська наука мала служити насамперед українському народові. На проведення з'їзду в Празі відгукнулися представники української громадськості та широких наукових кіл. Привітання на його адресу надійшло від Паризького інституту для міжнародної співпраці при Лізі Нації. Крім того, з'їзд показав зростання прихильності чеських науковців до української науки й культури.

Другий український науковий з'їзд у Празі мав відбутися через п'ять років після першого, тобто у 1931 р. Однак його організація затягнулась, і він проходив упродовж 20–24 березня 1932 р. Його ініціатором й організатором, як і Першого, був український академічний комітет, який доручив організаційну працю спеціальній організаційній комісії під головуванням академіка С. Смаль-Стоцького. Організаційна комісія, котру поповнили голови секцій та підсекцій, підготувала і провела з'їзд – виробила його статут, програми праці й т. д.; її члени також подбали про видання обширних матеріалів з'їзду, і вони вийшли у Празі в 1934 р.

Окрім цього, організаційна комісія обрала спеціальну виставково-бібліографічну підкомісію під головуванням професора С. Сірополка. Згадана підкомісія організувала на час проведення з'їзду книжкову виставку з метою популяризації видавничої діяльності українських емігрантів за останніх 10 років і випустила бібліографічний покажчик їх наукових праць за 1920–1931 рр., укладений секретарем підкомісії П. Зленком.

Книжкова виставка складалася з двох відділів: у одному експонували наукові публікації емігрантів, у другому – продукція окремих українських видавництв в еміграції. В останньому були представлені: Український вільний університет, Українська господарська академія, видавниче товариство “Сіях” при Українському вищому педагогічному інституті у Празі, Український науковий інститут у Варшаві, Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українське товариство прихильників книги, видавництво “Дзвін” (Відень–Прага), Український громадський видавничий фонд, видавництво української молоді в Празі, видавництво “Чесько-українська книга”.

Окрім того, на виставці репрезентували деякі інші видання. Всього експоновано до 1000 різних публікацій. Виставку відвідали, крім членів з'їзду та його українських гостей, багато неукраїнців – переважно чеських учених, бібліотечних працівників.

Фінансові труднощі, що саме тоді спіткали українські наукові установи у Чехо-Словаччині (внаслідок скорочень, ліквідацій), перешкодили останнім зібрати членські внески, тож організаційна комісія була змушена звертатися за пожертвами до українських установ й окремих осіб; деякі з них – майже всі з еміграції – на прохання комісії надіслали пожертви.

Завдання Другого українського наукового з'їзду в Празі у його статуті були сформульовані так: обговорювати та вирішувати різні наукові питання і справи, з особливою увагою при тому до інтересів української науки; підбивати підсумки наукової праці української еміграції за останнє десятиліття (викладами, виставками, бібліографічними виданнями й т. ін.); намічати наукові завдання і плани для їх здійснення; встановлювати відносини та зв'язки між окремими українськими науковими діячами й поглиблювати між ними співробітництво.

Другий український науковий з'їзд, як і Перший, був поділений на 4 секції, вони ж, у свою чергу, – на підсекції. Усіх підсекцій планувалось організувати 11, одна з них (правничо-соціологічна) не зібралася. Правники в наступному році скликали спеціальний правничий з'їзд, що й відбувся у Празі упродовж 4–7 жовтня 1933 р. та був пов'язаний зі святкуванням десятиліття Українського правничого товариства в цьому місті [8, с. 246–247].

20 березня 1932 р. в Празі почався Другий український науковий з'їзд, який Український академічний комітет організував для інтелектуальної міжнародної співпраці [1, с. 62]. Цей з'їзд урочисто відкрили у просторій аудиторії філософського факультету [8, с. 247]. Голова комітету, професор І. Горбачевський у вступному слові, зокрема, зазначив: "Світлі збори! Іменем Українського академічного комітету маю змогу відкрити Другий український науковий з'їзд і привітати всіх присутніх. Академічний комітет почав скликання з'їзду, запросивши тимчасову організаційну комісію, яка була доповнена та дефінітивно обрана з паном академіком професором доктором С. Смаль-Стоцьким на чолі. Комісія організувала з'їзд, видала розклад з'їздових праць, із якого видно, що оголошені виклади відносяться до різноманітних галузей науки. [...] З різних сторін висловлюються прохання, щоб наші з'їзди – так, як це робиться звичайно – зосереджували наукових працівників лише поодиноких, визначених, менших ділянок науки, але щоб працівники кожної такої ділянки брали в них участь і мали нагоду обмінятися своїми думками. Зараз скликання таких з'їздів – хоча були б вони дуже бажані та корисні – є майже зовсім неможливим, бо зараз навіть перехід через кордони українських земель або дуже важкий, чи зовсім неможливий. Замість того беруть участь наші наукові працівники в міжнародних наукових з'їздах Західної Європи, й це має позитивне значення. Учасники з'їзду в ЧСР є майже всі емігранти. Наукова праця в умовах емігрантського життя важка – не може розвиватися так, як хотілося б і за нормальних умов можливо. Згаданий розклад з'їздових праць подає приблизний перелік виконаної праці. Найбільше представлені чисто теоретичні науки, натомість природописні, особливо експериментальні науки представлені значно менше. [...] На першому науковому з'їзді висловлено бажання та сподівання, що наступний науковий з'їзд відбудеться вже на рідній землі. Не сталося так – але потрібно радіти, що з'їзд відбувається тут. Наукова праця не зупинилася, і наукові працівники хочуть привселюдно показати, що та як вони працювали" [1, с. 62–63].

Виступав також професор С. Смаль-Стоцький. Далі були оголошені привітання з'їздові від президії парламенту Чехо-Словацької Республіки, Національної ради, прем'єр-міністра трьох міністерств: хліборобства, оборони й торгівлі, ректорів: Карлового університету в Празі, Масарикового університету в Брно, Ягеллонського університету в Кракові, а також митрополита А. Шептицького та інших. Про значну організаційну роботу української громади доповідав професор Д. Дорошенко у доповіді "Організація української наукової праці на еміграції і її висліди за останнє десятиліття" [1, с. 64].

Всього взяти участь у Другому українському науковому з'їзді виявили бажання 137 осіб, а прибули на нього 104 особи (найбільше з Чехо-Словаччини, значно менше – з Берліна, Варшави, Відня, Кракова, Львова). Загалом на з'їзді було прочитано 159 доповідей. Другий український науковий з'їзд ухвалив низку резолюцій щодо завдань, організації та подальшої наукової праці за кордоном. Як Перший, так і Другий український науковий з'їзди працювали успішно [8, с. 247–248], стали підтвердженням широкомасштабної наукової та навчальної діяльності Українського вільного університету, інших українських вищих шкіл та наукових інституцій за межами України. Як бачимо, навіть поза межами України, талановиті представники української нації зберігали рідну мову, культуру, мистецтво та вносили вагомий вклад у загальносвітову науку [1, с. 65].

Організуючи і проводячи українські наукові з'їзди (1926 та 1932 рр.) у Празі, академік Іван Горбачевський отримував запрошення і був учасником наукових з'їздів в еміграції та Україні. Так, у 1927 р. у Львові проходив II з'їзд природознавців і лікарів. У листі до його президії І. Горбачевський писав: "Дуже шкодую, що не можу приїхати на з'їзд та тому прошу шановну президію висловити від мене з'їздові найщиріший привіт. Радію, що з'їзд відбудеться і що заплановано цілий ряд рефератів. Бажаю з'їздовим працям найкращого успіху. З нетерпінням чекаю щасливої хвилини, коли всі наші наукові працівники, розпорошені по світі, зможуть разом стати до спільної наукової праці на рідній землі для слави та добра української і світової науки" [4, арк. 3].

Іван Горбачевський, як почесний голова, також відкривав у Празі Український правничий з'їзд, котрий відбувся 4–7 жовтня 1933 р. У 1935 р. в Львові проводився і V з'їзд українських природознавців та лікарів. У листі до президії у зв'язку з неможливістю бути присутнім на з'їзді, І. Горбачевський відзначав: "Дозволю собі прислати сердечний привіт і бажання найкращих успіхів з'їздовим працям із щирою вдячністю та великим признанням за наукову працю, виконану у важких умовах: при недостатній матеріальній спроможності правильного досвіду – особливо експериментального" [5, арк. 77]. Подяку від Івана Горбачевського, за надіслане запро-

шення, отримала президія VI з'їзду українських природознавців та лікарів, що відбувався у Львові 1937 р. [З, арк. 16].

Таким чином, академік І. Горбачевський організував і провів Перший та Другий українські наукові з'їзди, а також, як почесний голова, відкривав у Празі Український правничий з'їзд, зосереджував свою працю на громадсько-політичних, культурницьких та освітньо-виховних проблемах українства.

Список використаних джерел

1. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): Життєписно-бібліографічний нарис / І. Головацький. – Львів: НТШ, 1995. – 125 с.
2. Головацький І. Іван Горбачевський / І. Головацький. – Львів: НТШ, 2005. – 292 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 36–37.
4. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 3.
5. Там само. – Спр. 102. – Арк. 19, 77.
6. Лукасевич Е. Перший український науковий з'їзд у Празі / Е. Лукасевич // Український медичний архів. – 1982. – Ч. 5. – С. 44–49.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4033. – Оп. 2. – Спр. 1. – 10 арк.
8. Наріжний С. Українська еміграція / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с.
9. Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р. – Прага, 1928. – 76 с.
10. Юркевич О. Український вчений світової слави / О. Юркевич // Аксіоми для нащадків. – Львів, 1991. – С. 152–160.
11. Державний архів тернопільської області. – Ф. 3466. – Оп. 1. – Спр. 203. – 5 арк.

ИВАН ГОРБАЧЕВСКИЙ И ЕГО РОЛЬ В ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИИ УКРАИНСКИХ НАУЧНЫХ СЪЕЗДОВ В ПРАГЕ

В статье отражена роль Ивана Горбачевского в организации и проведении украинских научных съездов, исследовано его участие на них, проанализирован труд ученого направленный на развитие украинского образования, науки и культуры.

Ключевые слова: Иван Горбачевский, ученый, украинские научные съезды, Украинский свободный университет, наука.

Tetjana Lahmanjuk

IVAN GORBACHEVSKIY AND HIS ROLE IN ORGANIZATION AND CONDUCTING OF UKRAINIAN SCIENTIFIC CONVENTIONS IN PRAGUE

In the article the role of Ivan Gorbachevskiy is reflected in organization and conducting of Ukrainian scientific conventions, probed his participation on them, labour of scientist is analysed directed on development of Ukrainian education, science and culture.

Key words: Ivan Gorbachevskiy, scientist, Ukrainian scientific conventions, Ukrainian free university, science.

УДК 94 (=161.2) (477.83/.86) "1914"

Ірина Лозинська, Олексій Сухий

"УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється ставлення українських політичних партій Галичини та Наддніпрянщини до військового протистояння Росії та Австро-Угорщини напередодні та на початку Першої світової війни. З'ясовано основні концептуальні засади вирішення "українського питання" національним політикумом та здійснення практичних заходів щодо його реалізації.

Ключові слова: Галичина, Наддніпрянщина, Перша світова війна, українські політичні партії, "українське питання".

Сучасний рівень дослідження історії Першої світової війни обумовлює необхідність теоретико-узагальнюючих підходів передовсім для з'ясування національно-державницьких питань. Такою проблемою на початковому етапі збройного протистояння безумовно було "українське питання", ставлення до вирішення якого було відмінним в українському політикумі Галичини та Наддніпрянщини. Водночас воно було "розмінною монетою" у політиці великих європейських держав.

Основні теоретико-методологічні підходи до вивчення питання відображені, як в працях вчених і політиків першої третини ХХ ст. (М.Грушевський, Д.Дорошенко, К.Левицький) [10; 11; 14], так і в працях сучасних дослідників [18; 20]. Джерельну базу статті складають опубліковані документи та концептуальні висновки дослідників.

У статті з'ясовуються підходи політичних партій та їх лідерів до розв'язання "українського питання" напередодні та в час Першої світової війни.

Передбачено здійснення наступних дослідницьких завдань: висвітлити ставлення українських партій Галичини та Наддніпрянщини до військового протистояння Австро-Угорщини та Росії; з'ясувати концептуальні засади розв'язання національно-державного творення українським політикумом в окреслений час; показати ставлення європейських урядових чинників до розв'язання "українського питання".

Напередодні Першої світової війни українські політичні партії в Галичині, аналогічно як це зробила переважна більшість польських партій у краї, включно з польськими соціалістами, обрали орієнтацію на Центральні держави, тобто Німеччину, Австро-Угорщину та Італію. Політичні міркування, що склали основу української орієнтації, полягали в тому, що основний масив українського народу перебував у Росії, у якій соціально-економічні та національно-політичні умови були таким складними, що не давали жодних шансів українцям для національної перспективи. Тому в інтересах українських політиків Галичини постало завдання підтримати Австро-Угорщину у її майбутньому протистоянні з Росією. А, відповідно, перемога держав Центрального блоку у війні дала б можливість для створення національно-територіальної автономії українців як Галичини, так і Наддніпрянщини.

Довоєнний час був означений у Галичині тим, що під впливом загострення стосунків з Російською імперією, австрійський уряд проводив певні кроки, скеровані на створення базисних основ у поладженні міжнародних відносин у видимій ним прифронтовій зоні, якою виступала Галичина. До певної міри австрійці навіть демонстрували свою підтримку українства: йдеться про видання інструкцій для властей у Галичині про однакове трактування у краї польського і українського народів; у намаганні полагати питання урядової мови викладання у Львівському університеті та бажанні засновувати кафедри з українською мовою викладання; усунути перешкоди при створенні українських середніх шкіл; унормувати справу урядової мови у громадах; запрошувати місцевих урядовців з українців Галичини до роботи в центральних установах Відня.

Відчуваючи назагал позитивну налаштованість до українства габсбургського двору, українські депутати у Державній Раді – віденському парламенті, ставлять вимогу мати "свого міністра" [22]. Йшлося про те, що після затвердження посади "міністра для Галичини" у Відні на цей пост призначалися виключно поляки; можливо, тому Ю.Романчук став спікером рейхсрату. З порядку денного галицької політики у довоєнний час не знімали й інших актуальних вимог: радикальна партія добивалася державної підтримки селянських господарств; УНДП домогалася національного поділу краю на Галичину Східну (українську) і Західну (польську); поділу Шкільної ради за національною ознакою [20, с. 88].

Проте визначальним питанням українського національного політичного життя довоєнного часу стало відношення політичних партій до війни між Росією і Австро-Угорщиною.

Національні політичні чинники, як Наддніпрянщини, так і Галичини, відповідаючи на це питання, пов'язували його вирішення з глобальними процесами європейської політики, розуміючи, що післявоєнні зміни можуть призвести і до розв'язання "українського питання".

Найактивніше в політичний процес довоєнного часу включились галицькі національні діячі. Вже 7 грудня 1912р. у Львові відбувся з'їзд українських політичних партій, на якому обговорювалося питання загострення політичної ситуації на Балканах, а у зв'язку з цим і відносин між Росією і Австро-Угорщиною й наслідки цього протистояння для майбутньої долі української Галичини [13, с. 141]. На з'їзді, після довгих дискусій, було проголошено: "... З огляду на добро і будучність українського народу по обох боках кордону, на случай оружного конфлікту між Австрією і Росією, ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австрії, а проти Російської імперії як найбільшого ворога України".

У нових обставинах, що склалися, українські політичні сили у Галичині повинні були консолідуватись, відкинувши міжпартійні протиріччя. Свідченням такого порозуміння стало утворення національними демократами, радикалами і соціал-демократами міжпартійної національної Ради.

Черговий з'їзд УНДП в кінці 1912р. прийняв рішення про те, що партія ставить основним завданням боротьбу "до повної державної незалежності всего з'єдиненого українського народу". Майбутня українська держава, що згідно з проектом, включала землі підросійської України й західноукраїнські території, передбачалася як автономна в рамках Австрії.

Проблему української автономії обговорювали і в утвореній у 1913 р. УНДП на Буковині (утворилася з числа місцевих народоців; очолював Микола Василько). Буковинські депутати до австрійського парламенту М.Василько, С.Смаль-Стоцький, О.Попович, висловилися за перебудову Австро-Угорщини на федерацію національних автономій. На випадок війни з Росією планувалося відродження Галицько-Волинської держави під скіпетром Габсбургів.

Особливу позицію щодо вирішення "українського питання" займали й політичні емігранти з підросійської України, які проживали у Галичині. Австрійські умови дозволяли їм висловлюватися часом абсолютно відмінно до позиції українських партій у самій Росії. У довоєнний час вони вважали засобом національного освідомлення мас легально-культурницької форми українського руху і, зокрема, "Просвіту". Водночас в російських умовах це було фактично нереальним, тому політична еміграція не ставила цього завдання собі за мету, щоб "не розмінювати роботу на дрібну монету" [12, с. 103–117].

Наддніпрянських емігрантів вирізняло й те, що вони розв'язували багато теоретичних питань українського руху. На нарадах, проведених у Львові весною 1911 р., українські політичні емігранти заклали фактично підвалини українського самостійницького руху. В. Липинський, як активний учасник нарад повідомив митрополита А.Шептицького і професора М.Грушевського про плани наддніпрянців. А.Шептицький сприйняв це з симпатією і великою зацікавленістю, а М.Грушевський – дуже обережно, майже негативно [18, с. 56].

Така позиція М.Грушевського очевидно була пов'язана з тим, що російська шовіністична преса вже відверто ділила Австро-Угорщину, а відповідно австрійські офіційні чиновники погрожували тим, хто "зважиться доторкнутися до дверей дунайської монархії". Водночас австрійці лякали росіян українським сепаратизмом, і тим самим провокувати антиукраїнську істерію з боку офіційної Росії.

В цих умовах М.Грушевський сумнівався, чи виступ політичних емігрантів із Наддніпрянщини, які перебували у затишному Львові, є на часі. Дослідник І.Патер вважав, що М.Грушевський міг подумати і про інспірацію цієї акції з Відня, а як російський підданий, безумовно не хотів, щоби його запідозрили у ворожих до Росії зв'язках [18, с. 56]. Є ще один аспект у цій справі – релігійний. М.Грушевський не хотів зв'язків з митрополитом і митрополитичим ор-

динаріатом. Передовсім, щоб не скомпрометувати себе перед російським урядом і цим кинути тінь на український рух у Наддніпрянщині. Хоча є й інша думка, що М.Грушевський, вихований у традиційному православному дусі еволюціонував до вільнодумства, а його нехить до унії змінилася на ворожість до клерикалізму [7, с. 17].

З початком Першої світової війни українські політичні сили у Галичині приступили до творення власних національних структур з представників усіх українських політичних партій 1 серпня 1914 р. у Львові було утворено Головну Українську Раду (ГУР). Її головою став депутат австрійського парламенту Кость Левицький (націонал-демократ), заступниками – Михайло Павлик (радикал) та Микола Ганкевич (соціал-демократ). Маніфест Головної Української Ради від 3 серпня 1914 р. закликав український народ "стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку" [3, с. 212].

Поруч з ГУР група наддніпрянських політичних емігрантів на чолі з Дмитром Донцовим та Володимиром Дорошенком 4 серпня 1914 р. у Львові заснувала Союз Визволення України (СВУ) як безпартійне політичне представництво для боротьби за самостійність центральних і східних земель України. У політичній декларації, під назвою "Наша платформа", СВУ підтвердив прагнення до державної незалежності України від Росії, зазначив свою проавстрійську орієнтацію. Формою правління мала бути "конституційна монархія з демократичним устроєм". Український національний конгрес повинен був, на думку СВУ, вирішити земельне питання на користь селян [3, с. 217].

Однак орієнтація наддніпрянців на Австро-Угорщину не була однозначною, як не слід однозначно трактувати австрофільство представників наддніпрянської еміграції. У квітні 1911 р. І. Липинський в одному з листів до А.Жука писав: "і нічого, по-моєму загортати в бавовну того факту, що між нами є 1) австрофіли без застережень, по цілях нашої діяльності і 2) австрофіли тільки не сьогоднішньої тактиці і то з великими застереженнями, залежними від того або іншого становища Австрії супроти Галичини. До цих останніх належу і я заявляю зовсім ясно і непохитно, що можу пристати тільки й виключно до такого діла, в котрому австрофільство буде лише тактикою, і котрого ціллю буде цілковите визволення України по той і по цей бік Збруча [4, с. 41].

Що стосується українських політичних діячів у Наддніпрянщині, то з початком війни, частина з них заявила про свою лояльність і підтримку російського уряду. Зокрема, київська газета "Рада" писала, що українці повинні боронити російську державу. Редактор журналу "Украинская жизнь" у Москві, Симон Петлюра, М.Славинський та інші представники українського руху висловлювалися на підтримку Росії у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. Вони вважали, що після переможного завершення війни, російський уряд змушений буде повернутися до "українського питання" і надасть Україні автономію. С.Петлюра 30 липня 1914 р. у статті "Війна і українці" писав: "... вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посяяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою, в шеренгах війська, що бореться проти порушників світового миру і права, але й як громадяни-обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможностей сприяти успішному виконанню російською армією виїмково відповідального завдання, що випало на її долю..." [1, с. 185; 2, с. 209].

Відмінну позицію від редактора "Украинской жизни" займала найвпливовіша сила на Наддніпрянщині – Товариство українських поступовців, що висловлювалося за те, що українці у світовій війні повинні зайняти нейтральну позицію. Така позиція ТУП обумовлювалася ще й тим, що довоєнний час у Росії супроводжувався масовим антиукраїнським заходами. Були закриті українські газети і журнали, видавництва, знищені "Просвіти", а їх діячі піддавалися репресіям.

Зміни, пов'язані з надією на розв'язання Австро-Угорщиною українського питання, відбулись вже напередодні війни. Одночасно з початком війни почалось жажливе переслідування українців у Галичині австро-угорською адміністрацією. До цього значним чином спричинилось утворення в Києві, ще до війни, з числа галицьких москвофілів, які емігрували до Росії, "Карпато-Русского Освободительного Комитета". 29 липня 1914 р. ним видано відозву, у якій галичани закликали привітно зустріти російську армію і перейти на її бік [19, с. 444]. Крім того, члени "Комитета" допомогли штабові Південно-Західного фронту підготувати книжку "Современная Галиция", у якій вказували адреси галицьких москвофільських організацій та її членів, тенденційно характеризували українські установи, політичні партії, греко-католицьку церкву тощо.

Легенда про “руську зраду”, чи ототожнення українців Галичини з “п’ятою колоною”, – ось ті підходи, що їх поширювали у ставленні до русофільського, але й українського руху вищій урядовці Австро-Угорщини. Саме цим обумовлювалось і те, що австрійський уряд не поспішав з дозволом на творення легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Австрійський уряд у час війни вів невизначену політику в українському питанні, запевняючи українських політиків у прихильності до них, намірі поділити Галичину на східну і західну, надати українцям національно-територіальну автономію в межах Австро-Угорщини.

Проте всіляко зволікав з вирішенням цих проблем, протегував польським політичним чинникам. Лише в кінці серпня 1914 р. було одержано дозвіл на формування УСС. Мета легіону зазначалась у відозві ГУР: “Ми українці, повинні бажати, щоб відірвати від Росії всю Україну з Києвом, Полтавою, Черніговом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі утворено би напевно самостійну Українську державу з столицею в нашій стародавній Києві, де були би українське правительство і український парламент, вибраний всім нашим народом” [21, с. 56–57].

Галицька молодь відгукнулася на заклик творити національні збройні сили і за короткий час до легіону зголосилось майже 10 тис. осіб. Стурбовані впливом добровольців, австрійські військові обмежили набір до легіону 2500 вояками. ГУР, творячи український легіон, передбачала передовсім його національно-пропагандистське значення, проте австрійське військове командування використало УСС на фронті. Уже 10 вересня 1914 р. окремі сотні УСС брали участь у боях. У повідомленні австрійського генштабу від 9 жовтня 1914 р. вказувалось, що УСС відзначились при контрнаступі у Карпатах [15, с. 13–15]. Уперті бої упродовж 29 квітня – 2 травня 1915 р. розгорнулися на горі Маківці. У цей день стрільці відбили три атаки і згодом самі перейшли у наступ [6, с. 4–5]. Австрійське командування відзначило героїчні дії січових стрільців на фронті. Слава “залізної бригади”, здатної виконувати найнебезпечніші бойові завдання, закріпилася за легіоном УСС [9, с. 18]. Водночас бойові операції УСС мали змінити відношення австрійської влади до українців Галичини, як до “ненадійного” союзника.

Однак, в умовах відступу австрійської армії та воєнного психозу, вкотре було використано галицьке москвофільство з метою знищення українства. Розпочаті австрійцями судові процеси над москвофілами за “державну зраду” поширювались на українських політичних діячів та інтелігенцію, які не мали нічого спільного з русофілами. Шукаючи виправдання катастрофі на фронті, австрійські кола звинувачували українське населення в політичній непевності, підтримці Росії. Тисячі невинних людей потрапили в табори у Талергоф та Терезін. Уже в кінці 1914 р. в Талергофі було більше восьми тисяч українських в’язнів з Галичини і Буковини. Більше 70 % з них – це селяни. Серед в’язнів було чимало греко-католицьких священиків [8, с. 56–57]. Суворий режим, голод і антисанітарні умови спричинили серед в’язнів значну смертність [5]. ГУР докладала зусиль до припинення терору і репресій, однак вона зустріла протидію влади.

Не менш драматична ситуація була викликана російською окупацією Галичини. З вересня 1914 р. російські війська зайняли Львів і давня мрія російського царату про захоплення Галичини на короткий час здійснилась. Верховний головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович в маніфесті до населення Галичини висловив упевненість, що “російський народ об’єднався” і що “завершено діло Івана Калити” [11, с. 6]. Графа О. Бобринського призначили генерал-губернатором Галичини. У своїй програмі він заявив, що “буде тут заводити російську мову, закон і устрій”. За словами М. Грушевського, “у всіх ворогів українства заявилася тверда надія і навіть певність, що тепер можна буде задавити українство дорешти в самім жерелі його, яким уважали вони Галичину і на всій Україні Російській. “Кінець українству” – таке було гасло російської адміністрації” [10, с. 529].

Усі українські установи, бібліотеки, видавництва, газети, школи було закрито. Для вчителів у Львові, Києві, Петербурзі спішно відкривалися курси російської мови, друкувалися російські підручники. Одночасно почались масові репресії, арешти і виселення до Росії “підозрілих” українських діячів. Тих, що не потрапили до Талергофу за “москвофільство”, тепер вивозили до Сибіру за “австрофільство”. Тільки через київські в’язниці перевезено до Сибіру понад 12 тис. осіб, серед них багато греко-католицьких священиків. 19 вересня 1914 р. заарештували митрополита Андрея Шептицького і вивезли до монастирської в’язниці у Суздаль, де він перебував до 1917 р. Окрім того, депортували ректора Львівської семінарії о. Й. Боцяна та інших представників вищого греко-католицького духовенства [19, с. 445].

Значні зусилля докладались до навернення греко-католиків у православ’я. Під проводом архієпископа Волинського Евлогія до Галичини скерували сотні православних священиків з

Росії. Вони призначалися на місце греко-католицького кліру, вивезеного або ж тих, хто зі страху переслідування виїхав слідом за австрійською армією [16, с. 683–684].

Зміни на фронті, викликані австро-німецьким наступом у 1915 р., створили для українського політичного табору нову ситуацію. ГУР 5 травня 1915 р. було реорганізовано в Загальну Українську Раду (ЗУР) – координаційний орган, до якого увійшли 21 представник від Галичини, 7 – від Буковини і 3 – від СБУ. Головою президії ЗУР обрали Костя Левицького, заступниками – Миколу Василька, Лева Бачинського, Євгена Петрушевича, Миколу Ганкевича та Олександра Скоропис-Йолтуховського (від СБУ). ЗУР представляла інтереси усього українського народу. 12 травня 1915 р. вона оголосила програмову декларацію до усіх народів світу, у якій зазначала, що її метою, як і ГУР, було створення самостійної держави у російській Україні та автономії для українського народу в Австро-Угорщині [3, с. 222–223; 14, с. 33–34]. У ході переговорів з австрійським урядом, ЗУР вимагала енергійних заходів у справі економічної відбудови Галичини, поділу її на східну і західну, заснування українського університету у Львові.

Однак вимоги ЗУР не знайшли підтримки в австрійському уряді. Заходи щодо українізації Холмщини і Волині було зведено нанівець. Проте найбільшим ударом для українських політиків стала заява австрійського уряду щодо надання Галичині широкої автономії. Йшлося про те, що провідні польські політичні кола, які виступили радом з Австро-Угорщиною та Німеччиною проти Росії, прагнули побудови самостійної Польської держави із залученням до неї українських земель, що належали Росії. Німеччина й Австро-Угорщина пішли назустріч польським вимогам і 4 листопада 1916 р. проголосили 10 губерній російської Польщі, так звані "Конгресівки", самостійною державою.

Польські землі в Австрії мали бути поза тією державою, однак для заспокоєння поляків, австрійський монарх окремим маніфестом пообіцяв надати Галичині широку автономію. У разі втілення цього проекту в життя для галицьких українців це означало б крах усіх їх політичних домагань, оскільки проект не передбачав поділу Галичини на українську і польську частини [10, с. 531]. Маніфест двох монархів свідчив про те, що їх політика не пов'язана з розв'язанням українського питання.

Австрофільськи налаштована ЗУР, змушена була скласти свої повноваження. У народних масах, в українському політичному керівництві, як і серед січового стрілецтва запанувало розчарування та зневіра.

Хоча проект широкої автономії Галичини так і не втілили у життя, політика австрійського уряду щодо українських домагань знайшла свій вияв. Нарада української парламентської репрезентації під керівництвом Ю.Романчука і Є.Петрушевича 7 листопада 1916 р. проголосила, що "український народ ніколи не признає відокремлення Галичини під польське панування та ніколи не зречеться права національної автономії своєї території й утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії" [13, с. 141; 17, с. 158; 23, с. 655]. Орієнтація на Австро-Угорщину й надалі залишалась основою національної політики українців у Галичині.

Українські партії Галичини пов'язували розв'язання питання власного національно-державного становлення з успіхами Австро-Угорщини у Першій світовій війні. Подібну позицію займали і наддніпрянські емігранти з СБУ. Відповідно, українські партії у Росії, за винятком ТУП, що займала нейтральну позицію, висловилися за підтримку Росії у збройному конфлікті з країнами Центрального блоку. Репресії австрійської та російської влади та військових у Галичині щодо українців частково змінили політичні орієнтації партій. Українська парламентська репрезентація пов'язувала вирішення "українського питання" з позицією Австро-Угорщини практично до кінця Першої світової війни.

Список використаних джерел

1. Петлюра С. Війна і українці / Петлюра Симон // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956.
2. Петлюра С. Війна і українці. В кн.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1. / Петлюра С. – 1983.
3. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1.– 1983.
4. Визволення.– Відень; Прага, 1923. – № 2.
5. Український Вісник. – 1921. – 14 вересня.
6. Дзіковський В. Маківка (Спогади). В кн.: Літопис Червоної Калини. Річник IX. / Дзіковський В. – Львів, 1930.
7. Дорошенко В. Великий Митрополит (Пам'яті митрополита Шептицького): спогади й нариси / Дорошенко В. – Нью-Йорк, 1958.
8. Маковський В. Талергоф. Спогади і документи / Маковський В. – Львів, 1934.
9. Гербовий М. Гуцульська Сотня УСС. В кн.: Літопис Червоної Калини / Гербовий М. – Львів. – 1931. – № 5–6.
10. Грушевський М. Ілюстрована

історія України / Михайло Грушевський. – Нью-Йорк, 1990. 11. Дорошенко Д. Історія України. Т. 1. Доба Центральної Ради / Дорошенко Д. – Ужгород, 1932. 12. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (спомини у 20-ліття Союзу) / Жук А. // Календар-альманах "Дніпро" на звичайний 1935 р. – Львів, 1935. – С.103–117. 13. Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. 14. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / Левицький К. – Львів, 1928. 15. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / Литвин М. Р., Науменко К. Е. – Львів, 1990. 16. Лужницький І. Українська Церква між Сходом і Заходом / Лужницький І. – Філадельфія, 1954. 17. Максимчук І. Нарис історії роду Петрушевичів / Максимчук І. – Чикаго, 1967. 18. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Патер І. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. 19. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1976. 20. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нарис історії XIX – початку XX ст. 2-е видання, доповнене / Олексій Сухий. – Львів: Львівський національний університет ім.І.Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 21. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. / Феденко П. – Подєбради, 1934. 22. Frasz Z. Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna / Frasz Z. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. 23. Загальна Українська Енциклопедія. Т. 3. – Львів-Станіслав-Коломия, 1933.

Ирина Лозинская, Алексей Сухий

“УКРАИНСКИЙ ВОПРОС” НАКАНУНЕ И В НАЧАЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье освещается отношение украинских политических партий Галичины и Надднепрящины к военному противостоянию России и Австро-Венгрии накануне и в начале Первой мировой войны. Выявлены главные концептуальные начала решения “украинского вопроса” национальным политикомом и осуществление практических мероприятий относительно его решения.

Ключевые слова: Галичина, Надднепрящина, Первая мировая война, украинские политические партии, “украинский вопрос”.

Iryna Lozynska, Oleksiy Sukhyy

“UKRAINIAN ISSUE” BEFORE AND AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

The article deals with the Ukrainian political parties' of Galicia and Naddnyprianshchyna attitude to the military confrontation between Russian and Austria-Hungary before and at the beginning of the First World War. The author finds out the main conceptual framework decision of “Ukrainian issue” presented by national politicians and practical measures for its solution.

Key words: Galicia, Naddnyprianshchyna, The First World War, Ukrainian political parties, “Ukrainian issue”.

УДК 94 (477.83/.86) "1914/1915"

Ірина Лозинська

РОСІЙСЬКЕ ВОЄННЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО У ГАЛИЧИНІ (1914–1915 РР.)

У статті висвітлюється утворення та діяльність в Галичині російського Тимчасового воєнного генерал-губернаторства упродовж осені 1914 – літа 1915 рр. Досліджено ставлення російської військової влади до українців, поляків та євреїв краю, охарактеризовано основні напрями діяльності російської адміністрації.

Ключові слова: Тимчасове воєнне генерал-губернаторство, окупація Галичини, Російська імперія, російські чиновники, москвофільська партія.

У сучасній українській історіографії все більшого значення набуває вивчення історії Першої світової війни, що обумовлено, як світовим глобальними змінами, так і загостренням національних протиріч на європейському континенті.

У цьому контексті актуалізувалося й українське питання і, зокрема, в Галичині. Ця провінція Австро-Угорської держави визначалася наявністю у ній не тільки українського, польського, але й русофільського рухів, що давало сусідній Російській імперії певний аргумент до захоплення краю в майбутній війні з австро-німецьким блоком. Зайнявши Галичину, росіяни утворили тут тимчасові воєнні генерал-губернаторства, які стали формою цивільної адміністрації на землях, "зайнятих по праву війни".

В українській історіографії знайшли відображення як загальнотеоретичні аспекти Першої світової війни, так і питання, пов'язані із соціальним та політичним становищем галичан воєнного часу, відношенням російської окупаційної адміністрації до місцевого населення, становищем греко-католицького духовенства та інших суспільних верств в період війни [14; 16; 17; 19; 21]. Новітні українські дослідження показують також безпідставність висновків та теоретичних положень окремих сучасних російських істориків та публікацій русофільського напрямку, написаних у першій третині ХХ ст. [13; 15; 18; 20]. Джерельну базу статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Львові та московських архівів: Архіву зовнішньої політики Російської імперії та Російського державного воєнно-історичного архіву, опубліковані документи періоду Першої світової війни та матеріали преси.

У статті поставлено завдання проаналізувати утворення та діяльність Російського воєнного генерал-губернаторства у Галичині в перший період російської окупації краю упродовж серпня 1914 – літа 1915 рр.

Передбачено висвітлення наступних дослідницьких завдань: з'ясувати характер російської окупаційної влади у Галичині та утворення в краї тимчасових воєнних генерал-губернаторств; розкрити зміст діяльності російських цивільних адміністративних органів в сфері організації управління, роботи судів, організації шкільництва тощо; висвітлити ставлення російської військової та цивільної влади до українського та польського населення Галичини, а також відношення росіян до місцевих русофілів.

Наказом російського Верховного головнокомандувача від 29 серпня 1914 р. у Галичині було утворено Тимчасове воєнне генерал-губернаторство, що охоплювало територію театру воєнних дій, зайняту російськими військами в Австро-Угорщині. В міру зайняття російськими військами території Австро-Угорщини, генерал-губернаторство повинно було поділитися на губернії.

Згідно з положенням, розробленим ще 19 серпня 1914 р., на чолі губернії, стояв губернатор зі штатом чиновників, який здійснював функції контролю над діяльністю повітової адміністрації. Зберігалися ще місцеві громадські і адміністративні установи, підпорядковані російській владі. Кордони губерній і повітів визначалися в рамках попереднього австрійського адміністративного поділу. По мірі того як російська армія займала Галичину, на окупованій території поширювалась російська влада. Восени 1914 р. були утворені Львівська і Тернопільська губернії,

після окупації частини Буковини – Чернівецька губернія [2, арк. 2]. До листопада 1914 р. російські війська зайняли значну територію на захід від Львова. У квітні 1915 р. на цих землях була утворена Перемишльська губернія [4, с. 4].

За вказівкою командувача армією, генерал-ад'ютанта фон Ренненкампа на зайнятій російськими територією Східної Галичини і Східної Пруссії, скеровувалися чиновники (“исправники” і “стражники”), які повинні були організувати цивільне життя.

Вже 25 серпня 1914 р. на Тернопільщині, зайнятій російськими військами, вводилось російське цивільне управління і утворювалась Тернопільська губернія.

Положення від 19 серпня 1914 р. визначало систему управління на територіях, “зайнятих по праву війни”, зокрема військове управління зосереджувалось у штабі Тимчасового воєнного генерал-губернатора і відділах: інтендантському, квартирному забезпечення військ, військово-санітарному, військово-ветеринарному, військово-окружного контролера і комендантських. Функції цивільного управління зосереджувались у канцеляриях воєнного генерал-губернатора, а безпосередніми виконавцями цих функцій були губернатори, градоначальник Львова і начальники повітів.

Таким чином, питання управління Східною Галичиною, які в час вступу в край російських військ вирішувалися на рівні штабу Верховного головнокомандувача, фактично передавались на нижчий рівень і становище російської адміністрації стало більш самостійним, а точніше, як зазначає російська дослідниця О.Ю.Бахтуріна, як виявилось пізніше – більш безконтрольним [13, с. 65].

Тому що, на практиці, управління територією, “зайнятою по праву війни”, виявилось не тільки в руках воєнного генерал-губернатора, але й керівника Львівського укріпленого району й начальника військово-експлуатаційного відділу. Новоутворені губернії відразу знаходились у двійному підпорядкуванні: воєнному генерал-губернатору і відділам управлінь головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту. Така система управління відразу ж закладала відсутність єдності і порядку щодо керівництва завойованими землями Австро-Угорщини.

Навіть самі чиновники генерал-губернаторства в 1915 р. характеризували ситуацію, що склалася в Галичині і, зокрема, систему управління як “безначалля” [4, с. 36].

У серпні-вересні 1914 р. сформувалася схема управління Галичиною, при якій військове управління залишилося в руках військових, а цивільне – у віданні військового генерал-губернатора і губернаторів. Таким чином, цивільне управління Східною Галичиною залишалося у підпорядкуванні військової влади, яка з просуванням військ на Захід все менше контролювала цивільне життя краю, залишаючи практично усі питання у компетентності місцевої адміністрації.

Місцева адміністрація на окупованих територіях формувалася із чиновників, відправлених з території Київської, Подільської і Волинської губерній. Прибулі на службу в Галичину особи, що переважно склалися із поліцейських чиновників, ні за своєю освітою, ні за загальною підготовкою не могли бути добрими “провідниками російської ідеї”. До того ж на посади керівників повітів прийшли особи, зовсім не знайомі з Галичиною, і довоєнним австрійським життям.

Новоприбулі російські чиновники відразу увійшли в конфлікт з місцевою москвофільською інтелігенцією, яка розраховувала на отримання адміністративних посад у краї, при включенні Галичини до складу Росії.

Російські чиновники не тільки виявилися некомпетентними адміністраторами, але й вдавалися до різних зловживань, особливо на рівні середньої і нижчої ланки адміністрації. Зловживаннями чиновників Галицького воєнного генерал-губернаторства зимою-весною 1916 р. займався Київський військово-окружний суд. Йшлося передусім про крадіжки речей, переважно у міських жителів Львова (звинувачувався Костюкевич), про хабарі і вимагання (справа міського урядника Карпенка із Станіславова) та ін. Найбільший резонанс у Київському військово-окружному суді влітку 1916 р. отримала справа про розгром поміщицького маєтку графа А. Голуховського [13, с. 88].

Загальна ситуація, що склалася у прифронтовій зоні, вимагала належного політичного апарату та відповідної роботи судів. Якщо заміна місцевої адміністрації на території Галичини проводилася практично на усіх рівнях, то судові органи складали виключення. Восени 1914 р., на зайнятій російськими військами території, було вирішено зберегти діяльність австрійських судів.

У вересні 1914 р. воєнний генерал-губернатор Г. Бобринський прийняв делегацію президії Львівської судової палати, запропонувавши їй продовжувати свою роботу і пообіцяв навіть вирішити питання щодо виплати зарплати судовим чиновникам. Однак з такою ситуацією у системі судової влади не могли погодитись вищі російські керівники [1, арк. 38].

Міністр закордонних справ С.Сазонов 25 жовтня 1914 р. звернувся до міністра юстиції І. Щегловітова з листом про створення суду в Галичині [1, арк. 3]. С.Сазонов вважав важливим відразу "дарувати" місцевому населенню разом з російською адміністрацією і справедливий російський суд. Однак міністр відразу ж застерігав, що нововведення слід проводити поступово, щоби не відбулося корінної зміни судових установ, до яких звикли галичани [1, арк. 3]. С.Сазонов пропонував зберегти вищу судову інституцію в Галичині – Вищий суд, але при цьому вважав необхідним розпочати поступову заміну австрійських судових чиновників особами, які б знали місцеве законодавство і були б віддані російській державницькій ідеї. Обговорювалася навіть кандидатура на пост голови Вищого суду в Галичині і ним повинен був стати лідер русофільського руху В. Дудикевич. Однак, міністр юстиції І.Щегловітов був проти такого призначення на цю посаду. Він вважав за необхідне надати її російському посадовцю. В якості можливої кандидатури розглядався і прокурор Варшавської судової палати, дійсний штатський радник Гесс.

Галицька адміністрація і начальник штабу Верховного головнокомандувача відзначали, що судова система в Східній Галичині повинна базуватися і функціонувати на таких же принципах, що й інші сфери життя – пануванні російської мови і дотримання російських законів. Але в Галичині збереглися і діяли австрійські судові установи, у яких судочинство проводилося польською мовою й за австрійськими державними законами. Тому Рада міністрів намагалася організувати контроль за діяльністю австрійських судів у вигляді прокурорського нагляду, із числа російських чиновників із міністерства юстиції, висловилися за їх активну русифікацію.

Розуміючи необхідність збереження на певний час австрійського судочинства в Галичині, міністр юстиції І.Г.Щегловітов був одним з не багатьох державних чиновників, який першим почав говорити про збереження в краї норм міжнародного права і необхідності збереження цих засад, не бачачи у факті вступу російського війська на австро-угорську територію підстав для негайного введення там російської державно-правової системи.

У лютому 1915 р. був виданий проект обов'язкової постанови для місцевих судових установ, зайнятих російськими військами частин Галичини, відповідно до якого вищий контроль за наглядом за роботою судової системи в Галичині покладалася на визначену посадову особу. Визнавалося право дії австрійського законодавства і принципів судочинства, однак при цьому вказувалося на те, що рішення повинні виконуватися не від імені австрійської верхньої влади, а "в ім'я закону". Судовою мовою визнавалася російська мова і "местное ея поднаречие" (так назвали гуцульські і лемківські говірки, що вважалися менш ворожими російській державності і не пов'язувалися з "мазепинством", однак, в "підговірок" було включено і українську мову) [13, с. 88].

Реально на території Галичини упродовж 1914–1915 рр. із австрійських судів діяли суди усіх рівнів тільки у Львові і Тернопільській губернії. Тому функції дізнання на місцях виконували адміністративні установи, а винесення вироків покладалось на судовий відділ штабу генерал-губернатора і воєнний суд XII армійського корпусу. Ці структури насправді не могли вирішити того масиву справ, які їм скеровувались з місць.

У січні 1915 р. був утворений військово-окружний суд. У ньому мали розглядатися справи щодо злочинів, вчинених у місцевостях, на яких не діяли австрійські суди, а також усі без винятку справи, де потерпілими були російські піддані або піддані союзних держав, а також злочини проти російської державної влади [4, с. 18].

Фактично проблема судовлаштування і судочинства в Галичині вирішувалася у двох напрямках: опрацювання проектів організації судових установ для вирішення глобальних політичних питань і підтримки порядку в тилу російської армії.

В окупованій російськими військами Галичині поруч із реорганізацією судочинства проводились заходи і в сфері народної освіти, що підлягала цілковитій русифікації [9–12].

Зокрема, у циркулярі від 27 вересня 1914 р. наголошувалося на тому, що: "Маючи на увазі... існування глибоко ворожої Росії школи з викладанням польською, німецькою і штучно створеною українською мовою й ставлячи мету створення російською державною владою в цьому краї у найближчі роки виключно російської школи, нижчої, середньої і вищої, дозволимо собі запропонувати: – університети й інші вищі навчальні заклади закрити на невизначений

час; – негайне введення курсів російської мови для вчителів Східної Галичини і Буковини в найближчих міських центрах і ввести з 1 січня в усіх навчальних закладах краю викладання російської мови як обов'язкового предмету; – проводити заходи для ознайомлення з російською літературною мовою, історією і географією Росії і російською літературою учбового персоналу і учнів; – обіцяти особливі нагороди і подяки російській владі тим керівникам учбових закладів, які введуть навчання російської історії, географії, літератури в нинішньому учбовому році і зуміють досягти добрих результатів; – тимчасово зберегти в середній і нижчій школах викладання на тих мовах, на яких воно велось до цього часу, а також і на малоруському наріччі, з тим однак, щоби фонетичний правопис був замінений російським, а з 1916 р. – викладання вести виключно російською мовою, допускаючи місцеві мови і діалекти лише при першому поясненні учням [3, арк. 22].

Директор народних училищ Київської губернії Б. Плєсков розробив положення про тимчасове адміністративне управління учбовою частиною в Галичині, а також план і програму курсів для підготовки вчителів російської мови в Галичині, який підтримав граф В. Бобринський [6].

Активними прихильниками введення російської мови на території Східної Галичини восени 1914 р. виступали місцеві русофіли. Лідер "Русского народного совета Прикарпатской Руси" Ю. Яворський 22 вересня 1914 р. опублікував статтю [7] про майбутнє Галичини, у якій, на його думку "... перш за все повинна би переможно піднятися в ній... прекрасна і вільна, велика і могутня царственна російська мова! В усіх областях і проявах її суспільного і громадського життя, в школах і канцеляріях, на зборах і в пресі, в написах, оголошеннях, промовах... В історично російському краї... не повинно бути іншої публіцистичної, суспільної і державної мови, крім єдиної, переможної, господарської мови – російської" [7]. Аналогічно висловлювався ще один русофільський діяч С. Бендасюк [7].

На території Східної Галичини знаходилась значна кількість австрійських державних учбових закладів, які передбачалося повністю ліквідувати в найкоротший термін, а також школи з викладанням польською, німецькою і українською мовами. Закриття усіх навчальних закладів на території Східної Галичини викликало незадоволення місцевого населення, деяких членів Державної Думи. 9 жовтня 1914 р. група польських депутатів Державної Думи відправила генерал-губернатору Г. Бобринському листа про становище в Галичині, у якому зазначалося, що якщо раніше місцевим жителям здавалося, що під Росією їм краще б було жити, то дії цивільної адміністрації, зокрема, в сфері народної освіти, заставляють від цієї думки відмовитися. Під впливом суспільної думки і загальноурядового курсу в польському питанні цивільна адміністрація в Галичині скорегувала свою позицію.

З 1 січня 1915 р. у Львові й Галичині Г. Бобринський вирішив відкрити декілька приватних російських і польських середніх і початкових шкіл. При цьому відкриття польських шкіл було дозволено на наступних умовах: викладання російської мови (5 годин на тиждень), затвердження генерал-губернатором складу вчителів і використання підручників з історії, географії, польської мови і літератури, затверджених міністерством народної освіти Російської імперії [4, с. 33]. З вересня 1914 р. в початкових і середніх школах Галичини розпочалося викладання російської мови [8], а до весни 1915 р. Г. Бобринський прийшов до висновку про необхідність введення в Галичині російської школи для "здійснення заходів в області школи, спрямованих для духовного зближення галицького народу з російським" [4, с. 33].

Кадри російськомовних вчителів розпочали готувати вже зимою 1914–1915 рр. на короткотермінових курсах російської мови. У Львові, Самборі, Тернополі, Станіславові були відкриті двомісячні курси, на які приймали осіб, які займалися педагогічною діяльністю і були знайомі з російською мовою. Крім урядових курсів на території Східної Галичини аналогічні курси організовували місцеві русофіли з "Общества им. М. Качковского" і з 1 травня 1915 р. відкрила загальнодоступні безкоштовні чотиримісячні курси російської мови, історії і географії Росії [6].

Позиція російської адміністрації в Галичині щодо поширення російської мови виявилась також у цензурній політиці. 23 вересня 1914 р. у газеті "Прикарпатская Русь" була опублікована постанова за підписом військового генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського про цензуру. Вона в основному повторювала принципи цензурної політики, прийняті в Російській імперії для територій, що знаходилися на воєнному становищі. Крім того, постановою заборонявся продаж російськомовних книг на "малоросійському наріччі", виданих не в межах Російської імперії [7].

Що ж до місцевих газет, то російська адміністрація підтримала видання русофільської "Прикарпатской Руси" "для поширення серед галицького населення повідомлень в бажаному

для Росії світлі" [8], а Рада міністрів щомісячно виділяла на видання газети 5 тис. крб. До речі, з часу утворення в Галичині воєнного генерал-губернаторства газета "Прикарпатская Русь" при збереженні попередніх джерел фінансування стала виходити від імені "Русского народно-го совета" у Львові – громадської організації місцевої москвофільської інтелігенції, діяльність якої була дозволена місцевою російською владою.

У результаті окупації російськими військами Галичини, на її території, а також на Буковині були утворені тимчасові воєнні генерал-губернаторства. На територіях, "зайнятих за правом війни" створили цивільну адміністрацію, що підпорядковувалася вищому військовому керівництву. Росіяни встановили управління на рівні губерній, повітів і міст. Адміністративний апарат складався з чиновників, що прибули із західних губерній Росії, в основному, поліцейських чинів. Виняток складали судові установи, чиновницький апарат яких залишився ще з австрійських часів. У завершеному вигляді витворити судову систему окупаційній владі не вдалося.

Російська адміністрація і військові ліквідували усі українські партії та організації, трактуючи український національний рух як "мазепинський". Водночас, окупаційна влада підтримувала русофілів у краї та поблажливо ставилася до розв'язання "польського питання". Політика влади у сфері освіти скеровувалась на повну русифікацію краю і не залишала жодних перспектив до вирішення "українського питання" навіть на регіональному рівні.

Список використаних джерел

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 135. – Оп. 474. – Спр.170. 2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.146. – Оп. 4. – Спр. 5887. 3. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.2005. – Оп. 1. – Спр. 12. 4. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем за время с 1-го сентября 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – Киев, 1916. 5. Приказы войскам временного военного генерал-губернаторства Галиции. – Б.М., 1915. – Т. 2. 6. Львовский вестник. – 1915. – 27 марта. 7. Прикарпатская Русь.– 1914.– 22 сентября. 8. Прикарпатская Русь. – 1914. – 11 октября. 9. Украинская жизнь.– 1914. – № 4–5. 10. Украинская жизнь. – 1914. – № 6. 11. Украинская жизнь.– 1914. – № 11–12. 12. Украинская жизнь. – 1915. – № 34. 13. Бахтурина А. Политика в Российской Империи в годы Первой мировой войны / Серия "Первая монография" / Под редакцией Г.А.Бордюгова / Бахтурина А.Ю. – Москва: "АИРО-XX", 2000. 14. Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. канд.іст.наук: 07.00.01 "Історія України" / І. Р. Берест. – Львів, 2009. 15. Ваврик В. Терезин и Талергоф: К 50-летней годовщине трагедии галицко-русского народа / Ваврик В.Р. – М., 2001. 16. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації і Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. канд.іст.наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. 17. Мазур О. Перша світова війна / Мазур О., Патер І. // Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Т. 2. – Львів: Центр Європи, 2007. – С. 501–536. 18. Пашаєва Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. / Пашаєва Н.М. – М., 2007. 19. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 / Петрович І. – Львів, 1915. 20. Ронче М. Разведка и контрразведка / Ронче М.-Спб, 2004. 21. Саєвич Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. дис. канд.іст.наук: 20.02.22 / Й. В. Саєвич. – Львів, 2007.

Ирина Лозинская

РОССИЙСКОЕ ВОЕННОЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО В ГАЛИЦИИ (1914–1915 ГГ.)

В статье освещено создание и деятельность в Галичине российского Временного военного генерал-губернаторства в период с осени 1914 до лета 1915гг. Рассмотрено отношение русской военной власти к украинцам, полякам и евреям Галичины и выяснено основные направления деятельности российской администрации.

Ключевые слова: Временное военное генерал-губернаторство, оккупация Галичины, Российская империя, российские чиновники, москвофильская партия.

Iryna Lozynska

RUSSIAN MILITARY GOVERNOR- GENERAL IN GALICIA (1914–1915)

The article highlights the formation and activity of Russian Temporary military Governor -General in Galicia during the period from autumn 1914 to summer 1915. The article deals with the analyses the relations between Russian military authorities and Ukrainian, Polish, Jews of Galicia and determines the Russian administration activities.

Key words: Temporary Military Governor-General, the occupation of Galicia, the Russian Empire, Russian officials, moskvofilska party.

УДК 334.73:94(477.43/.44)“1917/1920”

Оксана Яценко

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (1917–1920 РР.)

У статті розглядаються особливості діяльності кооперативних установ і організацій Поділля під час встановлення тимчасової більшовицької влади у кінці листопада 1917 – початку лютого 1918 рр., березні-серпні 1919 р., січні-квітні 1920 р. та остаточного утвердження у серпні-грудні 1920 року.

Ключові слова: кооперація, Поділля, більшовицька влада, Українська революція, 1917–1920 рр.

Глибокі соціально-економічні процеси, ринкова трансформація української економіки зумовлюють необхідність ґрунтовних наукових досліджень досвіду діяльності кооперативних організацій, що є важливою складовою ринкової системи більшості країн світу. Однак цей досвід довгий час недооцінювався внаслідок допущених у минулому деформацій та дискредитації кооперативної ідеї.

В історичній літературі кооперативний рух малодосліджений, переважає тенденція до глобалізації, тоді як сторінки багатогранної історії кооперації окремих регіонів України ще повністю не відкриті. Тому постала необхідність дослідження особливостей діяльності і становлення кооперативного руху на Поділлі у 1917–1920 рр.

У статті ставиться за мету розглянути особливості діяльності кооперативних установ і організацій Поділля під час встановлення тимчасової більшовицької влади у кінці листопада 1917 – початку лютого 1918 рр., березні-серпні 1919 р., січні-квітні 1920 р. та остаточного утвердження у листопаді-грудні 1920 року. Робиться спроба аналізу заходів більшовиків щодо ревізії кооперативного майна, застосування репресій проти кооперативних діячів та висвітлюється грабіжницька продовольча політика центральних кооперативних установ з метою вивезення продовольчих і матеріальних ресурсів до центральних регіонів Росії.

Об'єктом дослідження виступають суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку кооперації на Поділлі.

Предметом дослідження – особливості діяльності Подільської кооперації у добу Української революції (1917–1920 рр.).

Участь кооперації та її діячів у політичній боротьбі на Поділлі у 1917 р. частково висвітлено у праці К. Завальнюка "Життя в ім'я України" [1], статті О. Лопінова [2], монографії В. Рекрута [3].

У наукових публікаціях В. Воловика і Ю. Зінька [4], П. Григорчука [5], О. Завальнюка [6], В. Лозового [7], А. Лисого і О. Лойка [8], В. Прокопчука [9] йдеться про участь кооперативних установ у революційних подіях, однак роль і місце кооперації в Українській революції окремо не аналізується. Тому ці та інші праці не розкривають усього спектру діяльності кооперації Поділля і не розглядають особливості, котрі склалися в стосунках між кооперативними установами і більшовицькою владою на теренах Подільського краю.

У бурхливому політичному житті Російської держави 1917 року кооперація стала сферою інтересів переважної більшості партій як демократичного, так і радикального спрямування. Визнаючи соціальний характер діяльності і популярність кооперативних установ серед населення, деякі політики визнавали кооперацію "острівцем соціалізму" в минулому монархічному устрої. Інші вбачали можливість через запровадження ідей "кооперативного соціалізму" побудувати своєрідну "кооперативну республіку". Треті – найбільш радикальні і войовничі – ставили за мету збудувати майбутню країну через знищення приватної власності та усупільнення всіх засобів виробництва і залучення кооперації до утвердження радянського ладу. Зазначена третя сила категорично не могла змиритись з аполітичністю кооперації та її несприйняттям політики класової боротьби і будь-якої диктатури. На думку авторів монографії "Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті" С. Бабенка і С. Гелея, В. Ленін – головний ідеолог войовничого більшовизму – вважав за необхідне "...використати кооперацію як трибуну для соціалістичної пропаганди й агітації, сприяючи тим самим поширенню ідей класової боротьби і соціалізму" [10, с. 80].

Тому боротьба лідерів РСДРП за опанування кооперацією стала одним із важливих політичних завдань, особливо на теренах підросійської України, кооперативний рух якої розвивався на засадах кооперативного федералізму і носив виразний національний характер. У таких умовах, на думку І. Витановича, "...кооперація була змушена з одного боку давати відсіч силам реакції й централізму старого режиму, а з другого – змагатися з руїною та примарами державного соціалізму й нового колоніалізму" [11, с. 180].

Було б невірним стверджувати про повну аполітичність лідерів кооперативних організацій Поділля та безумовне дотримання ними статутних вимог щодо нейтралітету у політичному житті краю. Переважна більшість із них входила до керівництва партійних осередків популярних на Поділлі партій соціал-революціонерів (есерів), соціал-федералістів (есефів), селянської спілки і лише незначна частина кооператорів підтримувала російських більшовиків. Так, голова правління Подільського Союз-банку Д. Маркович очолював Подільську губернську українську раду, був членом партії соціалістів-федералістів. Водночас, член правління того ж Союз-банку, В. Мачушенко став одним із очільників Подільської селянської спілки. Відомі кооперативні діячі І. Зборовський, Л. Марковський, І. Христин та ін. перебували у лавах партії есерів, яка, до речі, мала найбільшу популярність серед кооператорів Поділля [12, с. 2–3].

У Вінниці, де в липні 1917 р. налічувалось не більше 400 членів РСДРП(б), до жовтня під орудою колишнього студента Миколи Тарногородського дуже активно діяла Вінницька рада робітничих і солдатських депутатів, яка мала значний вплив у військових формуваннях міста [13, с. 124]. Ця сила була здатна виконати з допомогою зброї будь-які завдання більшовицького революційного комітету (Комітет охорони революції), утворено 23 жовтня 1917 р. у Вінниці [14, с. 21]. Того ж дня революційний комітет проголосив про відмову підпорядковуватися рішенням Тимчасового уряду, фактично взяв владу у свої руки.

Більшовики зразу приступили до репресивних заходів і реквізицій, особливо фінансових установ. Зокрема, жорстоких репресій зазнали працівники Вінницького управління дрібного кредиту, приміщення якого 21 листопада було захоплено, а до працівників вживалися грубі фізичні дії [15, с. 35–129]. Також було пограбовано декілька кредитних установ.

Під час заколоту у Вінниці запровадженими реквізиціями, "націоналізацією" та встановленням незаконних оброків і поборів було пограбовано населення та господарсько-фінансові установи. Наприклад, на заможне населення наклали грошове стягнення в розмірі 75 тис. карбованців (далі – крб.), вилучили цінності банків, пограбовано 8 банківських установ, склади казенного майна, зобов'язали вінничан здавати золоті речі тощо [16]. При цьому бійці Червоної гвардії чітко виконували команди Є. Едельштейна: "Українських грошей не брати, безпощадно винищувати своїх супротивників" [3, с. 191]. Значної шкоди було завдано кооперативним організаціям і установам. Під гаслом націоналізації банків виконавчий комітет Вінницької ради сол-

датських, робітничих і селянських депутатів закрити Перше і Друге ощадно-позичкові товариства, проводив протиправні дії зі стягнення коштів на сумнівні цілі методом безпечеліційних погроз і примусу [3, с. 191].

Така грабіжницька політика новоявленої влади змусила представників кооперативних установ провести екстренне засідання та звернутись з проханням до Комітету щодо кооперативних товариств: "Ні в якому разі не прирівнювати їх до поняття "банків" і надати цим товариствам повну можливість працювати на колишніх засадах" [17, арк. 5]. Невідомо, чим би закінчилась ці події, якби, у зв'язку з підписанням 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору між урядом УНР та державами Четверного союзу, більшовики у спішному порядку не залишили Поділля [3, с. 191]. За умовами цього договору на територію України вступила потужна армада німецьких, австро-угорських та інших військ, під ударами яких більшовицькі збройні формування змушені були відступити.

Отже, під час встановлення більшовицької влади на Поділлі у листопаді 1917 – початку лютого 1918 р. революціонери діяли згідно з ленінським планом збройного повстання: захопили усі важливі адміністративні об'єкти, взяли під контроль залізницю і продовольчі запаси, ревізували фінансові ресурси банків і кредитних кооперативних установ, застосовували репресії проти так званої "буржуазії". Особливістю цього короткого періоду панування більшовиків стало те, що усі заклади і установи подільської кооперації були прирівнені до "буржуазних" комерційних структур і також потрапили під більшовицький терор. Значна кількість кооперативів зазнала фінансових і матеріальних втрат. Тому навіть декілька десятків днів діяльності нової влади викликали категоричний опір подільських кооператорів, які у наступних революційних подіях стали на шлях відвертої боротьби проти більшовизму і всіляко підтримували український визвольний рух.

Нове протистояння між кооперацією і більшовиками відбулося у березні-серпні 1919 року, коли Червона армія захопила територію Поділля і нова влада намагалася перебудувати кооперативні організації на радянський лад. На думку С. Литвина, ідеологічна і військова агресія проти УНР мала чітко викладені В. Леніним завдання покінчити з Директорією і якомога більше "викачати" з України продовольства, металу, вугілля та іншої сировини для потреб Росії і Червоної армії [18, с. 228]. Дійсно, згідно з наказом Головкинверха від 25 травня 1919 р. військова влада відмінила чинність усіх договорів, що стосувалися відправки в інші регіони, зокрема "цибулі, картоплі, вівса. ...Продукти ці призначаються для потреб армії УСРР" [19, арк. 15].

Для виконання зазначеної мети були створені "чрезвычайки", ревкоми, продкоми, комбіді, комнезами, так звані "єдині споживчі товариства" (ЄСТ) і т. ін., котрі були "антидемократичними, позаконституційними, нелегітимними, привнесеними з радянської Росії і створюваними без участі українського народу" [18, с. 228].

Нагадаємо, що на інших територіях, підконтрольних більшовикам, діяв декрет РНК РСФРР від 10 квітня 1918 р. "Про споживчі кооперативні організації", відповідно до якого на споживчу кооперацію покладалося обслуговування не тільки пайовиків, а всього населення країни [20, с. 32]. Згодом, 16 березня 1919 р., набрав чинності декрет "Про споживчі комуни", котрий передбачав включення всього населення певної місцевості до споживчої комуни, що виконувала функції розподілу продуктів харчування і предметів першої необхідності [20, с. 33]. Відповідно, комуни об'єднувалися у спілки, котрі підпорядковувалися Центроспілці – єдиному центру управління кооперацією у Москві. На місцях, під керівництвом ревкомів, були організовані продовольчі комітети, які отримали надзвичайні повноваження щодо заготівлі, концентрації та розподілу продовольчих і товарних ресурсів. Таким чином, споживчу кооперацію повністю позбавили самостійності та економічної ініціативи, членство у товариствах перетворилося у звичайну формальність і втратило ознаки демократичного волевиявлення громадян.

Слід зазначити, що виявлені нами архівні документи періоду другої більшовицької окупації Поділля свідчать про свавілля нової влади і наміри негайно запровадити чинність згаданого декрету. Так, після захоплення 18 березня 1918 р. м. Вінниці, губревком терміново створив під прапором Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) "Губернську облікову комісію при продовольчому Губернському воєнному комісарі", яка зобов'язала всі кооперативні організації у стислий термін подати звіт про залишки грошових, товарних та матеріальних ресурсів і заборонила будь-які дії без дозволу влади [21, арк. 71–72]. На підставі поданих матеріалів продкоми викупили за так званими "твердими цінами" у радянській валюті всі наявні продовольчі і дефіцитні товарні ресурси, тим, фактично, перетворили кооперативи у склади для зберігання цих запасів. Водночас, вже до 30 березня поточного року губпродком провів організацій-

ні збори, на котрих обрали комітет для створення єдиного кооперативного союзу, до якого увійшли б усі споживчі, кредитні та інші кооперативні установи Поділля й "інших губерній, якщо технічно можливо все це перевести" [22].

Заснований губпродком приступив до організації відділів на місцях, тобто до утворення ЄСТ, при цьому дозвіл на відпуск товарів аж до "останнього цвяха" мав бути санкціонований письмовою рознарядкою продкому. Прикладами таких нововведень можуть стати декілька документів. Зокрема, розпорядження Подільського продкомітету про надання "дозволу" (29.05. 1919 р.) селянину М. Далюку на придбання за готівку 2-х пудів насіння вики, що належало Подільському Союз-банку [23, арк. 11]. Іншим посвідченням (10.06. 1919 р.) голова ревкому Омєтинців Гайсинського повіту прохав у Вінниці продати мешканцю села 2 плуги [24, арк. 265]. Враховуючи дати видачі посвідчень, власне, коли вже давно потрібно було провести оранку і засіяти ниву, можна зробити висновок, що новий порядок у товарно-грошових відносинах між кооперацією і населенням не тільки зашкодив діяльності кооперативних установ, а й створював суттєві труднощі для звичайних хліборобів у своєчасному проведенні сільськогосподарських робіт.

Слід зазначити, що нова влада не відмовилася від улюблених методів діяльності більшовицьких інституцій. Так, газета "Життя Поділля" сповіщала, про те, що на м. Вінницю більшовики наклали контрибуції у розмірі 10 млн крб., з них 240 тисяч мала заплатити Вінницька спілка споживчих товариств [22]. Лише протест правління спілки, мотивований декретом В. Леніна про заборону ревізій споживчої кооперації, врятував кооператорів від повного пограбування.

Про свавілля ревкомів на місцях може свідчити акт від 6 червня 1919 р., у якому немирівські кооператори підтвердили факт, що голова місцевого ревкому Коваленко зі зброєю в руках вдерся у магазин і погрожував у 24 години розігнати правління і службовців та закрити установу лише за те, що вони відмовилися за його запискою відпустити червоноармією 4 фунти цукру (без оплати). При цьому діяв наказ ревкому нікому цукор та інші товари без карток не відпускати [25, арк. 94-94 зв.].

Разом з тим, вище політичне керівництво УСРР швидко усвідомило негативні наслідки, які створювала політика націоналізації, контрибуцій, ревізій та різних заборон щодо діяльності кооперативних установ. Наркомпрод УСРР О. Шліхтер у розпорядженні від 7 травня 1919 р. наголошував на тому, що "на кооперацію покладена величезна праця громадського значення" і заборонив чинити будь-які "перепони для вільної і необхідної діяльності кооперативів" [19, арк. 34]. В іншому документі зазначалося, що репресивні заходи проти кооперації "порушують загальний план використання кооперативного апарату радянською владою" і нагадувалося губпродкому, що "всі заходи обмежувального характеру стосовно кооперативів та їх спілок можуть бути проведені лише за згодою з кооперативним відділом Уккранаргоспу" [23, арк. 116].

Безперечно, за завданнями більшовицької влади, високоорганізована система подільської кооперації повинна була проводити значну роботу у насадженні соціалістичної ідеології серед населення краю та стати базовою структурою для виконання надважливого завдання – заготівлі продовольчих ресурсів і негайного відправлення їх до центральних регіонів Росії. З цією метою в Україну було відряджено значну кількість уповноважених від різних організацій і установ та виділені певні товарно-матеріальні ресурси. Наприклад, уповноважений особливої продовольчої комісії Західно-Північного фронту прибув на Поділля з метою закупівлі хліба, бобових культур, овочів і фруктів, сала, м'яса, яєць і т. п. в обмін на ліс і дошки [26, арк. 10]. Харківський головпродком за угодою між Центроспілкою і "Дніпросоюзом" скерував на Поділля 15 вагонів мануфактури для реалізації населенню, передусім "робітникам і найбільш бідним громадянам та учням і службовцям радянських установ" [19, арк. 37].

Особливістю цієї масштабної операції більшовиків стало те, що для обміну на продовольство виділялися незначні товарні ресурси, а основним платіжним засобом виступила значна кількість радянських карбованців, котрі застосовувалися при оплаті заготовлених продуктів харчування та інших товарних ресурсів. Фактично запропоновані насильно паперові гроші не мали жодної цінності і не користувалися популярністю серед населення, але в умовах безвихідної ситуації населення змушене було їх використовувати.

Отже, застосовуючи силу і тактику "ножиць цін", тобто встановлення високих "твердих цін" на продаж (обмін) дефіцитних товарів (мануфактура, нитки тощо) і низьких закупівельних цін на продукти харчування, продкомам вдалося значною мірою пограбувати сільське населення краю. Намагаючись вирішити продовольчі проблеми, слідом за більшовиками прибули з Москви представники центральних кооперативних організацій Центроспілки та Центросекції. Вони

відкрили свої агенції та розпочали надзвичайно активно скуповувати хліб та інші харчові продукти і відправляти у Петроград, Москву та інші міста більшовицької Росії. Заступник голови правління Союз-банку В. Мачушенко характеризував їхню діяльність так: "Вінницькі агенції цих організацій мають завдання викачати з Поділля для Московщини продовольчі продукти, а також сирець, за яку ціну і яким завгодно способом. Другим завданням цих агенцій є вести роботу в напрямку знищення держави [УНР]" [21, арк. 214].

За короткий термін перебування на Поділлі, "визволителі" встигли досить відчутно пограбувати кооперативні установи краю. Про масштаби реквізицій можуть слугувати покинуті більшовиками при відступі з Вінниці 30 вагонів цукру, котрий вони "експропріювали" на Ковалівській цукроварні та значні запаси будівельних матеріалів на залізничній станції, котрі вони також не встигли вивезти до Росії [21, арк. 182–183]. Про частину втрат відомо з листа до Ради Міністрів УНР голови правління Подільського Союз-банку П. Відибіди: "По нашим відомостям на 14 червня с. р. більшовиками ограбовано грішми і товарами: ...разом на 5224000 (п'ять мільонів двісті двадцять чотири тисячі) карбованців. Крім того, апарат Союз-банку у Вінниці і відділ його в Гайсині і Богополю цілком зруйновані і сім кращих робітників розстріляно, а решта людей зверх 60 чоловік тероризовано і примушено тікати до повстанців" [27].

Згодом, за уточненими даними, станом на серпень 1918 р. збитки, завдані лише Подільському Союз-банку, складала більше 10 млн крб. карбованців [28, с. 320]. Крім цього, внаслідок збройних дій Червоної армії проти військ УНР, Вінницька споживча спілка втратила 7664 пудів гасу на 540 тис. крб., приміщення спілки гарматним обстрілом було частково зруйноване (ремонт обійшовся у 25 тис. крб.) [29, арк. 34]. Значних втрат завдано й іншим організаціям Подільського краю, однак ці дані за часів радянської влади ніхто не збирав і тому об'єктивну картину масштабів реквізицій і експропріації кооперативного майна, на наш погляд, на сьогодні встановити практично неможливо.

Отже, наведені факти спростовують широко розповсюджені радянські міфи про визвольну місію більшовицьких загонів. Це була відверта загарбницька агресія проти молоді Української Народної Республіки. Особливістю цієї кампанії стало нищівне пограбування діючих підприємств, кооперативних організацій і населення. Спроба провести радянізацію подільської кооперації і створити окремі пролетарські кооперативи не вдалася. Короткий термін часу, а, головне, кооперативна спільнота краю категорично не сприймала ідеї одержавлення кооперації і чинила опір насадженню таких заходів, стали на заваді втілення цих планів.

Зазначимо, що наступні події щодо встановлення більшовицької влади у кінці 1919 – упродовж 1920 рр. мають певні особливості, пов'язані з військовими діями Добровольчої армії генерала Денікіна, участі Української галицької армії (УГА) спочатку на боці "добровольців" (листопад–грудень 1919 р.), а згодом на боці більшовиків (січень–квітень 1920 р.) [30, с. 227, 279]. Важливе місце у цих подіях мав перехід армії УНР до партизанського способу ведення визвольної війни проти більшовиків і "добровольців", внаслідок якого територія Поділля стала театром постійних збройних сутичок між протидіючими сторонами. До того ж, активізували свої дії окремі отамани, зокрема, загін Я. Шепеля у кінці 1919 р. та на початку 1920 років двічі звільняв м. Вінницю від більшовицької влади [31, с. 196].

Водночас, частина Поділля була зайнята польськими військами, котрі в межах Кам'янець-Подільського повіту та деяких інших територій запровадили українсько-польську адміністрацію і тому вести мову про встановлення твердої влади більшовиків у січні-квітні 1920 р. є очевидним перебільшенням. Так, у доповідній записці спеціальних посланців для зв'язку з отаманом Павленком зазначалося: "В Бару і Жмеринці російських більшовиків нема, а є ревкоми із місцевих жителів. ...В Могилеві, Копайгороді, Гайсині, Брацлаві, Тульчині аж до Анан'їва нема ніякої власті. Крім того, в тих місцевостях панує повна анархія. Грабежі і вбивства на кожному кроці. Селяни з острахом чекають большевиків, при тому виявляється повна неохота у творенні Рад та Ревкомів" [32, арк. 34].

У Вінниці, під орудою місцевих більшовиків та з допомогою галицького корпусу, радянська влада утвердилася у лютому 1920 року. Губпродком і його кооперативний відділ відновив роботу з одержавлення існуючих кооперативних організацій та утворення нової кооперації – робітничих кооперативів. Так, 9 березня 1920 р. представник Вінницького робітничого кооперативу В. Дев'яткін звітував у Києві на нараді уповноважених обласної спілки робітничої кооперації Південно-Західної України (Сорапсоюз) про те, що у місті з другої спроби вдалося організувати таку установу, яка обслуговувала близько 2000 пайовиків з числа службовців різних організацій [33, арк. 19]. Однак, внаслідок діючого правила про не обов'язкову сплату вступного і пайо-

вого внеску для членів товариств, кооператив практично не мав власних обігових коштів та існував лише за рахунок субсидій і кредитів продкомітету, тобто виконував функції товарного розподільника.

З метою реорганізації подільської кооперації та налагодження заготівельних операцій до Вінниці прибули й представники Центроспілки і Вукоопспілки (Всеукраїнської спілки кооперативних товариств). Крім традиційної роботи з розгортання відвантажень продовольчих ресурсів до центральних районів Росії, представники Центроспілки організували власне Подільське виробниче підприємство, метою якого була заготівля і переробка фруктів для забезпечення м. Москви. Вукоопспілка передала на баланс Центроспілки колишнє власне товариство "Новосад", до складу якого входили у Вінниці – парова сушарка на 300 квадратних сажнів, варочний пункт на 23 котли потужністю 150 пудів повидла на добу, у Немирові – сушарка на 180 квадратних сажнів та 10 варочних котлів (75 пудів повидла на добу) [34, арк. 2 зв.]. За короткий термін ця агенція встигла виробити власними силами 848 пудів монпасье і закупити від інших виробників ще 296 пудів цих солодоців [34, арк. 4 зв.]. Однак початок польсько-російської війни у квітні 1920 р. і повстання 23 квітня поточного року галичан у Вінниці змусило всі радянські органи терміново відбутися з міста і заодно прихопити з собою усі продовольчі запаси та готову продукцію [34, арк. 4 зв.]. За цей час більшовикам у черговий раз не вдалося реалізувати декрети Раднаркому від 16 березня 1919 р. про споживчі комуни та від 27 січня 1920 року про об'єднання всіх видів кооперації, котрі вимагали негайно об'єднати кредитні, сільськогосподарські і виробничі (кустарні) кооперативні установи й організації в єдині споживчі товариства [20, с. 33].

Із відновленням більшовицької влади у другій половині червня 1920 р. у Вінниці партійно-радянські органи негайно взялися за реорганізацію кооперації. Водночас, активну роботу розгорнули Подільська філія Централу, Подільська контора Центроспілки, Подільська контора Центросекції, представництво Сорапсоюзу та ще декілька самостійних кооперативних організацій центрального кооперативного об'єднання [35, с. 33]. Зрозуміло, що така надмірна присутність різних за підпорядкуванням кооперативних установ не дозволяла місцевим виконавчим органам здійснювати керівництво і контроль за їхньою діяльністю. Виникла нагальна потреба в створенні єдиного керівного кооперативного центру, через який можна було б здійснювати господарські стосунки з владою та забезпечити ідеологічну роботу серед кооператорів. Тому наказом Губкооперативвідділу 13 липня 1920 р. на базі Вінницької споживспілки була створена Подільська губерньська спілка (Губспілка) з технічними відділеннями у Вапнярці і Проскурові. Одночасно московські контори Центроспілки і Центросекції перетворилися у контори Вукоопспілки і влилися до складу губспілки. Подільський Союз-банк та робітничі кооперативи також увійшли до складу нової управлінської структури, а сільськогосподарські об'єднання (філія "Централу", "Господарсоюзи") створили автономну секцію при губспілці [35, с. 33].

Згодом утворення кустарно-промислового відділу в складі губспілки перетворило її в єдину центральну установу управління кооперацією Поділля. Загалом, за даними Вукоопспілки, реорганізація системи кооперативних установ і організацій Подільської губернії, на території якої діяли 2030 споживчих, близько 340 кредитних та майже 100 сільськогосподарських кооперативів, що входили у склад 20 спілок, передбачала утворення однієї Подільської губерньської спілки, 10 її філій та близько 500 єдиних споживчих товариств [36, арк. 6].

Чергова евакуація радянських і кооперативних органів у вересні 1920 р. відклала реалізацію цих проектів до грудня того ж року, коли війська УНР і білогвардійські загони генерала Врангеля остаточно покинули територію Поділля. Починаючи з грудня 1920 р., на Поділлі розпочався незворотний процес втілення усіх лєнінських декретів щодо кооперації, відбулося повне її одержавлення і перетворення кооперативних організацій у злагоджений механізм та ефективну економічну структуру для утвердження радянського ладу на території краю.

Отже, особливістю діяльності кооперативних установ під час третьої окупації території Поділля стало те, що центральні кооперативні установи більшовицької Росії шляхом утворення власних заготівельних і переробних організацій намагалися експропріювати для власних потреб максимум продовольчих ресурсів. Більшовицька влада активно проводила радянізацію місцевих спілок, внаслідок чого були ліквідовані усі види кооперації, крім споживчої. Створена Подільська губспілка як єдиний керівний орган разом з низовим кооперативним апаратом фактично перетворився в додаток до економічних Наркоматів держави.

Таким чином, споживча кооперація повністю втратила власну ініціативу, утримувалася за рахунок держави, працювала на відпущених нею кредитах під прискіпливим контролем робітничо-селянської інспекції.

Загалом, на території краю у роки Української революції під час трьох періодів встановлення більшовицької влади подільські кооператори не сприймали ідеї перебудови кооперації на радянський лад. Лише під тиском силових заходів більшовикам вдалося до кінця 1920 р. налагодити процес радянзації кооперації, що й призвело до втрати народженої пролетарської кооперації, ідентичності до загальноновизнаних світових принципів діяльності кооперативних товариств та їх спілок.

Список використаних джерел

1. Завальнюк К. Життя в ім'я України / К. В. Завальнюк – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 128 с.
2. Логінов О. Вінницьке збройне повстання 1917 року: спроба неупередженого дослідження / О. В. Логінов // Подільська старовина: Наук. зб. Вип. IV. / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2008.
3. Рекрут В. "З людьми і для людей..." (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) / В. П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – 408 с.; іл.
4. Воловик В. Останні події Української революції 1917–1920 рр. / В. П. Воловик, Ю. А. Зінько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001.
5. Григорчук П. Політичне становище на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського / П. С. Григорчук // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Збірник наукових праць. – К., 1999.
6. Завальнюк О. С. В. Бачинський – декан сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного університету (1919–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004.
7. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.
8. Лисий А. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому–березні 1919 р. / А. К. Лисий, О. Г. Лойко // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Збірник наукових праць. – К., 1999.
9. Прокопчук В. Полковник армії УНР П. Ф. Болбочан: подільська остання сторінка життя / Віктор Прокопчук // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1.
10. Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / Станіслав Бабенко, Степан Гелей. – К.: Редакція газети "Вісті", 2003.
11. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів. (ТУК), 1964.
12. Подільська Воля. – 1917. – № 25.
13. Вінниця. Історичний нарис. – Вінницьке книжково-газетне вид-во, 1964.
14. Жугин Ю. Навечно в пам'яті народної / Ю. С. Жугин., А. И. Степаненко. – Одеса, 1979.
15. Известия Подольского губернского продовольственного комитета, 1917. – № 3–4.
16. Тарнопольський Л. Жовтень на Вінниччині / Леонід Тарнопольський, Олексій Федулін. – Вінниця, 1967. – 148 с.
17. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р. 988. – Оп. 2. – Спр. 8.
18. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001.
19. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-140. – Оп. 2. – Спр. 15.
20. Аліман М. Теорія та історія кооперації: Хронологічна таблиця / Мирослав Аліман. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003.
21. ДАВО. – Ф. Р-988. – Оп. 2. – Спр. 6.
22. Життя Поділля. – 1919. – № 94.
23. ДАВО. – Ф. Р-988. – Оп. 2. – Спр. 89.
24. Там само. – Спр. 55.
25. Там само. – Оп. 5. – Спр. 8.
26. Там само. – Оп. 2. – Спр. 60.
27. Там само. – Спр. 13, 41.
28. Рекрут В. Кооперативна та державницька діяльність П. П. Відибіди на Поділлі у добу Українських національно-визвольних змагань (1914–1920 рр.) / В. П. Рекрут // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008.
29. ДАВО. – Ф. Р-779. – Оп. 1. – Спр. 8.
30. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / Михайло Ковальчук. – Київ: Темпора, 2006.
31. Завальнюк К. Провісники волі / К. В. Завальнюк. Науково-довідкове видання. – Видавець "Літинська райдрукарня", 2005.
32. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1065. – Оп. 5. – Спр. 2.
33. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 536.
- 34.

ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 97. 35. Бюлетень Подільського губсоюзу (Вінниця), 1921. – № 1–2. 36. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1066.

Оксана Яценко

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДОЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ В 1917–1920 ГГ.

В статье рассматриваются особенности деятельности кооперативных учреждений и организаций Подолья во время установления временной большевистской власти в конце ноября 1917 – начала февраля 1918 гг., марте-августе в 1919 г., в январе-апреле 1920 г. и окончательного утверждения в августе-декабре 1920 года.

Ключевые слова: кооперация, Подолье, большевистская власть, Украинская революция, 1917–1920 гг.

Oksana Yatsenko

FEATURES OF PODILLYA COOPERATION IN 1917-1920.

The article deals with peculiar activity of co-operative institutions and organizations of Podyl during the establishing of temporary bolshevies' power within the period of November 1917 – February 1918, March – September 1919, January – April 1920 and the final establishment in September – December 1920.

Key words: cooperation, skirts, Bolshevik government, Ukrainian Revolution, 1917–1920.

УДК 94 (477)

Олена Кравчук

АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР ТА ПРОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО З'ЇЗДУ У ЛУЦЬКУ (1927 Р.)

У статті розкрито роль А. Річинського в організації та проведенні Українського церковного з'їзду у Луцьку, який відбувся 5–6 червня 1927 р. Проаналізовано доповіді А. Річинського, виголошені ним на з'їзді, визначено його внесок у еволюцію національно-церковного руху в Західній Волині.

Ключові слова: Арсен Річинський, церковний з'їзд, українізація православної церкви, національно-церковний рух, Західна Волинь.

Доба незалежності України дала для дослідників можливість відновити із забуття несправедливо забутих українських діячів, які плідно трудилися на громадській ниві та боролись за національне відродження нашого народу. Саме такою людиною був Арсен Річинський, який доклав багато зусиль у 20–30 роках ХХ ст. для відродження української православної церкви на Волині. Більшість православних віруючих Другої Речі Посполитої становили українці (70 %), але церковна політика Польської автокефальної православної церкви не задовольняла їхні потреби та перешкоджала відродженню українського православ'я.

Арсен Річинський очолив опозиційний національно-церковний рух на Волині, який відкрито виступив проти діяльності керівництва православної церкви у Польщі та політики польської влади. Своєрідним кульмінаційним моментом національно-церковного руху стало проведення

5–6 червня 1927 року Українського церковного з'їзду у Луцьку. До організації якого доклалися низка відомих в краї громадських діячів, чи не найактивнішим серед них був Арсен Річинський.

Основне завдання дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати внесок А. Річинського в організацію та проведення церковного з'їзду, важливого в історії української православної церкви, що відіграв значну роль в процесі консолідації українського населення Волині, зокрема в контексті національно-релігійного відродження краю.

Ім'я Арсена Річинського повернулось в Україну лише після проголошення незалежності, зокрема в останнє десятиліття діяльність цього діяча стала предметом уваги вітчизняних науковців. Значну увагу дослідники приділили увагу до його особи в контексті процесу українізації та демократизації православної церкви в Польщі у 20–30-ті роки ХХ ст.

Зокрема, це праці В. Борщевича [2], Н. Стоколос [22], Б. Савчука [18], А. Кукурудзи [13], у яких висвітлено загалом національно-церковний рух на Волині та звернено основну увагу на внесок у цей процес А. Річинського.

Останнім часом такі науковці, як А. Колодний [11], А. Гудима [4], Н. Стоколос [21], Л. Михальчук [15] опублікували низку робіт присвячених творчій спадщині та діяльності відомого організатора церковного руху на Волині.

На особливу увагу заслуговує науково-популярне видання професора-релігієзнавця Арсена Гудими "Харизма Арсена Річинського", яка знайомить читача з його життєвим шляхом та основними ідеями. Окрім того, ще недостатньо вивченою сторінкою його життєпису залишається організаційна діяльність щодо підготовки та проведення Українського церковного з'їзду а також безпосередньої участі у ньому. Адже саме Луцький церковний з'їзд став важливим кроком у вирішенні проблем подальшої реалізації на практиці ідей українізації церковного життя на Волині.

Метою статті є встановлення місця та ролі А. Річинського у підготовці та проведенні Українського церковного з'їзду, що відбувся 5–6 червня 1927 року у Луцьку, аналіз резолюцій з'їзду, що є важливим джерелом з'ясування рівня українізації православного життя на Волині. Основні завдання, які поставила перед собою автор наукової статті ґрунтуються на тому, щоб: вивчити документальні джерела, що стосуються Українського церковного з'їзду; з'ясувати роль А. Річинського в його організації та проведенні.

Друга половина 20-х років ХХ ст. відзначалася активністю української громадськості на території Західної Волині, зокрема щодо гальмування проросійським духовенством українізації православної церкви. Одним із найактивніших борців за українізацію православного церковного життя на Волині в зазначений період був Арсен Річинський. Він, разом із іншими провідниками українського церковного руху, усвідомив необхідність запровадження собороправного устрою в церкві, що забезпечувало б участь у церковному житті мирян, а не лише духовенства, та подолання синодально-консисторського ладу, який повністю позбавляв мирян можливості голосу в церковних справах.

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. польська влада відносно терпимо ставилася до православного церковного руху українського населення, оскільки уряд мав гарантувати прописані на рівні законодавства релігійні свободи громадянам згідно з прийнятими за Ризьким договором 1921 р. зобов'язаннями. Провідний часопис Галичини "Діло" того часу на своїх шпальтах відобразив позитивні зрушення першої половини 20-их років ХХ ст. щодо українізації православної церкви. Так, у статті "Санаційна політика і Православна Церква" йшлося про наступне: "До 1926 р. церковна влада ставилась до українського національного руху взагалі зі співчуттям: видано волинському духовенству наказ виголошувати проповіді народною мовою (1921); видано кілька богослужбових перекладів (1923–1925); дозволено українізацію богослужіння як взагалі, так і в окремих приходах (1921–1925); заложено перекладову комісію (1925); видано українські підручники для навчання в школах релігії (1925–1926). На видніші церковні становища призначувано з росіянами також українців. В церковному управлінні ще практикувались Єпархіальні Собори духовенства і мирян" [19, с. 2].

Після травневого перевороту 1926 року в Польщі встановився режим "санації", ядро засновників якого становили ідейні соратники Ю. Пілсудського. "Пілсудчики" розпочали нову політику під гаслом "морального оздоровлення" життя країни. Так зване "оздоровлення" громадського життя проходило шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту й зміцнення виконавчої влади, супроводжувалось наступом і український рух. Одним із елементів цієї політики була ревіндикація, коли в судовому порядку насильницькими методами

повертали католицькій церкві матеріальні та духовні позиції, втрачені внаслідок приєднання уніатських єпархій до православної церкви [12, с. 123–124].

Ситуація погіршилась і у православному церковному житті. Польські урядові кола, боячись наростання українського національного руху, почали підтримувати в православній церкві російські шовіністичні елементи, паралельно з цим посилювалось москвофільство і архієрейське самовладдя. З православних церков почали вилучати україномовні книжки на їх місце надсилали богослужбові книги російських видань, в тому числі й календарі, у яких старий стиль видавався ознакою правовірності московського православ'я. Будь-які спроби українізації церкви каралися без суду і накладанням анафем [4, с. 34]. Як інформує тодішня газета "Діло": "Російська орієнтація духовної влади польським політикам, навіть санаційного забарвлення, не видається шкідливою, навпаки її широко толерують і навіть підтримують, аби тільки не допустити розвитку соціальної свідомості серед автохтонного православного населення" [20, с. 3].

У такій ситуації А.Річинський вважав, що не слід стояти осторонь цих загрозливих процесів, а потрібно діяти, щоб продовжити розпочату українізацію православ'я. Він із одностайністю вважав, що саме Луцький з'їзд стане об'єднавчим чинником у національно-церковному русі та визначить чіткі напрямки подальшого впровадження українізації та демократизації православної церкви на території Польщі. А. Річинський вбачав можливим розпочати організацію православних мирян не з окремих парафій, а відразу з цілої національної групи вірних. Першим кроком на цьому шляху мав бути Український церковний з'їзд, який започаткувати організацію українського православного населення. З цієї метою і було ініційовано скликання православного церковного з'їзду, проведення якого могло відбутися тільки зі згоди польської влади [1, с. 7–8].

У грудні 1926 р. А. Річинський, П. Доманицький та Є. Петриківський від імені українського православного населення Волині звернулися до міністра віросповідань і освіти з проханням дозволити, як тоді планувалося, проведення 7 квітня 1927 р. з'їзду представників православних українців. У зверненні зазначалось, що провина за аморальний стан церкви лежить на промосковсько налаштованій церковній владі, що "залишила в занедбанні духовні потреби української православної людності". У свою чергу 18 січня 1927 р. міністерство віросповідань і освіти повідомило міністерство внутрішніх справ про згоду на проведення з'їзду, а останнє взяло цей захід під свій контроль, що свідчило про значне зацікавлення ним урядових кіл [2, с. 59].

Отримавши дозвіл на проведення з'їзду від світської влади, Річинський, як активний діяч "Просвіти", об'їздив практично усю Волинь, проводячи наради з громадськими діячами у справі "життєвих духовно-релігійних потреб українського православного населення у межах сучасної Польщі", пропагуючи ідею скликання з'їзду [11, с. 13].

Організаційна робота щодо проведення церковного з'їзду велась через редагований А. Річинським часопис "На варті". Зокрема, у публікації "Український Луцький з'їзд" зазначалось, що "делегація трьох західних повітів Волині направила до Міністерства Визнань релігії просьбу про дозвіл на Український Церковний З'їзд. ... Урядові кола у Варшаві поставились до з'їзду прихильно. Через те закликаємо громадян формувати склад делегатів від кожної парафії, яка запровадила українську відправу церковних служб або яка бореться за українізацію церкви, подати наперед назви та адреси делегатів і готувати виступи по всім питанням нашого церковного життя.". [23, с. 15].

У православної церкви в Польщі за сприяння державної влади міцно вкоренився синодально-консисторський устрій, який обмежував участь в керівництві церквою не лише мирян, але й рядове духовенство. Це природно викликало хвилю протестів української громадськості на чолі, якої тоді були: Арсен Річинський, Петро Табінський, Іван Власовський, Павло Артемюк. Луцький церковний з'їзд мав стати найгучнішим заходом опору ієрархічному диктату в церкві. На зібранні планувалось висловити критику керівництву православної церкви в Польщі і показати одностайність української громадськості у прагненні до впровадження в церковний устрій собороправності [14, с. 98].

Український церковний з'їзд мав насамперед сприяти вирішенню основних проблем, що постали перед православною церквою у Польщі. Мета з'їзду зводилась до вирішення трьох чинних завдань: позбавитись російського впливу на православну церкву Волині; утворити окрему Волинську православну єпархію, яку самовільно було приєднано у 1923 році до "маленької варшавської єпархії"; відокремити православну церкву від держави, щоб вона не була інструментом денационалізації корінного населення. Організатори з'їзду вважали, що "моральне

оздоровлення суспільства” можливе “саме по лінії відмосковлення Православної Церкви Польщі” [4, с. 34].

7 лютого 1927 р. А. Річинський, від імені редакції журналу “На варті”, звернувся до митрополита Діонісія – предстоятеля православної автокефальної церкви у Польщі, з проханням “про уділення благословення на скликання в м. Луцьку Українського Православного Церковного З’їзду духовенства і мирян, з участю в з’їзді Митрополита, або кого-небудь з єпископів”. До прохання додали “Статут організації з’їзду”, що містив мету та програму з’їзду, склад учасників [16, с. 1].

Митрополит Діонісій спочатку мав намір надати дозвіл на проведення з’їзду, однак під тиском “Русского Народного Объединения”, інших проросійських сил відмовився від своїх намірів. У відповідь на прохання, синод православної церкви на засіданні від 26 лютого 1927 р. постановив, що “правомочним і законним органом для скликання нарад чи зборів з метою обміркування й вирішення церковно-релігійних справ в Церкві є Вища Церковна Влада”, що на зібранні духовенства і мирян 10–12 січня 1927 р. вже намітила скликання помісного собору православної церкви у Польщі, а тому слід “наказати духовенству не осмілюватися бути на Луцькому З’їзді під страхом канонічної відповідальності, а віруючих закликати стриматися від присутності на ньому” [6, арк. 165]. Священний синод заборонив православному духовенству брати участь у запланованому на червень Луцькому з’їзді “через неузгодженість його порядку денного з церковними канонами” [8, арк. 219].

При підготовці з’їзду його організатори дійсно порушили деякі церковні правила щодо підготовки та проведення зібрань духовенства й мирян. Також їм приписували неприпустимі, з точки зору тодішнього церковного керівництва, радикалізм і активність. Але чи не найголовнішою причиною категоричної заборони стало те, що ініціатива Луцького з’їзду виходила від редакції часопису “На варті”, редагованого одним із лідерів, опозиції до керівництва православної церкви у Польщі лікар Арсен Річинський. Цей журнал, на думку церковного керівництва, “зареконував себе ворожістю тону по відношенню до Церковної Православної ієрархії та явною пристрасстю до самочинної ієрархії “самосвятів-липківців”, що зовсім не обіцяє обміркування й вирішення релігійних питань у православно-церковному дусі” [21, с. 34].

Арсен Річинський та його соратники, незважаючи на категоричну постанову синоду, не відмовились від ідеї проведення з’їзду. Зрештою 20 березня 1927 р. у Володимир-Волинську був утворений церковний комітет, якому доручили організаційну роботу з підготовки і проведення церковного з’їзду. До складу комітету ввійшло сімнадцять осіб, які представляли різні міста Волині й Полісся. Так, Володимир-Волинськ у комітеті представляли А. Річинський, П. Карпушевський; Ковель – П. Доманицький, Д. Романенко; Дубно – Ф. Назарчук, А. Каменський; Крем’янець – І. Янович; Остріг – М. Шупаєвський; Берестя – А. Артемюк, І. Соловій; Рівне – С. Семенюк, А. Кентжинський, Д. Ковпаненко [6, арк. 225–226].

Ідею з’їзду, крім членів церковного комітету, підтримали впливові культурно-освітні та політичні діячі українського православного руху та товариства “Просвіта”. Найбільш активно діяла “Просвіта”. При її повітових управах створювались церковні комітети. Вони розсилали на всій Волині відозви до населення, у яких розкривали зміст і завдання майбутнього з’їзду [15, с. 6].

У подальшому утворили організаційний комітет зі скликання з’їзду з представників від різних повітів з осередком у Луцьку. Організаційний Комітет, змінивши дещо в програмі з’їзду та поставивши остаточною метою його “виявлення церковно-релігійних потреб української православної людності в Польщі”, звернувся знову до митрополита Діонісія за благословенням провести захід. Прохання комітету підтримав сенатор М. Черкавський і депутат сейму С. Хруцький, які особисто зустрілись із митрополитом Діонісієм, однак він дозволу на проведення з’їзду знову не дав [3, с. 46].

У квітні 1927 р. підготовка до з’їзду значно активізувалась. Проводились агітаційна робота серед міського і сільського населення, висувались делегати на з’їзд. Значне зростання підтримки українізації церкви відбулося в Рівненському, Гоцанському, Межиріцькому та Корецькому ґмінах. [7, арк. 9]. Активність стала притаманною для громадськості більшості українських повітів. Так, передз’їздову агітацію проводили серед сільського населення не лише на Володимирщині, а й на Ковельщині, Костопільщині та Рівненщині. Організаційним комітетом для агітації населення було видано 10 тисяч листівок, у яких критикувалося проросійське духовенство і наголошувалося на необхідності негайної реалізації декларації про українізацію церкви [7, арк. 14]. Основна заслуга активізації віруючих мас у відстоюванні своїх релігійних прав на-

лежала філіям "Просвіти" та активності організаційного комітету, до складу якого входив і А. Річинський.

А. Річинський разом із іншими членами організаційного комітету Луцького церковного з'їзду, розпочали збір підписів у парафіях Волинської єпархії, щодо підтримки ведення богослужінь українською мовою. Приводом до цього стала ухвала синоду православної церкви у Польщі від 26 лютого 1927 р. про вияснення на місцях відношення населення до церковно-слов'янської мови богослужіння, іншими словами, – "чи справді народ домагається української відправи, чи це за народ кричать тільки політики".

Заяви з підписами бажаючих використання української мови під час богослужіння почали надходити до організаційного комітету Луцького церковного з'їзду, а після його проведення до Українського церковного комітету. Підсумки опитування, перелік усіх сільських громад, від яких надійшли заяви з підписами за впровадження української мови під час богослужіння були передані церковним комітетом синоду православної церкви. Заяви з домаганнями українізації богослужіння поступили від 572 сільських громад Волинської єпархії. Це свідчило про значну підтримку українського національно-церковного руху [3, с. 56].

До активізації українських віруючих негативно ставилось консервативне духовенство, яке намагалось проводити свої контрзаходи. Так, проросійський часопис "Свет истини", наголошував на тому, "що головна небезпека від українського з'їзду і його наслідків полягає не в українізації церкви, а насамперед, у прагненні разом з українізацією провести в церковне життя зовсім чужі для церкви засади "собороправності". Ідея собороправності непокоїла проросійське духовенство, оскільки на його думку "ця ідея, за яку борються Річинські, передбачає, що все церковне будівництво знизу до верху, і в тому числі і церковна ієрархія, повинні знаходитися в руках мирян українців, які належать до тієї чи іншої партійної організації, незалежно від ставлення цих людей до церкви, її традицій і таїнств" [10, с. 5]. Ініціатива боротьби з українізацією поширювалася лише на консервативну частину колишнього царського духовенства. Натомість масових виступів віруючих проти українізації не було [13, с. 106].

Організаційний комітет, маючи дозвіл на проведення Українського церковного з'їзду у Луцьку від офіційної цивільної влади, вирішив його провести, виключивши лише присутність на ньому духовенства. Організатори з'їзду, зважаючи на постанову синоду від 26 лютого 1927 року, не хотіли наражати на репресії з боку вищої церковної ієрархії проукраїнське налаштоване духовенство. Оргкомітет відмовив багатьом із них щодо участі у з'їзді, який відповідно назвали "З'їздом православних мирян-українців в церковних справах" [11, с. 13].

На церковний з'їзд у Луцьк 5–6 червня 1927 р., який відбувся в приміщенні міського театру, прибуло 565 делегатів від усіх повітів Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя. Учасниками зібрання були також 8 українських депутатів сейму і сенату, окрім делегатів були ще присутніми до 200 запрошених [9, с. 20]. Реєстрація учасників з'їзду проходила в приміщенні повітової "Просвіти". Кожному учаснику роздавали перепустки. Уповноважені з правом голосу одержали кольорові картки, з дорадчим – білі [6, арк. 91].

На з'їзд прибули представники світської влади: начальник адміністративного відділу Голембйовський, начальник відділу безпеки Конський, Луцький староста – Багінський, референт – Габрієль. На другий день на з'їзд прибув волинський віце-воєвода Т. Гіновт-Дзєвалтовський [6, арк. 137].

З'їзд розпочав роботу о 12.30 в залі міського театру молитвою "Вірую". Зі вступним словом виступив член організаційного комітету Арсен Річинський. Було обрано президію в наступному складі: І. Власовський – голова з'їзду; депутат Б. Козубський – заступник голови; також члени: А. Річинський, В. Соловій, М. Тележинський, Д. Ковпаненко, А. Рочняк, І. Гаврилук та пані Тишецька. Констатуючи при відкритті з'їзду відсутність серед його учасників представників духовенства, було прийнято рішення про проголошення його з'їздом православних мирян-українців у церковних справах [6, арк. 91].

Хоча головою з'їзду було обрано відомого історика православної церкви І. Власовського, основні доповіді на зібранні виголосив Арсен Річинський, а саме: "Сучасний стан церковно-релігійного життя українського православного населення в Польщі" та "Справа канонічного внутрішнього устрою Православної Церкви в Польщі". Окрім цього він співдоповідав на тему "Задовolenня релігійних потреб українського православного населення".

Найголовніші теми з'їзду торкалися сучасного стану церковно-релігійного життя в Польщі: канонічності устрою православної церкви, припинення сплати церковних податків з метою фінансового тиску на духовенство, не схвалення запровадження нового календарного стилю

тощо. Окремі делегати вимагали запросити на з'їзд єпископів УАПЦ. Гострі висловлювання лунали на адресу митрополита Діонісія, якого делегати в запалі обговорень називали “москалем”, “представником єдиної та неподільної”, “ворогом українського народу” [7, арк. 190]. Попри намагання деяких сенаторів та депутатів надати з'їзду демагогічного та мітингового змісту, серйозний характер обговорень все ж було збережено.

Доповідь А. Річинського “Сучасний стан церковно-релігійного життя українського православного населення в Польщі” будувалася на аналізі відсоткової наявності українських парафій на Волині, Поліссі, Холмщині та на характеристиці політики церковної влади щодо задоволення церковно-релігійних потреб українців. Він зазначив, що українці складали 70 % парафіян православної церкви у Польщі, окрім них було ще 28 % білорусів, 1,5 % росіян, 0,1 % поляків. Доповідач зазначав, що теперішня церковна влада та її політика не зважає на фактичний стан взаємин окремих національних груп, коли йде мова про задоволення їх релігійно-церковних потреб, що “церковна влада зігнорувала різноплеменність своєї пастви, ...покривдила передо всім найбільшу чисельно та найбагатшу ідейно національну групу українську”.

А. Річинський розкрив недбальство Варшавської митрополії щодо Волинської єпархії, що нараховувала 760 православних парафій із усіх 1300 діючих на території Другої Речі Посполитої, проте залишилась без правлячого архієрея і була доведена до хаосу. У доповіді А. Річинський зазначив, що митрополія веде цілеспрямовану політику, в якій зацікавлені і правлячі кола Польщі, щоб не допустити українізації церкви та національного відродження населення краю. Він розкрив методи боротьби, що використовувались проти українізації: “Польська консисторія дійшла до того, що, перекидаючи священників-українців по десять разів з парафії на парафію (за організацію українського церковного хору, за участь в бібліотеці-читальні) загрожує їм від імені Польського воєводи – виселенням за межі воєводства” [17, с. 3–4].

На зібрані А.Річинський саме повітових протоієреїв назвав захисниками “істинно руского духа”. Він відзначив, що “вони розкидають чоловіконависні летючки проти українців, де провокаційно прівінують нас до більшовиків і безбожників та паскудять, як тільки можуть “Просвіту”. ...Вони навіть на сповіді вмовляють людям, що українська мова – то зовсім не мова, а базарний жаргон. ...Фабрикують фальшиві плебісцити за слов'янську мову богослужіння. ...Дійшло навіть до такого цинізму що, навіть у зразковій церковній проповіді на євангельську тему, брутально називають усіх неросіян – грибами-поганками” [17, с. 8–12].

Разом із характеристикою сучасного стану церковно-релігійного життя українського православного населення в Польщі, було висловлене звинувачення церковній ієрархії в олігархічних методах управління, сваволі у веденні церковного господарства.

А. Річинський також акцентував увагу на тому, що незважаючи на те, що більшість православних мирян становлять українці, наявна церковна політика не задовольняє їхні потреби. Сільські священники, які дієво допомагали українізації церкви зазнають переслідувань не лише з боку ієрархів, а й влади, що не бажає їм надавати “горожанства польського”. Навчання релігії у школах проводиться ще й досі російською мовою, де більше часу затрачається на вивчення старослов'янської мови, а не на вивчення Святого Письма. Місіонерські комітети замість того, щоб вести боротьбу із невірними, проводять боротьбу із українізацією церкви. Арсен Річинський наголосив на повному безладді у справах православної церкви у Польщі та ігноруванні питання соборності [17, с. 13].

У політичній активізації Варшавської митрополії А. Річинський вбачав вплив білоемігрантів, які осіли в Польщі та створили Російське національне об'єднання, під впливом якого офіційний друкований орган митрополії “Воскресное чтение” продовжував не визнавати Україну, “пише тільки про Юг России”. А. Річинський передбачав у такій ситуації небезпеку, а саме: церква починає служити інтересам переважно реакційної московської еміграції. Своїм завданням Російське національне об'єднання ставить “представление русскому населению решительного голоса в делах своего исповедания и имущественных прав своей церкви”. Як зазначив Річинський: “прийдеться признати, що нам українцям, хоч зовсім забирайся із православної прадідівської церкви, від коли росіяни – світські й духовні разом – рахують її вже виключно своєю” [17, с. 14–15].

Характеризуючи реальний стан православного церковного життя, А. Річинський наголосив на занепаді “у церковно-громадському житті православної церкви в Польщі як у внутрішньому укладі, так і в зовнішніх відносинах”. Він пропонував надати організованого характеру протестам українського населення, що шукає спосіб виправити наявний стан православної церкви в Польщі. Для цього “необхідно створити постійне колегіальне представництво – Виконавчий

Центральний Комітет (ВЦК – автор), ...який користувався би безумовним довір'ям народу, а його вказівки виконувалися надалі українським громадянством у порядку національної дисципліни" [17, с. 17–18].

При обговоренні питань порядку денного з'їзду, проводились дебати, під час яких чітко означилися дві течії. Хоч обидві були опозиційними щодо ієрархії православної церкви у Польщі та стану тогочасного церковного життя, проте відрізнялися між собою баченням подальших засобів виходу з кризового стану. Менша, але радикально налаштована частина учасників з'їзду, ідеологом якої був А. Річинський, активно відстоювала точку зору щодо необхідності припинення взаємин з промосковською частиною ієрархії православної церкви у Польщі і запросити єпископів Української автокефальної церкви з Києва, які б висвятили український єпископат для західноукраїнських земель [11, с. 39].

З огляду на низку рішучих виступів проти такої пропозиції, А. Річинський та його однодумці внесли поправку до проекту резолюції. У ній йшлося про те, що ВЦК, який має бути обраний з'їздом, увійде в порозуміння з вищою церковною владою православної церкви у Польщі, щоб поступово проводити українізацію церковного життя у тих парафіях, де більшість складають українці, які бажають служити Богові на своїй рідній мові. Коли б упродовж двох місяців ВЦК прийшов до переконання, що церковна влада й надалі вороже ставиться до вимог української православної людності, то йому слід надати від з'їзду уповноваження вжити відповідних заходів до утворення та легалізації Української митрополії, незалежної від нинішньої російської, і, не зволікаючи, починати перші кроки для відокремлення [5, арк. 95].

Інша група, на чолі із головою з'їзду І. Власовським, чисельно переважала, вони протестуючи, цієї вимоги А. Річинського не підтримали. Голова з'їзду проект резолюції проголошеної А. Річинським навіть не поставив на голосування, заявивши, що питання розриву з церковною владою православної церкви у Польщі і про звернення до влади іншої православної церкви поза територію сучасної Польщі не передбачено програмою з'їзду, поданої організаційним комітетом цивільній адміністрації при проханні дозволу на Луцький церковний з'їзд. Як наголосив І. Власовський: "Завданням з'їзду було направити життя цієї Церкви по шляху здобуття нею внутрішньої автокефалії, для чого треба було вести боротьбу за розмосковлення цієї Церкви, зрусифікованої впродовж майже 250 років перебування в складі Російської, та за розвиток одночасно її як національної, – української на українських землях" [3, с. 47–48].

Представники двох течій з'їзду дійшли компромісу і прийняли важливі резолюції, впровадження яких у життя мало вирішити проблему гальмування українізації та демократизації православної церкви у Польщі. Отримав вагоме місце у рішеннях з'їзду національний компонент у житті церкви. У резолюції йшлося про наступне: "Український Православно-Церковний З'їзд стверджує, що всі народи землі покликані до Царства Божого, – що народів упривілейованих правдиве християнство не знає; через те кожний народ, згідно з засадами Православної Східної Церкви та її церковно-історичною традицією, має право до виявлення свого релігійного життя у своєрідних національних формах, які не тільки не роз'єднують Христової громади, а ще й збагачують Вселенську Церкву своєю многобарвністю та своєрідним ароматом окремих національних культур і національних характерів" [5, арк. 97].

У резолюції з'їзду особливий акцент також було зроблено на необхідності запровадження в діяльності православної церкви засад соборності, які є невід'ємними від національного чинника. Делегати з'їзду констатували занепад в церковно-громадському житті православної церкви у Польщі. Основну причину занепаду вбачали в "ігноруванні засад соборності та в усуненні мирян від участі в церковних справах, що було споконвіку основною ознакою Східної церкви, зокрема, православної церкви на наших землях ще перед поділами Польщі". "Там, де національний характер Церкви, – читаємо далі в резолюції, – придушено силою, там все повстала загроза єдності Церкви... Тому З'їзд застерігає сучасну православну ієрархію від повторювання таких історичних помилок і підкреслює, що різноплемянний склад православної пастви в Польщі вимагає особливо тактовного й прихильного заспокоєння церковно-релігійних потреб кожної національності, зокрема української, як чисельно переважаючої" [5, арк. 97].

А. Річинський на з'їзді був також співдоповідачем тематики щодо задоволення релігійних потреб українського православного населення. Він зосередив увагу на вимогах і потребах виконання Служби Божої українською мовою, з національним обрядом, мелодією співу, яка б "з піднесеною святістю була сприйнята прихожанами". Делегатами було проведено обговорення доповіді, у ході якого прийнята резолюція, що вимагала видання синодом виконавчого розпорядку до постанов щодо мови богослужіння від 3 вересня 1924 р., щоб усунути з церковного

життя боротьбу між населенням і духовенством стосовно мови. Резолюція також містила вимоги щодо відновлення у церкві стародавніх українських народних звичаїв та обрядів, скасованих російською духовною і царською владою, негайної українізації внутрішнього діловодства церкви, яке проводилося російською мовою [5, арк. 97].

Делегати зібрання було ухвалили інформувати православних українців та православне духовенство, що "...віднині заяви парафіян про відправу богослужінь українською мовою повинні задовольнятися без відговору, без відтягання і без покликування на церковну владу" [9, с. 20].

Для реалізації цих реформ і взагалі впорядкування церковно-громадських відносин, з'їзд вимагав призначити на єпископські кафедри на землях з переважаючою українською людністю єпископів-українців, з правами правлячих архієреїв і членів синоду, реорганізації духовних консисторій та повітових протоієратів, що були розсадниками "обрусительства" [5, арк. 98].

Виступаючи на з'їзді, делегати наполягали на негайному вирішенні всіх недоліків та проблем в церковному житті, а також запропонували обрати церковний виконавчий комітет з представників усіх повітів, щоб донести прийняті на з'їзді рішення до відома духовенства і влади. Хоча пропозицію А. Річинського діяти рішуче в українізації церкви з'їзд не підтримав, проте саме його було обрано головою "Православно-Церковного Українського Виконавчого Комітету у Речі Посполитій Польській", до складу якого ввійшли представники Волині, Полісся та Холмщини. Зокрема, до комітету, як виконавчого органу з'їзду, входили представники української громадськості з Кременця, Дубно, Здолбунова, Рівного, Костополя, Луцька, Горохова, Володимира, Ковеля, Любомля, Берестя, Камінь-Каширського, Дорогочина, Острога, Холмщини та Підляшшя. Загалом цей орган був обраний у складі 36 осіб, які представляли усі православні українські землі Польщі [6, арк. 182].

До президії комітету були обрані: голова – Арсен Річинський, заступник голови – Іван Власовський, секретар – Іван Бондарук, члени: Сергій Хруцький, Павло Артемюк, Дмитро Романенко, Антон Кентижинський. Учасники з'їзду зобов'язали членів президії комітету розпочати переговори з митрополитом Діонісієм. Церковному комітету доручили впроваджувати у життя постанови з'їзду та в разі потреби скликати новий церковний з'їзд [6, арк. 183].

Президія з'їзду зобов'язував усіх присутніх делегатів, а також і все українське громадянство на місцях "подвоїти освідомлюючи працю серед людей у братствах та інших культурно-національних організаціях, збирати гроші на Церковний комітет на боротьбу за права українського народу в Церкві, а разом з тим розкривати заміри російської чорної сотні, яка бореться не за Церкву, а за старі впливи серед нашого народу й прагне розростатися штучно коштом малосвідомої частини нашого населення, затягаючи його до своєї братовбивчої роботи" [9, с. 21–22].

Така готовність представників повітів приступити до організації реформ турбувала не лише митрополію, але й польську владу. Розгалужена організаційна мережа культурно-освітніх українських закладів, націлених на реформування синодально-консисторного устрою, на українізацію церковного життя, сприяли реалізації рішень з'їзду. Проте церковна влада не збиралася брати до уваги прийняті резолюції. Виступивши в церковній пресі з критикою Луцького з'їзду й відкидаючи обвинувачення, вона сама перейшла в наступ.

Український церковний з'їзд у Луцьку, організатором та провідником якого був А. Річинський, став значною подією в боротьбі українського населення Польщі за свою мову, культуру, духовне відродження. Він сколихнув громадськість не лише Волині, але й усієї Західної України. Резолюції Луцького з'їзду знайшли розуміння і підтримку серед членів НТШ, Головного відділу "Просвіти", національно орієнтованого духовенства. Як свідчить тогочасна преса, після з'їзду почали діяти декілька центрів православного руху за українізацію церкви, а саме у Володимирі-Волинську, Луцьку, Кременці, Бересті та Варшаві з "центром православної Наддніпрянської еміграції в Польщі" [24, с. 2].

Діяльність цих центрів разом із церковним комітетом, очолюваним Арсеном Річинським, виконуючи зобов'язання Луцького церковного з'їзду про посилення інформаційної роботи серед українського населення, сприяли проведенню подібних повітових з'їздів, на яких приймалися ще більш рішучі постанови, ніж на з'їзді у Луцьку.

З метою популяризації рішень з'їзду, А. Річинський призупинив випуск часопису "На варті" і почав видавати журнал "Рідна церква", як друкований орган церковного комітету. Метою журналу було "об'єднання усього народу в боротьбі за українську національну церкву, як основу

життя і культури". Проте йому вдалося видрукувати лише два номери цього часопису – проти діяльності комітету виступили як церковна, так і світська влада [11, с. 15–16].

Таким чином, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що А. Річинський ще у 20-х роках ХХ ст., в умовах відсутності незалежної Української держави, виступав за необхідність відродження УАПЦ, очищення її від російського впливу. Він доклав значних зусиль до організації Українського церковного з'їзду у Луцьку та став провідним його учасником. Як основний доповідач на з'їзді, А. Річинський зосередив основну увагу учасників зібрання на необхідності відновлення засад соборноправності, впровадження богослужіння рідною мовою та українізацію внутрішнього діловодства церкви, відродження у церковному житті національних звичаїв та обрядів, призначення на кафедри, у яких більшість серед парафіян складали українці єпископів-українців з правом їх членства у Синоді. Луцький з'їзд показав, що національно-церковний рух повинен еволюціонувати, щоб мати змогу продовжити своє існування. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність, також науково-публіцистична спадщина А. Річинського безперечно становлять подальший науковий інтерес і повинні бути предметом окремих досліджень.

Список використаних джерел

1. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині / О. Альошина // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009. – Випуск 1. – С. 3–13.
2. Боршевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.): Монографія. / Боршевич В. – Луцьк: Ред.-вид. відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
3. Власовський І. Ф. Нарис Історії Української Православної церкви. Т. 4 ХХ ст. Ч. 2 / Іван Власовський. – Репр. відтворення вид. 1966 р. – К., 1998. – 400 с.
4. Гудима А. М. Харизма Арсена Річинського / Арсен Гудима. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 144 с.
5. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО) – Ф–522. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 93–98.
6. ДАВО. – Ф–46. – Оп. 9. – Спр. 699. – Арк. 91, 119, 137, 165, 182–183, 225–228.
7. Державний архів Рівенської області (далі – ДАРО) – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 25. – Арк. 9, 14, 190.
8. ДАРО – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 219.
9. До історії Луцького церковного з'їзду // Духовний сіяч. – 1927. – № 31–32. – С. 19–23.
10. Из письма священника // Свет истины. Двухнедельный церковно-общественный журнал. – 1927. – № 1. – С. 4–5.
11. Колодний А. М. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні / А. М. Колодний, О. Н. Саган // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – С. 11–50.
12. Комар В. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939) / В. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 123–125.
13. Кукурудза А. Особливості процесу демократизації православного життя на Волині у 20-х рр. ХХ ст. / А. Кукурудза // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. – Вип. 9. – С. 104–108.
14. Кукурудза А. Проект основного статуту Православної церкви в Польщі 1927 р., як квінтесенція соборноправних змагань на Волині / А. Кукурудза // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – Вип. IV. – С. 97–101.
15. Михальчук Л. Життя А. Річинського – зразок самовідданого служіння українському народу / Леонід Михальчук // Арсен Річинський – ідеолог Українського православ'я: (збірник наукових праць). – Київ–Тернопіль–Кременець. – 1998. – С. 3–8.
16. Рівенський краєзнавчий музей – КП 12410/8Д 237664: Лист митрополиту Діонісію. – 7 лютого 1927.
17. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі. Доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року. – Луцьк, 1927. – 19 с.
18. Савчук Б. За українську православну церкву (національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки. ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 116 с.
19. "Санацийна політика і Православна Церква" // Діло. – 3 липня 1930. – С. 2.
20. "Санацийна політика і Православна Церква" // Діло. – 4 липня 1930. – С. 3.
21. Стоколос Н. Арсен Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині / Н. Стоколос // Людина і світ. – 1998. – № 2. – С. 33–37.
22. Стоколос Н. Українізація православ'я (з

історії Православної церкви у 20–30 рр. XX століття). / Н. Стоколос // – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – 52 с. 23. Український Луцький З'їзд // На Варті. – 1926. – № 19. – С. 15. 24. Українські церковники // Діло. – 25 травня 1929. – С. 2.

Елена Кравчук

АРСЕН РИЧИНСКИЙ КАК ОРГАНИЗАТОР И ПРОВОДНИК УКРАИНСКОГО ЦЕРКОВНОГО СЪЕЗДА В ЛУЦКЕ (1927 Г.)

В статье раскрыта роль А. Ричинского в организации и проведении Украинского церковного съезда, который состоялся в Луцке 5-6 июня 1927г. Проанализировано доклады А. Ричинского, с которыми он выступил на собрании, обозначено его вклад в эволюцию национально-церковного движения на Западной Волини.

Ключевые слова: церковный съезд, украинизация Православной церкви, национально-церковное движение, Западная Волинь.

Olena Kravchuk

ARSEN RICHINSKIY AS AN ORGANIZER AND EXPLORER OF UKRAINIAN CHURCH CONVENTION IN LUTSK (IN 1927)

In the article the role of A. Richinskogo is exposed in organization and leadthrough of Ukrainian church convention in Lutsk. Lectures are analysed A. Richinskogo, which he proclaimed on convention, his activity is set in nationally church motion on Western Volin.

Key words: church convention, ukranization of the Orthodox church, nationally church motion, Western Volyn'.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ВИКОРИСТАННЯ "ПРОСВІТОЮ" ПРОФЕСІЙНОГО ХОРУ, ТЕАТРУ І ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено використання "Просвітою" професійного хору, театру й кіно в культурно-просвітній діяльності в Західній Україні у міжвоєнний період з метою поширення національної культури, пропагування кращих здобутків українського хорового, театрального й кіномистецтва та їх роль у формуванні національної самосвідомості українства.

Ключові слова: "Просвіта", культурно-просвітня діяльність, професійний хор, театр, кіно, Західна Україна.

Культурно-просвітня діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період виступала важливим чинником функціонування товариства. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливих сфер просвітньої праці.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу чи не вперше зроблено спробу дослідити використання "Просвітою" професійного хору,

театру й кіно в культурно-просвітній діяльності з метою поширення національної культури, пропагування кращих здобутків українського хорового, театрального й кіномистецтва та їх роль у формуванні національної самосвідомості українства.

Об'єктом наукового дослідження виступають культурно-просвітні процеси, що відбувались у Західній Україні в міжвоєнний період, скеровані на визначення місця й ролі професійного театру, хору й кіно в системі культурно-просвітньої праці товариства.

Предмет дослідження – діяльність "Просвіти" як важливий культурний чинник збереження духовної спадщини українства у контексті формування національної свідомості.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити використання "Просвітою" професійного хору, театру й кіно в культурно-просвітній діяльності.

Завдання дослідження базуються на визначенні значимості використання "Просвітою" професійного хору, театру й кіно в культурно-просвітній діяльності, аналізі діяльності Головного відділу й відповідних комісій у складних умовах в Західній Україні у міжвоєнний період.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Її дослідження обмежується низкою статей науково-популярного і публіцистичного змісту безпосередніх організаторів масового культурно-просвітнього руху міжвоєнного періоду. Зокрема П.Мурський основну увагу звертає на організацію і працю аматорських гуртків, хорів, особливості функціонування театральних осередків при читальнях [1–4]. Г.Сіятівський розглядав діяльність театру в цілому [5]. Є.Девський – роль театральних музичних колективів [6]. В.Ковальчук – фінансові аспекти створення відповідного фонду підтримки [7]. Б.Кудрик – становлення духових оркестрів [8].

Серед сучасних дослідників аматорсько-театральної діяльності "Просвіти" можна назвати праці А.Грицана [9], І.Зуляка [10 – 12], М.Іздепської-Новіцької [13] та інших. Вказані автори основну увагу звертають власне на функціонування аматорсько-театральної сфери праці "Просвіти", а не на використання товариством професійного хору, театру й кіно в культурно-просвітній діяльності.

Отже, досліджувана нами проблема не знайшла ґрунтового, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, у яких було б досліджено використання професійного хору, театру й кіно в культурно-просвітній діяльності "Просвіти" в Західній Україні у міжвоєнний період.

Однією з важливих ділянок культурно-просвітньої праці "Просвіти" було використання професійного хору, театру й кіно в культурно-просвітній діяльності товариства. Незважаючи на розвиток аматорсько-театрального руху, "Просвіта" планувала організацію професійного українського хорового й театрального колективу, використання поширеного на той час кіно, які б позитивно впливали на аматорські читальняні колективи, пропагували самотужку національну культуру серед широкого загалу українства.

Намагання залучити професійні колективи до культурно-просвітньої праці товариства пов'язані з тим, що значна їх частина внаслідок несприятливих обставин не могла займатися фаховою діяльністю. У зв'язку з чим 20 травня 1922 р. філія "Українського товариства допомоги біженцям з України та їхнім родинам у Польщі", що перебувала у Львові, звернулася до Головного відділу з проханням, що управа їхнього товариства ухвалила рішення про утворення артистично-драматичної трупи у складі 50 осіб з колишніх акторів у Галичині й Польщі, які перебувають в ув'язненні або виконують невідповідну фахові, важку фізичну працю, тому "Просвіта" могла б залучити їх до фахової підготовки театральних гуртків на місцях [14, арк. 1].

Завдання "Просвіти" полягало в інформуванні громадськості Галичини про мету й завдання драматичної трупи, отриманні дозволу влади на організацію вистав у провінції, оскільки управа філії не мала ще затвердженого статуту, тому театральною трупою повністю могла б опікуватися "Просвіта". Як виявилось, дійсно філія управи "Українського товариства допомоги біженцям з України" у Львові з незалежних від неї причин не змогла утримувати театральну трупу [14, арк. 7].

"Просвіта" скерувала запит на отримання дозволу на постановку вистав "Зразковим мандрівним театром товариства "Просвіта" (директор М. Орел-Степняк) до Краківського і Львівського воєводства [14, арк. 2–3], позаяк між директором театру й товариством було укладено відповідну угоду на таких умовах, що передбачали, використання театральною трупою у виставах виключно українську мову, самостійне вирішення кадрових питань, репертуару творів, маршрут гастролей затверджуватиме театральна комісія. Головний відділ мав забезпечувати те-

атр ліцензією, надавати моральну підтримку, а не фінансову, будь-які непорозуміння, що виникатимуть між ними мали б розглядатися мировим судом [14, арк. 13].

22 травня 1922 р. товариство повідомило О. Марка у Любіні Великому, що на його прохання скеровують фахову театральну трупу для вистав містами й селами повітів. Він мав подати Головному віділу план артистичної подорожі трупи [14, арк. 4]. Аналогічне звернення адресувалось 24 червня 1922 р. до пароха Любіня Великого І. Фединського з проханням посприяти зразковому мандрівному театрові "Просвіти". Власне для перебування театру планувалася місцевість, що вважалася курортною зоною, мала велику залу й зручний залізничний зв'язок. Однак вартість проживання, незважаючи на успіх вистав, були занадто дорогими для трупи, тому її місцеперебування з часом змінили [14, арк. 6, 7–9 зв].

М. Орел-Степняк повідомляв Головний віділ, що змушений знайти місце для театру, де він обслуговуватиме певну територію, співпрацюючи й інструктуючи місцеві драматичні й хорові гуртки. Коломия, як вважав директор театру, була найбільш вигідним містом для постійного перебування театру з власною бібліотекою на 200 п'єс, реквізитом, до репертуару якого входили твори українських й зарубіжних драматургів. Згідно з реєстром драматичних творів, до репертуару театру під проводом М. Орла-Степняка входило 74 п'єси. До речі, репертуар творів надсилався "Просвіти" з метою ухвалення списку творів. Пізніше список п'єс збільшили до 75 творів з яких 39 були драматичними. Відтак, у зв'язку з забороною постановки багатьох п'єс, їхній перелік скоротився до 41 п'єси [14, арк. 20–21, 55–56, 57–57 зв, 58–58 зв].

Окрім того, планувалася організація професійного хору у складі 25 осіб, двох-трьох танцювальних пар при ньому, які б пропагували народні танки. Завдання "Просвіти" полягало у безкоштовному утриманні хору на 3–4 тижні [14, арк. 10–11]. Професійний хор сприяв активізації культурно-просвітньої праці на місцях. Активністю відзначалася діяльність секції "Ритміки і танку" при гуртку "Прихильників знання й мистецтва", утвореного при філії "Просвіти" у Коломиї [15, с. 7]. Почин до заснування просвітянського хору дала філія "Просвіти" ім.Т.Шевченка у Львові. Її голова П.Петрик вважав, що він працюватиме на освітні потреби філії і краю [16, с. 4].

Голову філії у Ярославі К.Хотинецького Головний віділ просив забезпечити М.Орла-Степняка приміщенням для репетицій театру на час шкільних канікул [14, арк. 16]. Просвітянський хор поповнювався за рахунок усіх бажаючих, які мали відповідні хорові задатки. Так, житель Бортників Р.Сенів, регент церковного хору, з анонсів "Нового часу" від 26 травня 1930 р. довідався про організацію філією у Львові просвітянського хору на чолі з Д.Котком, до складу якого бажав вступити [14, арк. 1]. В.Осташевський, керівник просвітянського хору, 15 липня 1931 р. повідомляв "Просвіту" про те, що хор відбув концерти у Поморянах, Зборові, Тернополі, Могильниці, Чорткові, Бучачі, Монастирську. Однак на виступах буває незначна кількість населення, що передусім пов'язано з тим, що "...театрики так підірвали довір'я громадянства, що ніхто не хоче приходити на виступи. Треба негайно помістити у пресі відозву Головного віділу, що це хор просвітянський...". На концерті у Тереховлі був присутній В.Гафткович, інспектор Головного віділу товариства, і виступ хору йому сподобався [14, арк. 2–2 зв].

У комюніке Головного віділу до всіх філій і читалень "Просвіти" від 17 липня 1931 р. повідомлялося про те, що упродовж липня-серпня професійний просвітянський хор під керівництвом В.Осташевського здійснюватиме турне. Тому товариство просило взяти масову участь у концертах театральним гурткам і хорам. Відповідну інформацію було подано до друку в "Діло", "Новий час", "Наш прапор", "Народну справу", "Свободу", "Громадський голос" та інші часописи [17, арк. 1]. 11 квітня 1932 р. адміністратор хору А.Стадницький запропонував президії товариства турне просвітянського хору Підкарпаттям за умови утримання членів хору на час поїздок за маршрутом Хирів-Динів-Коросно-Березів-Криниця-Горлиці-Новий Санч-Краків. Одноденне утримання 20 осіб складало 30 злотих (далі – зл.), упродовж 1 липня – 30 серпня – приблизно 500–700 зл., якщо не буде знижено оплату на проїзд залізницею [18, арк. 1–2].

Філія "Просвіти" у Дрогобичі повідомляла читальні своєї округи, щоб вони надавали в оренду театральні зали лише для тих мандрівних театрів, які матимуть на це дозвіл філії, оскільки у повіті функціонував невідомий театр "Різноманітностей", якому деякі читальні надавали в оренду свої зали [19, с. 4]. Керівник мандрівної театральної трупи П.Сорока просив назвати свою трупу просвітянською, бажачи об'їхати з нею Львівський повіт, організовуючи у кожному селі виставу на побутово-історичну тематику і виклади з театрального мистецтва [20, арк. 1–1 зв].

16 лютого 1924 р. тернопільський воевода звернувся до "Просвіти" з тим, що громадський секретар з Носова Підгаєцького повіту вніс подання до воеводського управління щодо надання йому права організувати український театр під назвою "Українська трупа драматична". Воево-

да просив товариство, яке займалося організацією аматорських гуртків, чи воно "...вважає корисним вести театр невідомому з огляду на розвиток української духовної культури" [21, арк. 1–1 зв]. Аналогічне звернення воєводи, датоване 16 липня 1924 р., також надійшло на адресу "Просвіти". У ньому повідомлялося про те, що мешканець Золочева А.Хома, вніс подання про організацію українського театру на терені Тернопільського воєводства [21, арк. 2–2 зв].

Голова товариства І. Брик звертався до виділів філії у Золочеві й Підгайцях щодо надання "Просвіті" інформації щодо осіб В.Панашія і А.Хоми, їхнього фахового рівня і чи організація театру вказаними громадянами буде корисною [21, арк. 3]. 2 серпня 1924 р. директор канцелярії товариства звертався до о. Є.Гайдукевича у Носові щодо отримання інформації на В.Панашія [21, арк. 2–2 зв]. о. Є.Гайдукевич у листі, датованому 12 серпня 1924 р., зазначав, що В.Панашій, служив у австрійській армії, опісля хорунжим у петлюрівській армії, пізніше перебував у польському полоні. З посади громадського писаря його усунуто за неточності у збиранні податків. Фахової освіти він не мав, однак брав участь у постановці вистав у селі. Планована ним театральна труппа мала б бути мандрівна й незалежна, не "...можу твердити чи та труппа причинилася би до розвитку української культури, в тому сумніваюся..." [21, арк. 7] – підсумовував священик.

Філія у Підгайцях також подала інформацію щодо особи В.Панашія. Однак він не з'явився в її канцелярії на прохання, тому вона обмежилася лише тим, що їй відомо, про те, що він одружений з колишньою акторкою російських й українських театрів з Наддніпрянщини, яка і власне була ініціатором його проекту. Організація такого театру була б корисною, однак виділ філії сумнівався у тому, наскільки б цей театр був "...ведений совісно з акторської точки зору" [21, арк. 8–8 зв].

1 вересня 1924 р. Головний виділ повідомляв Тернопільське воєводство, що не вважає за необхідне надати ліцензію на організацію театру В.Панашію, натомість просив продовжити її зразковому мандрівному театру під керівництвом М.Орла-Степняка, колишнього головного режисера Українського державного театру в Києві, і гарантував, що цей театр мав високий акторський рівень [21, арк. 11].

В. Панашій у листі від 14 вересня 1924 р писав до "Просвіти", що на нього зведено наклеп щодо неточностей у збиранні податків, що він дійсно не має фахової театральної освіти, однак пройшов одинадцятимісячну практику у театрі в Катеринославі, чотири роки очолював театральний гурток у Завалові, мав дещо з реквізиту. Вважав, що надання йому права на організацію театру залежить лише від товариства, яке він дуже просить посприяти йому у цьому. 15 вересня 1924 р. Головний виділ відписав йому листа, у якому вказував на те, що своє бачення висловив у листі до Тернопільського воєводства [21, арк. 12–13 зв].

Через канікули театральної комісії 24 червня 1922 р. Головний виділ просив дирекцію театру "Українська бесіда" в особі її керівника О.Стадника узгодити з М.Орлом-Степняком, директором мандрівного зразкового театру "Просвіти", маршрут поїздок територією Польщі й підготувати філії й читальні до моральної підтримки театру [21, арк. 5, 15]. Інформація щодо утворення мандрівного зразкового театру "Просвіти" подавалася до "Громадського вісника", "Українського голосу", "Землі і волі" та інших видань [21, арк. 17–19].

Незважаючи на отриману ліцензію театром, що дозволяла ставити вистави на території Польщі, місцева влада дозволяла постановку вистав лише у Львівському воєводстві [14, арк. 18–19]. Театр поставив тільки три вистави у Львові [22, с. 8]. Хоча М. Орел-Степняк мав персональну театральну ліцензію на постановку вистав у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах, отриману від міністерства внутрішніх справ 23 березня 1922 р. [14, арк. 45].

Тернопільський воєвода у листі до "Просвіти" від 18 серпня 1922 р. зазначав, що влада досить прихильно сприйняла утворення театру, який піднімав артистичний і морально-етичний рівень населення, однак воєводство вимагало списку особового складу театру й підтвердження його фаховості відповідними документами [14, арк. 23]. Інформація про директора театру подавалася до Тернопільського воєводства 15 квітня 1923 р. [14, арк. 47–47 зв]. Дирекція поліції у листі від 11 травня 1923 р. також вимагала списку членів театру, а вже потім візувала ліцензію [14, арк. 48].

Дані щодо складу театру у кількості тридцяти двох осіб із зазначенням дати й місця народження, національності, віросповідання, сімейного стану, причини еміграції (усі з політичних мотивів – І. З.) скеровувались Тернопільському воєводству [14, арк. 51–54]. В основному акторами театру були колишні артисти Українського державного театру у Києві й театру ім. М.Садовського. До складу театру входили М.Орел-Степняк, директор і режисер театру, артис-

ти державного театру М.Авсюкевич, Г.Березовський, Ю.Вовченко, О. Кривецька, О. Левицький, М.Миронівна, М. Підборський, О. Сосницький, Н. Ткаченко, С. Помяків, Я.Пухальський, П. Чугай, Л. Раїч, О. Скалозуб та інші актори [23, с. 274].

У листі до "Просвіти" М.Орел-Степняк повідомляв про те, що він емігрував з Великої України з п'ятнадцятьма акторами, безправне становище трупи призвело до того, що вона врешті-решт розпалася, частина акторів переїхала у Чехію, інша – в табори інтернованих. У 1921 р. його запросив український театр "Заграва" і "Українська бесіда" на посаду режисера і актора [14, арк. 36]. До речі, "Dziennik Polski" від 25 серпня 1938 р. повідомляв про те, що театр під керівництвом И.Стадника і "Заграва" "...пропагують націоналізм..." [24, арк. 25].

До складу театральної трупи входило сорок чотири особи, з них тринадцять акторів жіночого персоналу, сімнадцять чоловічого. Окрім того, струнний оркестр налічував чотирнадцять музикантів. За час діяльності театр отримав через комітет допомоги емігрантам з України у Львові 300 тис. марок (далі – м.), від філії "Просвіти" у Коломиї – 63 тис. м., з Чехії – 48 тис. 280 м. і мав прибуток у сумі 11 млн 186 тис. 825 м., видатків – 6 млн 306 тис. 75 м., на поділ між членам видано суму – 5 млн 295 тис. 280 м., також для кожного актора театр мав на одну театральну арку – 22 тис. 253 м., тобто за шість місяців по двадцять днів на шість марок мав 133 тис. 518 м., на 7 – 155 тис. 771 м., на 8 – 178 тис. 024, на 9 – 200 тис. 277 м., на 10 – 222 тис. 530 м., на 12 – 267 тис. 36 м., приблизно щодня 890 – 900 м. За весь час діяльності театр здійснив постановку сімдесяти вистав [14, арк. 39 зв, 40–40 зв, 41].

Фактичний склад театру постійно змінювався, оскільки до часу отримання ліцензії відбувалися зміни у складі театральної трупи. "Просвіта" подала до Львівського воєводства проєктований склад авторів театру, який нараховував дев'ятнадцять осіб [14, арк. 49–49 зв]. Згаданого листа було скеровано В.Яновичу, лікареві із Станіслава, який мав його передати директору театру, який на той час перебував у районі міста [14, арк. 24].

Ліцензія закінчилася, а влада її не продовжила, про що М.Орел-Степняк повідомив Головний відділ. Коломийське староство навіть надіслало попередження директору з заборонаю виступів після 25 лютого 1923 р. Основною причиною, на думку директора театру, було негативне ставлення польської влади, яку не влаштовувало те, що театр користувався успіхом в українського населення. Згідно з умовою, ліцензію для діяльності театру забезпечувало товариство. Тим паче, що М.Орел-Степняк опинився у скрутному фінансовому становищі, у нього не було коштів навіть на квиток до Варшави [14, арк. 27–27 зв]. У разі не надання дозволу на діяльність театру, М.Орел-Степняк планував працювати режисером або інструктором філії "Просвіти" [14, арк. 44–44 зв].

Переконливим доказом того, що театр під керівництвом М.Орла-Степняка дійсно виконував своє призначення й користувався успіхом серед української громадськості свідчив лист А.Чайковського, голови філії "Просвіти" у Коломиї. Він писав, що "...театр виконував своє завдання, хоча політична влада намагалася ставити перепони. Після закінчення ліцензії 31 грудня 1922, влада зводила наклепи на неояльність, зміну цензурованого тексту, одним словом театр хотіли звинуватити в тенденційній агітаційності. Підозріння ці виходили з того, що українське суспільство щиро займалося, допомагало харчами, влаштувало чайний вечір, прибуток з якого передано театральній дружині. До того причинилося ще й те, що Орел-Степняк відмовився прийняти до товариства якісь підозрілі петлюрівські індивідуа.

Звідсіля йшли доноси до воєводства в Станіславові, і прийшло до того, що коли тутешній староста Павліковський котрий відносився до театру прихильно, дав театрові дозвіл на 5 вистав до закінчення ліцензії, але на телефонний наказ з Станіслава його відкликав. Від 23 жовтня 1922 театр дав 22 вистави. Тепер театр грає під концесію товариства Тобілевича у Станіславові і поїхав на вистави до Городенки.

Треба конечно виеднати для неї концесію під фірмою Просвіти, бо п. Орел так чорно підмальований в Варшаві, що либонь концесії на своє імення не дістане" [14, арк. 32–32 зв].

Відповідні подання "Просвіта" надіслала до Львівського і Станіславівського воєводств. На що 7 березня 1923 р. отримала відповідь від Станіславівського воєводства, яке повідомляло, що такий дозвіл може надати лише Львівське воєводство, оскільки Головний відділ знаходиться у Львові [14, арк. 28–29 зв]. Для отримання ліцензії на діяльність театру у всіх воєводствах, необхідний був дозвіл, виданий міністерством внутрішніх справ у Варшаві [14, арк. 30].

Незважаючи на отриману ліцензію мандрівним зразковим театром "Просвіти", він своєї діяльності так і не відновив. Тому згідно з поданням театральної комісії, Головний відділ заснував окремий професійний театр під керуванням А.Будзиновського і А.Шеремети [25, арк. 1]. Пі-

зніше його директором призначили члена театральної комісії А.Будзиновського, колишнього директора театрів "Бесіда", "Товариства ім. І. Котляревського", "Ювілейного", "Союзу артистів" [26, с. 58]. Метою і основним рушієм просвітянського зразкового театру була підготовка фахових акторів з подальшим спрямуванням їх у провінцію для організації аматорських театральних гуртків [26, с. 57].

Окрім вказаного театру, активно діяли "Український народний театр ім. Івана Тобілевича" у Станіславіві, § 3 статуту якого передбачав "...плекати та розвивати драматичну штуку в українській мові" [27, арк. 1–2] і "Драматичний театр в Тернополі", завдання якого полягали у тому, що згідно § 1 "...конечним завданням творити і проводити в житті такі форми театрального мистецтва, в яких цілком могла би проявитись творча індивідуальність сучасного молодого покоління українського акторства європейської течії в національно-українській формі" [27, арк. 3].

14 вересня 1927 р. відбувалося засідання Головного відділу і одним із важливих питань було обговорення положень про "Просвітянський театр". Однак у силу непередбачених обставин не усі члени Головного відділу змогли бути присутніми на засіданні [28, арк. 1]. До її складу входили й такі відомі діячі, як Л.Лепкий та інші [29, арк. 1]. Можливо, це з часом і вплинуло на певні протиріччя щодо основних положень діяльності зразкового просвітянського театру. Насамперед це стосувалося досить важливої проблеми – фінансування. Зважаючи на складний фінансовий стан товариства, перед театром поставлено умову щодо самофінансування. Зрозуміло, що такий театр у силу матеріальних нестатків активно розвиватися не міг. М.Галуцинський наголошував на тому, що праця зразкового професійного театру є високоідейною, крім практичної підготовки акторів для львівських аматорських гуртків, на нього покладено завдання створення фондів на видання театральних п'єс. Однак театрові не вистачало декоративного матеріалу й сценічного реквізиту [30, 54]. Незважаючи на це, все ж таки було поставлено першу виставу 15 лютого 1928 р. у Городенці під назвою "Катерина". За період до 30 червня 1928 р., театр здійснив постановку 154 вистав [24, арк. 1–2].

Деякі актори подавали заяви щодо прийняття їх до складу зразкового просвітянського театру. Зокрема Л.Мітківич й А.Істоміна, професійні актори "Українського театру" в Перемишлі, бажали працювати у ньому, просили надати їм інформацію щодо конкурсного відбору й фінансування праці акторів [31, арк. 2–2 зв]. Л.Степовий, актор "Українського нового театру" в Борщеві, 20 вересня 1927 р. подав заяву з бажанням працювати у зразковому просвітянському театрі [32, арк. 2], В. Маковійчук з с. Тулухів Заболотівського повіту [33, арк. 1–1 зв].

Просвітні осередки намагалися залучати професійних акторів у свої колективи, організувати смичкові оркестри. Філія "Просвіти" у Калуші 12 лютого 1930 р. з нагоди загальних зборів поставила оперу "Запорожець за Дунаєм" і "Вечерниці" за участю оперної співачки О.Завадської-Дівничевої у ролі Одарки [34, с. 6], читальня у Цішках Золочівського повіту організувала смичковий оркестр [35, с. 6]. Заходами філії у Калуші на Зелені свята відбулася постановка опери А.Аркаса "Катерина". Роль Катерини виконувала оперна співачка і режисер О.Дівничева, інші актори І.Аронєць, М.Когут блискуче справилися зі своїми ролями, що свідчило про високий рівень постановки [36, с. 5].

"Просвіта" намагалася пропагувати й використовувати тогочасні технічні досягнення у своїй театральній-мистецькій діяльності. Зокрема, радіо, кіно, кінопроектори, що користувалися популярністю як серед сільського, так і міського населення. Важливу роль у пропагуванні освіти і культури відіграло радіо [37, с. 255]. У обіжнику міністерства внутрішніх справ від 1 вересня 1928 р. воевод зобов'язували зацікавлювати громади до придбання радіо [38, арк. 10]. Спеціальна спільна комісія при міністерствах опрацьовувала програму рільничих і освітніх викладів, які мали подаватися у зручний для селян час [38, арк. 10]. Наприклад, львівське радіомовлення працювало у п'ятницю-неділю з 7.00 год. до 23.00 год., закордонне – у п'ятницю-неділю з 20.00 год. до 20.15 год. [39, с. 10].

Читальні, що мали лампове радіо, перетворювалися у осередки, які постійно збирали зацікавлених селян і молодь [40, арк. 29]. Деякі читальні закуповували радіоприймачі, хоча це явище масовим не було. Наприклад, читальня "Просвіти" в Угринові у 1930 р. придбала радіо.

Однак набагато більше поширення мало використання кіноапаратів, які були "...немає важним чинником в поширюванні знання..." [40, арк. 2]. Зважаючи на важливе значення у розвитку освіти кіно, Головний відділ "Просвіти", згідно з вимогою статуту, організував мандрівне кіно марки "ПАТЕ-Н.А.Е.", для використання якого не потрібно було мати дозвіл польської влади. Однак до його експлуатації допускалася особа, яка склала державний іспит з кінооператорства перед воеводською комісією і пройшла шестимісячну практику у будь-якому

кінотеатрі Польщі [40, арк. 5]. 10 грудня 1928 р. при Головному відділі розпочинався десятиденний платний курс для операторів кіноапаратів вартістю 35 зл. [38, арк. 11].

Для вибору філій і читалень існувало три типи кіноапаратів, зокрема: чотириламповий кіноапарат системи "Дрессель Кейнауц", що призначався виключно для міста і коштував 495 зл., вартість виплачувалася шістьма частинами, перші три по 100 зл., наступні по 65 зл. Триламповий "Коссор Мельоди Макор", призначався для сіл і міст за ціною 450 зл., суму виплачували шістьма частинами, перші три по 90 зл., наступні по 60 зл. Триламповий "Рейнауц", призначений лише для сільських місцевостей вартістю 390 зл., сума виплачувалася шістьма частинами, перші три по 85 зл., наступні по 45 зл. Кожен комплект мав голосник "Телефункен" [40, арк. 5].

2 квітня 1923 р. на загальних зборах товариства ухвалено рішення про використання скіоптиконів ("чарівних ламп" – світлових (туманних) картинок) [41, арк. 17]. 1 жовтня 1929 р. О.Балицький із Бортників Товмацького повіту повідомляв Головний відділ про свою згоду проводити культурні заходи з використанням проектора [42, арк. 1–2]. Він писав, що при "...нагоді академічних та святочних засідань з нагоди 60-ліття Просвіти зробив я під тим оглядом знаменні спостереження. Так приміром не можна було навіть цікавих брошурок, виданих Просвітою з приводу ювілею, відчитувати в цілості, бо простолюдина не потрафить довше стежити за самим тільки словом і приходилося переходити до реасумовання змісту тих брошурок, коли прелегент зауважив відсутність уваги у слухачів..." [42, арк. 1].

Однак кіноапарати мали лише філія "Просвіти" у Тернополі, гімназія "Рідної школи" у Чорткові (два апарати – І. З.), учитель В.Мацюк з Рожнова біля Косова [43, с. 144]. До речі, в архівній справі збереглася світлина кіноапарата з ручним динамо В.Мацюка, купленого за кошти шкільної крамниці [42, арк. 3]. Проекційним апаратом для шкіл і освітніх установ користувалася секція товариства українського студентства "Січ" у Чернівцях [43, с. 144].

Для пропагування і поширення кіно О.Балицький подав на розгляд Головного відділу "Проект організації правильної відчитової служби для українських виховно-научних установ та освітніх організацій" [42, арк. 10–12].

До структури якої входила б управа, окружні й місцеві органи. Управа у Львові готувала реферати, фотографії для ілюстрування, діапозитиви. Вона складалася з управителя, писаря і фотографа-лаборанта. Окружні органи утворювалися б при філіях "Просвіти" і гуртках "Рідної школи", проводячи різноманітні заходи у читальнях з використанням проекційного обладнання, що складалося з джерела світла, складного екрану і 4 серій діапозитивів (до 100 штук) [42, арк. 11–11 зв].

Тематика діапозитивів містила: дитячу частину (казки, байки, оповідання, сміховинки); історико-географічно-краєзнавчу; господарську частину (сільське господарство, кооперація, торгівля, промисел); актуальні теми відповідно до пори року (про "Просвіту", "Рідну школу", тверезість, значення книжки й часопису, ощадність тощо). Перегляд кожної частини тривав 25 хвилин і складався з 25 діапозитивів, усіх частин 2 год. (ціна: сидячі місця 20 сот., стоячі – 10 сот., шкільна молодь – 5 сот.) [42, арк. 11 зв].

Управа у Львові мала придбати проекційний апарат, джерело світло, складний екран і діапозитиви [42, арк. 11]. Витрати окружної структури складали оплату керівника (зарплата і 30 % прибутку з перегляду), освітлення, оплата позичених діапозитивів, адміністрації з них 5 % прибутку скеровувалися на "Просвіту", 5 % – на "Рідну школу", інша сума мала залишатися у касі установи, що нею керувала. Зазвичай, перегляд діапозитивів відбувався приблизно щомісячно у читальнях, школах й освітніх установах, Народних домах [42, арк. 11 зв].

5 квітня 1932 р. І. Мірчук, директор Українського наукового інституту у Берліні, повідомляв товариство, що у зв'язку з ліквідацією СВУ залишилися діапозитиви загальноосвітнього змісту: краєвиди різних частин світу, з природознавства тощо. Пропонував "Просвіті" їх безкоштовну передачу за умови, що вона оплатить вартість транспортування до 20 зл. (вага 42 кг) і дозвіл міністерства фінансів у Варшаві на їхнє вивезення [44, арк. 28–28 зв, 31]. 10 липня 1932 р. Головний відділ отримав дозвіл на вивезення діапозитивів [44, арк. 32].

Звичайно, що просвітні осередки намагалися скористуватися технічними засобами. Про це свідчить звернення Б. Макарушки до Головного відділу з проханням позичити проекційний апарат під його особисту поруку для використання у читальнях Чортківського повіту. Однак в апараті була відсутня лампа. 11 січня 1935 р. він писав, що потрібної лампи для проектора у Чорткові знайти неможливо, тому просив Головний відділ вказати йому ціну лампи, вартість якої оплатить йому товариство книжками, які він собі вибере [45, арк. 2–3].

У примітці до проекту О.Балицького зазначалося, що "...потрібно відтягнути нашу публіку від чужого кіно, бо є наше кіно, а прибуток буде чистий в наших руках, піде на освітню працю чи буде збільшувати наше національне майно..." [45, арк. 14–15]. Дані щодо розрахунків використання проекційного апарату подано у таблиці.

№ з/п	Назва	Сума (зл.)
1.	Переїзд від села до села 5 зл. щоденно.	150
2.	Зарплата керівника.	200
3.	30 % доплата керівникові.	270
4.	5 % "Просвіті".	45
5.	5 % "Рідній школі".	45
6.	5 % управі у Львові.	45
Всього		755
Чистий прибуток		145

[46, арк. 14].

7 жовтня 1929 р. А.Дівнич, організатор і управитель кіно при "Просвіті" в Ужгороді запропонував Головному віділові "Проект організації сітки українських кін та кінової централі при "Просвіті" [42, арк. 16–17]. Головний віділ просив голову "Просвіти" в Ужгороді надати інформацію щодо особи А.Дівнича. Про нього тимчасовий голова товариства писав, що він (А.Дівнич – І. З.) колишній директор канцелярії "Просвіти" [42, арк. 18]. До речі, в Ужгороді з населенням 24 тис. осіб, при "Просвіті" діяв кінотеатр на 727 місць, програма фільмів мінялася щодня [42, арк. 16–17].

А.Дівнич наголошував на тому, що "...кіно це господарський чинник..." [42, арк. 16–17] і при здоровій конкуренції й відповідній рекламі для товариства дає стабільний прибуток. Наприклад, за один рік можна отримати 1 млн крон (далі – кр.) або 266 тис. зл., вартість квитка 2–6 кр. (60 сот. – 1,60 зл.), щомісячний чистий прибуток становив 20–25 тис. кр. (5335–6665 зл.), щорічно – 80 тис. зл. [42, арк. 16 зв].

1 березня 1930 р. А.Дівнич писав з Калуша до Головного віділу про те, що у справі розвитку кіно потрібно провести засідання. Ліцензію повинно отримати товариство, яка видається на кожних 6000 населення, однак без списку населення не варто ставити питання про її одержання, "...хоча ніхто ще її не подавав, тому це ще невідомо..." [47, арк. 2–5, 5 зв]. 16 травня 1936 р. о. Я.Княгиницький із Підгаєць просив "Просвіту" допомогти отримати у воеводстві відповідну ліцензію для І.Кузана [48, арк. 1].

А.Дівнич повідомляв "Просвіту" про готовність до співпраці в культурно-просвітній сфері, однак сумнівався в результативності проведення засідання з цієї проблеми [49, арк. 6–7]. З пропагандою кіно, часопис "Голос" від 1 лютого 1937 р. надрукував статтю А.Дівнича "За освітню справу", у якій він писав про важливість піднятої проблеми, що мала на меті згуртувати просвітників й матеріально забезпечити розвиток українського кіно, поставити його на західно-європейському рівні [49, арк. 10].

Для піднесення авторитету просвітніх працівників А.Дівнич запропонував Головному віділові зареєструвати просвітніх працівників і вести персональну картотеку. Автор зауважував, що в "...освітній роботі мало дійсних освітників із покликання, а львина частина освітніх кадрів це люди, що попали в освітню працю з konieczности і через це й роблять цю працю, "аби дали", а там якось то буде, може тимчасом наклеюється щось краще. А наслідок "роботи" цих термінаторів на освітній ниві аж надто добре знаний організаційному відділові "Просвіти": дуже гарні недавно повіти запускається, карність розпускається, настає деморалізація і треба довгої важкої праці, щоби знову справу налаштувати.

Саме у цьому році напередодні ювілею товариства потрібно провести реєстрацію всіх освітніх працівників у повітах, районах і селах. При Головному віділі треба створити їхню персональну картотеку.

Для піднесення авторитету освітніх працівників треба провести градацію, маючи на увазі вік, освіту і досвід роботи. Наприклад, початківець мав би титул "освітній робітник", далі "освітній люстратор", "освітній організатор", а найкращих повітових інструкторів називати "освітній інспектор" [47, арк. 10, 10 зв, 11].

Поступово українське кіно набувало поширення, однак масовим не стало. 19 лютого 1934 р. І.Ганиш з Хотимира Товмацького повіту просив Головний віділ надати йому інформацію

щодо купівлі фільму про життя Т.Шевченка, оскільки окремі філії “Просвіти” замовляють його [50, арк. 1]. Головний відділ повідомляв І.Ганиша про те, що “...фільм є так понищений, що придбати його неможливо. Однак влітку підприємство, яке випустило його, випустить фільм літом” [50, арк. 2].

3 березня 1938 р. Ю.Дорош звертався до Головного відділу щодо організації в читальнях міста і передмістя Львова демонстрації українських етнографічно-побутових фільмів “Гуцульщина”, кольорового фільму “Весілля на Покутті”, “День молоді Рідної школи”, “Йордан у Львові”, “Вистава АНУМ”, “Кринос”, “Борислав” та рекламних фільмів кооперативного й приватного промислу “Маслосоюзу” щодо пастеризації молока й виготовлення масла, “Центросоюзу” “Народної торгівлі”, “Суспільного промислу”, “Будучності”, “Калини”, “Елегант”, “Дендриту”, “Атри”, “Міки”, “Моти”, “Сільви”. Усі фільми були цензуровані, автор мав патент, пропонував з поданих фільмів замовити на один вечір три фільми, “...які дадуть глядачам багато цікавого матеріалу, розширять їхній світогляд” [50, арк. 1].

28 грудня 1938 р. РСУК повідомляв канцелярію “Просвіти” щодо демонстрації фільму на кооперативну тематику “До добра і краси” для українського громадянства Львова. Ціна квитків для родин інтелігенції складала 80 сот., для інших верств – 50 сот. [51, арк. 225]. Однак Львівське і Станіславівське воєводство забороняло філіям “Просвіти” у Судовій Вишні, Калуші і Коломиї організувати перегляд фільмів, діапозитивів у зв’язку з тим, що місцева громадськість не замовляла запропонованих фільмів [52, арк. 10].

Отже, використання “Просвітою” у Західній Україні в міжвоєнний період професійного хору, театру і технічних засобів виступала важливим чинником культурно-просвітньої діяльності товариства. Утворення зразкового просвітнянського мандрівного театру і хору сприяло формуванню національної свідомості українства, пропаганді поширення театральньо-музичного мистецтва.

Використання технічних засобів “Просвітою” мало на меті поширення освіти і знань серед найширших верств українства, перетворювало просвітні осередки у центри масового перегляду фільмів і діапозитивів. Зважаючи на високу вартість кіноапаратів, Головний відділ започаткував акцію мандрівного кіно, даючи змогу філіям і читальням товариства замовляти фільми на різноманітну тематику. Поступово українське кіно набувало поширення, однак в силу різних несприятливих обставин масовим так і не стало.

Список використаних джерел

1. Мурський П. Організація аматорських театральних гуртків / П.Мурський // Аматорський театр. – Львів, 1925. – 128 с. 2. Мурський П. Аматорські хори / П. Мурський // Просвіта. – 1936. – 24 с. 3. Мурський П. Становище й відношення Театрального Гуртка од відділу “Читальні” / П. Мурський // Аматорський театр. – 1925. – С. 34. 4. Мурський П. Просвітно-організаційна праця аматорсько-театрального гуртка / П. Мурський // Аматорський театр. – 1925. – С. 68. 5. Сіатовський Г. Дещо про український аматорський театр / Г.Сіатовський // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 37. – С. 299. 6. Девський Є. Театральні й співучо-музичні гуртки // Наш прапор. – 1937. – Ч. 17 (614). 7. Ковальчук В. Складайте на Театральний Фонд “Просвіти” / В.Ковальчук // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. Рік IV. Ч. 1 – 3 (34–36). – Львів, січень-березень, 1939. – 72 с. 8. Курдик Б. Наші читальняні оркестри (їх дотеперішній стан та як їх реформувати / Б. Курдик // Просвіта. – 1936. – С. 99–100. 9. Грицан А. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства “Просвіта” на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.) / А. Грицан. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – 180 с. 10. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Іван Зуляк. – Тернопіль: “Воля”, 2005. – 946 с. 11. Зуляк І. Репертуар аматорсько-театральних гуртків “Просвіти” міжвоєнного періоду / Іван Зуляк // Мандрівець. – 2005. – № 6. – С. 12–21. 12. Зуляк І. Організаційні аспекти театрально-аматорської діяльності осередків “Просвіти” (1919–1939) / І. С. Зуляк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 22 / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ Видавництво “Політехніка”, 2006. – С. 94–108. 13. Основні напрямки діяльності хороших гуртків товариства “Просвіта” у Західному Поділлі у 20–30-х рр. ХХ ст.: матеріали Міжнародної наукової конференції [“Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя часу заснування)], (Тернопіль, 8–10 грудня 2008 р.). – Тернопіль, 2009. – 279 с. 14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6457. – Арк. 1–2, 2 зв, 3–4, 6, 7 – 9 зв, 10–11, 13, 16, 18–24, 27–27 зв,

28–29 зв, 30, 32–32 зв, 36, 39 зв, 40–40 зв, 41, 44–44 зв, 45, 47–47зв, 48, 49–49 зв, 51–57, 57 зв, 58–58 зв. 15. Подання на імпрези // Бюлетень філії "Просвіти" в Бібрці. – Ч. 2. – Бібрка, 21 січня 1937. – 8 с. 16. Бюлетень Філії Товариства "Просвіта" ім. Шевченка у Львові. Ч. 3 – 5. – Львів, квітень, травень і червень 1931. – 8 с. 17. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6482. – Арк. 1. 18. Там само. – Спр. 6478. – Арк. 1–2. 19. Бюлетин Філії Товариства "Просвіта" в Дрогобичі для Читалень "Просвіти" міста й повіту Дрогобича. На правах рукопису. Рік IV. Ч. 5. – Дрогобич, 1936. – 4 с. 20. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6484. – Арк. 1–1 зв. 21. Там само. – Спр. 6463. – Арк. 1–1 зв, 2–2 зв, 3, 5, 7, 7–7 зв, 8–8 зв, 11, 12–13 зв, 15, 17–19. 22. Зіставлення з розпродажі видань "Просвіти" від 1 листопада 1921 до 31 березня 1923 // Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" у Львові за час від 1. січня 1921. до 31. марта 1923. р. – Львів: Накладом Тов-а "Просвіта". З друкарні "Діла", 1923. – С. 8. 23. Вісті з "Просвіти". Краєва освітня анкета // Життя і знання. – 1932. – С. 274. 24. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6798 г. – Арк. 1–2, 25. 25. Там само. – Спр. 6474. – Арк. 1. 26. Просвітянський театр // Аматорський театр. – 1927. – Ч. 7 – 8. – С. 57–58. 27. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр 226. – Арк. 1–3. 28. Там само. – Спр. 332. – Арк. 1. 29. Там само. – Спр. 6466. – Арк. 1. 30. Галушинський М. Мої вражіння / М. Галушинський // Аматорський театр. – 1926. – Ч. 4 – 5. – С. 54. 31. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6471. – Арк. 2–2 зв. 32. Там само. – Спр. 6472. – Арк. 2. 33. Там само. – Спр. 6470. – Арк. 1–1 зв. 34. Калуш. (Опера на аматорській сцені) // Діло. – 22 лютого 1930. – С. 6. 35. Золочівське слово. – Ч. 5 – 6. – 15 березня 1933. – С. 6. 36. Калуш (Вистава опери "Катерина") // Діло. – 18 червня 1930. – С. 5. 37. Радіо // Життя і знання. – 1934. – Ч. 9. – С. 255. 38. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 10, 11. 39. Діло. – Львів, 27 травня 1939. – С. 10. 40. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 2, 5, 29. 41. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 17. 42. Там само. – Спр. 6379. – Арк. 1–3, 10–11, 11 зв, 12, 16, 16 зв, 17–18. 43. Галушинський М. Значіння і завдання аматорського театру (реферат М.Галушинського на І з'їзді режисерів і керівників аматорських гуртків 7 листопада 1926) / М.Галушинський // Аматорський театр. – Ч. 10. – 1926. – С. 144. 44. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 566. – Арк. 28–28 зв, 31–32. 45. Там само. – Спр. 307. – Арк. 2–3, 14–15. 46. Там само. – Спр. 6379. – Арк. 14. 47. Там само. – Спр. 285. – Арк. 2–5, 5 зв. 48. Там само. – Спр. 6489. – Арк. 1. 49. Там само. – Спр. 6476. – Арк. 6–7, 10. 50. Там само. – Спр. 6481. – Арк. 1 – 2. 51. Там само. – Спр. 466. – Арк. 225. 52. Там само. – Спр. 804. – Арк. 10.

Иван Зуляк

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ "ПРОСВИТОЙ" ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ХОРА, ТЕАТРА И ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье исследовано использование "Просвитой" профессионального хора, театра и кино в культурно-просветительской деятельности в западной Украине в межвоенный период с целью распространения национальной культуры, пропаганда лучших достижений украинского хорового, театрального и киноискусства и их роль в формировании национального самосознания украинства.

Ключевые слова: "Просвіта", культурно-просветительская деятельность, профессиональный хор, театр, кино, Западная Украина.

Ivan Zulyak

USE "PROSVITA" PROFESSIONAL CHORUS, THEATER AND MEANS IN CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN WESTERN UKRAINE BETWEEN THE WARS

This article investigates the use of "Prosvita" professional choir, theater and cinema in the cultural and educational activities in western Ukraine between the wars to spread national culture, promoting the best achievements of Ukrainian choral, drama and cinema and its role in shaping national consciousness of Ukrainians.

Key words: "Prosvita", cultural and educational activities, professional choir, theater, film, Western Ukraine.

УДК 94(477):631.115.8

Оксана Палилюлько

ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАТЬ КООПЕРАТИВНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджується діяльність західноукраїнських сільськогосподарських товариств в економічній самоорганізації села, започаткування систематичної, планомірної агрономічної допомоги та фахової освіти серед селянства.

Ключові слова: сільське господарство, освіта, сільськогосподарські товариства, аграрна політика, міжвоєнний період, Східна Галичина.

Сучасна реформа сільського господарства скерована на формування ефективних суб'єктів аграрного господарювання, які є власниками, самостійно організують виробництво і розпоряджаються кінцевим продуктом праці. У зв'язку з цим зростає актуальність проблем інноваційного розвитку національної аграрної культури, організації масової агрономічної й економічної допомоги виробникам з метою їх реорганізації, формування та функціонування аграрного ринку, зміни технології управління агропромисловим комплексом через демократизацію, роздержавлення регулювання й обмеження адміністративних методів в організації управління, запровадження державно-громадського сприяння розвитку сільського господарства і передачу визначених функцій регулювання інститутам громадянського суспільства.

Для досягнення реформаційної мети, створення нинішнього і майбутнього сільського господарства України важливо вивчити і переосмислити вітчизняний досвід аграрного господарювання і практичної агрономічної роботи, створення системи взаємодії державного регулювання, економічної діяльності представницької влади і господарської ініціативи кожного суб'єкта господарювання.

В українській історичній літературі за останні роки опубліковано низку праць з проблем формування національної аграрної культури в умовах приватної власності на землю та вільного підприємництва, становленню і розвитку аграрної освіти в Україні [1], з метою організації агрономічної допомоги господарському населенню всіма організованими суспільними силами, у тому числі – товариствами сільського господарства, що були її ініціаторами. Щодо дослідження проблем впровадження сільськогосподарських знань в селянському середовищі Східної Галичини, то існують праці Г. Шевчук, Л. Рева-Радіонової, котрі дослідили вказану проблему на прикладі діяльності товариства "Сільський господар" [2].

У зв'язку з цим наукову цінність і пізнавально-практичне значення має історія діяльності досить розгалуженої мережі західноукраїнських сільськогосподарських товариств, створених спільними зусиллями української інтелігенції та селянства Східної Галичини. Ці товариства стали виявом економічної самоорганізації села, громадськими організаціями, що впродовж кінця XIX – 30-х років XX ст. захищали інтереси українського селянства при формуванні та реалізації аграрної політики Речі Посполитої Польської, започаткували систематичну, планомірну агрономічну допомогу та фахову освіту селянству, осередками якої стали гуртки і філії сільськогосподарських товариств.

Реалізація польської земельної реформи на початку 20-х рр. XX ст., незважаючи на врахування потреб українського селянства, не змінила господарської структури села, де все ще переважала збиткова, примітивна економіка малих господарств, якій постійно бракувало капіталу та ефективного ринку збуту. За таких умов розвиток постачальної і збутової кооперації, а також максимальна інтенсифікація сільськогосподарської продукції стали питаннями фізичного виживання народу. Досить швидко змінилася і внутрішня структура української кооперації – настав прискорений розвій споживчо-сільськогосподарських кооперативів за рахунок кредитних. Так, у 1939 р. із загальної кількості 3455 кооперативів 2360 були споживчо-рільничими [3].

Така тенденція була властивою усьому періодові міжвоєнного двадцятиліття. Українські господарчі товариства зобов'язувалися надавати пріоритет розвитку сільського господарства та інтенсифікації рільничої продукції, а "Маслосоюз" зі своїми 143 окружними молочарнями вже у 1925 р. став одним із найактивніших і найінтенсивніших кооперативних союзів.

У період піку свого розвитку в 1931 р. цей союз об'єднав 249 кооперативів і провадив спеціалізовану діяльність у галузі модернізації молочної промисловості, не лише впливаючи на польський продовольчий ринок, а й налагоджуючи постійно зростаючий експорт. У сфері споживчо-рільничої кооперації найактивніше діяли: товариство – "Сільський господар", що займалося в основному торгівлею сільськогосподарськими машинами, штучними добривами і насінням, а також центр "Центросоюз" – об'єднання постачальних та збутових кооперативів продовольчої і промислової продукції, які мали власні скотобійні й виробництва з переробки сільськогосподарських продуктів.

"Народна торгівля" обслуговувала більші міста й об'єднував у 30-х роках XX ст. близько 200 міських споживчих кооперативів, у найкращі свої часи мав понад 20 оптових складів і 27 споживчих магазинів. Фінансовим та організаційним центром української кредитної кооперації був "Центробанк", який безрезультатно намагався стати фінансовим центром усієї української кооперації. У містечках він мав 115 відділів, на селі 573 кредитні кооперативи (каси Райффейзена) і обслуговував лише незначний відсоток діючих кооперативів, функціонуючи в основному безприбутково. Багато років директором Центробанку був Кость Левицький, а з 1936 р. – Степан Кузик.

Найбільш потужним кооперативним об'єднанням був Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК) у Львові, який мав мережу Повітових Союзів кооперативних (ПСК), що контролювали понад 80 % українських кооперативів. У 1939 р. із загальної кількості 3455 кооперативів 2360 були споживчо-рільничими [4, с. 3–5].

Кількість кооперативів, підпорядкованих РСУК, у продовж 1913–1939 рр. подано у таблиці.

1913	1921	1924	1927	1933	1939
557	579	839	2014	3160	3455

Паралельно з зростанням кількості кооперативів РСУК збільшувалася і чисельність їх членів: від близько 200 тис. у 1914 р., до 400 тис. у 1933 р. до 643 тис. у 1939 р. творцем РСУК, як і декількох інших українських господарчих організацій, був Кость Левицький, а багаторічним його головою видатний діяч кооперативного руху – Юліан Павликовський. Близько 20 % українських кооперативів діяли поза структурою РСУК. До цієї групи належало приблизно 40 спеціалізованих кооперативів (наприклад будівельних, лікарських), що провадили діяльність у містах власним коштом, та майже 250 лемківських кооперативів, об'єднаних у русофільському "Русском ревизийном союзе", утвореному на початку 20-х рр. XX ст. і безпосередньо продовжував діяльність довоєнного Крайового союзу ревізійного.

З огляду на значні сподівання народу щодо кооперативного руху розвиток школи та кооперативної освіти став нагальною необхідністю. Однак створенню власної української середньої школи торгівельно-кооперативного типу стало на заваді чимало перешкод. Зрозуміло, що такій школі годі було розраховувати на державне фінансування.

Перша торгівельна школа кооперативного спрямування утворилася 5 листопада 1911 р. при товаристві “Просвіта” у Львові. Уже в 1923/1924 н. р. у ній, крім загальноосвітніх предметів, викладали бухгалтерію з елементами банківської справи, фінансову кореспонденцію, купецьке рахівництво, товарознавство, економічну географію, науку про кооперацію і основи знань про торгівлю, як фахові предмети [5, с. 8; 6, с. 5]. У 1936/1937 н. р. до структури торгівельної школи входила трирічна торгівельна школа з підготовки фахівців кооперативної справи; купецька гімназія; однорічні школи торгівельного виховання I–II-го ступенів, однорічний торгівельний курс для абітурієнтів із середніх шкіл; вищий кооперативний курс (вища кооперативна школа РСУК).

В результаті реформи в 1937-1938 н. р. на базі трирічної торгівельної школи було утворено приватну купецьку гімназію товариства “Рідної школи”. У цьому ж році розпочав діяльність приватний кооперативний ліцей. Обидва навчальні заклади знаходилися у Львові. Однак початок війни не дав можливості зміцнити новій шкільній структурі й впровадити отримані знання на практиці.

Слід зазначити, що торгівельна школа товариства “Просвіти” у період міжвоєнного двадцятиліття була єдиним постійно діючим навчальним закладом у сфері кооперації і торгівлі. Усі інші неодноразові спроби організації школи подібного типу були невдалими, незважаючи на те, що в різні роки і в різних місцях Східної Галичини з’являлися аналогічні заклади. Основи кооперації викладалися в багатьох українських професійних школах сільськогосподарського типу. Силами РСУК та ПСК організовувалися та проводилися сотні кількадечних агітаційних курсів, так званих “курсів кооперативної пропаганди”. Особлива увага приділялася підвищенню освітнього та культурного рівня українського села. Освітні акції охоплювали практично усі повіти, у яких проживали українці.

Кооперативні, господарські й спеціальні курси, зазвичай, відвідувало чимало слухачів. А зимові курси ставали значною подією в житті села й українських містечок. Їхнє значення виходило за межі освіти. Значним позитивом кооперативної освіти була безкорисливість її організаторів. Сільські кооперативи часто організовували культурне життя села, а кооперативні курси ставали осередками у поширенні господарсько-економічних знань.

Рівень розвитку освітньої і фахової діяльності у сфері кооперації був тим вагомим чинником національного, організаційного та світоглядного поступу. Зокрема, завданням “Сільського господаря”, як і інших сільськогосподарських товариств, було “поставлення пролетаря-селянина на самостійного, національно свідомого господаря не лише дорогою побільшення землі, а також передовсім через інтенсифікацію господарської галузі” [7, арк. 3].

Товариство “Сільський господар” вважало своїм завданням допомагати українській молоді отримувати ґрунтовну фахову освіту в національних сільськогосподарських школах: пропагувало важливість і необхідність освіти; засновувало школи; сприяло “Просвіти”, “Рідній школі”, “Маслосоюзу”, у залученні селянської молоді до навчання.

Перший з’їзд українських агрономів (1927 р.) визнав сільськогосподарське шкільництво основним чинником господарської культури й ефективної практичної діяльності. Другий з’їзд українських агрономів (1928 р.) ухвалив рішення заснувати одну вищу, три середні, а також мережу нижчих повітових шкіл з українською мовою навчання. При секції сільськогосподарського шкільництва було обрано шкільний комітет у складі о. Й. Раковського, агрономів Є. Храпливого, Є. Брилинського, В. Доманицького. Планувалося створення відповідних комітетів при філіях товариства. З’їзд подільських агрономів (1928 р.) у м. Копичинцях Тернопільського воєводства постановив у кожному повіті заснувати хліборобську школу “Сільського господаря” [8, арк. 2, 3].

У червні 1929 р. представники товариства увійшли до Центральної комісії з фахового шкільництва – дорадчого органу українських організацій: РСУК, “Рідної школи”, Українського технічного товариства у Львові, товариств “Труд” і “Зоря”, міщанського братства, учительських семінарій, завдання якої полягало в координації праці українських організацій з розвитку національної фахової освіти через заснування та фінансування навчальних закладів, підбір педагогічних кадрів, контроль за навчальним процесом [9, арк. 1, 2].

Як першочергове завдання розглядалося утворення вищого українського сільськогосподарського навчального закладу. Перша спроба розв’язати це питання пов’язана з діяльністю у 1921–1926 рр. агрономічно-лісового факультету Львівської вищої технічної школи (Української політехніки), утвореної на базі вищих технічних курсів технічного факультету при українському університеті у Львові [10, с. 30]. Навчання тривало два роки (чотири семестри). Упродовж 1 жовтня – 28 лютого і 1 березня – 31 липня. Е же цей час студенти здавали іспити й проходили практику. Аудиторне навантаження складало: 40 годин щотижнево на першому, 45 годин – на друго-

му курсі. Навчальні плани були аналогічні планам аграрно-лісового факультету Львівської політехніки. Навчання завершувалося отриманням відповідного свідоцтва, що дозволяло продовжувати студії у закордонних вузах, передусім в Українській господарській академії в Подєбрадах. Українська політехніка та Українська господарська академія підтримували тісні контакти у сфері наукових і методичних питань. Польська влада негативно ставилася до намагань легалізувати український вищий навчальний заклад, у 1926 р. заборонила його діяльність [11, арк. 1].

"Сільський господар" готувався до проведення у вересні 1929 р. Першого українського хліборобського конгресу у Львові, який мав розглянути концепцію розвитку науки й освіти, проаналізувати стан, перспективи й проблеми її поступу на західноукраїнських землях. Однак конгрес не відбувся через фінансову скруту українських організацій. До обговорення пропонувалися статті В. Доманицького "Головні принципи організації української високої сільськогосподарської школи" і "Метод позаочного завдання в приміненні до аграрних наук". У травні 1932 р. конгрес українських інженерів, враховуючи рекомендації В. Доманицького, беручи за основу статтю "За розбудову нашого технічно-господарського і кооперативного шкільництва", обґрунтував принципи організації української вищої школи [12, с. 136].

У загальній і господарській періодиці того часу, постійно друкувалися статті з обґрунтуванням необхідності сільськогосподарської освіти. Є. Храпливий у книзі "За наше хліборобське шкільництво" пропонував для заснування навчальних закладів під патронатом хліборобських організацій "Сільського господаря", "Центросоюзу" і "Маслосоюзу" використати їх земельні фундації. Сільськогосподарські школи планувалися утворити за принципом виховування громадян у дусі національної свідомості, жертвовності, самопомогі, демократизму, справедливості, загальнолюдської моралі, одночасно бути аполітичними, працювати в атмосфері академізму, діловитості, толерантності, поваги до чужої думки [13, арк.1; 14, арк. 4].

Отже, впровадження сільськогосподарських знань кооперативними організаціями Східної Галичини у міжвоєнний період ґрунтувався на економічній самореалізації селян, започаткуванні системної фахової освіти.

Список використаних джерел

1. Мельничук Д. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні / Мельничук Д.О., Зубець М.В., Беренштейн Л.Ю., Коломієць С.С., Рудик С.К., Гузеватий С.К.. – Київ, НАУ, 2005. – 224 с.
2. Рева-Радіонова Л. Українське товариство "Сільський господар" 1899-1944: історія, досвід / Рева-Радіонова Л. – Тернопіль "Підручники і Посібники", 2000. – 368 с.; Шевчук Г.Й. Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства "Сільський господар" (1899–1944) / Шевчук Г.Й. / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01./ Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 18 с.
3. Українська загальна енциклопедія. Книга Знання. Львів-Станіслав-Коломия, 1932. – Т. 3; Храпливий Є. Як створено товариство українських агрономів / Є. Храпливий // Український агрономічний вісник. – 1938. – №5. – С. 14–21.
4. Храпливий Є. Що нам болить. Українським кооператорам під розвагу / Є. Храпливий. – Львів, 1930. – С. 3–5.
5. Господарсько-кооперативний часопис, 1931. – № 45. – С. 7–13.
6. Діло. – 1933. – № 147. – С. 4–10.
7. Центральний державний історичний архів України м. Львів (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 94. – 4 арк.
8. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 218. – 3 арк.
9. Там само. – Спр. 11. – 2 арк.
10. Сільський господар. – 1927. – № 2. – С. 30.
11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 606. – 55 арк.
12. Технічні вісті. – 1932. – № 4–6. – С. 136.
13. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 495. – 4 арк.
14. Там само. – Спр. 55. – 21 арк.

Оксана Палилюцько

ВНЕДРЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗНАНИЙ КООПЕРАТИВНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье исследуется деятельность западноукраинских сельскохозяйственных товариществ по экономической организации села, созданию систематической, планомерной агрономической помощи и специальных знаний среди крестьян.

Ключевые слова: сельское хозяйство, образование, сельскохозяйственные товарищества, аграрная политика, между военный период, Восточная Галичина.

Oksana Palyulko

IMPLEMENTATION OF AGRICULTURAL KNOWLEDGE COOPERATIVE ORGANIZATION OF EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD

The article deals with the article of the Ukrainian agricultural communities us for the economic self-organization of the village and the founding of the systematic agricultural education in the peasant environment.

Key words: agricultural, education, agricultural communities, agricultural, Eastern Galicia.

УДК 94 (477)

Igor Pilypiv

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА – НАЙВПЛИВОВІША СУСПІЛЬНА СИЛА У КРИСТАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ

У статті висвітлюються основні напрями діяльності греко-католицької церкви часів Другої Речі Посполитої у Східній Галичині: культурно-просвітній, соціально-економічний, національно-патріотичний. Досліджено консолідуючу роль у становленні модерної української нації.

Ключові слова: греко-католицька церква, українська нація, Східна Галичина, Друга Річ Посполита, міжвоєнний період.

Уроки історії вимагають глибокого дослідження суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, що проходили на українських землях у продовж століть. Східна Галичина – складова частина історії та культури української нації. Кілька століть історія краю була пов'язана з Польщею і Австро-Угорщиною.

В умовах побудови незалежної України став можливим широкий доступ до заборонених праць "буржуазних націоналістів", надбань західних вчених, а також архівних документів, що дозволяє об'єктивно підійти до висвітлення суспільно-політичних процесів. Зважаючи на значний обсяг літератури з "теорії нації і націоналізму" зосередимо увагу на кількох фундаментальних роботах – В. Старосольського [1], І. Лисяка-Рудницького [2], Р. Шпорлюка [3], Б. Андерсона [4], Г. Касьянова [5], М. Рябчука [6]. Українська спільнота Галичини, в умовах іноземного поневолення (1387 р. – Польща остаточно загарбала Галичину; 1772 р. – перший поділ Польщі, приєднання краю до Австрії) і національної строкатості, протидіяла асиміляційним тенденціям, зберегла свою неповторну культуру. Вагомий науковий інтерес з дослідження історії регіону, побуту, церкви в контексті українського державотворення становлять праці Б. Андрусишина [7], С. Головащенко [8], А. Колодного [9], О. Красівського [10], М. Кугутяка [11], М. Литвина і К. Науменка [12], В. Марчука [13], О. Недавної [14], П. Панченка [15] та багатьох інших вітчизняних учених.

У працях дослідників висвітлено досить широкий спектр питань розвитку Західної України. Вчені зосереджували головну увагу на політичній історії, особливостях розвитку ринкових відносин та соціально-економічної конкуренції в економіці краю, культурно-освітній сфері, селянському побуті й духовному житті сільських мешканців. Творення української модерної нації від-

бувалося в контексті світового історичного процесу. Однак, на західноукраїнських землях в силу різноманітних чинників, національна самосвідомість бурхливо формувалася завдяки діяльності греко-католицької церкви.

Серед актуальних тем сучасної польської історіографії є релігійне питання та політика урядів Другої Речі Посполитої щодо українців. Цій проблемі присвячені праці Е. Коко [16], А. Хойновського [17], Р. Тожецького [18], М. Папежинської-Турек [19] та інших. У них критично проаналізовано польську політику стосовно українців, висвітлено питання міжрелігійних відносин в Східній Галичині. За традицією, головна увага зосереджувалася на діяльності римокатолицької церкви. Однак, ґрунтовного дослідження релігійного життя, етноконфесійних стосунків у краї ними не здійснено.

У статті ставимо за мету визначити особливості українського націотворення в Східній Галичині та роль греко-католицької церкви в становленні модерної нації.

Народження державних націй Західної Європи як суспільного явища відносять до історичного періоду, який завершується 1789 р. – французькою революцією. Процес формування націй Східної Європи і зокрема – української, має низку відмінностей. Вітчизняний дослідник Г. Касьянов доводить, що "початок епохи масової політики був безпосередньо пов'язаний з процесом націогенези. Ототожнення "нації" з "народом" як класичний варіант модерної нації стало імперативом внутрішньої політики передових держав з часів Французької революції, а після "весни народів" 1848 р. воно стало масовим явищем" [5, с. 116].

У Східній Галичині українську національну інтелігенцію впродовж століть репрезентувало греко-католицьке духовенство. "Руська трійця" – напівлегальне демократично-просвітницьке згуродження, що діяло у Львові у 1833 – 1834 рр. (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич) започаткувало організоване політичне життя українців. Під час революцій 1848 – 1849 рр. у Європі, українство створило представницький орган – Головну Руську Раду. В Австрійській імперії вперше постало "українське питання" як політична дилема. У 1848 р. у Австрійській імперії Габсбургів було скасовано кріпацтво (тоді як у Російській Романових – 1861 р.) і відбулися перші в історії українців вибори до парламенту. Українські депутати в парламенті поставили питання про відокремлення польської території від Галичини й утворення в межах Австрії "коронного краю з своїм сеймом та урядом".

І. Лисяк-Рудницький стверджував, що "руська" або "козацько-українська" нація поставала двічі, однак головним чином сформувалася в 1917 р. Вчений зазначав, що в Галичині в 1918 р. можемо говорити вже про побутування нації як такої, тоді як на Наддніпрянщині вона ще не вийшла зі стадії етнографічної маси. У результаті визвольних змагань цього періоду українцям не вдалося утвердити своєї державності, але вони вийшли з революції вже як політична нація [2, с. 156].

"Польський стан посідання" на західноукраїнських землях означав злиття окупованих територій з етнічною Польщею. 1 вересня 1921 р. було запроваджено єдиний адміністративний поділ Східної Галичини на три воєводства – Львівське, Станіславівське й Тернопільське. У свою чергу воєводства ділилися на повіти і ґміни. У Польщі загалом налічувалося 5,5 млн. українців, або близько 17 % населення Другої Речі Посполитої. П'ять воєводств Західної України, включно з Волинським і Поліським становили 25 % території держави, на якій проживало 28 % населення [20, с. 146]. Українська меншина із-за своєї чисельності і компактності проживання становила для Польської держави серйозну загрозу.

Нова конституція Польщі від 17 березня 1921 р. гарантувала низку прав національним меншинам. На міжнародній політичній арені конституція виступала щитом від звинувачень у порушеннях прав людини. Проте її положення носили декларативний характер, а вживати назви "Галичина", "Україна", "українець" було офіційно заборонено. Замість них запроваджувалися назви "Малопольска Вєсходня", "русін", "тутейший", "русінскі". Українська мова усувалася з офіційних установ, діяльність українських політичних партій припинялася, закривалися газети [11, с. 155].

Українці Галичини відмовлялися визнавати польську владу своїм урядом. У відповідь Польща запроваджувала масовий терор і арешти. На керівництво українським національно-визвольним рухом претендували різні політичні партії, громадські й релігійні організації. Згідно з задумом уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) і Міжпартійної Ради, боротьба народних мас у поєднанні з дипломатичними заходами і світова громадськість, мали вплинути на Польщу. У свою чергу, блок українських політичних партій не відзначався єдністю. Складне соціально-економічне та політичне становище українців краю позначилося на суспі-

льних настроях, посилювало відчуття безнадійності. Серед представників старшого покоління і духовенства набула популярності доктрина нормалізації польсько-українських стосунків.

В умовах невизначеності правового становища Галичини польська влада підігривала угодовські настрої. Поляки дуже пишалися щойно завойованою і дорогоцінною своєю назалежністю, втягували українців у переговори про автономію Галичини без найменшого наміру втілювати її в життя. Протиборство різних українських політичних таборів свідчило про кризу суспільно-політичного руху. Український політикум зазнав військово-політичних і дипломатичних невдач на міжнародній арені.

Польща, здійснюючи політику “доконаних фактів” на міжнародній арені, домоглася офіційного визнання державами Заходу права на частину західноукраїнських земель (Східну Галичину і Західну Волинь). 15 березня 1923 р. Рада послів Франції, Англії, Італії і Японії, знехтувавши правом українського народу на самовизначення, ухвалили рішення про передачу Східної Галичини Польщі за умови надання їй територіальної автономії, що перетворювало цю проблему на внутрішню. Інкорпоративна концепція “поглинання українських земель” польських націонал-демократів (ендеків), які в 1923 р. посіли провідне місце в уряді, передбачала створення однопольської держави. Уявлення про “месіанську роль і силу польської культури” та слабкість національно-визвольного руху були в основі їхньої програми.

Політика польської влади скеровувалася на максимальне обмеження і повну ліквідацію українського громадсько-культурного життя. Національне приниження, заборона рідної мови, обмеження прийому на роботу на заводи і в установи свідчили про відвертий дискримінаційний характер.

Найвпливовішими суспільно-політичними силами серед українців-галичан у міжвоєнні роки були греко-католицька церква (ГКЦ), а також Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). 11 липня 1925 р. у Львові відбувся об'єднаний з'їзд українських політичних угруповань. Їхні лідери сповідували традиційні християнські засади, поміркований націоналізм і прагнули досягти компромісу з польською владою. Греко-католицька церква, очолювалася найбільш шанованим в Галичині митрополитом Андреем Шептицьким (Львівська архієпархія), єпископами Григорієм Хомишином (Станіславівська єпархія) та Йосафатом Коциловським (Перемишльська єпархія). “Митрополит мав незаперечний авторитет у різних прошарках суспільства, насамперед селянства, і це давало йому можливість бути не тільки наставником і радником, але й безпристрасним адвокатом і суддею під час тих чи інших конфліктних ситуацій, які виникали на соціально-економічному та національно-патріотичному ґрунті. Фактично всі громадські, кооперативні, національно-освітні, харитативні, а також молодіжні організації тією чи іншою мірою перебували під чарами митрополичого впливу й одержували моральну та іноді матеріальну підтримку. Власне все це і сприяло утвердженню в дільності цих громадських організацій християнських засад взаємодопомоги, жертвовності для інтересів українського народу” [21, с. 244].

На монополію керівництва визвольною боротьбою в краї претендувала Організація українських націоналістів (ОУН). Її установчий конгрес відбувся наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. у Відні. Керівництво греко-католицької церкви і лідери УНДО неприхильно поставилися до згуртування націоналістичних сил в єдину радикальну організацію. Радикальні настрої в Галичині відображали дві політичні сили – український націоналізм і комунізм. Обидві течії пропонували зрозуміле на загальне вирішення політичних і економічних проблем. Комуністична партія Західної України (КПЗУ) діяла нелегально і отримувала фінансову підтримку з боку СРСР. КПЗУ пропагувала орієнтацію на радянську Україну “як справді українську державу”.

Галичина знаходилася “під перехресним вогнем” як з боку великодержавної політики Другої Речі Посполитої, так і міфологем про “комуністичний рай” у радянській Україні. Жертвами комуністичної ідеології стали десятки тисяч галицьких патріотів. Великого розголосу набула “пацифікація” – брутальна акція уряду пілсудчиків з “умиротворення” українських селян. Нова розстановка політичних сил краю і “велика депресія 1929–1932 рр.” (світова економічна криза) спонукали до чергового пошуку шляхів вирішення наболілого “українського питання”. Польське суспільство розглядало “українське питання” крізь призму власної боротьби за державну незалежність, а окремішність українців як “замах на польськість цих земель” [22].

Греко-католицька церква в Галичині закономірно опинилася в центрі українського національного руху. Активна діяльність церкви проявлялася у кількох напрямках. Передусім, духовенство організувало українське шкільництво, видавало теологічну і світську літературу. Більшість видань 20 – 30-х років ХХ ст. у Галичині були релігійного спрямування і за обсягом

примірників значно перевершували громадсько-політичну періодику [23]. На загал українські селяни-рільники не мали коштів на придбання преси і користувалися нею через читальні. Більшість читалень "Просвіти" знаходилося під безпосереднім впливом священиків. Церква утримувала свої парафіяльні бібліотеки, народні хори, аматорські театри. Греко-католицькі священики працювали у різноманітних масових організаціях і товариствах, таких як "Сокіл", "Пласт", "Орли", "Чорногора", "Луг" (організаційно-ідеологічна трансформація "Січі"), "Українська захоронка", "Рідна школа", "Сільський господар" і т. д. Важко було віднайти у селі філію, "гніздо" чи "секцію", де б не працював священик чи випускник семінарії.

Особливо велика увага церкви приділялася видавництвом. Найбільшим книговидавничим центром Галичини залишалося Василянське видавництво у Жовкві, де виходив популярний часопис "Місіонар". Кожна греко-католицька єпархія Східної Галичини видавала власні вісники, журнали, газети, календарі.

Відповідно до нових вимог часу, греко-католицька церква підтримувала українську кооперацію в краї – Ревізійний союз українських кооперативів, якому підпорядковувалися спеціалізовані об'єднання "Центробанк", "Центросоюз", "Маслосоюз", "Народна торгівля". Піднесенням сільського господарства на вищій економічний рівень, запровадженням новинок агрокультури займалися сільські парахи краю. На особистому прикладі духовенство заохочувало селян до економічного поступу: виведення племінних порід худоби, заняття приміським городництвом, садівництвом, пасічництвом і т. д. Душпастирі у числі перших впроваджували нові знаряддя праці й досягнення науки в рільництві і тваринництві, здавали землю в оренду кооперувались з заможними селянами.

На відміну від різноманітних політичних партій, які "боролися за простий нарід" – церква своїми практичними діями сприяла виживанню українського селянина. Греко-католицькій церкві у всій Польщі належало 91864,9 га землі і 5374 га лісів. У Галичині греко-католицька церква володіла 73862,6 га землі, або 80 % і 3287 га лісу, або 61 % [24, с. 430–431]. Прибутки від господарської діяльності церкви скеровувалися на навчання обдарованої української молоді, утримання сиротинців, організацію видавництв, діяльність семінарій, проведення благочинних акцій тощо.

Митрополит Андрей Шептицький вважав, що народ, який немає політичної свободи, все ж може залишити свій слід у розвитку людства, давши культурі видатні постаті. Він проявив глибоке розуміння процесу націогенези через досягнення високого рівня культури й освіти широких народних мас. Окрім теології, митрополит великого значення приділяв освіті простого народу. У 1928 р. завдяки зусиллям митрополита Андрея Шептицького перетворено Львівську духовну семінарію у Богословську академію – перший український вищий навчальний заклад у Другій Речі Посполитій. У 1930 р. міністерство релігійних визнань і публічної освіти відкрило у Варшаві Український науковий інститут – єдину державну наукову українську інституцію, що проіснувала близько дев'яти років і видала 50 томів наукових праць [25, с. 214].

Земельну власність ГКЦ оберігав конкордат, який передбачав, що землі й інше майно католицької церкви трьох обрядів – латинської, греко-католицької і вірменської – не можуть бути вилучені з-під її користування без згоди папи римського. Конкордат регулював обсяги земельних володінь церкви і встановлював розміри наділів для священиків – 15–20 га землі, 180 га для капітул, єпископських маєтків, духовних семінарій і монастирів. Частина земель мала бути викуплена у церкви державою за встановленою ціною з метою подальшої роздачі "у польській руці" (військовим і цивільним осадникам). У цій ситуації митрополит Андрей Шептицький завбачливо видав розпорядження ділити парафії – поруч так званої материнської церкви з парафіяльною землею виникала церква-філія з окремою земельною власністю. Станіславівський єпископ Григорій Хомишин у своїй єпархії провів парцеляцію парафіяльних земель поміж місцевими українськими селянами згідно з нормами польського законодавства [24, с. 431–432].

В умовах постійного загострення політичних і соціально-економічних проблем в краї різноманітні заходи греко-католицької церкви створили їй заслужену репутацію захисника свого народу. Ідеї лояльного ставлення до влади, захист економічних інтересів, повсякденна просвітницька діяльність згуртовували українців-галичан. Єпископські консисторії ревниво стежили за тим, щоби місцеві парахи уникали продажу церковних земель своїм "кривим чи посвояченим" із метою "уникнення нарікань віруючих". Місце, день й година публічного переторгу оголошувалися заздалегідь [26].

Греко-католицька церква, на відміну від інших суспільних інституцій, спромоглася досягти адекватних потребам часу дій. Головні зусилля церкви скеровувалися на вирішення нагальних

соціально-економічних проблем: розвитку освіти, поширення культури, захисту господарських інтересів і відстоювання політичних прав українців-галичан. ГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким зуміла організувати дієву політичну і економічну самооборону шляхом створення широкої мережі організацій, споживчих, кредитних і виробничих кооперативів. Своєю повсякденною діяльністю церква сприяла зміні психології українського населення, виробляла риси підприємливості, підвищення політичної активності й національної самоідентифікації. Її діяльність супроводжувалася широким спектром різноманітних заходів, які враховували насувні проблеми українців Галичини.

Політика польських урядів 20–30-х років ХХ століття у Галичині спрямовувалася на максимальне сприяння "своїм", тобто "римо-католикам", подолання українського національно-визвольного руху та побудови плацдарму зі Сходу, де "завжди готовий до експорту революції" у Європу СРСР систематично підігривав комуністичні настрої" у регіоні. З одного боку – Польська держава робила ставку на національне і економічне знищення українця-галичанина, а з другого – штовхала його в політичні партії та громадські організації. Греко-католицька церква ще за часів Австро-Угорщини – "панування поміщицького двору над селом" і відсутності різноманітних партій та організацій, відстоювала соціальну справедливість. Церква займалася пропагандою сільськогосподарських і політичних знань шляхом видавництва відповідної літератури, організації курсів і за допомогою безпосереднього прикладу свої парохів. Національна самосвідомість галицького українського соціуму формувалася в повсякденному побуті, народних традиціях і звичаях. Греко-католицька церква виробила власну концепцію національного відродження і будівництва Української держави. Священники виступали духовними і політичними лідерами української спільноти Галичини через різні політичні партії, товариства, об'єднання, спілки, братства, кооперативи і т. д. Саме вони дбайливо плекали рідну мову, культуру, звичаї і традиції – сприяли формуванню української спільноти у модерну націю.

Список використаних джерел

1. Старосольський В. Теорія нації / Володимир Старосольський / Передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк – Київ: Наукове товариство ім. Шевченка. – Вища школа, 1998. – XL. – 157 с. 2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький – Том 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – 554 с. 3. Шпорлюк Р. Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі Шпорлюк / Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука / Роман Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с. 4. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Мороза / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 271 с. 5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 6. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 1999. – 390 с. 7. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР): Навчальний посібник / Андрусишин Б. І. – К.: Либідь, 1997. – 176 с. 8. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій: Навчальний посібник / Головащенко С. І. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 9. Колодний А. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / Колодний А. М., Филипович Л. О. – Львів: Логос, 1996. – 182 с. 10. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918–1923 рр. / Орест Красівський – Львів, 1996. – 84 с. 11. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с. 12. Литвин М. Історія ЗУНР / Литвин М. Р., Науменко К. Є. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма "ОЛІР", 1995. – 368 с. 13. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Марчук В. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с. 14. Недавня О. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом / Недавня О. В. – К.: Гнозис, 2000. – 218 с. 15. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / Панченко П. П. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 99 с. 16. Koko E. Metropolita Andrzej Szeptycki a państwo polskie w latach 1918–1919 / Koko E. // Metropolita Andrzej Szeptycki / Pod red. T. Stegniera. – Wydawnictwo "STEPAN design", 1995. – S. 64–71. 17. Chojnowski A. Koncepcje narodowościowej polityki rządów polskich w latach 1921–1939 / Chojnowski A. – Warszawa, 1979. – 215 s. 18. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy.

Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Torzecki R. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 339 s. 19. Papierzyńska-Turek M. Religia i Kościół w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939 / Papierzyńska-Turek M. // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław, 1992. – S. 329–341. 20. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / Баран З. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153. 21. Історія українського селянства: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 660 с. 22. Z dotychczasowych prob rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego // Biuletyn polsko-ukraiński. Tygodnik ilustrowany. 1936. – 12 stycznia. 23. Вісник Станиславівської єпархії. 1930 р. Ч. I–III. 24. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – Т. 4. Католицизм. – 598 с. 25. Стемпень С. Поляки й українці в II Речіпосполитій: спроба діалогу / Стемпень С. // Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К.: Либідь, 1993. – С. 211–222. 26. В справі продажу ґрунтів ерекціональних // Вісник Станиславівської єпархії. 1924. – Ч. V – IX.

Игорь Пыльшив

ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ – ВЛИЯТЕЛЬНАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ СИЛА В КРИСТАЛЛИЗАЦИИ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ МЕЖДУВОЕННОЙ ГАЛИЧИНЫ

В статье освещаются основные направления деятельности греко-католической церкви времен Второй Речи Посполитой в Восточной Галиции: культурно-просветительный, социально-экономическое, национально-патриотический. Исследованы консолидирующую роль в становлении современной украинской нации.

Ключевые слова: греко-католическая церковь, украинская нация, Восточная Галичина, Вторая Речь Посполитая, межвоенный период.

Ihor Pylypiv

GREEK CATHOLIC CHURCH AS THE MOST IMPORTANT SOCIAL FACTOR THAT MOLDED UKRAINIAN NATION IN GALICHYNA WITHIN THE INTER-WAR PERIOD

The article analyses major directions in the activities of Greek Catholic Church in eastern Galichyna under the rule of II Polish-Lithuanian Commonwealth: its cultural and educational activities, social and economic directions, national and patriotic activities. It concludes that Greek Catholic Church had a crucial consolidating role in molding modern Ukrainian nation of the region.

Key words: Greek-Catholic Church, Ukrainian nation, Eastern Galicia, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, interwar period.

УДК 94 (477)

Олег Мальярчук

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті на побутовому рівні сприйняття тогочасного соціуму висвітлюються міжнаціональні стосунки населення Східної Галичини 20–30-х років XX століття.

Ключові слова: українсько-польські-єврейські взаємини, Друга Річ Посполита, міжвоєнний період, Східна Галичина, міжнаціональні стосунки.

Антиукраїнські ідеологічні замовлення, елементарна необізнаність в тогочасних історичних реаліях, “сухі і безголосі” архівні документи створені чужинцями (через відсутність Української держави) інтерпретують події на власний розсуд. Українофоби різних мастей потрактовують “осоружних галиціантів” і “Галицію”, тобто галичан-українців і українську Галичину, “як кому заманеться”. Перебуваючи упродовж року в державі Ізраїль (неодноразово і в Польщі) і перчитуючи періодику, вражає живучість радянських ідеологічних стереотипів з “Посту імені Ярослава Галана”.

Торкаючись тогочасних україно-польсько-єврейських взаємин на побутовому рівні (історична справедливість вимагає: українці – поляки – євреї – німці, а також і вірмени, румуни, мадяри, чехи, цигани й т. д.) необхідно виходити з “духу епохи”, а не заполітизованої і оплаченої різноманітним політтехнологам і журналістам сучасності.

Очевидці тих подій – Є. Наконечний [1], Ш. Редліх [2], І. Макух [3], Д. Лановик [4], Я. Пацак [5] не тільки ретельно досліджують складні міжнаціональні стосунки, а й дають свої пояснення “того, що робить із людини нелюда”. Реальну історичну картину життя галицького села відобразили у своїх творах великі українці – І. Франко, М. Черемшина, В. Стефаник, А. Чайковський, І. Вільде, О. Маковей та багато інших. Їхня громадська і літературна діяльність залишається прикладом високого патріотизму, безкорисливого служіння своєму знедоленому народові. Інтелектуальний потенціал галичан-українців виражало Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, в якому плідно працювали відомі вчені – В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Щурат, К. Студинський, І. Горбачевський, М. Возняк.

У статті ставимо за мету висвітлити тогочасне світосприйняття українцями, євреями (в той час жителями краю вживалася назва “жиди”, в тому числі і самими прихильниками іудаїзму) та поляками дійсності у Східній Галичині.

У Східній Галичині 20 – 30-х років XX століття більшість сільських мешканців, на відміну від міста, становили українці, значно бідніші та менш освічені, ніж поляки, євреї, німці. Політика відродженої Польщі скеровувалася на цілковите знищення процесу національної самоідентифікації українського народу (“русинів”). Новоутворена II Річпосполита сприяла розвитку саме польської освіти, науки, культури і упереджено ставилася до надбань національних меншин. Східна Галичина (“Руська земля”) вважалася “пантеоном цвіту польського лицарства”. Давнє протиставлення козака шляхтичеві, що утвердилося ще з XVII ст., отримало новий поштовх у результаті польсько-української війни 1918–1919 рр.

Конституція від 17 березня 1921 р. Другої Речіпосполитою гарантувала національним меншинам низку прав і свобод. Як згадував депутат Галицького сейму і польського сенату, доктор права, український громадський діяч Іван Макух: “Навіть після виборів до нового сейму в 1922 р. тенденція польської адміністрації залишалася та сама, тільки її прикривали деколи фіговим листком. Це ж славна річ, що навіть у Львові поліцейські офіцери не давали дозволу в 1922 р. на легальні депутатські віча. Коли ж один із послів виїняв примірник польської конституції і показав відповідний параграф офіцерові поліції, то він вигукнув цинічно: “Schowaj, pan, Konstytucje do kieszeni, tutaj rozkazuje policja” (“Сховай, пане Конституцію в кишеню, тут промовляє поліція” – переклад автора). Коли така розперзаність була у Львові, то що говорити про села! В’язнів били, катували, морили голодом. Ці звірства знайшли свій відгомін аж у Франції; там

французька політична і культурно-наукова еліта підписала й оповістила на весь світ протест. Це дещо примусило режим опам'ятатися" [3, с. 277].

Один із відомих польських публіцистів Константин Сроковський робив висновки, що "завойованим народом правлять у світі двояким способом – або дають йому політичну свободу, але використовують його економічно (так робить Англія із своїми колоніями і домініями), або відбирають йому політичну свободу, але дозволяють розвиватися економічно (так робили німці з поляками в Познанщині, а царська Росія в Конгресівці). Але не признати завойованому народові ні одного, ні другого – це така політика, якої ніде нема в світі. А Польща якраз таку політику веде у відношенні до українців і білорусинів. Не дає їм ні політичної свободи, ні економічного розвитку" [3, с. 337]. Як показав час, польські впливові політики (Йозеф Пілсудський, Станіслав Грабський, Вінцентій Вітос та інші) недооцінювали "українську народну силу". Вони спиралися на військовий та поліційний терор, з одного, та на підкуп "хрунів" (так принизливо називали тих, хто перейшов на співпрацю з польським режимом) і їх вплив, з другого боку.

Визначний український вчений-енциклопедист, організатор і керівник української науки у діаспорі Володимир Кубійович віддав свій талант на службу науці і нації. Завдяки Володимирі Кубійовичу і академіку Степану Рудницькому (репресованого більшовиками у Харкові у 1933 р. і розстріляного на Соловках) світ дізнався про Україну, її землю і народ – "terra incognita". Національний склад населення українських етнографічних земель Галичина станом на кінець 1931 р. (згідно з досліджень Володимира Кубійовича): Львівське воєводство – все населення 2 млн. 284 тисяч осіб, українці – 1 млн. 280 тисяч, або 56 %; Станіславівське – 1 млн. 477 тисяч, українці – 1 млн. 80 тисяч, або 73,2 %; Тернопільське – 1 млн. 603 тисячі, українці – 879 тисяч, або 54,7 % [6, с. 195].

Необхідно наголосити, що мова йде про ситуацію станом на 1931 р., тобто десятиліття від часу спланованої державою колонізації і полонізації цивільними та військовими осадниками ("мазурами") західноукраїнських земель ("східних кресів"). Урядові заходи керівництва Польщі, на відміну від політичної ситуації, суттєво не вплинули на зміну соціальної структури східногалицького села. За приблизними підрахунками, ця цифра в цілому сягала майже 40 тисяч господарств (що становили більше 100 тисяч осіб, або 5 % до загальної чисельності мешканців регіону). Частина поляків в силу різних несприятливих обставин поверталася назад в етнографічні польські землі, або спродували свої земельні наділи та йшли на службу у місто [7, с. 226].

Урядові статистики Другої Речіпосполитої (1921 р. і 1931 р.), УРСР (1926 р. і 1936 р.), Чехо-Словаччини (1921 р. і 1930 р.) та Румунії (1930 р.) вимагають ретельного та критичного дослідження, щодо кількості українського населення. Під різними потрактуваннями (національності, рідної мови, віросповідання), вони суттєво занижені. Однак, так чи інакше, у містечках Східної Галичини більшість жителів були євреями та поляками. Так, згідно з польським переписом 1921 р., у Станіславівському воєводстві із 1 млн. 388 тисяч осіб, щодо релігійної приналежності римо-католики становили 195706, греко-католики – 996306; євангелісти – 10270, а також караїми – 119, магометани – 2. Національна приналежність населення відображена таким чином: поляки – 299038 тисячі осіб; русини – 941 355; німці – 15 595; жиди – 91 880 (росіяни – 122, греки – 161, литовці – 4, американці – 3, англійці – 12 і т. д.) [9, с. 8].

Єврейський історик Шимон Редліх – один із небагатьох, якому вдалося вижити у Галичині в 1940-х рр. завдяки українській родині Концевичів і польській Кодогних, писав: "Незважаючи на байдужість, жадібність, ненависть і вбивства, які пережив мій народ, я певною мірою співчуваю складній і трагічній історії поляків і українців. Це співчуття може вочевидь з'являтися в тих, хто був поєднаний чимось таким, чого вже більше не існувало. За півстоліття після того, як ми роз'єдналися за найгірших і найтрагічніших обставин, я зробив спробу відновити життя, що було до того, як настала темрява" [2, с. 11].

У Галичині на українсько-єврейські взаємини впливало українсько-польське суперництво. "Євреї завжди були в культурному відношенні ближче до поляків, ніж до українців. Недовговічна ЗУНР обіцяла євреям громадянську рівність і національну автономію. Українці очікували від іншої великої меншини регіону, що вона стане на їхній бік у боротьбі проти ймовірного "спільного" ворога. Проте, незважаючи на польські антиєврейські погроми у Львові і поширений польський антисемітизм, східні галицькі євреї ніколи не йшли на українсько-єврейський союз. Вони, зазвичай, дотримувалися нейтралітету. Дійсно, вони були з різних причин ближчими до домінуючої польської міської прозахідної більшості, ніж до орієнтованої на селянство і політично слабкої української меншості. Українці, в свою чергу, звинувачували євреїв у "полонізуючих" тенденціях" [2, с. 82].

Ніщо так не впливало на українсько-єврейські (і не тільки) взаємини, як саме проблема мови та "історичне минуле" [8, с. 212]. "Асимілятори Москви і Варшави постійно намагалися відібрати в українців рідну мову – основну ідентифікаційну прикмету, а це означало, що ставиться під сумнів саме право на існування українського етносу, який кількісно не поступався французам чи англійцям. Боротьба за збереження української мови стала боротьбою за збереження існування народу. Складалося враження, що єврейське суспільство, в кращому випадку, не бачить цієї проблеми або ж відкрито стає на бік асиміляторів. За підсумками найновішого перепису 2001 року, понад 80 % євреїв рідною мовою назвали російську. За переписом 1900 року євреї Галичини своєю розмовною мовою визнали: польську – 76 %, німецьку – 17 % і загалом 5 % – українську. Згодом відсоток україномовних євреїв ще знизився. Відомо, що євреї спілкуються мовою населення, серед якого живуть. Проте на українських землях вони користувалися мовою та культурою панівних народів, яких українське населення вважало окупантами. На східноукраїнських землях це була російська, в Галичині – польська, на Буковині – почасти німецька, почасти румунська, на Закарпатті – угорська мови. У галичан, які з напруженням усіх сил боролися з утисками рідної мови, така постава "домашніх" євреїв вивклала роздратування і почуття образи" [1, с. 41]. Глибинні суперечності конфліктів закладалися століттями і в доленосні моменти історії проливалася кров невинних людей.

Століттями склалося так, що українець-галичанин мав "газдувати на землі", а не "волочитися по торгах". "Поредний ґазда господарку пильнує, бо час дорогий", а щодо різноманітної економічної діяльності, то "се не пасує українцю робити", "то жидівський інтерес". Навіть поодиноких українців, які намагалися опанувати різноманітні посередницькі операції сільський загал сприймав упереджено – "на жидівську віру пристав, батьківської зрікса", "ти хлоп до плуга, а не до гадлю" [10, с. 82].

Рільник-українець мало користав із результатів своєї важкої праці (кирвавиці). Лєвова частка прибутків осідала в посередників – "спекулянтів, які жили по-панськи". Традиційним заняттям євреїв була торгівля – стаціонарна, гуртова, роздрібна. Майже вся торгівля була в єврейських руках. Спрацьовувало одвічне прислів'я – "Чого бідний? Бо дурний. А чого дурний? Бо бідний". Перед Другою світовою війною в Галичині із загальної кількості 1 700 практикуючих лікарів – 1150 були євреї. Єврейського походження були 41 % працівників культури, театрів і кіно, 43 % – зубних техніків і 45 % – старших медсестер. Євреями були 2200 адвокатів. Для порівняння – українців-адвокатів було лєдвє 450 [1, с. 40]. Більшість сільського простого люду не горнулася до науки та й не мала змоги навчатися. Жили "одинцем", тобто привезти результати своєї праці на торг й там "спускати ціну один наперед другого, щоб скорше продати, бо дома роба чекає". Господарства українських селян в умовах ринково-індустріальної цивілізації залишалися відсталими за рівнем застосування техніки та досягнень науки [11].

Іван Франко у повісті "Петрії й Довбуцуки" змальовує образ єврейського інтелігента Ісаака Бляйберга – передової людини свого часу. Ісаак бачив, що серед українського населення Галичини наростає глуха ворожнєча до євреїв і він прагнув перетворити цю ворожнєчу на братерське співробітництво. У розмові з таким самим прогресивним інтелігентом українцем Кирилом Петрієм, який врятував колись Бляйбергові життя, останній ділиться своїми думками: "В нашім краю багато жидів, далеко більше, як в інших краях. Я ходив навмисно за тим по чужих краях, аби пізнати їх життя і відносини до християн. Знаєте, Кирило, там багато дєчого інакше! Там жид горожанин держави так, як кожний інший, а у нас він п'явка, що висисає цілий нарід!.. Най вас не дивує моя щира мова про моїх краян. Тут нема що таїти їх лихих сторін, але треба їх направити. Самі бачите, що се справді так, що вони замість вдячності тутешнім людам за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно прийняли, нищать і підкопують їх добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення – се ті язви, що вони напустили на нарід, що обезсилують його. А крім того, з якою ж погордою вони дивляться на гоїв" [12, с. 57].

Соціальна несправедливість віками панувала на Галичині. На зміну польському панському двору прийшло "зороване місто". Окрім відвертого національного (в особі панів-поляків) і економічного (в особі жидів-гадлярів) гноблення, над українськими аграріями тяжів консерватизм селянської психології. Надмірно велика розпоршеність господарств українських селян, невміння раціонально господарювати, брак "торгівельного хисту", низький рівень освіти вели до постійних злиднів. Польська влад всіяко сприяла своїм – полякам римо-католикам (за національною і релігійною приналежністю), а "жид-гадляр" і "русін-рільник" відверто вважалися за неповноправних громадян держави.

Галицьке суспільство у своїй основі століттями було розколоте на ворогуючі стани і польська влада й не намагалася витворювати "збірну волю всього галицького люду". Саме українцю-галичанину найважче було посісти державні посади, офіцерські звання у війську чи поліції, проявити себе у науці та мистецтві, займатися підприємницькою діяльністю і фінансами. Міські анклавні займали єврейські ремісники, торгівці, польські дрібні службовці. Господарську ініціативу галичан-українців максимально сковувала як державна політика, так і низький рівень освіти. Впродовж століть правлячі кола стимулювали нездорову конкуренцію між українськими, польськими і єврейськими народами. Негативним наслідком такої тривалої політики стали складні міжнаціональні стосунки. Численні пам'ятки єврейської і польської культури (залишки синагог і костелів), господарських та жилих приміщень, жидівські й польські цвинтарі (могили як звичайних людей, так і рабинів та ксьонзів) збереглися до нашого часу у містечках Галичини і залишилися "на пам'ять про ті часи". У народних переказах, звичаях і обрядах передаються із покоління в покоління ті складні взаємини між різними народами. Проте, основу повсякденного життя простого як українського, так і польського та єврейського люду становила щоденна важка праця за виживання в умовах жорстокої дійсності.

Список використаних джерел

1. Наконечний Є. Шоа у Львові / Наконечний Є. – Львів: ЛА "Піраміда", 2006. – 285 с.
2. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Пер. з англ. / Редліх Ш. – К.: Дух і література, 2002. – 325 с.
3. Макух І. На народній службі: Спогади / І. Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.
4. Лановик Д. Історія мого життя. Передмова Л. Сеника / Д. Лановик. – Львів, 1996. – 144 с.
5. Пащак Я. Родимий край, село родимее / Я. Пащак. – К.: Веселка, 2001. – 206 с.
6. Кубійович В. Наукові праці / Володимир Кубійович. – Париж–Львів: Фенікс, 1996. – 800 с.
7. Історія українського селянства: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 660 с.
8. Шейндлин Р. Летописи єврейського народу / Пер. с англ. А. Дормана / Р. Шейндлин. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 288 с.
9. Skorowids miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. – Т. XIV. Województwo Stanislawowskie. – Warszawa, 1923. – 30 s.
10. Прикра ліцитація // Сільський Господар. – 1928. – 15 лютого.
11. Трагічна доля українського села // Діло. – 1931. – Ч. 31.
12. Франко І. Повне збір. творів: У 50-х т. / Іван Франко. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1986.

Олег Малярчук

УКРАИНСКИЙ-ПОЛЬСКО-ЕВРЕЙСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ МЕЖДУВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье на бытовом уровне восприятия тогдашнего социума освещаются меж-национальные отношения населения Восточной Галиции 20-30-х годов XX века.

Ключевые слова: украинская-польские-еврейские взаимоотношения, Вторая Речь Посполитая, межвоенный период, Восточная Галичина, межнациональные отношения.

Oleh Maliarchuk

UKRAINIAN-POLISH-JUDISH INTERRELATIONS IN THE EASTERN GALICIA WITHIN THE INTERWAR PERIOD

The international relations of the Eastern Galiccia population in the 20s-30s of the XXth century on the household level comprehension of that time socium are being in-lighted in the article.

Key words: Ukrainian-Polish-Jewish relations, second Polish-Lithuanian Commonwealth, interwar period, Eastern Galicia, interethnic relations.

УДК 94 (477)

Володимир Місько

ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено основні причини та передумови, що призвели до застосування Польщею репресивної політики щодо ліворадикального руху на території Західної України у міжвоєнний період. Проаналізовано геополітичні, соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, що супроводжували становлення Польської республіки та їх вплив на визначення політики репресій, скерованої проти ліворадикального руху.

Ключові слова: репресивна політика, Польща, міжвоєнний період, ліворадикальний рух, Західна Україна.

Актуальність дослідження полягає в тому, що ліворадикальний рух відіграв важливу роль у національно-визвольних змаганнях українців у міжвоєнній Польщі. Реакція польської влади на їх діяльність виражалася у застосуванні репресивної політики. Важливим у цьому контексті є дослідження причин та передумов, що впливали на формування репресивної політики.

Впродовж останніх років історики активно досліджують різні аспекти суспільно-політичного життя західноукраїнських земель міжвоєнного періоду. Поряд з цим нових підходів вимагає ідеологічно незаангажоване вивчення причин та передумов, що призвели до застосування Другою Річчю Посполитою репресивної політики щодо ліворадикальних течій.

Окреслена тема не знайшла належного висвітлення в наукових працях. Окремі аспекти діяльності ліворадикального руху в контексті становлення Польської державності, польсько-українських відносин у міжвоєнний період досліджено польськими істориками А. Айненкелем [1], Г. Зелінським [29], Я. Паєвським [28] та українськими – Л. Алексісвець [2], М. Кучерепою [15]. Участь ліворадикального руху в процесах національно-визвольних змагань висвітлено у працях І. Василюк [3, 4], Т. Дабковського [26].

Радянська історіографія представлена дослідженнями М. Панчука [19, 20], Є. Галушка [5], О. Швидака [25], Ю. Карпенка [13], Ф. Рудича [21], І. Компанійця [15].

У нашому дослідженні, використовуємо архівні матеріали [9,8,7] та мемуари тогочасного активного суспільно-політичного діяча І. Макуха [18].

Метою дослідження є визначення та аналіз передумов і причин, що викликали застосування репресивної політики польською владою стосовно ліворадикального руху в Західній Україні.

Завдання дослідження полягають у висвітленні геополітичних, соціально-економічних та суспільно-політичних умов, що супроводжували розвиток ліворадикального руху в контексті становлення Польської держави.

Після закінчення Першої світової війни, Польща була проголошена республікою. Відновлення національно-державної незалежності стало завершальним етапом тривалої національно-визвольної боротьби польського народу. Перед керівництвом новоутвореної Речі Посполитої поставали нові завдання становлення, зміцнення та розвитку власної держави.

Принциповим питанням для держави, що виникла, була її територія. Серед політичної еліти побутували дві засадничі концепції територіального устрою. Одна з них, так званих федеративна, представлена Юзефом Пілсудським, визнавала права литовців, білорусів і українців на самовизначення, що в майбутньому мало привести до певної унії з Польщею. В основі іншої концепції, представленій Романом Дмовським, лежала ідея національно монолітної держави, до якої належала інкорпорація східних земель [12, с. 110].

Поряд з тим, існувала третя, альтернативна концепція, яку представляли Польська соціалістична партія (ППС-Лівиця) та соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ). Захоплені перемогами радянської влади, вони розраховували на загальноєвропейську революцію та вважали, що у боротьбі за перемогу робітничої справи неістотним є питання форм устрою і кордонів, оскільки, пролетарська революція мала розв'язати національне питання самостійно. СДКПІЛ, зокрема, не бачила гострої потреби у відбудові Польської держави [2, с. 104].

За словами Я. Паєвскі, коли утворилася Польська держава, теза "Для міжнародного табору соціальної революції не існує кордонів" не доходила до свідомості народу, захопленого відродженням Польщі [28, с. 41]. Л. Алексісвець стверджує, що, зважаючи на панівні настрої та загальну ситуацію, комуністична революція у Польщі не могла відбутися [2, с. 109].

Однак ліворадикальна ідеологія активно поширювалася серед робітників і селян безпосередньо у самій Польщі. Так, в кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. активізувався робітничий рух, особливо на колишній підросійській території. 5 листопада 1918 р. у Любліні виникла перша Рада робітничих і солдатських депутатів. Одночасно комітет Люблінської СДКПІЛ виступив проти Тимчасового уряду Польської Республіки в Любліні і закликав до створення Рад робітничих і селянських депутатів [2, с. 108].

Революційний рух у Польщі поширювався і серед селянства. На заклик діячів ППС-Лівиці селяни захопили маєтки, усунули адміністрацію та проголосили так звану Тарнобжеську республіку [29, с. 65].

Таким чином, комуністична ідеологія і, відповідно, політичні сили, котрі були її провідниками, сприймалися польським керівництвом як антидержавні. Саме ця дефініція лягла в основу державної політики Польщі щодо ліворадикальних рухів.

Варто зазначити, що становлення Польщі відбувалося у складних суспільно-політичних умовах, що супроводжувалися низкою воєнних конфліктів. Серед них найнебезпечнішою для Польської держави була польсько-радянська війна. Як стверджує Н. Дейвіс: "...тільки вона одна загрожувала існуванню республіки" [10, с. 740].

У результаті воєнних дій 8 липня 1920 р. створено Галицький революційний комітет (Галревком) – тимчасовий орган державної влади у Східній Галичині [3, с. 37]. 15 липня 1920 р. опубліковано перший документ Галревкому – декларацію №1 "До працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і капіталістичних держав", у якій проголошувалась суверенна Галицька Соціалістична Радянська Республіка (ГСРР). Проголошувалась влада Рад. Банки і залізниці, фабрики і заводи, ліси і земля мали стати всенародною власністю [6, с. 118–119]. Окремим декретом скасовувалась державна мова, стверджувалось, що всі мови є рівноправними і кожна людина може звертатися до будь-яких органів влади своєю рідною мовою – польською, українською, єврейською [9, арк. 1]. Розпочався процес організації військових частин та збройних формувань [9, арк. 6].

До складу ГСРР входило 17 повітових центрів, 48 містечок і близько 1200 сіл. Тимчасовою столицею республіки стало місто Тернопіль [6, с. 119]. Місцеве самоврядування було представлене 18 повітовими, 650 містечковими і сільськими ревкомами, до яких було обрано близько 3000 робітників, селян, червоноармійців, інтелігенції [3, с. 37].

Хоча польсько-радянська війна закінчилася перемогою Польщі, вона спричинила низку концептуальних наслідків. Це була війна з ідеологічним противником, що загрожував не тільки цілісності держави, але її існуванню загалом. Більшовики розглядали Польщу як своєрідний "червоний" міст до революційної Німеччини [10, с. 740].

Закріпивши за собою окремі території, в тому числі Західну Україну, відновлена Польська республіка в сусідній радянській державі вбачала загрозу своїй територіальній цілісності. Це передбачало необхідність боротьби на державному рівні з комуністичною ідеологією, застосування каральних заходів до політичних партій, організацій, громадськості, що виявляють симпатії до цієї ідеології або є її провідниками.

Застосування таких заходів певною мірою вже відображало стан популярності ліворадикальних рухів на західноукраїнських землях. Зокрема, в Галичині комуністи отримали певний досвід державотворення: вони намагалися встановити справедливіший державний устрій на противагу встановленому поляками. Саме з ними громадськість краю пов'язувала сподівання на об'єднання України.

Наслідком польсько-радянської війни стало чергове підтвердження Польщею права на Західну Україну. Приналежність Східної Галичини до Польщі регламентував Ризький договір

між Польщею, Росією і радянською Україною від 18 березня 1921 року [27, с. 266]. Цьому передувало рішення Вищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. згідно з яким, польський уряд отримав мандат на тимчасову окупацію Східної Галичини. У липні 1919 р. польська армія під командуванням генерала Ю. Галлера окупувала Східну Галичину. Західна Волинь, Холмщина, Полісся та Підляшшя ще раніше були включені до складу Польської держави [26, с. 14.]. Договором від 21 квітня 1920 р. УНР відмовлялася від претензій на Східну Галичину, частину Волині і Полісся. 21 листопада 1920 року Найвища рада підтверджувала тимчасовість польської адміністрації на окупованих західноукраїнських землях [27, с. 266].

Послідовність процесів, що визначили включення Західної України до складу Польської держави, та суспільно-політичні, соціально-економічні процеси, що відбувалися на західноукраїнських землях, значною мірою впливали на зростання популярності ліворадикальних рухів.

Як слушно зауважує М. Кучерепа, західні українці опинилися у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій, а тому в їхніх очах Польська держава поставала як окупант-загарбник, по-друге, неприязне, подекуди вороже відношення українців підкріплювалось дискримінаційною, щодо наших співвітчизників державною національною політикою [15, с. 11].

Окрім того, українці Королівства Галичини та Лодомерії певний час розраховували на відокремлення, оскільки Австро-Угорщина не ратифікувала Берестейського договору. Поляки прагнули втримати "однорідну" Галичину, незважаючи на те, що у східній частині проживала українська більшість [1, с. 31].

Слід зазначити, що Друга Річ Посполита була, з одного боку авторитарною державою, а з іншого – плюралістичною і парламентарною. Саме це й давало українцям можливість легітимним чином боронити свої права [15, с. 13].

У законодавчому сеймі Польщі 1919–1921 рр. українці не мали своїх представників. Перша Українська парламентська репрезентація з'явилася тільки після виборів до сейму і сенату 1922 р. Тоді до сейму були обрані українські депутати лише від Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя. Галицькі українці бойкотували ці вибори, сподіваючись на остаточне вирішення Вищою радою Антанти питання про державну приналежність Східної Галичини [26, с. 197–198].

У першій половині 20-х років ХХ ст. польська влада проігнорувала взяті на себе зобов'язання щодо надання територіальної автономії Галичині, грубо порушували права національних меншин, гарантованих Конституцією 1921 р., зволікали з відкриттям українського університету [15, с. 13].

Для зміцнення окупаційного режиму в Східній Галичині польська влада застосовувала політику дискримінації українського населення в господарсько-економічній діяльності, полонізуючи державно-адміністративний апарат. Українців звільняли з роботи насамперед на залізничному транспорті, на пошті, телеграфі [22, с. 12].

Західноукраїнське суспільство було немонолітним, галичани, проживаючи під владою конституційної Австро-Угорської імперії, набули досвіду політичної і економічної самоорганізації. Тут склався своєрідний український П'ємонт. Українці, які проживали в межах абсолютистської царської Росії, такого досвіду не мали [15, с. 13].

У цих соціально-економічних та суспільно-політичних умовах спостерігався повний провал традиційних західноукраїнських політичних сил. Виникла потреба в перегляді їхніх платформ, стратегії і тактики політичного розвитку [3, с. 36]. Поряд з цим відбувалося зростання політичного впливу радикальних партій [4, с. 38]. Зокрема, комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), що стала виразником прагнень галичан до об'єднання усіх українських земель [3, с. 36] і вміло використовувала в політичній діяльності як невизначеність міжнародно-правового статусу Східної Галичини, так і соціальну незахищеність широких верств робітників і селян в умовах післявоєнної економічної кризи і гіперінфляції [4, с. 38]. Окрім того, нерозв'язане аграрне питання польською владою та ЗУНР зумовлювало зростання симпатій до лівих політичних сил, у тому числі комуністів [17, с. 99].

У листопаді 1918 р. перші комуністичні організації виникли в Галичині. Спочатку вони діяли лише у великих промислових центрах – Львові, Дрогобичі, Станіславі, Стрию, Тернополі, Калуші, Коломиї, а пізніше – і в інших містах. Серед їх членів були робітники, солдати, представники демократичної інтелігенції, молодь, колишні військовополонені, що поверталися піс-

ля Брестського миру з Росії. Партиї організації створювали за інтернаціональним принципом [13, с. 64].

Наприкінці 1918 – початку 1919 р. в краї, за підрахунками М. Панчука, налічувалося близько 180 комуністів [19, с. 8] і діяло 8 великих партійних організацій [13, с. 65]. Лише в 19 містах і селах з ініціативи комуністів і лівих соціалістів створено 26 рад [3, с. 33], у тому числі 14 рад робітничих депутатів, 5 – солдатських, 4 – селянські, 3 – об'єднані [19, с. 10]. Основними завданнями яких була підготовка страйкової боротьби та проведення збройних виступів. Ради мали стати не тільки політичним органом, а й політичним інструментом для регулювання радикальних дій тих верств, які були охоплені ідеями соціальної нетерпимості [3, с. 33].

У середині лютого 1919 р. в Станіславі відбулася Перша крайова конференція комуністів. Проголошено створення комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Обрано центральний комітет на чолі з К. Савричем (Максимовичем) [3, с. 33].

З перших днів свого існування КПСГ виступала організатором масових мітингів і демонстрацій, страйків і збройних виступів робітників, мета яких – проголошення влади Рад і возз'єднання з радянською Україною [13, с. 65]. Арену масових виступів став нафтодобувний басейн, у якому переважали робітники-поляки. 26 січня 1919 р. в Дрогобичі відбулася конференція за участю 500 делегатів від 10 тисяч робітників, що закликала до встановлення влади робітничо-селянських депутатів [14, с. 337]. 14–15 квітня 1919 р. у Дрогобичі відбувся збройний виступ робітників і солдатів під керівництвом В. Коцка, Г. Михася, І. Кушніра [13, с. 65]. Проголошено владу робітничо-солдатської ради [3, с. 65].

З наближенням Червоної армії до кордонів Східної Галичини було організовано 12 збройних загонів, що використовували тактику партизанської війни в тилу поляків. Із середини квітня 1920 р. 12 гуцульських сіл Косівщини та сусідніх повітів Покуття вели збройну боротьбу. 22 серпня 1920 р. проголошено Бойківську радянську республіку [3, с. 36].

Діяльність партизанських формувань сприяла активізації повстанського руху. Частина КПСГ вважала, що поодинокі виступи зможуть перерости у збройне повстання, зрештою, призвести до відокремлення Західної України від Польщі і приєднання до Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Тому на місцях КПСГ були перетворені у військово-повстанські групи, які входили до партійних формувань або діяли самостійно [5, с. 107, 115].

До середини листопада 1922 р. з радянської України через Збруч до Галичини проникло 8 кінних загонів, у кожному з яких налічувалося від 30 до 50 осіб. У жовтні-листопаді 1922 р. партизанські загоны діяли уже у 19 повітах. Подекуди, як стверджує І.К. Васюта, це призводило до спалахів громадянської війни [4, с. 40].

Політика Польщі на західноукраїнських землях призводила до радикалізації політичного життя в краї. Поряд з іншими спостерігався ріст популярності ліворадикального руху і його активний розвиток. Цьому також сприяло невизначене міжнародно-правове становище Західної України. Закономірним явищем за цих умов ставала організація масових заходів, що подекуди переростали у збройні виступи із застосуванням тактики партизанської війни ліворадикальними політичними силами. Це ставило під загрозу територіальну цілісність і політичний устрій Польської держави.

У відповідь польська влада застосовувала до них систему репресивних заходів і покарань. Таким чином, знову простежується причинно-наслідковий зв'язок: формування репресивної політики польської влади стосовно ліворадикального руху.

Перебуваючи у підпіллі, комуністи використовували для своєї діяльності такі напівлегальні організації, як: "Союз пролетаріату міст і сіл", "Українське селянсько-робітничє об'єднання"; поширювали вплив на членів профспілок, страхових товариств, читалень "Просвіти", гуртків "Рідної школи", економічних, спортивних та інших масових легальних організацій. Наприклад, у 1937 р. під керівництвом партії функціонувало понад 250 культурно-освітніх, кооперативних та спортивних об'єднань [20, с. 39].

Аналіз ідеологічних засад Української соціал-демократичної партії (УСДП), практичної діяльності, партійної преси дозволяє зробити висновок, що вона фактично перетворилася в легальну "прибудову" КПСГ, що використовувала її легальні можливості для поширення комуністичних ідей [11, с. 139]. До 1928 року некомуністичний провід УСДП залишався цілком не чинним [18, с. 356]. Серед інших політичних партій існувала тенденція до переходу на прорадянську платформу [18, с. 262] або співпрацю з комуністичним підпіллям. Поряд з цим, ліворадикали активно займалися видавничою діяльністю: всього в різні роки вони видавали близько 200 газет і журналів у Західній Україні [20, с. 40].

Проникнення в усі сфери суспільно-політичного життя Західної України ідеологічними противниками Польської держави ставало ще однією причиною до каральних переслідувань.

Окрім того, радянська влада не залишала намірів “запалити вогнище світової комуністичної революції”. У листі до польських комуністів, В. Ленін писав: “Перемога Радвлади зсередини у Польщі – величезна міжнародна перемога. Якщо тепер, на мою думку, Радвлада здобула міжнародну перемогу на 20–30 %, то після перемоги Радвлади зсередини у Польщі міжнародна перемога комуністичної революції становитиме 40–50 %, може навіть 51 %. Бо Польща поруч з Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною і Радянська Польща підірве весь режим, побудований на Версальському мирі” [16, с. 172].

Зважаючи на важливість розповсюдження революції на захід, радянська держава використовувала усі можливі засоби для досягнення цієї мети. На Волинь постійно перекидалися з радянського боку диверсійні групи й загони. Упродовж 1921–1925 рр. Волинь схвилювала інформация про напади на панські й осадницькі маєтки, а то й на помешкання селян. Неодноразово такі загони вступали у відкриті сутички з поліцією і військом, руйнували телефонні й телеграфні лінії, мости [15, с. 18].

За свідченнями політичного департаменту Міністерства закордонних справ Польщі, між галицьким повстанським штабом і командувачем збройними силами України і Криму М.В. Фрунзе було досягнуто домовленості, згідно з якою “більшовики жертвували воєнну і матеріальну допомогу галичанам у випадку повстання у Галичині” [4, с. 40].

В УСРР діяв спеціальний закордонний відділ ЦК КП(б)У в Києві [21, с. 40] з філіалами у Житомирі, Новограді-Волинському, Славуті та інших місцевостях на підтримку і проведення революційних дій у Польщі [4, с. 38]. Окрім того, при РКП(б) і ЦК КП(б)У діяли Галбюро, а також існували партійні центри з роботи із комуністами-галичанами у Росії і в Україні [13, с. 65–66].

Архівні матеріали свідчать про те, що ці структури скеровували до Кракова товариша Рейзеса, який отримав на видатки 500 тис. крб. Інший посланець – Рудінев – мав працювати на Тернопільщині. Михайло Левицький, Михайло Боднар, Теодор Знак, Михайло Король, Павло Шермак, Дідушек, Волан, Жебровський та інші – в Західну Україну. Кожен з них мав окреме завдання для підготовки повстання в тилу польської армії. Окрім того, з цих джерел, стає відомо, що деякий час більшовики, позбавлені допомоги з Росії, отримують її з Відня і Берліну [8, арк. 10].

Записка М. Лозинського, відомого політичного діяча, науковця, публіциста і перекладача, професора Українського Вільного Університету, [24, с. 70–72] про організацію роботи в Західній Україні засвідчує необхідність виділення 1000 доларів США місячно для Української народної трудової партії (УНТП). Він обґрунтовував необхідність створення центру в Празі і фінансування через нього рухів і течій, орієнтованих на Радянську Україну з фондом 3–5 тис. доларів США на місяць. Висловлювалась пропозиція організації різноманітних комітетів для роботи з масами. Наприклад, комітет допомоги Науковому товариству імені Т. Шевченка, комітет допомоги рідній школі тощо [23, с. 59].

Інший лист радника, повноважного представництва СРСР у Варшаві М. Лебедиця конкретизував плани надання допомоги Західній Україні. Пропонувалося затвердити кошторис розміром 121930 доларів США щороку для зміцнення “Сельробу”, журналу “Культура” та інші видатки.

І. Макух вважає, що перехід УСДП на прокомуністичні позиції був поступовим. Йому передували зв'язок деяких львівських провідників-адвокатів з емісаром Х. Раковського, який для різних цілей, без розписки, передав значні суми коштів [18, с. 282].

Поряд з цим, радянський уряд на міжнародному рівні завжди висловлював турботу про українське населення, що опинилося у складі Польщі. Особливо гострою була реакція на рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання за Польщею права на Східну Галичину: від імені народу України радянський уряд виступив з протестом проти анексії, без його попередньої згоди і без опитування населення [4, с. 42].

Втручання сусідньої радянської держави у внутрішні справи Польщі, активне просування комуністичної ідеології, чітко визначеної поляками як антидержавної, посилювало репресивну реакцію стосовно її провідників.

Отже, передумови і причини репресивної політики щодо ліворадикальних рухів лежать у площині складних геополітичних, соціально-економічних та суспільно-політичних чинників, що супроводжували державотворчий процес Польської республіки. Ліворадикальний рух сповіду-

вав комуністичну ідеологію, що апіорі виключала питання про необхідність чітко визначених кордонів та існування власне самої Польщі. Зважаючи на бажання якнайшвидшого відновлення власної державності, підтримане переважною більшістю польського суспільства і політичною елітою, комуністична ідеологія переводилася в ранг антидержавної.

Ліворадикальний рух проникав в усі сфери суспільно-політичного життя. Ліворадикали організовували збройні формування та вели активну боротьбу з поляками на території Західної України. Для поширення комуністичних ідей використовувались різноманітні політичні партії і громадські організації. На думку І. Васюти, комуністи у більшості своїй домагалися об'єднання України [3, с. 40].

Активну допомогу ліворадикальний рух Західної України отримував від Радянської держави, що виявлялася, між іншим, у фінансуванні та підготовці озброєних загонів. У результаті польсько-радянської війни вони отримали певний досвід державотворення.

Таким чином, поширення комуністичної ідеології та діяльність ліворадикального руху несли певну загрозу для територіального і державного устрою Польщі. Очевидно, це і визначило необхідність застосування органами державної влади репресивної політики щодо ліворадикального руху. Специфіка та форми здійснення репресивної політики становлять перспективу подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / Айненкель А. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках" Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – 245 с. 2. Алексієвєць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. / Алексієвєць Л. М. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 3. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / Васюта І. К. // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 22–42. 4. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / Васюта І.К. // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64. 5. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Галушко Є.М. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. – 262 с. 6. Гаркавенко І., Карпенко О. Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях / І. Гаркавенко, Ю. Карпенко // Український історичний журнал. – 1990. – №8. – С. 117–120. 7. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 5. – 6 арк. 8. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1. – 44 арк. 9. Там само. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 2. – 6 арк. 10. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Пер. з англ. П. Тарашук / Норман Дейвіс. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1080 с. 11. Демчишак Р. Національне питання в діяльності українських політичних партій Західної України соціалістичного спрямування: 1920–1930-ті роки / Р. Демчишак // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 110. Вип. 97. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 137–141. 12. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка / Дильонгова Г. – Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с. 13. Карпенко Ю. До питання про утворення КПЗУ / Ю.О. Карпенко // Український історичний журнал. – 1989. – №2. – С. 63–70. 14. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки) / Компанієць І. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1960. – 368 с. 15. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / Кучерепа М. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках" Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – 245 с. 16. Ленін В. Повне зібрання творів: в 55-ти томах. – Т.44. Червень 1921 – березень 1922 р. / Пер.з рос. 5-те вид. / В.І. Ленін. – Київ: Політвидав України, 1974. – 702 с. 17. Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Українська революція. Розвідки і матеріали / Лозинський М. – Відень, 1922. – 228 с. 18. Макух І. На народній службі. Спогади / Макух І. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с. 19. Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису. З історії Комуністичної партії

Західної України / Панчук М. І. – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с. 20. Панчук М. Знаменна подія в історії українського народу / М.І. Панчук // Український історичний журнал. – 1989. – №10. С. 37–44. 21. Рудич Ф. Історія КПЗУ: нове бачення проблем наукових досліджень / Рудич Ф.М. // Український історичний журнал – 1989. – №6. – С. 35–43. 22. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939) / Смолей В. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с. 23. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920–ті рр.) / Соляр І. Я. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 55–67. 24. Сухий О. Михайло Лозинський: Сторінки політичної біографії / Олексій Сухий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 70–75. 25. Швидак О. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.) / Швидак О.М. – К.: Видавництво університету, 1972. – 226 с. 26. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / Dąbkowski Tadeusz. – Warszawa: Instytut Studiów Socjalistycznych PAN, 1985. – 326 s. 27. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r.: aspekty polityczne i wojskowe / Michał Klimecki. – Warszawa: WIH, 1997. – 279 s. 28. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / Pajewski J. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 29. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / Zieliński H. – Wrocław: Ossolineum, 1983. – 427 s.

Владимир Мисько

**ПРИЧИНЫ И ПРЕДПОСЫЛКИ РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬЩИ К
ЛЕВОРАДИКАЛЬНОМУ ДВИЖЕНИЮ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ
УКРАИНЫ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье исследованы основные причины и предпосылки, которые привели к применению Польшей репрессивной политики относительно леворадикального движения на территории Западной Украины в межвоенный период. Проанализированы геополитические, социально-экономические и общественно-политические процессы, сопровождавшие становление Польской республики и их влияние на определение политики репрессий, направленной против леворадикального движения.

Ключевые слова: репрессивная политика, Польша, межвоенный период, леворадикальное движение, Западная Украина.

Volodymyr Misko

**CAUSES SENTENCING POLICY AND ASSUMPTIONS POLAND ON MOVEMENTS
LEFT-RADYKAL IN WESTERN UKRAINE BETWEEN THE WARS**

The article explores the fundamental causes and conditions that led to the application Poland repressive policies livoradykalnoho movement in Western Ukraine in the interwar period. The geopolitical, socio-economic and socio-political processes that accompanied the formation of the Polish Republic and their impact on determining policy of repression directed against livoradykalnoho movement.

Key words: sentencing policy, Poland, interwar period, livoradykal movement, Western Ukraine.

УДК 94 (477)

Ольга Дулгерова

ЗАХОДИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ З ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ТВАРИННИЦТВА У ПЕРІОД НЕПУ

Автор аналізує діяльність сільськогосподарської кооперації як злагодженої системи, що мала сприяти селянству якомога ефективніше розвивати господарсько-економічну діяльність. У статті розглядаються заходи з підвищення продуктивності селянського господарства та подолання переважно споживчого характеру тваринництва.

Ключові слова: сільське господарство, кооперація, продуктивність, селянство, НЕП.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що в умовах нової економічної політики, пов'язаної з відміною продрозкладки, введенням єдиного сільськогосподарського податку, спочатку в натуральному, а потім, після завершення у 1924 р. грошової реформи і в грошовому вигляді та встановленням вільної торгівлі, сільськогосподарська кооперація мала виконувати важливу роль у підвищенні продуктивності, а отже, й прибутковості індивідуальних селянських господарств. Повна самостійність у всіх сферах торгівельної, фінансової, господарської та організаційної діяльності дозволила сільськогосподарській кооперації самостійно вести заготівлю продуктів й сировини, мати підсобні підприємства з її переробки, закуповувати продукти у споживачів й реалізовувати їх, оперувати власними грошовими ресурсами, розробляти незалежні виробничі та фінансові плани. Таким чином, нова економічна політика докорінно змінила характер і напрям роботи сільськогосподарської кооперації. З апарату розподілення, у який вона була насильницьки перетворена в роки "воєнного комунізму", сільськогосподарська кооперація повинна була трансформуватися у чітко злагоджену систему, що мала своїм основним завданням сприяти селянству якомога ефективніше розвивати господарсько-економічну діяльність.

Новизна наукової публікації ґрунтується на тому, що автором по-новому переосмислено заходи сільськогосподарської кооперації з підвищення продуктивності тваринництва в умовах НЕПу.

Мета статті – дослідити заходи сільськогосподарської кооперації з підвищення продуктивності тваринництва в умовах нової економічної політики.

Завдання дослідження базуються на тому, щоб: проаналізувати суспільно-політичну ситуацію, пов'язану з переходом до НЕПу; охарактеризувати сільськогосподарську кооперацію 20-х рр. ХХ ст., виходом з її реального становища; оцінити внесок заходів сільськогосподарської кооперації у підвищення продуктивності тваринництва.

Значна частина праць, присвячених досліджуваній проблемі, написана у радянський період, виходячи з сучасних тенденцій, втратила свою актуальність і новизну. Тим не менше, деякі праці дослідників радянського періоду заслуговують на увагу сучасних дослідників. Це, зокрема, робота І. Бабюка [1].

Сучасні дослідники запропонованої проблеми, представлені в основному працями А. Морозова [2] і В. Морочко [3]. У них в загальних рисах охарактеризовано товарно-грошові відносини кредитної кооперації в добу НЕП і історико-теоретичні аспекти української кооперації.

Значний аналіз праць з досліджуваної авторкою проблематики свідчить про те, що запропонована нами тематика не знайшла належного й цілісного висвітлення у науковій літературі. Це у свою чергу й зумовлює неабиякий науковий інтерес до запропонованої теми дослідження.

Підвалини організаційно-економічної самодіяльності української сільськогосподарської кооперації заклав декрет ЦВК і Раднаркому РСФСР "Про сільськогосподарську кооперацію" від

16 серпня 1921 р., який 18 жовтня 1921 р. було продубльовано Всеукраїнським ЦВК і РНК УСРР [3, с. 99].

У березні 1922 р. на установчому з'їзді сільськогосподарської кооперації УСРР було затверджено статут, який регламентував діяльність Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації – "Сільського господаря" [3, с. 101].

Наступним важливим кроком організаційно-господарської та фінансово-економічної розбудови мережі кооперативних організацій українського селянства стало створення республіканських центрів спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації.

Так, 13 серпня 1924 р. було юридично оформлено Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продукції птахівництва – "Кооптах". На першому етапі своєї діяльності воно отримало для облаштування: господарські споруди, устаткування, кошти від "Сільського господаря" та "Вукоопспілки". Проте вже невдовзі, швидко розвинувши обсяги своєї господарсько-економічної роботи, Всеукраїнське кооперативне товариство почало спиратися виключно на можливості власної системи [3, с. 110].

Ще один центр спеціалізованої сільськогосподарської кооперації розпочав роботу в жовтні 1924 року. Це була Всеукраїнська спілка скотарської й молочної кооперації "Добробут". У її статуті вказувалося, зокрема на тому, що спілка ставила перед собою завдання поліпшення й розвитку м'ясо-молочного тваринництва шляхом організації племінної справи, забезпечення членів спілки всім необхідним для успішного ведення господарства. Членами "Добробуту" могли бути, насамперед, союзи сільськогосподарських кооперативних товариств, як спеціалізовані, так універсальні й змішані, що працювали у сфері молочної та м'ясної тваринництва. З метою масового залучення селянства до участі в діяльності "Добробуту" статут дозволяв і безпосереднє членство в ньому великих спеціалізованих сільськогосподарських товариств, що налічували більше 250 членів [2, с. 171–172].

Вже в кінці 1925 р. – початку 1926 рр. "Добробут" значно розвинувся й став справжнім центром об'єднання усіх господарств, що займалися будь-яким видом тваринництва. Зміцнивши власну кооперативну мережу різноманітних закладів селекційно-племінного, переробного, збуто-постачальницького напрямку, він посів провідне місце в сфері виробництва й збуту продукції селянського тваринництва.

У кінці 1926 р. в Україні функціонувало вже 6 центрів – спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації. Крім "Добробуту" та "Кооптаху", працювала "Плодоспілка", що розгорнула широку й плідну роботу в сфері нарощення обсягів виробництва й якісної переробки продукції городництва, садівництва, виноробства. Розширенню можливостей селян у виробленні цукросировини активно сприяла спеціальна система буряківничої кооперації "Бурякоспілка". Шляхом створення спеціальних кооперативних об'єднань селян, зацікавлених у розширенні переробної бази цукросировини, було вибудовано спеціальну систему сільськогосподарської кооперації, що займалась спочатку відбудовою, а згодом і будівництвом нових цукрових заводів – "Укрсілицукор". Надзвичайно актуальною, зважаючи на зникнення великих поміщицьких господарств, що у дореволюційний час займалися продукуванням насіннєвого матеріалу, стала робота спеціальної насіннєвої кооперації – "Насіннесоюз".

Значне розширення сітки кооперативних підприємств із переробки й збуту сільськогосподарської продукції було неможливе без розширення об'ємів заготівельних операцій, що, у свою чергу, потребувало вагомого зростання продуктивності селянських господарств. Саме це і стало одним із важливих напрямків роботи всіх систем спеціалізованої сільськогосподарської кооперації.

Так, ціни на племінну худобу для більшості індивідуальних селянських господарств були занадто високими. Наприклад, породистий бугай коштував від 120 до 250 карбованців (далі – крб.) [4, арк. 49]. Сільськогосподарська кооперація ж мала створити спрощені умови утримання племінної худоби. Під час роботи у цій галузі з особливими труднощами зіткнулася спілка "Добробут". Слід зазначити, що в довоєнний період м'ясо-молочне стадо в Україні було малопродуктивним. У роки ж воєнних дій 1914–1920 рр. зовсім деградувало. Про низький рівень продуктивності молочної тваринництва може свідчити хоча б той факт, що навколо міста Малина, одній з найбільш придатних для його ведення місцевостей в Україні, середній надій становив лише 90–100 пудів молока щорічно [5, с. 37]. У середньому ж в Україні на початку НЕПу більшість селянських корів були ще менш продуктивними, даючи лише на 50 пудів молока щорічно [2, с. 177].

Для того, щоб мати певне уявлення про рівень продуктивності, а отже, і прибутковості українського скотарства, достатньо порівняти його з продуктивністю худоби в США та Європі. Так, у цей же період середній удій молока з корови у Голландії становив 210 пудів щорічно, у Данії – 178, у Німеччині – 120 і у США – 102 [6, с. 8].

Крім безпосереднього підвищення продуктивності селянського господарства, важливим завданням у цьому напрямку було також подолання переважно споживчого характеру тваринництва.

У результаті технічної відсталості селянських господарств, відсутності належних умов для переробки як масляної, так і молочної продукції тваринництво мало у них переважно натуральний характер. Молоко та м'ясо використовувалося, зазвичай, лише для власного споживання, а не для продажу [7, с. 7]. Внаслідок цього, в багатьох господарствах утримання корови було навіть збитковим. Зокрема, траплялися випадки, коли селяни тримали худобу здебільшого для заготівлі гною, а не заради отримання молока [8, с. 14].

Важливою проблемою, що вимагала негайного вирішення, було значне погіршення якості худоби, кількість якої в Україні за роки війни та "воєнного комунізму" майже не зменшилася. У зв'язку зі збільшенням населення, роздрібненням селянських господарств перед селянством у цілому, й перед сільськогосподарською кооперацією зокрема, гостро постало питання інтенсифікації м'ясо-молочної галузі. Надаючи допомогу селянству в розвитку тваринництва шляхом організації збуту й технічної переробки та заготівлі м'ясо-молочних продуктів, сільськогосподарська кооперація вживала й зоотехнічні заходи, що полягали в збереженні та збільшенні поголів'я худоби, підвищенні її якості й продуктивності, поліпшенні умов утримання й догляду.

На низьку продуктивність селянської худоби безпосередньо впливали умови її утримання в господарствах. У більшості випадків ці умови були зовсім незадовільними з точки зору раціонального скотарства. Так, худоба утримувалась у надто холодних, а нерідко й вологих темних хлівах, що було просто протипоказано для дійних корів. Лише внаслідок цього удій зменшувався на 20–25 %. Негативним було й те, що худобу напували холодною водою. Це зменшувало удій ще на 10–15 % [7, с. 13].

Нова економічна політика сприяла відновленню ринкового характеру продуктивного тваринництва. Органи статистики відзначали, що, починаючи з 1923 р., селянське тваринництво поступово почало втрачати свій майже повністю натуральний характер [1, с. 57]. Із початку 1924 р. покращується й кон'юнктура ринку на м'ясо-молочні продукти [1, с. 59]. Вже у 1925 р., як свідчать дані бюджетних обстежень селянських господарств УСРР, грошові прибутки від тваринництва становили 20–55 % від загального прибутку господарств [1, с. 56].

Таким чином, існувала не лише необхідність, але й нагальна потреба селянських господарств в організації їм допомоги зі збільшення продуктивності й товарності продуктів тваринництва. У корені проблеми слабкої продуктивності селянського м'ясо-молочного стада був його занедбаний племінний склад. Тому сільськогосподарська кооперація багато уваги приділяла племінній справі.

У цю сферу "Добробутом" вкладалися великі суми грошових коштів. Слід відзначити, що фінансування постійно збільшувалося. Так, якщо у 1924–1925 рр. сума витрат на племінну справу становила 60 тис. крб., то у 1926–1927 рр. досягла 403 тис. крб. [2, с. 177].

Потрібно зауважити, що питання підвищення продуктивності селянського тваринництва була проблемою складною й багатогранною. Адже, щоб підняти удої виснаженої корови, її необхідно було інтенсивно відгодовувати не менше року. Для того, щоб підняти удої у два–три рази, необхідно було раціонально утримувати корову 2 чи навіть 3 роки [9, с. 70]. На перешкоді інтенсифікації селянського м'ясо-молочного тваринництва стояла традиційна незабезпеченість селянських господарств якісними концентрованими кормами. "Добробут" розгорнув у цьому напрямку активну роботу. Загальна потреба продуктивної худоби селянських господарств системи м'ясо-молочної кооперації становила 1,5 млн пудів макухи та 3 млн пудів висівок. Використовуючи свої фінансові й організаційні можливості, "Добробут" зумів забезпечити постачання 25 % цього об'єму [10, арк. 75].

Велике значення мало розгортання системою "Добробут" активної селекційно-племінної роботи: породисті корови були значно продуктивніші, ніж звичайні селянські. Так, якщо в середньому в УСРР звичайна селянська корова давала щорічно приблизно 1,4 тис. кг молока, то племінні корови червоно-німецької породи – 3,4 тис. кг [7, с. 4–5].

Породистих корів селянам було значно вигідніше й, головне, надійніше придбати у кооперативних племрозплідниках, ніж на ринку. Так, доглянуті й вигодовані у спеціальних умовах на

селекційних станціях чи племрозплідниках корови м'ясо-молочної породи важили залежно від породи на 100–160 кг більше, ніж базарні породисті корови [7, с. 6].

Робота спеціальної сільськогосподарської кооперації зі збільшення поголів'я та забезпечення селянських господарств маточним племінним матеріалом здійснювалася у двох напрямках. З одного боку, здійснювалася концентрація більш типового маточного складу худоби в господарствах-розплідниках кооперації, а з іншого – виявлялися однорідні типові стада в колективах й фахових товариствах [1, с. 61]. Багато уваги приділялося утриманню й поширенню продуктивних порід корів. Так, за кошти Лебединського та Роменського сільськогосподарських кооперативних союзів було організовано два племінні розплідники симентальської та один розплідник шведської породи на 40 голів маточного складу кожен. Упродовж 1925–1926 рр. безпосередньо “Сільським господарем” скомплектовано чотири племінні розплідники корів німецької породи з маточним складом на 200 голів та один розплідник сіро-української породи на 100 голів [1, с. 61].

Окрім того, у середині 20-х рр. ХХ ст. майже кожне сільськогосподарське кооперативне товариство, незалежно від основного напрямку своєї роботи мало племінні плідники. Необхідно зазначити, що серед неспеціалізованих сільськогосподарських товариств “Добробут” розподіляв відносно малу кількість племінних бугаїв. Так, за 1925 р. поза межами мережі спеціалізованих м'ясо-молочних товарів було розподілено лише 174 голови. Головна причина цього полягала в обмежених економічних можливостях “Добробуту”, зокрема, у відсутності достатніх коштів для більш широкого налагодження цієї справи [11, с. 97].

Не менш важливе значення для підвищення продуктивності тваринництва в індивідуальних селянських господарствах мала організація кооперацією системи спеціалізованої сільськогосподарської мережі кооперативних покривних пунктів. На початковому етапі діяльності сільськогосподарської кооперації ця робота викликала суттєві труднощі. Передусім, на заваді стала нестача коштів, особливо відчувалась потреба в довготермінових кредитах, оскільки вартість племінного плідника нерідко перевищувала обмежені фінансові можливості щойно створених кооперативних товариств [11, с. 97]. Важливим завданням також було забезпечення покривних пунктів кваліфікованими кадрами, без наявності яких неможливо було організувати належну роботу.

Однак, уже в 1924 р. було налагоджено роботу понад 700 покривних пунктів. Половина з них належала універсальним сільськогосподарським кооперативним товариствам, біля 200 – спеціальним сільськогосподарським товариствам і приблизно 150 – спеціальним кооперативним покривним пунктам [12, с. 228].

Розширюючи масштаби племінної роботи, “Добробут” звернув увагу на удосконалення її методів. Із 1925 р. він почав широко застосовуватися так званий “комплексно-гніздовий метод”. Суть його полягала в тому, що в певних районах проводилась ціла низка заходів одного напрямку господарювання – переробка й збут сировини, племінна справа, довіз племінної худоби, її відбір і постачання, контрольно-асистентська робота, організація показової раціональної годівлі, вирощування молодняка й належне облаштування тваринницьких приміщень [13, арк. 14]. У цю сферу “Добробут” вкладав значні кошти. Слід зауважити, що їх обсяг постійно збільшувався. Так, якщо у 1924–1925 рр. сума витрат на організацію комплексно-гніздового методу становила 60 тис. крб., то у 1926–1927 рр. досягла вже 403 тис. крб. [2, с. 177].

Отже, у період НЕПу сільськогосподарська кооперація втілювала у життя широку й різноманітну програму заходів з підвищення продуктивності тваринницької галузі. Передусім, зусилля кооперативних товариств спрямовувалися на підвищення культури молочно-м'ясного скотарства, свинарства, птахівництва в селянських господарствах. Її зміст, розвиток, організація були скеровані насамперед на те, щоб допомогти українському селянинові отримати якомога більшу економічну віддачу не лише шляхом її інтенсифікації, але й належною організацією, активного й широкого впровадження у сільське господарство найпередовіших на той час досягнень науки у практику сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 136 с.
2. Морозов А. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу НЕПу / Морозов А.Г.. – Черкаси, 1993. – 274 с.
3. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / Марочко В. І. – К., 1995. – 224 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27. –

Оп. 9. – Спр. 413. – 238 арк. 5. Сільський господар. – 1924. – Ч. 10. – С. 37. 6. Сільський господар. – 1924. – Ч. 12. – С. 18. 7. Первов А. За колективне скотарство / А. Первов. – Харків, 1930. – 16 с. 8. Селянське життя – 17 серпня 1924. – С. 14. 9. Коопероване село. – 1927. – № 21–22. 10. ЦДАВОВУ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 102. – 298 арк. 11. Сільський господар. – 1925. – Ч. 19. 12. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. 13. ЦДАВОВУ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 205. – 64 арк.

Ольга Дулгерова

МЕРОПРИЯТТЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ С ПОВЫШЕНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ЖИВОТНОВОДСТВА В ПЕРИОД НЭПА

Автор анализирует деятельность сельскохозяйственной кооперации как сложной системы. Которая имела своим основным заданием помочь селянству эффективнее развивать хозяйственно-экономическую деятельность. В статье рассматриваются действия по повышению продуктивности сельского животноводства и преодоления потребительского характера животноводства в сельских хозяйствах.

Ключевые слова: сельское хозяйство, кооперация, производительность, крестьянство, НЭП.

Olga Dulherova

EVENT AGRICULTURAL COOPERATION TO IMPROVE PRODUCTIVITY IN LIVESTOCK PERIOD NEP

The author analyses the activities of agricultural cooperation as a system. The main task of it was to help peasantry to develop their agricultural and economic activity. The main activities for rising productivity of stock-breeding and overcoming the consumer's character of stock-breeding are described in the article.

Key words: agriculture, cooperation, productivity, farmers, NEP.

УДК 330.101:336.1(477)

Костянтин Нікітенко

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ В УСРР: ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА ДИСКУСІЯ В УМОВАХ ПРОГОЛОШЕНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано політико-економічну дискусію щодо місця і ролі фінансово-банківської системи в умовах сталінізації суспільства, формування командно-адміністративної директивної економіки наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

Ключові слова: Державний банк, банківська система, фінансово-кредитна політика, індустріалізація, УСРР.

Сучасні дослідники, не без підстав, називають банківські інституції кровоносною системою економіки, її основою. Разом із тим, в новітніх умовах глобалізації світового простору, економічна криза, що поставила перед суспільством цілу низку викликів нової доби, максимально загострила і взаємовідносини із банківським сектором.

Непродумана фінансово-кредитна політика банківських установ призвела не тільки до ліквідації значної кількості проблемних банків, але й сприяла загальному загостренню і поглибленню кризових явищ. У пошуках виходу, побудови оптимального економічно вираженого функціонування і саморегуляції ринкових механізмів, на тлі ключових моментів проблематики – фінансово-банківської системи, як стрижня будь-якої економічної моделі, фінансові аналітики пропонували і пропонують безліч планів порятунку, в той час, як багато в чому унікальний досвід періоду кінця 1920-х – початку 1930-х років фактично залишається напівазабутим.

Особливістю зазначеного періоду була чергова докорінна трансформація економічних пріоритетів СРСР, нова зміна соціально-економічної парадигми, а одна з найгостріших суперечок спалахнула навколо майбутнього фінансово-банківської системи. Вже існує значна кількість ґрунтовних праць, присвячених цьому періоду, авторами яких стали знані науковці, представники як історичної, так і економічної науки: С.Кульчицький, Ю.Волосник, О.Піріг, Е.Лортикян, В.Маневич та ін. [1]. Втім, предмет дослідження визначається тим, що проблематика місця і ролі фінансово-банківської системи в країні означеного періоду, її трансформація та переродження, а також гостра наукова полеміка, що виникла навколо означеного кола питань, розглядалися лише в загальному масштабі або в іншому контексті, що й обумовило необхідність більш детального вивчення.

Мета статті – аналіз місця і ролі фінансово-банківської системи в УСРР в умовах проголошеної індустріалізації.

Характерною особливістю історіографії проблеми 1920-х рр. стало широке висвітлення функціонування відбудованої фінансово-банківської системи в періодичних виданнях. Журнали та газети друкували численні статті, присвячені фінансовим інституціям, а також окремим аспектам їх діяльності в Україні [2]. Дослідники аналізували кон'юнктуру ринку, господарський та фінансовий стан, баланси кредитних установ в Україні. Детально й науково-об'єктивно досліджували питання функціонування не тільки великих державних банків [3], але й приватних фінансово-кредитних установ, що відновили свою діяльність в умовах багатокладності – товариств взаємного кредиту [4].

Отже, перша половина 1920-х років стала періодом сміливого обміну думками, пошуку альтернативних варіантів, полеміки, у деяких питаннях, гострої, але, загалом, практично кожен фахівець мав право на висловлення своєї думки.

Переломним став 1925 рік – рік проголошення політики індустріалізації. Хоча XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. і підтримав курс на зміни, але таке ключове питання – як фінансування проєктів індустріалізації висвітлене не було, основну увагу захопила внутрішньопартійна боротьба за владу з так званою “новою опозицією”. Зрозуміло, що не можна сприймати як серйозну програму промови на кшталт виступу Г. Зинов'єва на заводі “Авіаприлад”, який “у двох словах” змалював картину індустріалізації: “На півмільярда скоротити витрати за рахунок бюрократизму. Взяти за ребра куркуля, непмана – отримаємо ще півмільярда. Один мільярд виграємо і поділимо між промисловістю і заробітною платнею”. Хоча така “конкретика” і сподобалася багатьом партійно-державним діячам, які завзято почали цитувати-повторювати зазначену “програму” [5, с. 46].

Однак, фахівцям було зрозуміло, що значні зміни у державній політиці вимагатимуть значних фінансових інвестицій і, відповідно, суттєві трансформації очікуватимуть і банківську систему.

Так, на XIV з'їзді ВКП(б), звинувачуючи Г.Сокольнікова у правому опортунізмі, Й.Сталін фактично проголосив початок нової ери, чітко сформулював принцип існування радянського суспільства: “...він (Сокольников – К. Н..) не розуміє діалектики розвитку в обставинах диктатури пролетаріату, в обставинах переходового періоду, коли методи й зброю буржуазії використовують соціалістичні елементи, щоб перемогти та зліквідувати елементи капіталістичні. Річ зовсім не у тому, що торгівля та грошова система є метода “капіталістичної економіки”. Річ у тому, що соціалістичні елементи нашого господарства, борючись з елементами капіталістичними, опановують ці методи та зброю буржуазії, щоб подолати капіталістичні елементи, що вони їх успішно використовують їх проти капіталізму... Річ у тому, отже, що завдяки діалектиці нашого розвитку, функції та призначення цих інструментів буржуазії змінюються принципово, ґрунтовно, змінюються на користь соціалізму та на шкоду капіталізму” [6, с. 14].

Зрозуміло, що хоча Й.Сталін і говорив у своїй промові тільки щодо торгівлі і грошової системи, насправді мова йшла про докорінну переробку всієї парадигми будівництва нового суспільства із “зміненими принципово” поняттями та принципами. “Радянський банк”, “радянські

гроші", "радянська законність" тощо – ключовим стало слово "радянський", що дозволяло у принципі змінювати сенс і зміст поняття – іноді на прямо протилежне.

Відповідно, з другої половини 1920-х років зазнала принципових змін уся радянська банківська система, набувши низку характерних особливостей, неможливих в умовах нормально-функціонування ринкової моделі економіки: загальний колоніальний стан фінансово-банківської системи України, її повне підпорядкування рішенням Москви; тотальне одержавлення; домінування Держбанку; знищення конкуренції і комерційної таємниці (приміром, таємниці банківських вкладів); окрім того, активне використання примусу, адміністративного тиску тощо.

Ці загрозливі процеси не могли не викликати занепокоєння фахівців і не спричинити гострої полеміки. Так, керівник валютного управління Наркомфіну Л.Юровський вже наприкінці 1924 р. наголошував на тому, що, у принципі, очевидних речах, що банки за своєю природою є комерційними установами і заганяти їх у вузькі рамки державного регулювання означало б "абсолютно спотворити їх роботу" [7, с. 3]. Його ж опоненти відстоювали іншу точку зору. Приміром, П.Кутлер наголошував, що радянський банк не тільки не повинен, а навіть не має права користуватися у своїх діях лише ринковими законами [8]. Як наслідок, знаний фахівець Л.Яснопольський визнавав, що радянські банки перетворилися на "установи особливої природи, не схожі на звичайний тип комерційного банку" [9, с. 14].

Особливо напруженою була дискусія щодо підпорядкування банківської системи загальному плану, що дозволяло встановити практично необмежений контроль над фінансово-кредитною системою. Реалізація цих планів неминуче викликала диспропорції у розвитку економіки, про що й попереджав Л.Юровський, наголошуючи, на тому, що плани форсованої індустріалізації у такому вигляді, які він називав "маревом", призведуть виключно до кредитно-грошової інфляції [10, с. 43].

Цю тезу підтримували й відповідальні працівники Держплану України А.Шмідт, член Президії і Я.Діманштейн, промислова секція Держплану, які наполягали на урахуванні ринкових законів у плануванні товарно-грошових відносин у країні. Наголошували, що підпорядкування фінансової системи плану є виключно адміністративне "вольове" рішення, а не таке, яке б відповідало об'єктивним законам суспільного розвитку. "Ми маємо найкрупніші фактори сучасної економіки, а саме: податковий прес..., перерозподіл народного доходу за допомогою бюджету, регулювання торгівлі, будівництва та ін. Тільки після вивчення їх природного розвитку і впливу на розвиток народного господарства може бути поставлене питання щодо наших вольових прагнень і необхідних заходів" [11, с. 142].

Опоненти ж, не дуже обтяжуючи себе науковими доказами та викладами, рішуче переходили на особистості. Так, голова комісії перспективного планування В.Введенський звинуватив противників планового регулювання економічних процесів у прагненні реставрувати капіталізм [12, с. 3]. Після такого звинувачення залишався вже один крок до інкримінування "шкідництва" та "контрреволюції".

Слід наголосити на тому, що характерною ознакою періоду стало те, що до цілком економічних дискусій активно почали долучатися каральні органи й партійні організації. Вже на початку 1926 р. був знятий з посади нарком фінансів Г.Сокольников. Разом із ним було репресовано низку провідних співробітників Наркомфіну, в тому числі: заступник начальника валютного управління Л.Шанін, керівник особливої частини валютного управління Л.Волін (був розстріляний вже у травні 1926 р.) та інші. Як наслідок, відбулася низка принципових трансформацій у валютній сфері – повністю припинені валютні інтервенції на внутрішньому ринку, заарештовано багато маклерів, та і сам валютний ринок фактично загнали у підпілля.

Із кожним днем активніше діяв маховик репресій. Заарештовувалися вже не окремі поста-ті, а великі, але, зазвичай, цілком вигадані "підпільні організації". Так, у Харкові в лютому 1927 р. було заарештовано членів так званої "Української мужицької партії". У справі заарештували декілька десятків осіб. Причому, майже усі затримані були інтелігентами, а не "мужики", серед них і багато фахівців-економістів: член секції Держплану, професор Ф.Матвієнко-Гарний, референт Наркомфіну Ю.Ясницький, бухгалтер Українбанку І.Манченко, інспектор того ж банку Ф.Друзь та інші. Така невідповідність назви і складу організації логічно впливала зі звинувачень затриманих, які, за матеріалами справи, боротьбу із радянською владою за відновлення суверенної Української держави бачили шляхом вирішення низки економічних завдань [13].

Чекісти "розкрили" і знищили цілу низку "контрреволюційних", "шпигунських" організацій, сфальсифікували справи: "Спілки визволення України", "Промпартії", "Трудової селянської

партії", "Союзного бюро" РСДРП(м) тощо. По кожній із виявлених "організацій" репресоване численне підпілля. Страшний удар був нанесених інтелігенції, економічній науці. Репресовано вчених-фахівців світового рівня, ліквідовано цілі наукові школи. Критикувати офіційну економічну політику партії відтепер стало нікому. Так, наприкінці 1928 р. професор Л.Юровський був знятий з посади начальника валютного управління, а вже у липні 1930 р. заарештований за вигаданою справою "Трудової селянської партії". По цій же справі серед багатьох інших були також заарештовані й такі видатні науковці, як О.Чаянов і М.Кондратьєв. У 1936 р. заарештований за сфабрикованою справою "Паралельного антирадянського троцькістського центру" і перший нарком фінансів СРСР Г.Сокольников.

Репресовані сотні фахівців-вчених: Єфремов, Слабченко, Гермайзе, Рамзін, Калінніков, Чарковський, Громан, Рубін, Суханов, Гінзбург та багато-багато інших. З початку 1930-х років в офіційній пресі слова "надклясова", "загальнолюдська", "об'єктивна наука" згадувалися у переносному значенні. Характерним прикладом може бути публікація у провідному економічному журналі "Господарстві України" [14, с. 145]. Отже, наука теж змінюється принципово, ґрунтовно, як і передбачав Й. Сталін на XIV з'їзді.

Зазначені тенденції дали підстави деяким економістам, а також і працівникам партійно-господарчого активу – робітникам фінансових установ сприйняти висловлювання Й.Сталіна щодо трансформацій і "переродження" надзвичайно буквально і прямолінійно. Вони взагалі почали висувати радикальні теорії щодо "відмирання" банків, грошових знаків, повернення або в часи "воєнного комунізму", або одразу до прямо утопічної моделі (у класичному творі Т.Мора економіка мала безгрошовий характер).

Так, у 1930 р. оновлене керівництво Держплану України висувало пропозиції "замінити ринкові форми господарських зв'язків прямим плановим товарообміном і плановим розподілом", наголошуючи на тому, що ринкові форми господарських зв'язків "глибоко деградуєть". Навіть були зроблені спроби зачинити базари, заборонити селянам продавати продукти на ринках тощо [15, с. 234].

Представники економічної науки теж не відставали у прагненні надати утопічному мареву "науковості". Приміром, Й.Трахтенберг у своїй праці "Сучасний кредит і його організація" був категоричним: "при соціалізмі місця банкам немає" та пророкував неминучу і повну "атрофію, відмирання" банківської системи [16, с. 280]. Загалом же автор відстоював точку зору повного підпорядкування банківської системи "завданням соціалістичного будівництва" на сучасному "перехідному" етапі [16, с. 291]. Важко сказати, що з цих висловлювань було щирим переконанням економіста, а що тільки даниною кон'юнктури моменту, але репресій він щасливо уникнув, натомість зробивши непогану кар'єру й отримавши цілий ряд державних нагород.

Взагалі наукова література на початку 1930-х рр. все частіше нагадувала пропагандистські листівки. Не цуралися науковці і сміливого навішування ярликів на своїх опонентів. Характерним прикладом може стати праця З.Атласа "Гроші та кредит (за капіталізму і в СРСР)" [17]. У ній автор зовсім не обтяжував себе добиранням слів щодо своїх наукових опонентів, нівелюючи економічну розвідку до рівня політичної "агітки". Так, автор сміливо звинувачував професора Л.Юровського не лише у фальсифікаціях, а вже й у відвертому "шкідництві". Також нищівній критиці було піддано "шкідників" та "опортуністів" Г. Сокольникова, М. Бухаріна тощо. Отже, псевдонаукова пропаганда, але витримана цілком у офіційному дусі. Як наслідок, були репресовані і знищені всі опоненти автора, а сам З.Атлас, переживши репресії (і, додамо, – виступивши прямим посібником вбивць), зробив швидку кар'єру, отримав звання і посади.

Численні економісти нової школи повторювали сталінське "змінюються принципово". Фактично, констатація цього факту щодо економічних об'єктів і процесів у країні стала важливою запорукою не тільки кар'єрного зростання, але й виживання авторів у нових умовах. Так, Я.Куперман, проаналізувавши трансформації радянських банківських інституцій, а реально спотворення і знищення самої сутності функціонування банківської системи, хоча і наголосив на тому, що у нових умовах термін "банк" вже ніяк не відповідає сутності радянських фінансових установ, але констатував, що всі ці зміни "зменшили роль банківської системи у народному господарстві, змінили її завдання і характерні риси, але не підірвали основ її діяльності". Від себе зазначимо, що у твердженні перша частина знаходиться у принциповому протиріччі із другою, але ж автор ще на початку своєї роботи підкреслив, що будь-яке дослідження банківської системи повинно зводитися до "протиставлення радянської кредитної установи типовому банку" [18, с. 33–49]. А отже в новому радянському банку все ставало "нетиповим" і логіка, вочевидь, теж.

Так само було поставлено крапку й у дискусії щодо відмирання грошей. П.Хайцер у статті "До питання щодо природи грошей і характері їх трансформації в СРСР" підкреслив: "розмови щодо сутінок грошей в СРСР теоретично невитримані, в політичному ж і тактичному сенсі вони безумовно шкідливі". В той же час, наголосивши, що безумовно "наші гроші за своїм соціальним змістом, за своєю роллю в господарських процесах країни (наші гроші як знаряддя планового господарства) нарешті, за характером дефетишизаційних процесів, які відбуваються в них, різко відрізняються від грошових систем капіталізму" [19, с. 48].

Як бачимо, та ж сама констатація сталінських "принципових, ґрунтовних змін", які залишили від самого економічного поняття лише назву, змінюючи сенс докорінним чином. Фактично економічна дискусія перетворилася на фізичне знищення опонентів. Сталінські репресії: зняття з посад, арешти та розстріли спочатку позбавляли фахівців можливості висловити свої думки, а потім і життя. У країні відтепер і на багато років уперед закріпилася одна-єдина вірна сталінська думка. Сперечатися із нею стало просто нікому.

Як наслідок, за 1931–1933 рр. у провідному економічному часописі "Господарство України" взагалі не було надруковано жодної статті, присвяченої питанням фінансово-банківської системи. Будь-яка наукова полеміка і науковий підхід був знищений. Та й як могло бути по-іншому, якщо, наприклад, 1932 рік розпочався зі скандалу. Журнал "Господарство України" зазнав масштабних репресій. Звинувачення звучали серйозно: "...ніби опрацьовуючи технічні і наукові теми, в ряді статтів протаскували троцькістську контрабанду, правоопортуністичні настановлення...", "виявили недозволену для комуністів політичну безвідповідальність і короткозорість, пустивши до друку явно контрреволюційні статті" і, одразу, як вирок: "антирадянська пропаганда" [20, с. 1].

Як наслідок, репресій зазнали голови і членів редколегії, і редакторів. Зняття з посад, виключення з партії, занесення у "чорні" списки. До речі, таке жорстке покарання "винні" отримали тільки за те, що один із статей автор дозволив собі назвати СРСР "аграрною" країною, а інший автор – наважився висловитися щодо шкідливості для здоров'я населення консервованих продуктів. Зрозуміло, що в таких умовах принципова гостра наукова критика офіційного курсу була повністю унеможливлена.

Таким чином, докорінна трансформація всієї соціально-економічної парадигми наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. не могла не торкнутися і фінансово-банківської системи країни, що, втративши свою ринкову природу, фактично перетворилася на гвинтик у новосформованому механізмі тоталітарного суспільства. Таке переродження, спотворення первинної сутності банківських інституцій не могло не викликати занепокоєння фахівців, економістів, що спричинило гостру полеміку між представниками об'єктивної науки та адептами сталінського генерального курсу. На жаль, ця дискусія була із заздалегідь визначеним результатом. Як наслідок, на багато років уперед характерними особливостями офіційної економічної науки стали упереджена позиція, партійний диктат, втрата авторського бачення проблеми, домінування класового підходу.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Кульчицький С.В. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Волосник Ю. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Волосник Ю.П. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 383 с.; Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / Пиріг О.А. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.; Лортикян Э. История Экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. / Лортикян Э.Л. – Харьков: КОНСУМ, 2004. – 360 с.; Маневич В. Экономические дискуссии 20-х годов / Маневич В.Е. – М.: Экономика, 1989. – 142 с. 2. Банково-кредитная сессия Укргосплана. (Резолюция по вопросу о кредитном деле на Украине) // Украинский экономист. – 1923. – 4 сентября. – С. 4; Кредитные учреждения и товарооборот // Украинский экономист. – 1925. – 20 июня. – С. 4; Фесенко С. Украинские банки и их ближайшие перспективы / Фесенко С. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 7–8. – С. 95–109; Фомин П. стоимости банковского кредита / Фомин П. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 9.

– С. 11–25; Яснопольский Л. Кредитные учреждения на Украине / Яснопольский Л. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1–2. – С. 10–19. 3. Всеукраїнський з'їзд керуючих філіями Держбанку. Оцінка роботи Держбанку на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 1 березня. – С. 4; Деятельность Всеукраинской конторы Госбанка // Экономическая жизнь. – 1922. – 6 августа. – С. 3; Меерович Г. Финансы, налоги и кредит. Дисконтная политика Госбанка / Меерович Г.И. // Украинский экономист. – 1923. – 1 августа. – С. 3; Мулярчук Г. К итогам деятельности Всеукраинской конторы Госбанка на 1 июля 1925 г. / Мулярчук Г. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 11–12. – С. 123–131; О кредитовании Госбанком отдельных отраслей народного хозяйства Украины // Украинский экономист. – 1923. – 30 июня. – С. 2. 4. Магазаник А., Розенталь Г. Украинские общества взаимного кредита / Магазаник А. Розенталь Г. // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 63–72. 5. Рыков А. Хозяйственное положение страны и задачи партии // На путях строительства социализма. – М., Л.: Госиздат. – 1927. – С. 46. 6. 14 съезд российской коммунистической партии (большевиков) / Бюллетень. – № 10. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – С. 14. 7. Юровский Л. Что такое кредитный план? / Юровский Л.Н. // Финансовая газета. – 1924. – 14 октября. – С. 3. 8. Кутлер П. Банки в системе планового хозяйства / Кутлер П. // Торгово-промышленная газета. – 1924. – 30 ноября. 9. Яснопольский Л. Кредитные учреждения на Украине / Яснопольский Л.Н. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1–2. – С. 14. 10. Юровский Л. Наше хозяйственное положение и ближайшие задачи экономической политики / Юровский Л. – М., 1926. – С. 43. 11. Дискуссия по перспективному плану на заседании Президиума Госплана 24 и 25 октября 1927 г. // Хозяйство Украины. – 1927. – № 11–12. – С. 142. 12. К итогам обсуждения перспективного плана развития народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1927. – № 11–12. – С. 5. 13. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. / Ченцов В.В. – Тернопіль: Збруч, 1999. – С. 119–120. 14. Бик О. Книга Г. Железнодорожного "Кондратьевщина в дії" / Бик О. // Господарство України. – 1931. – № 7–8. – С. 145. 15. Лортикян И. История экономики и экономической мысли Украины / Лортикян И.Л. – Харьков: Консум, 2004. – С. 234. 16. Трахтенберг И. Современный кредит и его организация / Трахтенберг И.А. – М.: Изд. Коммунистической академии, 1929. – С. 280, 291. 17. Атлас З. Гроші та кредит (за капіталізму і в СРСР) / Атлас З.В. – Харків: Партвидав "Пролетар", 1932. – 624 с. 18. Куперман Я. К характеристике советского банка / Куперман Я. // Господарство України. – 1929. – № 10. – С. 33–49. 19. Хайцер П. К вопросу о природе денег и характере их трансформации в СССР / Хайцер П.К. // Господарство України. – 1930. – № 3. – С. 48. 20. Постановка Партколегії УКК КП(б)У у справі редакції журналу "Господарство України" // Господарство України. – 1932. – № 1–2. – С. 1.

Костянтин Никитенко

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФИНАНСОВО-БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В УССР: ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДИСКУССИЯ В УСЛОВИЯХ ПРОВОЗГЛАШЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

В статье проанализирована политико-экономическая дискуссия о роли и значении финансово-банковской системы в условиях сталинизации общества, формирования командно-административной директивной экономики, в конце 1920-х – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: Государственный банк, банковская система, финансово-кредитная политика, индустриализация, УССР.

Kostiantyn Nikitenko

PLACE AND THE IMPORTANCE OF THE FINANCIAL-BANKING SYSTEM OF UKRAINIAN: THE POLITICAL-ECONOMIC DISCUSSION IN THE PROCLAIMED OF INDUSTRIALIZATION

The article gives a detailed analysis of the political-economic discussion about the place and the importance of financial-banking system in the conditions of the soviet society, the formation of command-administrative economy towards the end of 1920 ies beginning of 1930 ies.

Key words: the State Bank, banking system, financial-crediting politics, industrialization, USSR.

УДК 94 (477) "1941/1944"

Олексій Гончаренко

НІМЕЦЬКІ ПОЛІЦІЙНІ ОРГАНИ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА": ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТА СЛУЖБОВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ (1941–1944 РР.)

У статті досліджуються проблеми функціонування німецьких поліцейських органів у системі нацистського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату "Україна" у 1941–1944 рр.

Ключові слова: Райхскомісаріат "Україна", німецькі поліцейські органи, організаційна структура, службова компетенція, репресивно-каральні функції.

Однією із проблем історіографії нацистського окупаційного режиму, встановленого в межах Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ) усе ще залишається функціонування німецьких поліцейських органів. Відомі в сучасній літературі публікації, предметом яких визначається діяльність української допоміжної охоронної поліції та воєнізованих поліцейських формувань [1–4] усе ж не заповнюють існуючу лакуну історичного пізнання.

Відповідно до досліджуваної проблематики об'єктом цієї публікації є репресивно-каральні органи влади, що діяли на теренах РКУ.

Предметом – організаційна структура, компетенція та практична діяльність німецьких поліцейських формувань.

Указом А.Гітлера від 17 липня 1941 р. завдання забезпечення поліцейської охорони окупованих східних областей покладалися на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г.Гімлера. В Україні з'явилися пристосовані до місцевих умов поліцейські формування комбінованого типу. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції складали порівняно невеликий "елітний підрозділ" під назвою поліції безпеки та СД (з невідомих причин у радянській історіографії та пропаганді це формування отримало назву "гестапо"). Основним правоохоронним органам в РКУ виступала поліція порядку, що складалася з двох підрозділів – охоронної поліції та поліції порядку. До неї ж належали цивільна жандармерія РКУ та пожежна поліція.

Керівництво поліцією СД та поліцією порядку здійснював вищий СС і поліцейський фюрер, який мав двох заступників – поліції безпеки і СД та поліції порядку. У кожному з генеральних округів усією поліцією керував СС і поліцейський фюрер, який також мав двох заступників. На рівні гебітскомісаріатів була створена приблизно аналогічна організаційна структура поліцей-

ських органів, за виключенням підрозділів поліції безпеки і СД, що створювались лише в основних центрах генеральних округ [2, с. 262, 263].

На території РКУ до складу адміністрації генеральних округів та гебітскомісаріатів входили відділення поліції безпеки та СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г.Гіммлеру. Слід зазначити, що це відомство виконувало типові репресивно-каральні функції, а його керівник був чи не наближенішою особою до А.Гітлера, що й визначало його місце в державно-політичній структурі Третього Райху. Це не могло не відобразитись на ситуації з управління окупованими територіями України. До постійного конфлікту між А.Розенбергом та Е.Кохом додалася ще й міжвідомча боротьба між представниками цивільної адміністрації та відомства Г.Гіммлера.

Той, хто "не розумів" ситуації або поведився занадто самовпевнено міг поплатитися посадою. Для прикладу назвемо конфлікт між генеральним комісаром округу "Житомир" Клеммом та відомством Г.Гіммлера. Генеральний комісар, виконуючи свої службові завдання, не сприймав деяких заходів відповідних служб, а тому постійно звертався за допомогою до А.Розенберга, Е.Коха та вищого начальника СС і поліції Прютцмана зі скаргами на втручання СС і поліції у його повноваження.

У ситуацію втрутився особисто А.Гітлер. Під час приїзду в свою ставку, що знаходилась неподалік Житомира, він викликав генерального комісара до себе і виніс йому догану за намагання обмежити компетенцію СС і поліції безпеки та СД. Вже наступного місяця Клемм був відправлений у відставку. Його місце посів бригаденфюрер СС Е.Лейзер, який у свій час довів свою відданість СС. Призначення Е. Лейзера не було єдиним випадком. За допомогою цього методу на керівні посади в Райхскомісаріаті потрапляли "люди" Г.Гіммлера, що забезпечувало йому певну долю контролю над східними окупованими областями.

У вересні 1942 р. А.Розенберг та Г.Гіммлер підписали угоду про розмежування компетенції їх відомств. У відповідності з цим вищий начальник СС і поліції Прютцман і підпорядковані йому начальники СС і поліції в генеральних округах виконували вказівки Г.Гіммлера. Відтепер генеральні комісари отримали право віддавати вказівки поліції порядку в жандармерії та шуцполіції, але не могли віддати накази командирам штабів СС і поліції в округах та містах [5, с. 42].

До компетенції вищого СС і поліцейського керівника (командувача поліцією безпеки і службою СД) належали політико-поліцейські та кримінально-поліцейські справи на території РКУ. Опрацювання цих справ охоплювало наступні аспекти: "1. Політико-поліцейські справи: 1) Комуністи (компартія, комуністи, державний апарат, НКВС, нелегальна пропаганда; 2. Саботаж, зриви робіт; 3. Рух опору; 4. Замахи, справи про службу охорони; 5. справи про зброю і вибухові речовини; 6. Євреї; 7. Церква".

Для виконання покладених на нього завдань, вищий начальник СС і поліції мав право користуватися засобами примусу: відправлення в концтабір, арешт, утримання заручників, конфіскація, обмеження на місце перебування і т.п. і – до остаточного "умиротворення" завойованих територій, – контрибуції, грошові штрафи, особливе поводження". Це ж положення діяло й щодо компетенції відповідних поліцейських керівників генеральних комісаріатів [6, арк. 49–55]. Зазначимо, що термін "особливе поводження" означав застосування смертної кари.

Наймасовішим німецьким поліційним органам у Райхскомісаріаті "Україна" стала цивільна жандармерія, що поділялась на головні команди та відповідні жандармські пости. Особовий склад жандармських постів підпорядковувався поліцейському керівнику гебітскомісаріату. На початковому етапі окупації функції та службові повноваження жандармських постів покладалась на поліцейські батальйони, що знаходились на теренах Райхскомісаріату. Так, підрозділи поліцейського батальйону № 320 виконували функції жандармських постів у районах Рівного, Луцька, Ковеля, Горохова та Здолбунова [7, арк. 20].

Чисельність особового складу жандармських постів була невеликою. Так, наприклад, типовий жандармський пост у Софіївці (гебітскомісаріат "П'ятихатки") складався з 20 осіб. Окрім цього підрозділу, в районах Софіївки та Фрізендорфу знаходилась жандармська команда, яка складалась з 5 вахмістрів [8, арк. 81, 82].

У інших генеральних округах Райхскомісаріату кількість жандармських служб також була незначною. Так, у генеральному окрузі "Київ" діяло 4 головні жандармські команди, а саме: в області "Київ", Полтаві, Білій Церкві та Лубнах [9, арк. 1], яким довелось контролювати 122 райони [9, арк. 6]. Окрім них у зазначеному генеральному окрузі діяло 24 жандармерії гебітскомісаріатів, 3 підрозділи залізничної жандармерії (Київ, Полтава, Біла Церква), а також 98 жанда-

рмських постів та батальйони охоронної поліції № 113–114, 116–121. При командирі поліції порядку зазначеного округу, діяла авіаційна група [9, арк. 3–5, 8].

Практичну діяльність жандармських постів засвідчує документація відповідного підрозділу, що перебував в районі П'ятихаток, скерована начальнику жандармерії Дніпропетровська у червні 1942 р. За травень 1942 р. жандармами було допитано 342 особи, з них – 36 "відповідно до заяв". Серед затриманих – "дітовбивці", 6 партизанів, 10 парашутистів, особи які вчинили "політичні помилки", а також два начальники місцевої поліції з причини "політичної неблагонадійності". За вказаний термін жандармерія затримала 9 військовополонених без наявних документів, одного єврея та румунського солдата-дезертира. За ініціативою жандармів було проведено 2 акції з конфіскації майна. На підконтрольній жандармському посту території нещасних випадків та застосування зброї за звітний період не було зафіксовано. Але жандарми не змогли розкрити двох випадків виявлених крадіжок майна. За травень 1942 р. зазначений жандармський пост отримав 300 доносів відносно незаконного забою худоби [10, арк. 80].

Відповідно до звіту про діяльність жандармського посту "Гребінки" (генеральний округ "Київ") скерованого керівництву гебітскомісаріату у Васильків упродовж 4–10 жовтня 1942 р. на підконтрольній території сталося 14 правопорушень. Жандармерією було проведено 4 обшуки та заарештовано 2 особи, що стосувалося порушень правил світломаскування, відмови виконувати певну роботу та хуліганство [11, арк. 60].

Керівництво особового складу розгалужених жандармських постів надсилало на адресу вищого керівництва службові донесення, що певною мірою відображають ситуацію, що склалась у сфері функціонування управлінського апарату окупаційних органів влади. Окрім того, у цих донесеннях фіксувалась "закрита" інформація щодо поведінки місцевого населення, діяльності партизанських загонів тощо. Так, у донесенні жандармського посту (м. Софіївка) начальнику поліції у П'ятихатки (генеральний округ "Дніпропетровськ") від 23 вересня 1942 р. зазначалось, що "настрої українців відповідають тим обставинам, що склались". Велике незадоволення у місцевому середовищі викликали пільги, надані "російським німцям". У донесенні зафіксовано факт зростання активності партизанських загонів та учасників підпільного руху.

У зазначеному донесенні вказана та обставина, що жандармський пост мав дуже незначні сили, в результаті чого зовнішня служба "не може бути проведена в достатньому розмірі, а також відсутня можливість достатнім чином контролювати поліцейські пости".

У донесенні зафіксований факт наявності незадовільного телефонного зв'язку між жандармськими постами та керівництвом поліцейськими установами. Жандармерією було організовано кілька перевірок стану телефонних ліній зв'язку, які утім не дали бажаного результату. Звісно, що в умовах відсутності стабільного телефонного зв'язку важливого значення набували можливості транспортної мобільності. Але, і в цьому випадку керівники жандармських постів подають негативні дані. Мотоцикл, яким до цього користувався зазначений жандармський пост, знаходився у несправному стані. Тому, для забезпечення транспортного сполучення та виконання службових обов'язків використовувався гужовий транспорт. Медичне і ветеринарне обслуговування жандармського посту забезпечувалося за рахунок місцевої лікарні та відповідної ветеринарної служби. Для поточних медичних заходів жандармський пост мав "домашню аптечку".

На території, контрольованій зазначеним жандармським постом, окрім підрозділів української поліції, перебувало декілька охоронних частин, а також дві "козацькі поліцейські сотні" та калмицький ескадрон, які охороняли залізну дорогу. У випадку "особливо важливих військових подій" передбачався порядок формування озброєного загону, що складався виключно з осіб німецької національності.

Жандармський пост здійснював протиповітряну охорону, боровся із парашутистами. Про всі випадки перельоту радянських літаків повідомлялося у головний попереджувальний пункт, що знаходився в Кривому Розі [8, арк. 44–47]. За надані послуги із забезпечення продуктами харчування, дровами з місцевими підприємствами, жандармерія сплачувала відповідні кошти [12, арк. 121].

До жандармських постів мали право звертатися місцеві мешканці зі скаргами на дії українських поліцаїв [12, арк. 175], зокрема, неправомірне застосування зброї та завдання важких поранень [13, арк. 1, 2]. У випадку підтвердження службових порушень, працівники жандармерії проводили слідчі дії [14, арк. 1–5]. До жандармерії могли звертатися і місцеві поліцаї з проханнями вирішити певні проблеми, наприклад, навести лад з видачею продуктових пайків,

оскільки на їх погляд керівництво поліції намагалося використати їх для власних потреб [12, арк. 182].

До жандармерії зверталися громадяни, які називали відомі їм факти діяльності радянських підпільників, осіб, які закликали боротися з німецькою владою. Подавалися також і факти зловживань місцевої адміністрації [15, арк. 1, 2]. Проводилось виявлення осіб, які агітували проти німецької влади, називали факти успіхів Червоної армії [16, арк. 1]. Ще одним із напрямів роботи жандармських постів став розгляд справ, що стосувалися осіб, затриманих за спекуляцією [12, арк. 1].

Жандармерією розглядалася ціла низка справ, пов'язаних з крадіжками майна організацій та установ, випадками насильницької смерті [17, арк. 1]. При цьому, керівники підприємств та установ мали право звертатися безпосередньо до жандармських постів [17, арк. 3]. Жандармерія, спільно з українською, поліцією вивчала випадки смертей. У випадку смерті особи, очевидці складали заяви і скеровували їх до жандармського посту [12, арк. 113].

Механізм притягнення до кримінальної відповідальності мав наступний порядок. У випадку виявлення факту порушення порядку, начальник місцевої допоміжної поліції, проводив слідство, після чого передавав відповідні матеріали начальнику жандармського посту для притягнення осіб, визнаних винними, до відповідальності. Матеріали про випадки порушення громадського порядку (у тому числі і самогонування) оформлялись у вигляді рапорту [18, арк. 6]. Слідчий збирав інші матеріали до справи, зокрема, характеристики, у яких зазначались такі дані, як поведінка та "трудова активність" [19, арк. 7]. Розглянувши надані матеріали, керівник посту скеровував їх до гебітскомісаріату (відділ II), а той у свою чергу – кримінальному судді або в іншу спеціалізовану установу.

Одним із напрямків діяльності жандармських служб стала боротьба з учасниками руху Опору, а також забезпечення репресивно-каральних дій щодо єврейського населення, частина якого уціліла під час масових акцій знищення упродовж серпня–грудня 1941 р. Для реалізації цих завдань використовувалися і місцеві поліційні формування.

Жандармерією розв'язувалися проблеми щодо дотриманням порядку з боку німецьких солдат. Так, у ніч на 27 травня 1943 р. у м. Полтаві німецькі, солдати, прибувши до місцевих дівчат, "завели бійку, побили вікна, двері, зірвали зруб колодязя, куди покидали картузи і на решті запалили дрова та тряпки, які лежать в підвалі, чим викликали пожежу". Реакція була миттєвою – патруль німецької команди викликав жандармерію, що й припинила бешкет [20, арк. 46]. Зазначимо, що українські поліцаї не мали права здійснювати будь-яких дій щодо представників вермахту та загалом осіб німецької національності. Тому, ці питання перекладалися на жандармерію РКУ.

Малочисленний склад жандармських постів здійснював безпосереднє керівництво та контролював роботу місцевих (українських) поліційних формувань. Навіть заробітну плату українські поліцаї районних та міських відділів отримували в жандармерії. Досить часто місцева охоронна поліція та жандармерія перебували в одному приміщенні.

Окрім цього, працівники жандармерії здійснювали навчання особового складу української охоронної поліції. Для цього створювалися поліційні школи на рівні генеральних округ та гебітскомісаріатів. Курсанти проходили стройову і вогневу підготовку, вивчали основи військової тактики, отримували елементарні знання з основ оперативно-розшукових та слідчих дій.

Отже, німецькі поліційні формування на теренах РКУ представляли відділення поліції безпеки та СД, працівники яких контролювали переважно питання політичного характеру, зокрема, боротьби з учасниками руху Опору та расовими противниками режиму. Кожне з цих відділень контролювало відразу декілька гебітскомісаріатів, розташовуючись у найважливіших центрах генеральних округів.

Наймасовішим поліційним органам стала німецька жандармерія, пости якої знаходились у кожному гебітскомісаріаті. До компетенції жандармерії РКУ входили питання системного контролю за ситуацією у відповідних регіонах, забезпечення репресивно-каральних дій щодо учасників руху Опору та єврейського населення, вивчення настроїв місцевого населення, контролю за діяльністю українських поліційних формувань, організації навчання українських поліцаїв.

Отже, якщо поліція безпеки та СД контролювала переважно питання політичного характеру, то до компетенції жандармерії РКУ входили питання адміністративного нагляду за місцевим населенням та реагування на осіб, які вчиняли правопорушення, що передбачали винесення кримінального покарання.

Список використаних джерел

1. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції в 1942 – 1944 рр. / Дерейко І. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – 2003. – 261 с.
2. Дерейко І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату "Україна" / Дерейко І. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., – 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – 239 с.
3. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті "Україна" / Дерейко І. // Наукові записки // Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 161 с. / Серія "Політологія і етнологія". – Вип. 31. – 250 с.
4. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. / В.О.Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
5. Венди Лауер "Опережающее подчинение" и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944) / Лауер Венди // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Центр "Ткума", ПП Ліра ЛТД, 2007. – 254 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп. 4. – Спр. 109.
7. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-2. – Оп. 2. – Спр. 4.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.Р-2567. – Оп. 1. – Спр. 9.
9. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2732. – Оп. 1. – Спр. 2.
10. ДАДО. – Ф.Р-2567. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп.1. – Спр.1.
12. Там само. – Ф.Р-2443. – Оп. 1. – Спр. 5.
13. Там само. – Спр. 16.
14. Там само. – Спр. 4.
15. Там само. – Спр. 17.
16. Там само. – Спр. 11.
17. Там само. – Спр. 10.
18. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-2839. – Оп. 1. – Спр. 3.
19. ДАПО. – Ф.Р-2839. – Оп. 1. – Спр. 3.
20. Там само. – Ф.Р-2302. – Оп.1. – Спр. 5.

Алексей Гончаренко

НЕМЕЦКИЕ ПОЛИЦЕЙСКИЕ ФОРМИРОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА "УКРАИНА": ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ И СЛУЖЕБНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ (1941–1944 ГГ.)

В статье рассматриваются проблемы функционирования немецких полицейских органов на территории Рейхскомиссариата "Украина".

Ключевые слова: Рейхскомиссариат "Украина", немецкие полицейские органы, организационная структура, служебная компетенция, репрессивно-карательные функции.

Oleksiy Goncharenko

THE GERMAN AUTHORITIES OF POLICE OF REICHSKOMMISSARIAT "UKRAINE": THE PROBLEMS OF SCHEME OF ORGANIZATION AND OFFICIAL COMPETENCE (1941–1944)

In this article open problem of function german authorities of police in system Nazi occupation regime in time Reichskommissariat "Ukraine".

Key words: Reichskommissariat "Ukraine", German police authorities, organizational structure, business expertise, repressive, punitive function.

УДК 94 (477)

Вікторія Чернописька

**ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ КОМПЛЕКС УГКЦ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ
К. ШЕПТИЦЬКОГО В ПЕРІОД РУЙНУВАННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА
40-Х РР. ХХ СТ.)**

У статті аналізується роль К. Шептицького у розв'язанні релігійних та церковних проблем Східної Галичини у період конфесійно-релігійних трансформацій (1944 – 1946 рр.). Доведено, що значне місце у досліджуваній період відіграла орієнтація архимандрита Климентія на консолідацію духовенства й реалізацію національних прагнень українства.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Климентій Шептицький, церковно-релігійний комплекс, конфесійно-релігійна трансформація, Східна Галичина.

Репресії радянського режиму та ліквідація Української греко-католицької церкви (УГКЦ) на західноукраїнських землях наприкінці першої половини ХХ ст. є темою багатьох наукових досліджень. У них з різних позицій висвітлюються причини, перебіг, масштаби, історичні наслідки цієї акції, її вплив на культурне і громадсько-політичне життя українського суспільства. Але попри підвищений інтерес науковців до цієї тематики, резерви для її пізнання та певного переосмислення не вичерпано, що значною мірою пов'язане із розширенням джерельної бази дослідження.

Актуальність теми полягає у тому, що особливої уваги у цьому контексті набуває дослідження ролі священства та вірних у збереженні УГКЦ та визначенні конфесійно-інституалізаційної політики радянської влади у Східній Галичині. Всебічний аналіз церковно-релігійної діяльності Климентія Шептицького у період етноконфесійних трансформацій греко-католиків західного регіону допоможе зрозуміти складну ситуацію, що виникла в УГКЦ.

Авторка поставила за мету розкрити специфіку існування церковно-релігійного комплексу УГКЦ під керівництвом К. Шептицького у період руйнування. Завдання дослідження полягає у тому, щоб по-перше, проаналізувати наявну джерельну базу з метою об'єктивного і повного розкриття теми роботи; по-друге, дослідити роль і місце К. Шептицького у збереженні церковно-релігійного комплексу УГКЦ досліджуваного періоду; по-третє, прослідкувати вплив церкви на процес консолідації духовенства й збереження національних прагнень українства.

Об'єкт дослідження – соціально-політичні, національно-культурні та релігійно-церковні процеси в Східній Галичині досліджуваного періоду.

Предмет дослідження – збереження церковно-релігійного комплексу УГКЦ під керівництвом К. Шептицького в період руйнування (друга половина 40-их рр. ХХ ст.) у Східній Галичині.

Необхідність детального і всебічного аналізу церковно-релігійної діяльності Климентія Шептицького спонукає до аналізу історіографії досліджуваної проблеми. Особливої уваги в дослідженій темі заслуговують архівні документи радянських центральних та місцевих органів влади, що знаходяться в основному в Державному архіві Служби безпеки України (м. Київ) у фондах 65 і 71. Авторство цих документів належить органам НКВС-НКДБ-МДБ. Насамперед це – нормативно-розпорядчі документи щодо активізації оперативно-слідчої роботи стосовно духовенства УГКЦ, звітні документи, серед яких доповідні записки, спецповідомлення, звіти керівників структурних підрозділів та обласних управлінь НКДБ-МДБ УРСР, довідки, записки про хід виконання плану оперативних та слідчих заходів щодо ліквідації УГКЦ.

Значний масив архівних матеріалів і документів, без яких неможливо науково досліджувати релігійно-церковно діяльність К. Шептицького, вести аргументовану дискусію й робити обґрунтовані висновки, зосереджено у Центральному державному історичному архіві України у Львові – фонди 358 "Шептицький Андрій-Олександр, граф, митрополит Греко-католицької церкви".

Новизна дослідження ґрунтується на тому, що виходячи з актуальності досліджуваної тематики, використовуючи невідомі або маловідомі архівні матеріали та документи, авторкою

зроблено спробу комплексно і цілісно розкрити роль К. Шептицького у збереженні церковно-релігійного комплексу УГКЦ в період руйнування у другій половині 40-х рр. ХХ ст.

Політичний режим, що утвердився 1944 р. у західноукраїнському суспільстві, форсував уніфікацію суспільно-політичного, економічного та церковно-релігійного життя краю відповідно до загальносоюзних зразків. Загальні плани наступу на греко-католицьку церкву розпочали накреслювати в Москві одразу після Тегеранської конференції. Керівництво НКВС СРСР однозначно вважало Ватикан одним із центрів діяльності, скерованої на підриг підвалин радянського ладу. Відповідно уніатська церква розглядалася як складова частина боротьби проти римської курії.

Реалізацію планів ліквідації УГКЦ радянська влада розпочала підступними методами. Вона одразу прийняла таємну ухвалу про закриття митрополичої друкарні "Студіон", обмежила добродійну діяльність у лікарні. З огляду на таку ситуацію митрополит Андрей вирішив делегувати представників церкви до Москви з метою обговорення поточних церковних питань Галицької митрополії [13, арк.40].

Смерть митрополита Андрея 1 листопада 1944 р. зупинила його наміри, а делегація УГКЦ так і не змогла виконати бажання свого зверхника [19, с.17]. Проте лист на ім'я Й. Сталіна А. Шептицький залишив у свого брата, ігумена Климентія Шептицького, "який стояв найближче до митрополита" [2, с.73].

Важким випробуванням для ігумена стала втрата рідного брата, у листі до Станіслава він писав про це так: "Розумієш, наскільки мені важко, яка витворилася пустка... Я залишився тут сам – власне, сьогодні річниця з дня смерті митрополита. Днями повертаюся до Унева, бо ж влада не бажає, щоб я надалі перебував у Львові... До побачення, але де й коли – здається на тому світі" [22, с. 92]. Процитований лист є останнім, що з Унева отримала родина.

12 листопада 1944 р. львівський митрополичий престол очолив Йосиф Сліпий. Під час свого урочистого поставлення він іменував Климентія Шептицького архимандритом монахів Студійського чину [2, с.70]. Наступним важливим завданням новопоставлений митрополит Йосиф вважав завершення задуму свого попередника. Тому, одразу після інтронізації, він мав зустріч з уповноваженим комітету у справах релігійних культів при УРСР С. Даниленком, що був насправді полковником радянських спецслужб. Під час розмови останній наполягав на тому, щоб керівником делегації був Г. Костельник, який розглядався владними структурами як перспективний співробітник [2, с.77]. Легко помітити, що керівництво НКВС прагнуло прийняти конкретні заходи щодо ліквідації УГКЦ, однак митрополит не довірив Г. Костельнику це завдання.

Керівником делегації призначили архимандрита Климентія, аргументуючи свою мотивацію проханням А. Шептицького, щоб його особисте послання товаришу Й. Сталіну вручив рідний брат – Климентій Шептицький [7, арк.300]. Владики розуміли, що це важливе завдання вимагало розв'язання цілої низки протиріч, в якому переплелися інтереси УГКЦ і СРСР. Тому, посередницьку роль повинен був виконати архимандрит, який непохитно стояв на засадах церкви і був компетентним у політичних питаннях.

22 грудня 1944 р. делегацію у складі отців Г.Костельника, І.Котова, Г.Будзинського та К.Шептицького прийняв голова Ради в справах релігійних культів (РСРК) при РНК СРСР Іван Полянський [19, с.19]. Під час зустрічі керівник делегації передав три документи: листи митрополитів – Йосифа Сліпого та Андрея Шептицького – до Йосифа Сталіна, а також меморандум на ім'я голови РСРК [2, с.79]. Зазначимо також, що делегація привезла в Москву подарунок від греко-католицьких віруючих Західної України – 100 тис. карбованців, адресованих на потреби Червоного Хреста [15, арк. 324]. Очевидно, цим жестом провідники УГКЦ прагнули засвідчити лояльність до влади, щоб у відповідь отримати право на вільне існування.

Першою реквізією на меморандум, що містив основні прохання керівництва УГКЦ, була наступна зустріч (27 грудня 1944 р.). Природно, що свою відповідь голова РСРК попередньо узгодив з М.Хрущовим і В.Молотовим. Тому в процесі розмови І. Полянський повідомляв, що "жодних винятків не буде робитися для греко-католицької церкви, а її прохання, які не суперечать закону, будуть задоволені" [2, с.83]. Водночас, перед церквою поставили вимогу вступити в активну боротьбу проти УПА і усього повстанського руху. На це, звичайно не могли погодитися ні УГКЦ, ні архимандрит монахів Студійського чину о.Климентій, прихильник українського національного відродження. Тактовні пояснення ігумена, що церква не може включитися у процес безпосередньо політичної і збройної боротьби не зрозуміли у Кремлі [12, с. 17].

Перед від'їздом делегатів несподівано запросили до Ставки Верховного Головнокомандування, після чого стало зрозуміло, що ставлення влади до УГКЦ залежатиме від того, яку позицію вона обере щодо боротьби проти УПА. Церква опинилася віч-на-віч перед дилемою:

або стати на бік влади в боротьбі проти українського національного руху Опору і таким чином зректися своєї церковної ідентичності й історичного нерозривного зв'язку з цим рухом заради непевної перспективи нормалізації свого становища у радянській державі; або ж зазнати переслідувань режиму, але зберегти довіру та прихильність вірних, національна свідомість яких була надзвичайно високою [2, с. 83].

Аналізуючи позицію церкви щодо політичних пропозицій в Москві, слід звернути увагу на деякі суб'єктивні чинники, що супроводжували переговорний процес. Зокрема, на о. Г. Костельника, який брав на себе ініціативу в бесідах із керівництвом НКВС, і практично ігнорував інших делегатів. Нагадаємо, що уже під час поїздки в Москву він говорив: "Мені здається, що час нам з Папою порвати, нічого нам з ним тягатися" [15, арк.326]. Тому, ми не можемо стверджувати, що позиція яку займала в багатьох суперечливих питаннях делегація адекватно відображала позицію усієї УГКЦ.

Авторка звертає увагу на те, що під час візиту архимандрит Климентій зустрічався таємно у Москві з католицьким капеланом американського посольства о. Леопольдом Брауном. Впродовж розмови вони обмінялись думками про становище греко-католицької церкви в СРСР і обговорили вимоги, висунуті делегацією уніатів [10, арк.200]. Капелан, характеризуючи меморандум, відзначив, що основні положення цього документу чітко окреслюють позицію католицької церкви відносно радянської політики. Відповідно, копію особисто ним було передано до Ватикану [2, с.79]. Природно, що о. Леопольд особливо акцентував увагу архимандрита на тому, щоб керівництво УГКЦ особливо не довіряло державним органам у відношенні їх лояльного ставлення до церкви. У процесі зустрічі було також домовлено, що обидві сторони докладуть значних зусиль для встановлення безпосереднього контакту ОУН й УПА з англійцями й американцями [10, арк.202].

Радянська влада була послідовною у своїй політиці щодо УГКЦ, тому вона і надалі продовжувала вимагати, щоб церковна влада виступила посередником у відносинах із українським рухом Опору. Заради нормалізації взаємин греко-католицька ієрархія організувала зустріч для сторін, основним координатором якої став о. Климентій Шептицький [2, с.85]. Головний провід УПА делегував на переговори начальника штабу Дмитра Масєвського ("Тарас") та основного політичного референта Якова Бусела ("Голина"). Офіційним представником від владних структур був полковник радянських спецслужб Карін (С. Даниленко). Радянський уряд фактично ототожнював ОУН і УПА з УГКЦ й планував використати церкву у боротьбі проти повстанців.

Зустріч тривала п'ять годин у ніч із 28 лютого на 1 березня 1945 р. у віддаленому районі на Бережанщині [21, с.16]. Основна думка пропозицій, що їх висувала радянська влада, полягала в тому, щоб УПА організовано склала зброю і вийшла з підпілля. Після цього державні органи гарантували забезпечити всім умови праці та життя, незважаючи на політичне минуле повстанців. Однак представники УПА не дали конкретної відповіді, а лише погодилися передати радянські пропозиції генералові Роману Шухевичу [21, с.17]. Таким чином, це остаточно переконало владу в безальтернативності УГКЦ, адже було зрозуміло, що з її допомогою неможливо зупинити збройний рух Опору в Західній Україні.

Після публікації памфлету Я. Галана "З хрестом чи з ножем?", що ознаменував початок відкритого наступу держави на УГКЦ, стало очевидним, що арешт греко-католицьких ієрархів є неминучим. Тому, митрополит Йосиф Сліпий скликав на позачергову раду єпископів Микиту Будку і Миколая Чернецького, архимандрита Климентія Шептицького і віце-провінціала отців-редемптористів Йосифа де Вохта та призначив їх адміністраторами Львівської архієпархії у випадку неможливості здійснювати керівництво церквою ним особисто [2, с.100]. Отримані права засвідчили зростаючий авторитет архимандрита у церковних колах. І справді, 11 квітня 1945 р. органи НКВС здійснили безпрецедентну акцію – заарештували увесь єпископат УГКЦ, що перебував на території УРСР [14, с.20]. Отже, план відкритого наступу на церкву влада розпочала реалізовувати.

План ліквідації УГКЦ передбачав й те, щоб збільшити вплив на громадську думку, заклики до возз'єднання повинні лунати з уст не лише керівників влади, діячів культури, але і впливових священнослужителів, які могли б подавати приклад у цій справі, своїм авторитетом нейтралізувати думку противників. НКВС намагався докласти максимум зусиль, щоб схилити архимандрита до співпраці переходу в православ'я. Керівництво НКВС поставило це завдання перед о. Г.Костельником, зауваживши на тому, що він мав зустрітися з К. Шептицьким і в умовах повної конфіденційності заручитися його підтримкою [12, арк.228]. Проте, бесіда з архимандритом завершилась не на користь розробленого сценарію, який аргументував спротив

"воз'єднанню" насамперед причинами особистого характеру [11, арк. 324]. Як згадував Й. Кладочний, що К. Шептицький не лише не погодився, але й намагався переконати Г. Костельника повернутись до греко-католицької церкви й не проводити роботи з переходу в православ'я. Ці зустрічі так ні до чого й не привели [11, арк.326]. Стало зрозуміло, що отець Климентій готовий радше піти шляхом заарештованих єпископів, аніж зрадити Церкву.

Незважаючи на активні заходи радянської влади, включаючи насильницькі методи, перехід греко-католицьких священників до православ'я відбувався повільно. Активним противником приєднання до російського православ'я був архимандрит Климентій [3, арк.18], що не боявся відкрито висловлювати свою думку.

Діяльність ігумена полягала в залученні до активного церковного життя всього священницького соціуму і здійснення релігійних домагань у рамках законності, демократії. Зокрема, за його ініціативи 60 священників Львівської архієпархії і усі настоятелі греко-католицьких монастирів надіслали листа до В.Молотова, в якому просили звільнити єпископів і, відповідно, зупинити акції "возз'єднання", акцентуючи увагу на тому, що духовенство не підтримує діяльність ініціативної групи, не визнає її керівним органом УГКЦ, і всі учасники цієї акції вважаються зрадниками церкви [9, арк.214]. Цей лист був виявом відкритого організаційного протесту насиллю радянської влади. Потрібно зауважити, що лист подібного змісту був відправлений до Риму, відмінність полягала лише в тому, що ігумен виявляв свою антирадянську позицію, і відверто засуджував політику тогочасної влади [3, арк.20].

Напередодні проведення акцій з "возз'єднання греко-католицької церкви з Руською православною церквою", влада захопила собор св. Юра та митрополичі палати, а о. Климентія Шептицького відіслала до Унівського монастиря, оскільки його перебування на території храму вважалось шкідливим й небезпечним [20, арк.164]. Підготувавши запрошення на собор для тринадцяти найавторитетніших лідерів опозиції, в тому числі й для архимандрита Климентія, організатори зробили так, щоб листи до рук опозиціонерів потрапили тоді, коли собор завершиться [14, с.48]. Як бачимо, такі дії влада здійснювала з метою безпеки, щоб не допустити непередбачених виступів.

У березні 1946 р. за так званим "Львівським собором" силовим методом проведено насильницьку ліквідацію Української греко-католицької церкви. Отець Климентій до ув'язнення, під час арешту, і в ув'язниці був твердо переконаний в тому, що з правової точки зору собор переступив елементарні юридичні, а тим більше Божі закони [18, с. 57]. Адже, увесь хід подій, пов'язаний з підготовкою і проведенням акту возз'єднання УГКЦ з Руською православною церквою, свідчив що його політико-ідеологічний характер, бажання ліквідувати церковну структуру та її ієрархію, всупереч волі духовенства.

Важливим напрямком роботи у цей період стала праця серед духовенства з метою його активізації у протистоянні "воз'єднанню" [4, арк.21]. Архимандрит організує зустрічі священників, які відбувалися традиційно щотижня у четвер. Пріоритетним завданням о. Климентія під час цих заходів було налаштування священників утриматися від приєднання до ініціативної групи. Оцінку його організаційній роботі дала радянська влада, наголошуючи на тому, що він продовжував підтримувати зв'язки з противниками православ'я, і гуртував навколо себе реакційне духовенство з метою спротиву переходу в православ'я [5, арк.260].

К. Шептицький зустрічався також із настоятелями чернечих чинів – отців Василіян та Редemptористів. Упродовж бесід було вирішено рішуче протистояти натиску влади, розвивати національно-релігійні пріоритети, що суперечило політиці національного нівелювання в рамках СРСР [1, с. 41]. Місійна діяльність архимандрита Климентія принесла позитивний результат. На православ'я погодилося перейти лише три особи із 947 греко-католицьких ченців і черниць, взятих на облік станом на 15 лютого 1946 р. [14, с.32]. Радянські джерела містять інформацію, що основним противником ініціативної групи були ієромонахи-студити, василіяни та редemptористи [6, арк.160].

Потрібно зауважити, що о. Климентій шукав різних способів передачі інформаційних листів про стан церкви до Ватикану. Його листи, написані до кардинала Тіссерана та о. К.Королевського, дуже часто перехоплювало НКВС, що пізніше стало речовим доказом злочину під час слідства [8, с. 116].

Тому було вирішено основний удар скеровувати на архимандрита Климентія, який із нечисленними спільниками боровся до кінця [16, с.5]. Нарком держбезпеки вважав за доцільне працювати таким чином, щоб виявити його підпільну антирадянську діяльність, зв'язки із зарубіжжям, зокрема із Ватиканом, іноземними розвідками та українськими націоналістами. Також

Климентію Шептицькому не могли пробачити його відкриту непокору, яку він виявив, надіславши на ім'я заступника голови РНК СРСР В. Молотова заяву про юридичне невизнання дій ініціативної групи [9, арк.214].

Аналізуючи ставлення К.Шептицького до означеної проблеми, варто подати спогади священника Й.Кладочного, який зазначав, що незважаючи на те, що опозиція засудила ініціаторів переходу в православ'я як відступників від віри, жодних заходів проти них не здійснювалось. У 1945 р., під час зустрічі К. Шептицького, Й. Кладочного й представників ОУН "Ординця" і "Гонти", останні заявили, що вони планують вбивство Г. Костельника. Натомість К. Шептицький категорично вимагав від них жодних дій у відношенні до нього не приймати, оскільки це, на його думку, могло б призвести до повної ліквідації УГКЦ. "Ординець" і "Гонта" пообіцяли виконати умови [17, с. 5].

Таким чином, Львівський собор, що відбувався упродовж 8 – 10 березня 1946 р., ініціатором та організатором якого стали партійно-репресивні органи СРСР, ліквідував офіційні структури УГКЦ організаційно, але не фактично; самоскасування унії де-юре не відбулося. Аналіз документів однозначно вказує на те, що К.Шептицький був великим противником злочинної акції "возз'єднання" і своєю діяльністю продемонстрував вірність національній ідеї та церкві, підпорядкованій Апостольському первопрестолу, який давав українській нації гарантії демократичних свобод і європейських цінностей. Його праця посідала значне місце у збереженні церковно-релігійного комплексу УГКЦ в період його руйнування у другій половині 40-их років ХХ ст. у Східній Галичині.

Список використаних джерел

1. Баб'як А. Нові українські мученики ХХ ст. / Андрій Баб'як. – Рим, 1990. – 180 с.
2. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). / Богдан Боцюрків. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
3. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 71. – Акт 9. – Спр.61. – Арк. 18–20.
4. ДА СБУ. – Ф. 71. – Спр. С – 9113 – Т. 23. – Арк. 20–24.
5. Там само. – Ф. 16. – Оп.7. – Спр.4. – Т. 4. – Арк. 254–267.
6. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 23. – Спр. 1648. – Арк. 155а–175.
7. ДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С – 9113. – Т. 19. – Арк. 296–301.
8. Дмитрух С. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу / Севастіян Дмитрух. – Л.: Свічадо, 2002. – 130 с.
9. ДА СБУ. – Ф. 3. – Оп. 145. – Спр. 7. – Т. 1. – Арк. 214–217.
10. Там само. – Ф. 65. – Спр. С – 9113. – Т. 18. – Арк. 195–210.
11. Там само. – Ф. 65. – Спр. С–9113. – Т. 21. – Арк. 227–229, 321–327.
12. Киричук Л. Казимир Шептицький – малодосліджена заслужена постать в житті УКЦ // Мета. – 10 вересня 1995. – С.16–17.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 887. – Арк. 40–42.
14. Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки. В 2 т. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с.
15. ДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С – 9113. – Т. 19. – Арк. 305–307.
16. Парацак І. Хто встане зо мною навпроти злочинців? (Пс. 94:16) // За вільну Україну. – 30 червня 1994. – С. 5–6.
17. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 358. – Оп. 3. – Спр. 325. – Арк. 25–33.
18. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 358. – Оп. 3. – Спр. 325. – 14 арк.
19. Служі Божому Андрееві у п'ятидесятиріччя його смерті / За ред. М. Галів. – Нью-Йорк, 1996. – с. 80.
20. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 577. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–2.
21. Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1938 р. – Львів, 1938. – 17 с.
22. Шептицький Я. Спогади про стрийка // Архимандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С.27–30.

Виктория Чернопиская

ЦЕРКОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЙ КОМПЛЕКС УГКЦ ПОД РУКОВОДСТВОМ К. ШЕПТИЦКОГО В ПЕРИОД РУЙНАЦИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 40-ИХ ГГ. ХХ ВЕКА)

В статье анализируется роль Климента Шептицкого в решении религиозных и церковных проблем Восточной Галичины в период конфессионально-религиозных

трансформацій (1944–1946 гг.). Доказано, что значительное место в исследуемый период сыграла ориентация архимандрита Климентия на консолидацию духовенства и реализацию национальных стремлений украинства.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, Климентий Шептицкий, церковно-религиозный комплекс, конфессионно-религиозная трансформация, Восточная Галичина.

Victoriya Chornopyska

THE CHURCH-RELIGIOUS COMPLEX UKRAINIAN GREEC-CATHOLIC CHURCH TO THE LEADERSHIP CLYMENTIY SHEPTYTSKY IN THE PERIOD OF DETERIORATION (THE SECOND PART OF 40-TH OF THE XX CENTURIES)

In the article is analysed the role of igumen Clymentiy Sheptytsky in the answer the religious and church problems of the east Halychyna in the period of religious transformation (1944-1946). It is demonstrated, that the important place in the researched period played the orientation of archymandryt Clymentiy on the consolidation of clergy and realization of national aspiration of Ukrainian nation.

Key words: Ukrainian Greec-Catholic Church, Clymentiy Sheptytsky, the east Halychyna, the church-religious complex.

УДК 02(091)(447.85)

Олег Шилюк

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА НА БУКОВИНІ В 40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Публікація присвячена питанням історії створення та функціонування бібліотек на Буковині у 40-х роках ХХ століття як складової історії бібліотечної справи України. Проаналізовано зміст роботи бібліотек, становлення та розвиток книгозбірень краю, виявлено їх основні типи і специфічні особливості. Особливу увагу приділено пріоритетним напрямам діяльності бібліотечних закладів.

Ключові слова: історія Буковини, мережа бібліотек, публічні бібліотеки, спеціальні бібліотеки, хата-читальня.

Державотворчі процеси, що відбуваються сьогодні в країні, суттєво впливають на розвиток духовної культури, національної самосвідомості українського народу. У цьому контексті значно посилюється увага до історичного краєзнавства, підкріплена розумінням необхідності відродити в людській свідомості ідею цінності рідного краю. Суттєвим чинником краєзнавчих історичних досліджень виступають бібліотеки – установи, що акумулюють інформацію та документи, пов'язані за своїм змістом з певною місцевістю країни.

В історії Чернівецької області період 40-х років ХХ століття є напевно одним із найскладніших. Спочатку приєднання Північної Буковини до радянської України, згодом Друга світова війна і повернення румунської влади, визволення Чернівців у 1944 році та відновлення народного господарства у важкі повоєнні роки. Незважаючи на усі ці, культурно-просвітницькі установи доволі успішно провадили свою діяльність та розвивалися.

У статті використані і вперше введено у науковий обіг документи з історії бібліотечної справи Чернівецької області, що зберігаються в Державному архіві Чернівецької області та інформаційні матеріали різного характеру, у тому числі, публікації місцевих періодичних видань.

У загальних працях з історії Буковини наводяться деякі статистичні дані про бібліотечні установи. Проте, самі книгозбірні не були предметом спеціального дослідження.

Об'єкт дослідження – культурно-просвітницькі та суспільно-політичні процеси, що відбувалися на Буковині у 40-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність органів місцевої влади з організації бібліотечної мережі в 40-х роках ХХ ст.

Мета роботи – за використанням документального матеріалу здійснити комплексний аналіз процесу формування та розвитку мережі бібліотечних установ на Буковині, в хронологічних межах досліджуваного періоду.

Основні завдання статті ґрунтуються на виявленні чинників, що впливали на формування бібліотечної мережі Чернівецьчини та характеристика основних напрямків діяльності бібліотек краю.

Бібліотеки як соціально-культурне явище, є важливою, однак маловивченою частиною історичної науки. Аналіз літератури з теми дослідження свідчить про те, що комплексний характер носили дослідження розвитку культури в західних областях Української РСР, у яких простежувався процес розвитку освіти, літератури, мистецтва та культосвітньої роботи, частково приділялася увага й бібліотечній діяльності. Це роботи Ю. Пономаренка "Культурне будівництво в західних областях Української РСР (1950–1958 роки)", І. Кошарного "Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР" (1939–1958 рр.) та В.Холєвчука "Розвиток культури в західних областях Української РСР в 1961-1980рр.", колективна монографія під загальною редакцією П.Гудзенка "Розвиток української культури за роки радянської влади". Однак проблеми розвитку бібліотечної справи у цих працях не були предметом спеціального розгляду і в кращому випадку їм приділявся незначний обсяг матеріалу. Окрім того, зміст та оцінка явищ і подій у цих працях були заідеологізованими. У кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. зі зміною суспільно-політичної ситуації в країні, складаються умови для неупередженого висвітлення історії вітчизняної культури в цілому та бібліотечної справи зокрема.

До 1940 року бібліотечна справа на Буковині не мала значного поширення. Діяла одна міська бібліотека, існували бібліотеки при ліцеях та гімназіях. Культурно-просвітницьку роботу проводили близько 10 бібліотек при національних товариствах: українському, німецькому, польському, єврейському та інших. Налічувався десяток приватних бібліотек [1, с. 1]. Найбільша бібліотека краю – бібліотека румунізованого університету ім. Кароля II, виконувала функції з забезпечення навчального та наукового процесу в університеті.

У сільській місцевості функціонували читальні – сільські культурно-освітні установи, найнижча ланка українських просвітніх організацій. Вони організовували селян до культурної та господарської праці. При читальнях нерідко діяли допомогіві каси, драматичні гуртки, хори, бібліотеки спільного користування. Читальні виникли у середині ХІХ ст. на Галичині. У 1910 році лише товариство "Просвіта" налічувала 2355 читалень. Після революції 1905–1907рр. читальні відкривалися у селах Наддніпрянської України як осередки "Просвіти" [2, с. 1057]. Із встановленням радянської влади їх заборонено, а новостворені культурно-освітні центри діяли під назвою "хата-читальня". Вони відіграли значну роль у ліквідації неписьменності серед селянства та допомагали радянським та партійним органам в проведенні колективізації сільського господарства. У зв'язку зі зростанням кількості сільських клубів, бібліотек, будинків культури, кількість хат-читалень поступово зменшувалась.

28 червня 1940 року Північна Буковина та Південна Бессарабія були приєднані до СРСР. Новоутворені органи влади активно бралися за перебудову економіки та політики на засадах суспільної власності. Ліквідовувалися або розпускалися політичні партії, профспілкові та національно-культурні організації і товариства. Українське населення цих земель, по-різному сприймало встановлення радянської влади в Північній Буковині і Хотинщині, залежно від того, хто що втрачав і хто що одержував в результаті організаційно-господарських заходів, які вона проводила. Партійні і владні органи, щоб схилити на свій бік бідне і середняцьке селянство, міських робітників та службовців, вели широку письмову й усну пропаганду та агітацію, що, намагаючись охопити своїм впливом кожну свідомо мислячу людину.

Радянська влада проводила значну роботу з ліквідації малописьменності і неписьменності, відкривала дитсадки і дитбудинки, сільські клуби і будинки культури, бібліотеки і хати-читальні, кінотеатри, музеї. Почали діяти український драмтеатр і обласна філармонія. Це був значний позитив, який міг прихилити до радянської влади багатьох. Позитивно було сприйнято безкоштовне навчання і медична допомога.

З перших днів приходу Червоної армії у містах і селах Буковини і Бессарабії почали створюватись нові органи влади. Система освіти, друковане слово, заклади культури – все передавалось під жорсткий контроль комуністичної партії. У зв'язку з чим проводилося реєстрацію усіх бібліотек, незалежно від їх підпорядкування до 15 листопада 1940 р. в обласному відділі освіти [3, с. 4].

Паралельно розпочалося очищення бібліотек і книгарень від так званої "шкідливої" літератури, тобто від набутоків світової літератури та творів місцевих авторів, що суперечили комуністичній ідеології. Так, уже 3 січня 1941 р. бюро Чернівецького обкому партії розглянуло питання "Про вилучення шкідливої літератури" [4, арк. 6]. Затвердило поданий обллітом список літератури місцевих авторів, яку пропонувалося вилучити як шкідливу й застарілу. Обліт зобов'язали провести вилучення цієї літератури з усіх бібліотек та з книготоргівельної мережі. Таким чином, упродовж року значну кількість творів було знищено. Вилучені книги або ж вивезли до Москви, або ж спалили у печах облліту. Цим було завдано значного й непоправного удару духовній культурі краю.

Формування бібліотечної мережі в Північній Буковині, як і на усій території СРСР проходило згідно з постановою ЦВК СРСР "Про бібліотечну справу в Союзі РСР" (від 27 березня 1934 р.). Постанова впроваджувала чітку систему державного керівництва бібліотечною справою. У кожній республіці при народних комісаріатах освіти створювалися бібліотечні управління, що контролювали діяльність усіх бібліотек, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, проводили заходи з упорядкування бібліотечної мережі [5, с. 223].

У 1934 році в УРСР проводився реєстраційний перепис усіх бібліотек [6, с. 147]. Розроблявся загальний план заходів з розширення та укріплення бібліотечної мережі, що передбачав створення в усіх областях державних обласних наукових бібліотек. На них покладалися обов'язки методичних і бібліографічних центрів для масових бібліотек; організацію центральних районних бібліотек з фондом книг для мережі пересувних структур; відкриття на підприємствах і у радгоспах стаціонарних бібліотек з пересувними відділеннями у цехах, робітничих ґуртожитках, і т.п.; створення стаціонарних бібліотек при МТС і великих колгоспах, а також мережі пересувних бібліотек для забезпечення книгою читачів у невеликих колгоспах і населених пунктах; розвиток мережі центральних бібліотек для дітей і районних бібліотек, відкриття відділів для дітей при масових бібліотеках, а також шкільних бібліотек. Згідно з планом, що діяв на території СРСР із середини 30-х років ХХ ст., формувалась система бібліотечних установ Північної Буковини після 28 червня 1940 року.

У вересні 1940 року створюється Чернівецька обласна бібліотека з фондом понад 200 тис. примірників. При бібліотеці організувалася читальня, що передплачувала надходило 20 назв газет та 65 журналів. Обласний методичний кабінет при бібліотеці надавав методичну допомогу всім районним та міським бібліотекам області. Головне завдання бібліотеки – обслуговування книгою, газетою, журналом трудящих мас м. Чернівці та Чернівецької області для підвищення їх культурного і політичного рівня та виробничої кваліфікації [7, с. 4].

Найдинамічніше формувалася мережа масових бібліотек. На початку 1941 року в області функціонували: обласна державна бібліотека, обласна бібліотека для дітей (Чернівці), 19 бібліотек в районах, у тому числі 2 для дітей (Хотин, Сторожинець); сільських бібліотек – 10; сільських клубів і хат-читальень – 240 [8, арк. 27]. До середини 1941 року створено 2 обласні, 21 стаціонарну бібліотеку в кожному місті і райцентрі. Всього в області діяло понад 415 масових бібліотек з фондом понад 1 млн примірників. В I-му півріччі 1941 р. виділено близько 1 млн крб. на комплектування. 265 бібліотек організовано в селах при клубах, "червоних кутках", хатах-читальнях. З 342 населених пунктів, у яких діяли сільські ради, у 77 з них ще не було бібліотек [1, с. 1]. Зокрема, у Заставнівському районі з 32 сільрад – у 14 відкрито сільські клуби з бібліотеками, у 24 селах – хати-читальні [9, с. 6]. Перед партійними, радянськими організаціями і відділами народної освіти краю поставлено невідкладне завдання – організувати сільські бібліотеки на території кожної сільради, при сільських клубах, за їх відсутності – утворити наявні або новоорганізовані хати-читальні, "червоні кутки".

Крім масових бібліотек функціонували й інші типи бібліотек. Найбільш значимими з яких були бібліотеки вузів: Чернівецького університету, що за обсягом фондів була другою в Україні (800 тис. томів) та бібліотека учительського інституту (до 50 тис. томів) [10, арк. 2]. Восени 1940 року було відкрито бібліотеку Чернівецького будинку Червоної Армії та бібліотеку на трикотажній фабриці "Трінако".

Під час Другої світової війни було заподіяно значної шкоди не тільки народному господарству України, але й знищено багато культурних цінностей. Бібліотечна мережа України була повністю зруйнована. Зокрема, приміщення бібліотек, знищено й розграбовано більше 80 млн примірників бібліотечних книг. Зокрема, у 1941 році із захопленням Буковини румунами, Чернівецький університет було ліквідовано і основну літературу з бібліотеки вивезено до Румунії, в університети м. Сібіу та м. Турну-Сіверін [11, арк. 12]. Ректор університету, професор П. Каниболоцький, у 1946 році звертався до владних органів з проханням повернення бібліотечних фондів, оскільки вивезена література, в основному зі слов'янознавства, природничих наук і філософії була найбільш цінною.

Розпочинаючи відбудову народного господарства у визволених районах, радянська влада приділяла значну увагу відновленню роботи культосвітніх закладів. У центрі уваги стала відбудова бібліотечних приміщень, поповнення їх новими фондами. На кінець 1944 року в області відновили роботу 149 хат-читалень, обласна бібліотека з фондом близько 280 тис. книг, 2 міські бібліотеки, 12 районних бібліотек, 31 сільська бібліотека, обласна бібліотека для дітей [12, с. 3].

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла “Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр.”. Чільне місце в новій п'ятирічці посідали питання культурного будівництва. Значну увагу приділялось відновленню бібліотек, зокрема шкільних. Перед війною бібліотечний фонд шкіл нараховував понад 16 млн. книг. Перед міністерством освіти поставило завдання поновлення шкільних бібліотек і доведення обсягу фондів до довоєнного періоду [13, с. 3].

Вихідним моментом для визначення планів відновлення й розширення бібліотечної мережі послужили матеріали державної реєстрації бібліотек, проведеної у 1946 році комітетом у справах культурно-освітніх установ. Аналіз інформації сприяв з'ясуванню стану бібліотечної мережі в республіці, визначити перспективи її розвитку. Як виявилось, до цього часу функціонувало менше четвертої частини усіх бібліотек, що існували в УРСР напередодні війни. У незадовільному стані перебувала мережа профспілкових і шкільних бібліотек: до початку 1947 р. була відновлена лише одна шоста частина профспілкових і одна третя частина шкільних бібліотек. Найбільш успішно здійснювалось відновлення державних масових бібліотек, але і тут не було досягнуто довоєнного рівня: з 7930 державних бібліотек, що діяли у 1940 р., в 1946 р. було зареєстровано усього лише 5186 бібліотек [14, с. 6].

Постановою “Про заходи щодо зміцнення районних і сільських бібліотек” (1947 р.) Рада Міністрів УРСР окреслила розгорнутий план бібліотечного будівництва в республіці, що послужив основою для розробки перспективних планів розвитку бібліотечної справи у республіці в цілому, й окремих областях, районах і населених пунктах зокрема [15, с. 22]. При цьому враховувалися рекомендації республіканської наради бібліотечних працівників України (1948 р.) про раціональне розміщення бібліотек, координацію діяльності відомств і організацій при плануванні бібліотечної мережі, використання відомчих бібліотек для обслуговування масового читача [16, с. 1].

Упродовж майбутньої п'ятирічки передбачалося створити в кожному селі державну сільську бібліотеку, у кожному районному центрі – районну бібліотеку, відновити діяльність всіх існуючих до війни профспілкових бібліотек і відкрити нові бібліотеки там, де в них була необхідність.

Однак плани відновлення і відкриття нових бібліотек у післявоєнні роки часто не виконувалися у зв'язку з відсутністю приміщень. Невипадково, травневий Пленум ЦК КПУ (1946 р.), аналізуючи діяльність культурно-освітніх установ, піддав критиці місцеві партійні організації, з вини яких частина приміщень клубів і бібліотек використовувалася не за цільовим призначенням. Пленум запропонував звільнити ці приміщення й повернути їх законним власникам – бібліотекам, читальням, клубам. Упродовж декількох років багатьом бібліотекам повернули приміщення, що належали їм, зайняті під час війни для інших потреб. Деякі бібліотеки отримали приміщення, новоспоруджені або відремонтовані за державні кошти. Значне місце у повоєнні роки посідало народне будівництво закладів культури.

Крім ліквідації неписьменності на бібліотеки покладалася важлива ідеологічна місія політико-виховної роботи: “...Вся система і всі засоби масово-політичної роботи мають виховувати, вирощувати соціалістичну свідомість, закликати на боротьбу з рештками капіталізму в свідомості людей, викривати нещадно огидні прояви буржуазного націоналізму, ... масово-політична робота на селі не може бути обмежена тільки питаннями сільського господарства. Вона мусить охоплювати собою всі питання, що хвилюють радянських людей: як підіймається промисловість, культура, що відбувається за кордоном, як бореться радянська держава за мі-

цний і тривалий мир..." [17, с. 2]. До культосвітнього працівника ставили вимогу працювати не "взагалі" і відірвано від тогочасних політичних процесів на селі.

Мережа масових бібліотек системи комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР була повністю відновлена у 1946 р. і у 1948 р. нараховувала 3225 бібліотек проти 2112 бібліотек у 1941 р. На державні бібліотеки у 1948 р. асигнували 72 млн крб. [18, с. 2]. Проте, якщо комітет у справах культурно-освітніх установ відновив і значно розширив мережу своїх бібліотек, то в цілому мережа бібліотек всіх систем і відомств УРСР ще не була відновлена. Недостатньо відновлена система бібліотек професійних спілок, міністерства освіти УРСР, управління в справах вищої школи.

Якщо в 1945 році в Чернівецькій області нараховувалось лише 66 бібліотек, то на 1 січня 1949 р. їх кількість становила понад 1000, серед яких 105 – масових і 87 – сільських. Крім того, створено 835 бібліотек при сільських і профспілкових клубах, школах, вищих і середніх учбових закладах. Книжковий фонд бібліотек області налічував майже 600 тис. книг, якими користувались близько 79 тис. читачів [19, с. 3].

Слід констатувати, що до 1950 року на території Чернівецької області в основному було сформовано мережу публічних бібліотек для забезпечення потреб населення в доступі до книг, газет та журналів. У всіх населених пунктах діяли бібліотеки або хати-читальні. Паралельно з публічними бібліотеками діяли мережі колгоспних, шкільних та профспілкових бібліотек. Переважна більшість промислових підприємств та організацій також мали свої бібліотеки. Координаційну та методичну функцію у сфері бібліотечної справи Чернівецької області поклали на обласну універсальну наукову бібліотеку.

Перед бібліотеками краю наприкінці 40-х років ХХ ст. стояло ще багато проблем – будівництво нових приміщень і переміщення фондів, налагодження науково-інформаційної та культурно-просвітницької роботи. Однак в цілому за повоєнний період бібліотеки краю вийшли з розвиненою мережею для максимального забезпечення потреб читачів, з упорядкованими, в переважній більшості, фондами та налагодженням обліку, активізацією обслуговування користувачів, наявністю каталогів та краєзнавчої бібліографії, планами подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Кожному селу – бібліотеку: [Розбудова бібліотечної мережі на Буковині] // Радянська Буковина. – 22 червня 1941.
2. Читальня // Довідник з історії України (А-Я)/за заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
3. Реєстрація бібліотек: [Оголошення обласного відділу народної освіти] // Радянська Буковина. – 27 жовтня 1940.
4. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 85. – 6 арк.
5. Абрамов К. Історія бібліотечного дела в СССР / К.И. Абрамов. – М.: Книга, 1980. – 351 с.
6. Валько І., Міневич І. Клуби та бібліотеки Радянської України / І.Валько, І.Міневич. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 222 с.
7. Фельдштейн М. Створення обласної бібліотеки / М.Фельдштейн // Радянська Буковина. – 8 вересня 1940.
8. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 12. – Од. зб. 47. – 30 арк.
9. Драматичні колективи: [Культурні установи в селах Заставнянського району] // Рад.Буковина. – 25 травня 1941.
10. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 12. – Од. зб. 26. – 7 арк.
11. ДАЧО. – Ф.Р82. – Оп. 3. – Од. зб. 12. – 30 арк.
12. Що дала радянська влада трудящим Буковини // Радянська Буковина. – 4 листопада 1944.
13. Філіпов О. Народна освіта в новій п'ятирічці: [в Україні] / О.Філіпов // Радянська Буковина. – 18 жовтня 1946.
14. Библиотечное дело на Украине. (Организация библиотечной работы). 1945–1961. – Харьков: Харьковский гос. ин-тут культуры, 1965. – 36 с.
15. Про заходи до зміцнення районних і сільських бібліотек: Постанова Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1947 р. № 260 // Збірник Постанов УРСР. – 1947. – № 5. – С. 22.
16. Республіканська нарада бібліотечних працівників України: [В роботі наради взяв участь секретар ЦК КП(б)У тов. М.С.Хрущов] // Радянська Буковина. – 30 листопада 1947.
17. Мізюн Д. Деякі питання масово-політичної роботи на селі / Д. Мізюн // Радянська Буковина. – 25 липня 1947.
18. Литвин К. Зробимо бібліотеки справжніми центрами політичної роботи в масах: [стаття секретаря ЦК КП(б) України] / К. Литвин // Рад.Буковина. – 12 грудня 1948.
19. Кулініченко Б. За дальше піднесення культурно-масової роботи: [що показав громадський огляд культурно-освітніх закладів області] / Б. Кулініченко // Радянська Буковина. – 26 листопада 1949.

Олег Шилюк

БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО НА БУКОВИНЕ В 40-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Публикация посвящена вопросам истории создания и функционирования библиотек на Буковине в 40-х годах XX века, как составляющей истории библиотечного дела Украины. Проанализировано содержание работы библиотек, становление и развитие библиотек края, выявлены их основные типы и специфические особенности. Особое внимание уделено приоритетным направлениям деятельности библиотечных учреждений.

Ключевые слова: История Буковины, сеть библиотек, публичные библиотеки, специальные библиотеки, изба-читальня.

Oleg Shylyuk

LIBRARY AFFAIRS BUKOVINA IN 1940-IES

The publication deals with history of creating and functioning of libraries on Bukovyna in 40th of XX age, as component of library matter of Ukraine. There is analyzed the content of the work of libraries, organization and development of libraries in the country, found out their basic types and specific features. Special attention is spared priority directions of activity of library establishments

Key words: history of Bukovina, librarian network, public libraries, special libraries, reading house.

УДК 94 (477) "1944/1960": 33

Віктор Клименко

ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОМКООПЕРАЦІЇ В УСРР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті йдеться про проблеми кадрового забезпечення промкооперації України у повоєнний період, якісний та кількісний склад працівників галузі, напрями підготовки фахівців.

Ключові слова: кадри, кадрове забезпечення, промкооперація, УСРР, повоєнний період.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що вчення про кооперацію та історія кооперативного руху поступово привертає все більшу увагу, дослідниками та істориками були закладені теоретичні основи вивчення розгортання на теренах країни різних видів кооперації [1]. Хоча слід відмітити, що історіографія історії розвитку промислової кооперації і, зокрема, проблеми її кадрового забезпечення є недостатньо розвинутою.

Наукова новизна дослідження ґрунтується на тому, що автором, виходячи з актуальності теми й використання архівних джерел, по-новому переосмислено роль кадрового забезпечення в умовах повоєнного часу.

Мета дослідження – дослідити проблему кадрового забезпечення промкооперації в УСРР у повоєнний період.

Завдання дослідження ґрунтуються на тому, щоб: проаналізувати проблему кадрового забезпечення промкооперації в УРСР у повоєнний період; дослідити основні напрямки розв'язання питання забезпечення кадрами цієї галузі; оцінити кількісний та якісний склад кадрового потенціалу промкооперації у досліджуваній період.

Історіографія проблеми представлена в основному працями радянських дослідників, таких, як Л. Никифорова, В. Тихонова [1], які, виходячи з особливостей соціалістичного розуміння кооперації й комуністичних ідеологем, доволі заідеалізовано трактують це явище як власне здобуток соціалізму і саме при цій соціальній формації має найбільший поступ.

Натомість сучасні українські автори С. Гелів та С. Гелей [1], розкривають історичні та соціально-економічні аспекти національної кооперації, теорію й історію кооперативного руху.

Виходячи із зазначеного, автор статті ставить за мету з'ясувати яким було кадрове забезпечення промкооперації України упродовж 1943–1960 р.

По мірі звільнення України та у перші повоєнні роки гостро відчувалася нестача кваліфікованих кадрів та робочої сили. Наприклад, наприкінці 1943 р. в кам'яновугільній галузі промкооперації при потребі у 240 осіб, працювало лише 110 осіб [2, арк. 7]. У 1944 р. союзи та артілі кооперації інвалідів не були повністю укомплектовані інженерними та технічними працівниками. Наприклад, у Харківському союзі у 26 артілях було лише 9 бухгалтерів [3, арк. 21]. На початку 1945 р. Дрогобицька промрада відзначала, що саме у зв'язку з недостатньою кількістю кваліфікованої робочої сили – кустарів, гальмувалося швидке розгортання з організації виробництв та точок побутового обслуговування населення у системі промкооперації [4, арк. 3]. У 1946 р. у лісопромисловій кооперації 1736 осіб або 13,25 % взагалі не мали жодного розряду [5, арк. 39].

У кооперації інвалідів, упродовж 1944–1948 рр., кількість виробничих працівників було також меншою від потреби [6, арк. 48]. Систематично не виконувалися й плани з працевлаштування [7, арк. 45].

Багато артілей були розраховані на роботу в 3 зміни, однак відсутність робочої сили не давала можливості стабільно працювати, тому виробничі потужності не використовувалася повністю, що впливало на рентабельність підприємств [8, арк. 11]. Відчувалася нестача робочої сили і у 1950-х рр. Наприклад, у 1954 р. Гайсинська артіль "Цеглопром" у складі Вінницької облпромради повідомляла, про те, що одним з основних чинників, який заважав роботі артілі, була недостатня забезпеченість робочою силою – лише на 75 % [9, арк. 14]. Ще складнішим був стан будівельно-монтажних управлінь при облпрофрадах. Наприклад, Кримське управління було забезпечено робітниками на 11,7 % [10, арк. 71].

Ситуація ускладнювалася й тим, що не вистачало кваліфікованих керівних кадрів. Це визнавала й Українська рада промислової кооперації, вказуючи на недостатню увагу питанням підбору кадрів. Наприклад, змінність голів артілей кооперації інвалідів була досить високою: у 1946 р. вона становила 36,7 %, у 1947 р. – 31 %, у I півріччі 1948 р. – 27,3 %, [6, арк. 85]. Лише у 1948 р. змінилося понад 600 голів правлінь артілей, прибуло 578 та вибуло 330 інженерів та техніків [11, арк. 11].

Причиною цього явища була їх незадовільна робота через відсутність підготовки та брак досвіду. Артіль "Прогрес" Рівненського коопінради, наприклад, повідомляла про постійну зміну завідувала з виробництва через те, що вони не підходили за діловими якостями, тобто не мали спеціальної технічної освіти або досвіду роботи [12, арк. 6].

До того ж керівництво артілей призначалося "згори" і вони часто не були обізнані з особливостями роботи тієї чи іншої артілі. Наприклад, в артілі "Іскра" Житомирської області упродовж двох років працювало правління артілі, не обране загальними зборами артілей, а призначене облпромсоюзом, голова правління навіть не був членом артілі [13, арк. 197]. Так, на X з'їзді уповноважених промислової кооперації у 1950 р. у стенограмі одного з виступів вказувалося на те, що за 1949 р. з 2132 голів артілей змінилося 907 або 42,5 %, причина також вказувалася: "надсилають будь-кого, щоб збути з рук або зберегти від відповідальності за службовий злочин" [14, арк. 15].

Погано було налагоджено справу і з висуненням жінок на керівні посади. Вони складали більше половини всіх працюючих у кооперації, однак, на керівних посадах їх було замало. З 2113 артілей промкооперації у 1950 р. лише у 179 жінки працювали головами, та у 2 – головами облпромрад [14, арк. 16].

Не вистачало й інженерно-технічного персоналу. Наприклад, у 1945 р. система Укрпромліссоюзу укомплектовувалося інженерно-технічними працівниками на 46 % [15, арк. 65]. З 1328

осіб інженерно-технічного персоналу кооперації інвалідів у 1947 р. з вищою освітою було 158, техніків – 132 осіб та 1038 практиків [16, арк. 18]. Число інженерно-технічних працівників у 1948 р. складало 61 % довоєнного рівня, службовців – 33 % [17, арк. 32]. Треба зазначити, що їх загальна кількість упродовж другої половини 1940-х рр. зростала повільно.

Освітній рівень керівних кадрів промкооперації був також недостатнім. На 1 січня 1952 р. із загальної кількості голів правлінь артілей 1764, вищу та середню освіту мали 700, із 1405 голівних інженерів з вищою освітою було 211, з середньою спеціальною – 201 осіб [18, арк. 1]. У звіті Укоопінради про роботу з кадрами за 1952 р. повідомлялося, що в деяких обласних союзах в апараті союзу та артілях не було жодного спеціаліста з вищою освітою, у цьому році Укоопінрада отримала лише 8 молодих спеціалістів, що закінчили промисловий технікум Укрпрозради [19, арк. 26]. У 1952 р. в кооперації інвалідів працювало лише 295 осіб інженерно-технічних робітників з вищою освітою, з них в апараті Укоопінради та його центральних закладах – 52 особи, в коопінсоюзах – 93, артілях – 150 [20, арк. 13].

Така ситуація змушувала керівництво промислової кооперації дбати про навчання та підготовку необхідних кадрів. Відразу після війни п'ятирічним планом передбачалося підвищити кваліфікацію та підготувати 260,5 тис. робітників масових професій [21, арк. 11]. Вказувалося, що підготовку кадрів повинні організувати шляхом організації шкіл технімуму, бригадного та індивідуального учеництва. Кошти на ці заходи були в усіх артілях [8, арк. 15].

У системі Укоопромліссоюзу у 1944 р. було підготовлено спеціалістів шляхом бригадного та індивідуального навчання 14 тис. осіб, у 1945 р. було передбачено підготувати робітників різних спеціальностей – 2800 осіб та майстрів масових кваліфікацій – 800 [22, арк. 60].

Основним видом підготовки робітничих кадрів було індивідуальне та бригадне навчання. Підготовка робітничих професій шляхом індивідуального навчання складала: 1944 р. – 18945 осіб, 1945 р. – 22497, 1946 р. – 26460, 1947 р. – 21488, 1948 р. – 18519 [17, арк. 31]. Підготовка та перепідготовка робітничих кадрів шляхом індивідуального навчання у системі Укрстеклопромсоюзу складала 1946 р. – 107 осіб, 1947 р. – 119, 1948 р. – 134 [23, арк. 3].

Однак, плани з навчання працівників не завжди виконувалися. Наприклад, у 1946 р. згідно з планом потрібно було підготувати та перепідготувати – 50594 осіб, фактично навчено – 46684 або 92,27 % [24, арк. 209]. За 9 місяців 1949 р. підготовлено робітників масових професій шляхом індивідуального навчання у кількості 13412 осіб при зобов'язанні підготувати у 1949 р. – 20 тис. [25, арк. 56].

За даними на 20 серпня 1948 р. системою Укоопромліссоюзу підготовлено кваліфікованих кадрів шляхом індивідуального бригадного учеництва та школах фабрично-заводського навчання лише 1106 осіб при плані 3346 осіб, через курсову систему майстрів-краснодеревщиків та інших спеціальностей – 44 особи при плані 273 [26, арк. 44]. Прийнятих на навчання на початок 1946 р. – 471 особу до кінця року залишилося лише 28, план виконано на 58,8 % [27, арк. 3].

Для забезпечення підприємств побутового обслуговування населення кваліфікованими кадрами використовували порядок індивідуально-бригадного учеництва. Так, у 1946 р. навчалося індивідуально-бригадним методом 2455 осіб, у тому числі: кравців – 1000 осіб, взуттєвників – 1274, слюсарів – 83, жерстяників – 31, годинників – 33, трикотажників – 34. План підготовки кадрів на 1947 р. був уже затверджений в кількості 8340 осіб; з них кравців 2400, взуттєвників – 4500, слюсарів – 350, годинників – 140 [13, арк. 193]. Цей метод поступово витіснив стаціонарне навчання. Як повідомляла Вінницька промрада – підготовка робітників проводилася у двох напрямках. План становив: по підприємствах на 1954 р. – 49 осіб, на курсах – 58. Однак переважав перший спосіб: було навчено станом на 1 жовтня 1954 р. відповідно 364 та 7 осіб, проходили навчання у цей час – 120 та 2 особи [28, арк. 95].

Отже, труднощі виникали саме зі спеціалізованим навчанням. Упродовж післявоєнного періоду в системі промкооперації було відновлено та функціонувало 4 технікуми, 15 профтехнікумів, 3 школи типу фабрично-заводського навчання та 9 учбових комбінатів. Вищих учбових закладів у системі не було [29, арк. 153]. Лісопромислова кооперація мала у своєму розпорядженні 6 навчальних закладів (3 профшколи, 1 учбово-виробничий комбінат, 1 учбово-курсний комбінат, 1 технікум) [30, арк. 1]. До складу кооперації інвалідів входили 6 учбово-виробничих комбінатів [31, арк. 10].

Проте цього було недостатньо для належної підготовки кваліфікованих кадрів. Ще на початку 1945 р. керівництво облпрозради вказувало на необхідність створення учбових стаціонарних комбінатів в обласних центрах країни. Практика також доводила, що ті облкоопінсоюзи,

що мали навчальні комбінати із наочними посібниками й відповідні кадри педагогів з різних галузей та кваліфікацій, ті краще підвищували кваліфікацію своїх робітників. Однак, партійно-радянське керівництво не поспішало допомагати промкооперації у розширенні мережі навчальних закладів. Наприклад, керівництво артілі "1 рік перемоги" Ворошиловградського облкоопінсоюзу на початку 1950-х рр. піднімало питання про заснування техмінімуму та вказувало, що "У нас є великі суми коштів на підготовку кадрів, проте вони з року в рік залишаються. Ми їх не використовуємо не тому, що не бажає керівництво артілей, а тому що немає ніякої фізичної можливості в частині приміщення, пособій та іншого" [32, арк. 10].

Кращою була ситуація із навчанням інвалідів, їх працевлаштування оголошувалося одним з пріоритетних напрямків у розвитку кооперації інвалідів. Лише упродовж 1944–1945 рр. в системі промкооперації було навчено різним спеціальностям 5369 осіб у тому числі інвалідів війни – 1402 чол. [33, арк. 14].

У 1946 р. створено 8 навчально-виробничих та 2 учбово-курсних комбінату для навчання та перекваліфікації інвалідів [6, арк. 81]. Удільна вага інвалідів війни до числа навчених складала 39,2 % [16, арк. 14].

Загалом упродовж 1946–1947 рр. та 9 місяців 1948 р. учбовими комбінатами навчено та перекваліфіковано 4015 інвалідів війни, у тому числі у госпіталях – 2284 особи. Окрім того, за цей час навчено різним професіям в артілях, у порядку індивідуально-бригадного навчання – 2684 осіб, і у сфері техмінімуму – 2216 [16, арк. 81]. Асигнування на підготовку та підвищення кваліфікації на 1951 р. складала – 6983,7 тис. крб. [19, арк. 19].

Навчено різним професіям та підвищено кваліфікацію у 1951 р. 7509 осіб або 114 % від плану [34, арк. 7]. В апараті Укоопінради з жовтня 1951 р. організований семінар підвищення кваліфікації керівних та інженерно-технічних робітників [34, арк. 4].

У 1952 р. план підвищення кваліфікації членів артілей шляхом проходження техмінімуму виробничо-технічних курсів та шкіл з обміну стаханівськими методами роботи виконаний на 104,3 % (план 2823 особи, а навчено 2958) [19, арк. 28]. Шляхом індивідуального навчання в артілях та через учбові комбінати у 1952 р. навчено масовим професіям – 3487 осіб, при плані 2725 [19, арк. 44].

Отже, промкооперація, маючи фонд підготовки кадрів та науково-дослідної роботи могла у потрібній кількості для виробництва готувати кадри відповідних спеціальностей, це визнавало й партійне керівництво: так оцінювали сили Укрпромради Київський обком партії у 1958 р. [35, арк. 44].

Таким чином, оскільки члени артілей була соціальною основою промислових підприємств, система промкооперації ставила своїм завданням захист їх інтересів, свідченням чого є розвиток системи соціальних гарантій. Відразу після відновлення діяльності промислової кооперації вживалися заходи для підготовки працівників для роботи в артілях системи.

Список використаних джерел

1. Социалистическая кооперация: история и современность / Ред. Л.В. Никифоров. – М.: Наука, 1989. – 224 с.; Тихонов В.А. Социализм и кооперация / В.А. Тихонов. // Дон. – 1989. – № 2. – С. 119 – 132; Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти / С.Д. Гелів – Л.: Видавництво Львівської комерційної академії, 2001. – 224 с.; Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації / С.Д. Гелей. – К.: Знання, 2006. – 514 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України у м. Києві (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4966 – Оп. 1. – Спр. 177.
3. Там само. – Ф. 4964. – Оп. 1. – Спр. 2.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 24.
5. Там само. – Оп. 76. – Спр. 326.
6. Там само. – Оп. 78. – Спр. 346.
7. Там само. – Оп. 76. – Спр. 161.
8. Там само. – Ф. 4963. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 646.
10. ЦДАВО. – Ф. 4962. – Оп. 1. – Спр. 10.
11. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 324.
12. ЦДАВО. – Ф. 4964. – Оп. 1. – Спр. 223.
13. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 81. – Спр. 6.
14. Там само. – Оп. 24. – Спр. 761.
15. Там само. – Оп. 78. – Спр. 501.
16. ЦДАВО. – Ф. 4964. – Оп. 1. – Спр. 403.
17. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 302.
18. ЦДАВО. – Ф. 828. – Оп. 1. – Спр. 1031.
19. Там само. – Ф. 4964. – Оп. 1. – Спр. 727.
20. Там само. – Оп. 1. – Спр. 723.
21. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 339.
22. Там само. – Оп. 76. – Спр. 52.
23. ЦДАВО. – Ф. 4963. – Оп. 1. – Спр. 36.
24. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 334.
25. Там само. – Оп. 78. – Спр. 343.
26. ЦДАВО. – Ф. 4965. – Оп. 1. – Спр. 511.
27. Там само. – Оп. 1. – Спр. 496.
- 28.

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3912. 29. Там само. – Оп. 76. – Спр. 346. 30. Там само. – Оп. 78. – Спр. 431. 31. ЦДАВО. – Ф. 4964. – Оп. 1. – Спр. 555. 32. Там само. – Оп. 1. – Спр. 208. 33. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 232. 34. Там само. – Оп. 78. – Спр. 370. 35. Там само. – Спр. 569.

Виктор Клименко

ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОМКООПЕРАЦИИ В УССР В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье говорится о проблемах кадрового обеспечения промкооперации Украины в послевоенный период, качественный и количественный состав работников отрасли, направления подготовки специалистов.

Ключевые слова: кадры, кадровое обеспечение, промкооперации, УССР, послевоенный период.

Viktor Klimenko

PROBLEM OF THE SKILLED PROVIDING OF PROMKOOOPERATSII OF UKRAINE IN POSTWAR ERA

In the article the question is about the problems of the skilled providing of promkoooperatsii Ukraine in postwar era. High-quality and quantitative composition of workers of promkoooperatsia.

Key words: personnel, staffing, co-operative, USSR, post-war period.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ В РУСІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті досліджено роль Івана Світличного у русі шістдесятників, визначено основні напрямки його праці, прослідковано формування навколо нього ідейного ядра, скерованого на протидію існуючому комуністичному режиму.

Ключові слова: дисиденти, самвидав, шістдесятництво, "відлига", Іван Світличний.

Постать Івана Світличного досі залишається малодослідженою, при тому що його внесок у розвиток українського національного руху 1960–1970-х рр. високо оцінюється як його діячами, так і науковцями. Причина цього немов би на поверхні – на відміну від В. Симоненка, І. Світличний не був видатним поетом, а його літературознавчі праці мають інтерес лише для вузькопрофесійного кола. На відміну від В. Стуса, що трагічно загинув у боротьбі з владою і став своєрідним символом нескореності, смерть І. Світличного стала наслідком тривалого згасання життєвих сил. Подібно до В. Чорновола він не став лідером впливової політичної сили.

Об'єктом цієї статті є діяльність І. Світличного в контексті руху шістдесятників.

Предметом – організаційна та ідейна роль діяча у становленні та розвитку українського шістдесятництва.

Основні завдання: проаналізувати причини появи шістдесятництва, охарактеризувати творчість сучасників І. Світличного, визначити місце автора у процесі боротьби й протистояння з комуністичним режимом.

Основна увага зосереджена на питаннях впливу І. Світличного на формування інтелектуального середовища шістдесятників, ролі у налагодженні зв'язків між київськими та львівськими митцями, між ними та представниками української діаспори. У науковій літературі переважають загальні оцінки даних питань [1]. Тому у цій статті зроблено спробу поглиблення запропонованих проблем з залучення відповідних джерел мемуарного характеру.

Життя І. Світличного першої половини 1960-х років не вичерпується виключно літературознавством. Його важко вписати в образ кабінетного вченого, теоретика, відірваного від реальності. Навпаки, тоді яскраво проявився його талант організатора та натхненника ідей. Саме І. Світличному належить вирішальна роль у формуванні шістдесятництва як особливого феномену в межах українського національного руху. Важко сказати наскільки усвідомлено чи інтуїтивно це відбулося, та саме під його впливом долається потяг до нелегальної боротьби, що у цей час мала місце в Україні в діяльності так званих "перехідних організацій" типу Української робітничо-селянської спілки або Українського національного фронту.

Легальність у формах діяльності й мирні засоби боротьби для досягнення мети – це те, що з подачі шістдесятників стане домінантою в національному русі. І. Світличний пориває з радикальним націоналізмом, але залишає актуальними його ідеали такі, як національна ідея, державність, соборність. Долає односторонність колективного суспільного ідеалу й активно пропагує свободу особистості. Відмовляється від принципу "організації" (типу ОУН) на користь моделі неформальних зв'язків індивідів, об'єднаних спільними ідеями та інтересами. Активно долучається до руйнування стереотипів і упереджень ідеологічного і ментального характеру, що існували між українцями, й пропонує нові моделі порозуміння на основі демократизму, толерантності, відкритості. Знаходить сильний потенціал для досягнення ідеалів у таких формах, як мистецтво і наука, і таким чином, вводить український національний рух у новий дискурс боротьби, який умовно можна назвати "інформаційним". Це виявилось співзвучним із тогочасними світовими тенденціями, а отже, дозволило українським домаганням отримати міжнародний резонанс.

При цьому хочеться зауважити, що поняття "лідер", при характеристиці ролі І. Світличного в шістдесятництві, видається не надто переконливим. Він не був лідером у тому сенсі, як ним не були М. Ганді чи Че Гевара, Марadona чи Джон Леннон, особи дуже контраверсійні, але схожі за своїм впливом на оточуючих. Мова йде про інший статус, який не зводиться до надто формалізованих визначень типу "ідеолог", "вождь" чи "провідник". Це те, що ховається за метафоричним "двигун шістдесятників" (Б. Горинь) чи "архітект шістдесятників" (М. Горинь), чи "творець клімату" (Є. Сверстюк).

На переконання Л. Танюка "У Світличного не було відчуття, що він вождь або що він повинен рухати маси кудись у бій. Ні, він був людиною пера, людиною мислення, але, тим не менш, навколо нього моментально об'єднувалися люди тому, що він мів дати хорошу пораду, витягнути із людини його талант і спрямувати у потрібне русло. Це були люди внутрішньої наповненості – маленькі планети, навколо яких починали обертатися інші планети" [2, с. 443]. Такі труднощі мови завжди виникають коли йдеться про харизматичні особистості. А саме таким І. Світличний був для шістдесятників. Саме цими аргументами користувалися радянські спецслужби, оголошуючи його "отцом украинского буржуазного национализма". Саме таким він постає для дослідника. Насамкінець, власне ставлення І. Світличного до лідерства в русі чи не найкраще проявилось у такій іронічній імпрезі, як святкування "сімдесятиліття" І. Світличного й А. Горської (обом у 1964 р. виповнювалося по тридцять п'ять років). Весь захід був тонкою пародією на радянську дійсність з її культурами, чиновануванням тощо.

Можна багато полемізувати щодо шістдесятництва, шляхів його розвитку, але незаперечним фактом є те, що у тому вигляді в якому воно відбулося, воно завдячує саме І. Світличному. Його літературознавчі ідеї руйнували не лише монополію соціалістичного реалізму, але й торували дорогу молодим поетам та прозаїкам. Він був серед тих, хто зміг творчий потенціал молоді скерувати у виключно україноцентричне русло, оперти її на традиції митців "розстріляного відродження". Є всі підстави стверджувати, що без такої ідейної лінії українське шістдесятництво могло б розчинитися в загальносоюзному русі. Налагодивши тісні контакти з московськими однодумцями, І. Світличний, водночас, зумів побудувати ці відносини на паритетних засадах, без будь-яких претензій на домінування.

Іншою складовою впливу І. Світличного на шістдесятництво, поруч із А. Горською, стає роль об'єднувача молоді. Обставини, в яких зароджувалося це явище, далекі від ідилії західного суспільства, у якому одним із чинників “бунту молоді” була невідповідність між відносно високим рівнем матеріального благополуччя та запитами духовного життя. Коли західні хіппі та бітники, відкидаючи расові й етнічні чинники, втягувалися у проблеми постмодерну, їхні українські однолітки переймалися більш приземленими питаннями. Вихідці з сіл, відірвані від рідного середовища, змушені були самотійно “кувати своє щастя”. Молоді таланти потребували моральної підтримки, хорошої рекомендації, заохочення, додаткової роботи, пов'язаної з фахом, ну й, звичайно ж, таких прозаїчних речей як притулок під час різноманітних подорожей чи поїздок. Без людини, яка б узяла на себе бодай частину цих приватних проблем, шістдесятництво навряд чи змогло організуватися. Можливо, це був би якийсь броунівський рух талантів.

Схожі роздуми знаходимо в Є. Сверстюка: “Я б хотів зупинитися на постаті організатора культурного життя як на постаті, більшій за автора віршів і статей. Чому він, маючи власні вірші, переклади і статті, розшукував талановитих, збирав їхні твори, знайомив, популяризував і на це тратив сили і час? Чому сам виконував ту роботу, якої не виконували інститути, кабінети молодого автора, фінансовані за “роботу з молоддю”? Якщо подумати, це винятково важлива національна робота – підіймати, підтримувати, радити і вільно говорити в атмосфері організованої мовчанки і пригніченості [3, с. 182].

В особі І. Світличного знаходимо унікальний приклад такої жертвовності. Адже одна справа бути патрієм, Меценатом, і, виходячи з власних естетичних уподобань, підтримувати митців, інша – Соросом, і від “щедрот своїх” уділяти на гранти, ще інша – ділитися останнім. І. Світличний належав саме до тих, хто щедрістю душі компенсував матеріальні труднощі. Його умови життя не відзначалися розкішшю. Заставлена книжками тісна квартира була одночасно дискусійним клубом, готелем і власне помешканням. Прибутки від роботи чи гонорари також не відзначалися розмірами, але попри це, кожен, хто потребував, отримував “вінегрет”. Звичайно, що за всіма цими клопотоми зникало особисте життя. Однак, саме в невеличкому помешканні на Уманській, “голубівнику”, багато молодих людей із усіх куточків України, що з'їжджалися до Києва у пошуках знань, освіти, реалізації, знаходили гарячу підтримку. Для багатьох із них І. Світличний ставав не лише порадиником у виключно фахових питаннях, але й людиною, що відкривала широкі обрії знань, натхненником ідей, помічником у роботі. “Доброокий”, – так називав Світличного В. Стус. Про “доброокість” як про “безкорисливе захоплення всім, що хоч трохи було талановитим у тодішній Україні” [4, с. 356], говорили ті, хто його знали.

Для декого І. Світличний ставав старшим товаришем, рідше – другом. Достатньо назвати лише В. Симоненка, молодого черкаського журналіста, що писав вірші, який після знайомства зі І. Світличним став поетом, символом шістдесятництва. А були ще І. Жиленко, В. Голобородько, Б. Мамайсур, М. Воробйов та багато інших. Інша, окрема тема – В. Стус, це було спілкування рівновеликих особистостей.

Комунікабельність та різносторонність інтересів І. Світличного була важливим чинником об'єднання творчої молоді У першій половині 1960-х років він творить навколо себе середовище. Без фігур масштабу І. Світличного, шістдесятництво не стало б інтегральним явищем, а було б розпорошеним між окремими жанровими номінаціями, у якому художники малювали б автопортрети, поети і прозаїки заглибилися б у монологи, музиканти співали б акапелло, а “фізики” досліджували б неживу матерію тощо.

Показовою є участь І. Світличного в діяльності київського Клубу творчої молоді, навколо якого гуртувалися молоді літератори, художники, театralи, музиканти. До роботи в ньому він долучився наприкінці червня 1960 р. Тоді це було доволі вузькопрофесійне об'єднання молодих акторів і музикантів. Та вже за його порадою туди сходяться молоді поети, дещо пізніше – художники. Своє завдання І. Світличний вбачав у забезпеченні його активістів найрізноманітнішою літературою. Він розумів, що молоді люди, які стали на шлях громадської роботи, повинні бути, насамперед, освіченими, поінформованими з історією, філософією, мати хороші естетичні смаки тощо [5, с. 262].

Не зупинятимуся довго на впливі І. Світличного на оточуючих. Їх спогади просякнуті твердженнями на кшталт свідчення О. Заливахи: “Іван Світличний був для мене тією людиною, що поставила мені мій український погляд на світ, спосіб мислення, стиль, формувала мою орієнтацію у світовій культурі, розуміння місця української поневоленої культури серед культур світу” [6, с. 200].

Своєю діяльністю І. Світличний реалізовував ідею соборності України, що, проявилось у налагодженні плідних зв'язків між Києвом і Львовом та між Україною та українцями за кордоном. Інтерес до Львова у нього пробуджується в 1960 р. У щоденнику Леся Танюка від 21 грудня 1960 р. є щодо цього цікава замітка: "Водив Чорновола до Світличного. Насміялися на тиждень вперед ... У Славка загашник львівських "типів", колекція... Івана Олексійовича цікавив Львів "с толком, с чувством, с расстановкой" – всі аспекти" [7, с. 44]. Із 1961 р.

І. Світличний налагоджує особисті контакти з львів'янами. Втім, не йому, а трійці М. Вінграновський, І. Драч, І. Дзюба у травні 1962 р. вдалося прорвати атмосферу настороженості. Відтоді до Львова почалося паломництво творчої інтелігенції спочатку з Києва, а потім із Сум, Харкова, Чернігова та інших міст. Наприкінці року І. Світличний зближується з Богданом Горинем [8, с.188, 193].

30 червня 1963 р., під час відпустки, І. Світличний разом із дружиною та сестрою Надією приїхали до Львова. Кількаденне перебування виявилися надзвичайно насиченими. Б. Горинь вважає, що "Іванові хотілося якнайширше пізнати львівське інтелігентське середовище. Можливо то була його мета – не тільки ознайомитись з архітектурними і мистецькими пам'ятками Львова, побувати в майстернях, придбати букіністичні видання, а, найголовніше – розширити знайомства з людьми" [8, с. 250]. Тоді ж відбулося знайомство з Михайлом Горинем. При цьому молоді люди дуже швидко вийшли на відвертість і без зайвої дипломатії обговорили надзвичайно важливі питання розвитку руху.

М. Горинь з братом, спираючись на досвід ОУН, висловились за конспіративну діяльність. І. Світличний їм опонував твердженням, що в країні, у якій доноси є елементом державної політики, лише легальна діяльність може мати якісь перспективи. А отже, необхідно працювати вміло, використовуючи громадські та політичні інституції. Таку тактику дій "з відкритим забралом" М. Горинь порівнював із діяльністю народників XIX ст., що виявилася нетривалою і була розгромлена. Не заперечуючи цього, І. Світличний не відмовився від власної лінії, висловившись за інтенсифікацію роботи [9, с. 201]. У кінцевому підсумку прийняті були аргументи І. Світличного.

Потім був знаменитий карпатський рейд, який став визначальним у організаційному плані для шістдесятників. І. Світличний був не лише його учасником, але й натхненником. Мальовничі карпатські полонини, вечірні ватри й розмови виявилися хорошим підґрунтям єднання українців. Як згадує один із учасників І. Гречко "залишилася радість, а властиво її ремінісценції від самого факту зустрічі з вартісними людьми з Великої України, які своєю тактовністю й делікатністю суджень в оцінці певних фактів новітньої трагічної нашої історії поступово ламали стереотипи нашого галицько-українського мислення, і наша політична обережність і підозрілість поступово переростали в щирість, відкритість, а потім – у беззастережну довіру, ба навіть подив щодо тих, зі Сходу, які витривали і не втратили свого національного "я" [10, с. 281].

Приблизно з 1964 р. за активної участі І. Світличного налагоджується зв'язок із українцями за кордоном, насамперед тими, які проживали в країнах соціалістичного табору, а пізніше – державах Заходу. Ці зв'язки за своїм характером не зводилися до якихось вузькопрактичних речей на зразок особистих знайомств, обміну інформацією та літературою. У їх основі лежали спроби подолати українську розколотість бодай на рівні інтелектуальної еліти. Її прикладів можна назвати багато: це й поділи на "східняків" і "галичан", православних і уніатів, міських жителів та сільських.

Двадцятье століття з його соціальними катаклізмами та політичною боротьбою додало ще одну лінію розколу – між українцями в Україні та українською еміграцією. Очевидно, що сам факт розпорощення українців в умовах бездержавності та поділом між іноземними державами мав і позитивні моменти. Особливо, це помітно коли мова заходить про збереження певних етнічних рис, традицій, моделей життя, ментальності тощо. Та в умовах відсутності постійного діалогу й ізолюваності відбувалася консервація й поглиблювалися відмінності. Тому завжди існувала потреба звести все це воедино.

Інший аспект уваги українських шістдесятників до життя українців за кордоном полягав у доказах власної самобутності. В умовах звуження україномовного ареалу в УРСР, під впливом асиміляційних русифікаційних процесів, виникла необхідність протиставити "радянському народові" щось справді вартісне в своїх засадничих принципах. Українці в такому випадку поставали не як компонент у творенні "радянського народу", а як окрема нація – повноправна одиниця міжнародного життя.

Усе це чудово розумів І. Світличний, коли в умовах доволі непевного потепління міжнародного життя, намагався налагодити зв'язки з представниками діаспори. При цьому акцент робиться не на пошук осіб заангажованих у політиці, що мають вихід на закордонні націоналістичні центри, а на таких самих молодих осіб. По-перше, це було дуже важко зробити в умовах активної роботи спецслужб. А по-друге, І. Світличний боявся компрометації шістдесятників, які виникли на зовсім іншому підґрунті, та їх попадання під вплив досвідченіших борців. Але найголовніше, що впливало на вибір І. Світличного – ровесникам завжди легше знайти спільну мову, адже на них менше впливає спадок минулого, та зближують інтереси.

Серед постійних кореспондентів І. Світличного варто назвати В. Вовк (Бразилія), Т. Геврика (США), Б. Бойчука, З. Генік-Березовську (Чехословаччина), А.-Г. Горбач (Німеччина), Е. Крюбу, О. Смішкевич, А. Куримського, М. Мушинку (обоє з Чехословаччини). Буваючи в Києві вони зустрічалися з І. Світличним. Це були пізнавальні екскурсії, знайомства з новими людьми тощо. Ось як, наприклад, Т. Геврик подає обставини своєї зустрічі з ним 1970 р.: "Іван Світличний розповідав про останні події в Києві, в його розмові відчувалася тривога, стурбованість. Івана цікавило все, що стосувалося українців у США. Ми говорили про події в Україні й на Заході, про поділ думок українців на Заході щодо зустрічей з українцями з Советського Союзу, про брак західної літератури в Україні, про політичні зміни в Україні. Іван постійно розпитував про життя українців в еміграції, наголошував, що "між вами на Заході є багато "наших" з СРСР". Просив бути дуже обережними, турбувався, журився, щоб нікого не наражувати на переслідування КГБ в Україні" [11, с. 397].

Коли заходить мова про зв'язки шістдесятників, а пізніше й дисидентів із їхніми закордонними ровесниками, дуже часто можна почути про інтелектуальну залежність, що впливала на світогляд, погляди, естетичні смаки тощо. Напевно, не варто це абсолютизувати як у випадку із копіюванням Заходу стилями 1950-х рр. Обмін думками завжди передбачає певне взаємозбагачення, проникнення нових ідей, створення синтезів тощо. І. Світличний також стикався з цим, але при цьому зберігав за собою право приймати чи не приймати їх. Як приклад можна навести фрагмент його листа до В. Вовк від 12 жовтня 1966 р., у якому пояснюються мотиви неприйняття поезії української діаспори: "Визнаю за нею високу культуру, але психологічний світ у якому вона творилася, далекий від того в якому я ріс, отже, художньо вона для мене німа. Я, звичайно, не так добре обізнаний, щоб говорити таке про всю літературу, але доступна мені справляла саме таке враження" [12, с. 78].

Центральною постаттю був І. Світличний у взаєминах із московськими шістдесятниками та представниками молодшої інтелігенції інших союзних республік. Особливо це проявилось в контексті поширення самвидаву та в кампаніях боротьби з незаконними репресіями.

Вже 1963 р. стали помітні перші спроби влади пришпорити рух молоді. У пресі розпочалися "викривальні" кампанії, запрацювали парткоми, жорсткішою стала цензура. За таких умов шістдесятники вимушено вдалися до творення альтернативного середовища, яке розкрилося у самвидаві. На початку доволі стихійне явище, зусиллями таких осіб, як І. Світличний, В. Чорновіл, М. Горинь, він перетворився у організовану мережу підготовки матеріалів, їх конспіративної публікації та нелегального поширення. Літературний, а пізніше публіцистичний український самвидав мав своїх авторів. І. Світличний не належав до їх числа. Його роль полягала в іншому. Належачи до організаційного, хоча і не формального, ядра, він впливав на формування обличчя українського самвидаву – його жанрову та ідейну скерованість.

Автори, які писали твори, належали до того кола, яке творив І. Світличний, а багато задумів визначалися саме ним. Фактично саме І. Світличний започаткував записування на магнітофонну плівку віршів молодих поетів: І. Драча, М. Вінграновського, В. Симоненка, Б. Мамайсура, Л. Костенко та інших, а згодом поширював записи серед зацікавлених.

Спираючись на власні знайомства, він зумів налагодити нелегальну систему збору матеріалів, які сам часто редагував, вносив стилістичні правки, знаходив осіб, які друкували матеріали, та тих, хто поширював їх в Україні й передавав за її межі.

Так, наприклад, до появи в самвидаві спогадів багаторічного політв'язня Д. Шумука, І. Світличний залучив, окрім автора, Л. Селезенка, Н. Світличну та З. Антоюка [13, с. 255]. І. Світличний особисто долучився до упорядкування матеріалів, присвячених "справі юристів" на чолі з Л. Лук'яненком (1966 р.), підготовки щоденника В. Симоненка (1964 р.). Коли Є. Сверстюк написав відомий памфлет "З приводу процесу над Погружальським", то І. Світличний разом із В. Чорноволом стилістично відредагували твір, аби не був упізнаний автор [14, с. 87].

Упродовж всього часу, І. Світличний залишався центральною ланкою в поширенні самвидаву в Україні. Наведу типовий приклад. У травні 1964 р. в Каневі відбувалися урочистості зі вшанування пам'яті Т. Шевченка. Готуючись до поїздки, львів'яни під керівництвом М. Гориня підготували майже дев'ятсот примірників різних текстів, що поширювались самвидавом. Через М. Зваричевську ці матеріали потрапили до І. Світличного, а вже через нього поширилися серед приїжджих до Канева [9, с. 207].

Із 1964 р. матеріали українського самвидаву передавалися за кордон. Для цього І. Світличний домовлявся зі спортсменами, журналістами, українськими комуністами з Канади, які в той час приїздили до Києва. Ці ж функції виконували М. Мушинка, А. Куримський, З. Генік-Березовська, А.-Г. Горбач, В. Вовк, С. Козак, Ф. Неуважний, М. Мольнар.

Займаючись поширенням самвидаву, І. Світличний був прихильником поміркованого напрямку, що передбачав, по можливості, уникнення гострого конфлікту з владою. У самвидаві, на його переконання, мали переважати мистецькі твори, а не публіцистика, що розкривала злободенні політичні проблеми. Це, зокрема, проявилось в обережному поширенні ним статті "Стан і завдання українського визвольного руху", твору доволі радикального за своїм звучанням, що для частини шістдесятників, так званих "політиків" став програмою дій.

Не дуже прихильно поставився І. Світличний до ідеї В. Чорновола видавати "Український вісник", що мав стати своєрідною антологією українського самвидаву. Цікавою в цьому контексті є версія, щодо розмови голови КДБ УРСР В. Нікітченка зі І. Світличним, у якій прозвучало попередження: "Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо". Цікаво, що з 1968 р. І. Світличний планував інший альтернативний задум – створення культурно-мистецького альманаху, який би стояв осторонь політики [15, с. 32; 16, с. 214]. Так само він не сприйняв задум Б. Гориня створювати самвидав через лінотипи, які той отримав за доволі цікавих обставин. Мотивація І. Світличного була простою – це пришвидшить репресії [5, с. 267].

З 1964 р. тиск на І. Світличного зростає. Почалося з публікації під назвою "Еверест підлості", у якій його звинуватили в самовільному поширенні щоденника В. Симоненка. Він втратив роботу в журналі "Радянське літературознавство". А 30 серпня 1965 р. його арештували за звинуваченнями в антирадянській діяльності за статтю 62.1 кримінального кодексу УРСР. "Перший покіс", що проходив у відносно м'яких формах передбачав зруйнування мережі самвидаву, а головне – залякування учасників руху.

Під час допитів І. Світличний мав декілька розмов з головою КДБ УРСР В. Нікітченком, який намагався зрозуміти причини й мотивацію українського руху. Арешт І. Світличного, поряд із іншими, викликав хвилю протесту в Україні та за її межами. Підсумком кампанії стало його звільнення у квітні 1966 р.

Позбавлений роботи, І. Світличний намагався повернутися до літературознавства. Однак, друкуватися міг, в основному, під чужими прізвищами або псевдонімами. Винятком були рецензії на збірку В. Симоненка "Тиша і грім" (1966 р.) та збірка перекладів Беранже (1970 р.). У цей час він не полишав надії видати книгу з історії естетики; для заробітку опрацьовував кандидатські й навіть докторські дисертації. Також розпочав роботу над словником синонімів української мови. Спільно з Г. Кочуром і Е. Крюба готував антологію новітньої французької поезії [15, с. 32].

Як і раніше, квартира на Уманській залишалася одним із місць де зібрались шістдесятники, хоча погром суттєво відкоригував їх чисельність. Навколо І. Світличного надалі гуртується молодь. Він долучався до проведення щорічних походів до пам'ятника Т. Шевченку, мистецьких вечорів, виготовляв і поширював самвидав. Зберігали своє значення відпочинки творчої молоді на Прип'яті та Карпатах. Саме перебуваючи в горах, у серпні 1968 р., разом із подружжями Чорноволів і Танюків, А. Горською та іншими молодими людьми, І. Світличний дізнався про появу радянських танків у Чехословаччині, що, окрім іншого, означав кінець періоду лібералізації в СРСР.

Важливою турботою для нього в цей час стала організація допомоги ув'язненим. За спільної ініціативи з В. Чорноволом було створено грошовий фонд підтримки в'язнів та їх сімей. Разом із В. Кушніром та Надією Світличною він їздив у Мордовію відвідати в'язнів, про що зокрема описано в "Більмі" М. Осадчого. Також організовує акції на захист О. Заливахи, В. Мороза та інших інакодумців, сприяє переїздові та працевлаштуванню Д. Шумука тощо. Особливістю

роботи І. Світличного у цей час стає відносно нова форма боротьби – правозахист. З. Антонюк навіть називає його “зачинателем правозахисного руху на Україні” [13, с. 254].

Упродовж 1969–1970 рр. у Москві виникло дві правозахисні організації – “Ініціативна група захисту прав людини в СРСР” та “Комітет прав людини в СРСР”. Розуміючи важливість завдань цих організацій, І. Світличний за посередності Л. Плюща намагався налагодити з ними контакти й обговорити можливість входження до комітету представника України. Це обґрунтовувалося потребою узгодження прав людини з правами нації. Втім, нічого з того не вийшло. Один із керівників комітету В. Чалідзе відмову пояснив тим, що права нації не належать до прав людини [17, с. 353]. Незважаючи на це, І. Світличний підтримував зв'язки з московськими правозахисниками, зокрема, А. Сахаровим, Л. Алексєєвою, Л. Богораз.

Уже наприкінці 1971 р. відчувалося, що діяльність шістдесятників переходила в іншу якість. У легальних формах вона була, по суті, придушена. Існували альтернативи: або йти на нелегальні форми, або від усього відмовлятися, або шукати форми суто культурницької роботи. Так, наприклад, Є. Пронюк пропонував створити підпільну патріотичну партію. Десь у той же час зі Львова до Києва приїжджав В. Чорновіл, аби обговорити в колі І. Світличного нові перспективи та можливості функціонування самвидавчого “Українського вісника” [18, с. 239]. Як і раніше І. Світличний уникав будь-яких форм організації [19, с. 21]. Втім, практичного значення ця зустріч не мала, адже 12 січня 1972 р. розпочалася нова хвиля арештів. Фігурантами у “справі Добоша” – бельгійського громадянина, арештованого в Чопі при спробі перевезення самвидаву, проходило майже 20 осіб, серед яких І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Франко, Л. Плющ, З. Антонюк, В. Стус, В. Чорновіл, І. Калинець, І. Гель, С. Шабатура, М. Осадчий.

На завершення варто відзначити, що з особою І. Світличного пов'язано творення міфу шістдесятництва. Це проявляється не так у активному просуванні творів молодих поетів, як намагання зберегти їх творчу спадщину. Цьому сприяли, найперше, магнітофонні записи, а також створення самвидаву та “тамвидаву”. І. Світличний як ніхто інший зумів створити атмосферу співпричетності до справи. Витворений ореол романтичності, нонконформізму, посвяченості, таємничості, інтелектуальності притягував молодих людей. Ось невеличкий приклад. Коли 1969 р. до Києва приїхав занепалий духом, через переслідування, дніпропетровський поет І. Сокульський, то І. Світличний дав йому багато книжок і рукописів для перекладу. У піднесеному настрої він говорив: “Знаю, що на цьому я багато не зароблю, та мені ходить, аби лише при ділі бути. І тепер матиму змогу показати свої переклади самому Світличному. Можливо, їх не надрукують – дарма! Але ж це буде спонuka до праці” [20, с. 240].

Особливе місце в цьому ряді посідає роль І. Світличного у посмертному вшануванні пам'яті В. Симоненка. Він був одним із організаторів вечора пам'яті поета 22 грудня 1963 р. та автором вступного слова. Саме І. Світличний настояв у збереженні всього творчого спадку поета, включаючи його “прокомуністичні” вірші. Це було, без сумніву, надзвичайно важливим кроком, що дозволив уникнути “бронзування” молодого поета, а це, в свою чергу, могло б позначитися на настроях інших шістдесятників, творчість яких знаходилася ще на підйомі. Пізніше, він підготував і поширював у самвидаві “Щоденник” В. Симоненка, у якому поет поставав жертвою режиму.

З ініціативи І. Світличного серед української громадськості, зокрема, Києва, почали збирати кошти на спорудження пам'ятника В. Симоненкові. Одним із джерел отримання коштів стала ідея І. Світличного провести 31 грудня 1964 р., напередодні нового року, безпрограшну мистецьку лотерею. Втім, до кінця реалізувати намір не вдалося через протидію влади. Тому зібрані 4 тисячі крб. були передані матері поета [20, с. 244].

Постать І. Світличного ще чекає свого дослідника. Однак, вже зараз можна припустити, що осмислення його життя й діяльності не можливе поза дискурсом шістдесятників. При виході за ці межі дослідники приречені на неадекватні висновки, занижені виміри та гіперкритичні зауваги. Позитивний образ І. Світличного, що постає перед дослідником є, значною мірою, відображенням позитивного флеру всього шістдесятництва, літературно-мистецького явища з високим пафосом нонканформізму. При цьому варто не забувати, що не тільки шістдесятництво визначало його особистий поступ. Мав місце й зворотній вплив – І. Світличний він був одним із творців шістдесятництва.

Список використаних джерел

І. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / Ю. Курносів. – К., 1994. – 232 с.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опо-

ру 1960-х – 80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Данилюк Ю., Бажан О. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с. 2. Лесь Степанович Танюк // Кузнецов В., Табачник Д. Україна. Третій шанс. Кінодокументи та бесіди з дійовими особами новітньої історії. – К.: Альтер-прес, 2002. – С. 439–472. 3. Сверстюк Є. Трудівник // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 177–194. 4. Танюк Л. З Іваном і без Івана / Лесь Танюк. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 143–172. 5. Горинь Б. Двигун шістдесятників / Богдан Горинь. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 257–267. 6. Заливаха О. Ніхто не пройде за тебе твого шляху // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 200–205. 7. Танюк Л. С. Твори. В 60-и томах / Лесь Танюк. – Том 5. Щоденники 1960–1961 рр. – К.: Альт прес, 2005. – 808 с. 8. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Богдан Горинь – К.: Пульсари, 2006. – 348 с. 9. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234. 10. Гречко І. Pro aeterna memoria / І. Гречко. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 279–283. 11. Геврик Т. Іван відкрив нам Україну / Т. Геврик. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 392–398. 12. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. / Коцюбинська М. – Т. 2. – К.: Дух і літера, 2004. – 386 с. 13. Антонюк З. Як не я – тоді хто / З. Антонюк // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 246–256. 14. Ми вибирали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – 344 с. 15. Світлична Л. Поруч з Іваном / Л. Світлична // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Упорядники Леоніда і Надія Світличні. – К.: ЧАС, 1998. – С. 20–60. 16. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко / Р. Корогодський. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2009. – 656 с. 17. Плющ Л. "І все ж я – випадок. Сам по собі" / Л. Плющ. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 348–358. 18. Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Книга у двох частинах / Упоряд. Богдана Підгорного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Кн. 2. – С. 222–261. 19. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки / Овсієнко В. // Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4 т. – Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група; Упор. Є. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 5–25. 20. Плахотнюк М. Про Івана Світличного / М. Плахотнюк. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 236–246.

Ярослав Секо

ИВАН СВЕТЛИЧНЫЙ В ДВИЖЕНИИ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В статье исследована роль Ивана Светличного в движении шестидесятников, определены основные направления его работы, прослежены формирования вокруг него идейного ядра, направленного на противодействие существующему коммунистическому режиму.

Ключевые слова: диссиденты, самиздат, шестидесятничество, "оттепель", Иван Светличный.

Yaroslav Seko

IVAN SVITLYCHNY IN MOTION THE SIXTIES

The article explores the role Svitlychny movement in the Sixties, the main focus of its work, examined the formation around the core ideological aimed at countering the existing communist regime.

Key words: dissidents, samizdat, the sixties, "thaw", Ivan Svitlychny.

УДК 504.4 (477.8) "19" (70–80 р.)

Руслан Чигур

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗРОСТАННЯ АНТРОПОГЕННОГО НАВАНТАЖЕННЯ НА ВОДНІ РЕСУРСИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УРСР У 70–80-Х РР. ХХ СТ.

У статті на основі аналізу архівних джерел досліджено причини та наслідки негативного впливу на водні ресурси Західного регіону України державних органів влади, промислових підприємств, сільського господарства, лісокомбінатів, житлово-комунального господарства, у 70-80-х рр. ХХ ст., прослідковано зв'язок стану водним регіону із екстенсивним, нераціональним використанням цього виду ресурсу.

Ключові слова: антропогенне навантаження, водні ресурси, Західний регіон УРСР, техногенний вплив, водоочисні споруди.

Вода є основною складовою частиною усіх живих організмів, основним механізмом здійснення взаємозв'язків усіх процесів у екосистемах та кліматоутворюючим чинником, акумулятором сонячної енергії і "кухнею" погоди для всієї планети. Крім цього близько 80 % земної поверхні припадає на цей вид ресурсу, що відіграє важливу роль і у житті людини, адже без води вона може прожити тільки 7 діб.

Об'єктом наукового дослідження є процеси взаємодії суспільства із водними ресурсами регіону в контексті історичного аналізу.

Предметом дослідження виступають конкретні форми техногенного впливу на водні ресурси регіону, з'ясування причин і розуміння суті соціально-екологічних процесів.

Метою дослідження є розгляд, вивчення та аналіз процесів соціально-екологічного розвитку Західного регіону України внаслідок посилення негативного антропогенного впливу суспільства на водні ресурси краю упродовж 70–80-х рр. ХХ ст.

Автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання, як аналіз проблем, пов'язаних із нераціональним використанням водних ресурсів, з'ясуванням причин зростання та наслідків негативного антропогенного впливу на водні джерела регіону; встановленням форм, методів діяльності державних органів влади, господарських структур щодо охорони водних ресурсів краю; аналізом державних підходів до вирішення екологічних проблем, пов'язаних із використанням, споживанням, застосуванням цього виду ресурсу.

Досліджувана проблема ще недостатньо ґрунтовно науково вивчена. Зокрема, аналіз водних балансів і водних ресурсів річкових водозборів України, займались в різні часи науковці Л.Онуфрієнко, Й.Желєзняк, С.Левківський, Я.Фоменко, М.Кирилюк, І.Запольський, І.Волошин, А.Шерешевський, Є.Гопченко. Захищені дисертаційні роботи О. Опаловим на тему: "Організаційно-економічний механізм використання водних ресурсів в промисловості України" та Т. Григор'євим "Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів". Сучасні дослідження здійснюють науковці Національного університету водного господарства та природо-

користування у м. Рівне: М.Будз, І.Гопчак, В.Холоденко, Л.Волкова, Ю.Кушнірук, М.Корбутяк, П.Сливка, Я.Новосад, Д.Косяк, Ю.Грищенко, проте ці дослідження здебільшого охоплюють не західний регіон України, а власне Рівненську область.

Суспільство довгий час не задумувалось над тим, як антропогенним впливом воно може спричиняти шкоду водним ресурсам. Постає запитання: якими ж були дії та позиція владних кіл у 1970–1980-х роках стосовно охорони водного басейну Західного регіону та УРСР в цілому? Для поліпшення використання водних ресурсів Рада Міністрів УРСР від 28 лютого 1972 р. видала ухвалу "Про поліпшення проектування, будівництва і прискорення введення в дію об'єктів комунального господарства", у якій давалась вказівка Держплану УРСР до 1977 р. з урахуванням схеми комплексного використання водних ресурсів, розробити техніко-економічне обґрунтування і схеми перспективного розвитку водопостачання і каналізації для обласних центрів і міст з населенням понад 300 тис. осіб [1, арк. 31]. Однак вона так і не була практично втілена у життя, через нерозробленість механізмів її реалізації.

26 лютого 1974 р. державний плановий комітет при Раді Міністрів СРСР видав ухвалу № 21 "Про завдання по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів по міністерствах і відомствах СРСР і союзних республіках на 1974 р.", відповідно до якої кожна державна структура УРСР мала збільшити скидання очищених стоків [2, арк. 8]. Однак і це рішення, як і попередні, залишилось невиконаним [3, арк. 82]. На початку 1970-х рр. Мінводгоспом за участі Мінздоров'я і Головного управління рибного господарства внутрішніх вод УРСР були розроблені і представлені Раді Міністрів УРСР заходи з призупинення скидання у водойми неочищених стічних вод [4, арк. 104]. Проте вони так і не були виконаними до кінця [5, арк. 18].

У відповідності до ухвали Ради Міністрів УРСР від 8 вересня 1977 р. № 469 і наказу міністерства меліорації і водного господарства УРСР № 596 від 20 грудня 1977 р. при Волинському облводгосподарстві було створено відділ водних ресурсів і малих річок. Роботи щодо покращення стану водних ресурсів не були здійснені у зв'язку з обмеженістю капіталовкладень [6, арк. 14]. Іноді дії господарських установ регіону, щодо раціонального використання і охорони водних ресурсів не відповідали реальному їх стані. Зокрема, Закарпатський обком КПУ у листуванні з урядом УРСР від 18 вересня 1978 р. № 374 зазначав, що значно скорочені випадки скидання підприємствами, організаціями неочищених стічних вод у річки, що насправді не відповідало дійсності [7, арк. 236].

З огляду на такий стан необхідно розглянути та проаналізувати причини, чому ж склався незадовільний стан з реалізації розпоряджень владних органів на практиці, що сприяло цьому негативному процесові.

Суспільні потреби щодо використання води щорічно у регіоні зростали, передусім через те, що промисловість ще мало використовувала води для повторного застосування, багато втрат було при її експортуванні [8, арк. 30].

Крім цього на багатьох підприємствах був відсутній облік води для промислових і господарсько-побутових потреб, не було водомірної апаратури, незадовільно експлуатувались очисні споруди [9, арк. 8]. Робота з охорони водних ресурсів не проводилась. На фермах і тваринницьких комплексах не вівся облік водоспоживання, бо не були встановлені водомірні прилади [10, арк. 150].

Щорічне зростання потужності промислових підприємств, народного господарства безпосередньо вплинули на зростання рівня водоспоживання, основний тягар якого припадав на річки країни. Так, у Рівненській області на початку 1970-х рр. було 7 великих і 143 малих річок. У той же час воду тут споживали 911 підприємств і організацій, 37 міністерств і відомств [11, арк. 15]. Щороку водоспоживання області зростало, відповідно зростало техногенне навантаження на водні ресурси [12, арк. 24]. На середину 1970-х рр. стан ще більше ускладнився [13, арк. 76]. У той же час на одного жителя Рівненщини припадало 1640 м³ води/рік (при 12–15 тис. м³ в СРСР) [14, арк. 42]. У 1972 р. у Волинській області повне водоспоживання склало 104,19 млн м³/рік, порівняно з 1971 р. зросло на 5,4 млн м³/рік, а безповоротне на 1,0 млн м³/рік за рахунок введення в експлуатацію нових підприємств [15, арк. 3]. Такий же стан був характерний і в подальші роки [16, арк. 100]. Аналогічно в Івано-Франківській області загальне водоспоживання за 1971 р. склало 158534 тис. м³.

Поруч із зростаючим рівнем водоспоживання спостерігалось в регіоні і безгосподарське використання води. Упродовж 10 років (1972–1982) на Закарпатті тільки на потреби промисловості і комунального господарства її споживання зросло на 24,6 млн м³, причому за цей період

водоспоживання на господарсько-побутові потреби зросло на 8,4 млн м³, на промислові – 16,2 млн м³. У той же час економія в заборі свіжої води на технологічні цілі в галузі народного господарства станом на 1 січня 1982 р. на Закарпатті дорівнювала нулю.

Продовжували зростати темпи водозабору в Західному регіоні України і у середині 1980-х років [17, арк. 15]. Особливо важке становище із забезпеченням водою населення і комунально-побутових споживачів було в середині 1970-х рр. у Львові. У більшості районів міста вода подавалася згідно з графіком, 2–3 години на добу. У зв'язку з будівництвом нових житлових масивів потреба у воді щорічно зростала, це в свою чергу призводило до подальшого дефіциту води [18, арк. 12].

На середину 1970-х рр. в Україні помітно збільшилось забруднення води нафтопродуктами [19, арк. 90]. Зокрема, у Рівненській області в р. Устя постійно скидались нафтопродукти та інші забруднюючі речовини онкологічним диспансером, каналізацією Рівного, котельнею льонокомбінату та іншими установами. Кожна краплина масла чи бензину покривала плівкою в річці площу в декілька квадратних метрів [20, арк. 14].

Спостерігалось забруднення водних ресурсів у Волинській області на початку 1990-х рр. Багато підприємств виробничих об'єднань "Волинь", "Будматеріали", "Укрзахідвугілля", "Волиньліс", "Волиньпромбуд" місцевої промисловості не мали необхідних систем водопостачання. У 1990 р. в результаті неефективної роботи очисних споруд у відкриті водойми області було скинуто недостатньо очищених стічних вод 32,2 млн м³ і неочищених шахтних вод 620 тис. м³ [21, арк. 12].

Аналогічний стан склався і в Івано-Франківській області. Щорічно промисловість скидала 74934 тис. м³ стічних вод, 22245 тис. м³ забруднених вод поступало в річки без очищення. Набираючи обертів, промисловість Львівщини вимагала одночасно все більшого зростаючого використання води, в той же час з 300 тис. м³ стоків, що скидались підприємствами Львова у 1973 р., очищалося тільки 140 тис. м³ [22, арк. 74].

У межах Львівської області р. Вишня, Шкло піддавались систематичному забрудненню неочищеними стічними водами міст Рудки, Судової Вишні, Мостиська, Мостиська-2, Яворова і Яворівського гірничо-хімічного заводу. Згідно з даними лабораторного спостереження упродовж 1973–1976 рр. забруднення вод р. Вишні і Шкло перевищувало затверджені нормативи з органічного забруднення вдвічі, бактеріальному – у 100 разів. Критична ситуація упродовж 1970-х рр. склалася у Трускавці у зв'язку із загрозою забруднення озера питної води [22, арк. 74].

Особливо у занедбаному стані перебувало комунальне господарство міст Кам'янець-Бузьк, Радехів, Броди, Самбір, Ходорів, Городок [23, арк. 20], перевантаженими залишались й каналізаційні очисні споруди в районах області. Тому не дивно, що у середині 1970-х рр. стан водних ресурсів в області характеризувався як незадовільний [24, арк. 14–15], річки перебували в антисанітарному стані [25, арк. 26].

На Закарпатті підприємства щодоби викидали у відкриті водойми біля 37 тис. м³ забруднених стічних вод. Свій "вклад" у забруднення області вносили і підприємства сільського та комунального господарства, скидаючи щодоби близько 132 тис. м³ неочищених стічних вод. Лісохімкомбінати продукти сухої перегонки деревини, фенолів скидали у р. Уж, Латорицю, Тису. Таке становище призвело до того, що тільки за роки дев'ятої п'ятирічки об'єм стічних вод збільшився на 16,3 млн м³ і склав у 1975 р. 53,3 млн м³ [26, арк. 73].

Найбільше забруднених стоків і надалі продовжували скидати у водойми Ужгородський водоканал, Рахівська картонна фабрика, Свалявський і Великобичківський лісокомбінати, Бергівський консервний завод, Тячівський та Міжгірський комбінати комунальних підприємств [27, арк. 4].

У Тернопільській області забрудненими були 20 млн м³, а 9 млн м³ щорічно скидалось без будь-якого очищення. Незважаючи на гостру нестачу питної води, 30 % її використовувалось підприємствами міста Тернополя для технічних цілей, а будівництво водопроводу технічної води так і не було розпочате. Подібний стан був притаманний усьому Західному регіону України.

Деякі колгоспи, радгоспи, лісохімкомбінати, райоб'єднання "Сільгосптехніка" регіону розміщували автопаркове господарство, склади пального, мастил та отрутохімікатів, тваринницькі ферми на берегах річок [28, арк. 98–101].

Уже на початку 1980-х рр. місцева влада змушена була констатувати той факт, що річки басейнів Західного Бугу, Дністра, Дунаю мають велике техногенне навантаження, що призво-

дипло до ще більшого забруднення рік порівняно з 1970-ми рр. Так, у басейні річки Західний Буг вміст азоту порівняно з 1980 р. збільшився до 14–20 разів, цьому сприяли неочищені стоки міст Львова, Каменця-Бузького, Сокаля, Червонограда. У басейні річки Дунай збільшилось забруднення рік Тиса, Чорна Тиса, Латориця, Турья, Тересва нафтопродуктами і фенолами. Випадки перевищення вмісту нафтопродуктів склали 87 % відібраних проб. У верхів'ї річки Дністер спостерігався підвищений вміст азоту і фенолів більше на 80 %. [29, арк. 6–7].

Забруднення притоків р. Дністер фенолами, азотом, органічними речовинами в 50–100 % відібраних проб були більше норми ГДК [29, арк. 6–7]. Були знайдені отрутохімікати у воді річок Дністер, Збруч, Золота Липа, Коропець, Стрипа, Іква. В період найбільш активної роботи підприємств харчової промисловості, вміст стоків у воді рік різко виростав і складав в р. Нічлаві – 38 %, Збручі – 70–100 %, Гнилій – 100 %, Дністрі 10–12 %. Негативно впливали на стан річок меліоратори: виправляючи ріки, вони перетворювали їх у канали з незасадженими берегами, болота і дерева знищувалися екскаваторами. Внаслідок такої роботи меліораторів на території Львівщини перестали існувати береги рік Незнахівки, Золочівки, Гнилої Липи, Золотої Липи, Солонії, Боберки, Ікви, Зубра та багатьох інших [30, арк. 46].

До забрудненості водних ресурсів Західного регіону України додавався ще і їхній вкрай несприятливий санітарний стан. Паспортизація рік не давала достатньої інформації щодо їхнього стану. На більшості малих річок були відсутні дані про хімічний стан і температуру води, схеми заходів в охоронних масивах рік і водойм. Крім того, на річках велись великі розробки піщано-гравійних, гальчиних відкладів з русел рік прируслових площ, що призводило до пониження дна рік і рівня ґрунтових вод, знищення берегозахисних споруд і опор автодорожніх мостів [31, арк. 17].

Зважаючи на критичний стан водних ресурсів регіону, виникає запитання, якою ж тоді була робота очисних споруд та плани з введення їх у дію, адже саме на очисні споруди покладалась велика надія, що вони принаймні зменшать частку неочищених стоків промисловості. Вони значно відставали від темпів будівництва промислових об'єктів, часто виходили з ладу, були перевантаженими, тому очистка стічних вод проводилась неякісно. Кожна четверта діюча водоочисна споруда в УРСР у 1980-х рр. працювала неефективно. В свою чергу господарства Західного регіону УРСР систематично не виконували планів будівництва каналізаційних споруд. Значна більшість очисних споруд в Західному регіоні була не забезпечена кваліфікованим обслуговуючим персоналом. Жодне з підприємств місцевої промисловості не було забезпечене не тільки очисними, але навіть примітивними спорудами попередньої очистки. Очисні споруди постійно відставали від промислових потужностей, крім того вони вводились у незначній кількості і тому одразу ж перевантажувались стічними водами, а це приводило до неефективної їх роботи з очистки і виходу з ладу.

Покращити стан водних ресурсів регіону у 1970–1980-х рр. можна було б лише при умові повного виконання на практиці природоохоронних постанов, розпоряджень органів влади. Крім цього не було чіткої відповідальності та міри покарання посадових осіб за невиконання природоохоронного законодавства. Органи державної влади не реагували належним чином на порушення господарськими структурами регіону охорони водних ресурсів та їхнього раціонального використання.

Складності додавали і ті факти, що водні ресурси нелімітовано використовувались, не вирішувались питання реконструкції та оновлення каналізаційних споруд комунальних господарств та підприємств.

Для поліпшення стану водних ресурсів Західного регіону УРСР необхідна була державна підтримка, завдяки якій потрібно і надалі проводити реконструкцію, ремонт, модернізацію устаткування, водопровідних і каналізаційних мереж, водоочисних споруд, впроваджувати раціональні норми водоспоживання, засоби обліку і контролю за споживанням води; впровадження водоощадливих технологій, які б сприяли зменшенню водоспоживання у промисловості, аграрному секторі, комунальному господарстві; проведення інвентаризації джерел водопостачання та вдосконалення принципів платності водокористування не лише у промисловості, але й у сільському та комунальному господарствах.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 1914. – Оп. 1. – Спр. 573. – 65 арк.
2. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7699. – 98 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВО)

України). – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6387. – 124 арк. 4. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 8197. – 158 арк. 5. Там само. – Ф. 5198. – Оп. 1. – Спр. 1679. – 110 арк. 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1078. – 132 арк. 7. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 285. – 256 арк. 8. ЦДАВО України – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 2498. – 87 арк. 9. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2073. – Оп. 18. – Спр. 184. – 143 арк. 10. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 9293. – 242 арк. 11. ЦДАВО України. – Ф. 5198. – Оп. 1. – Спр. 985. – 108 арк. 12. Там само. – Спр. 1220. – 51 арк. 13. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 266. – 96 арк. 14. ЦДАВО України. – Ф. 5198. – Оп. 1. – Спр. 1681. – 128 арк. 15. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 1. – Спр. 97. – 74 арк. 16. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 330. – 205 арк. 17. ДАВО. – Ф. 1914. – Оп. 1. – Спр. 601. – 72 арк. 18. ЦДАВО України. – Ф. 5198. – Оп. 1. – Спр. 1437. – 110 арк. 19. ДАРО. – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 190. – 205 арк. 20. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 1. – Спр. 417. – 52 арк. 21. Там само. – Спр. 422. – 148 арк. 22. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 9914. – 202 арк. 23. ДАІФО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 30. – 178 арк. 24. ЦДАВО України. – Ф. 5198. – Оп. 1. – Спр. 1449. – 76 арк. 25. ДАЗО. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 255. – 137 арк. 26. Там само. – Спр. 376. – 163 арк. 27. ДАВО. – Ф. 2244. – Оп. 3. – Спр. 1. – 48 арк. 28. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 5367. – 142 арк. 29. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 3307. – Оп. 1. – Спр. 153. – 36 арк. 30. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 7010. – 116 арк. 31. ДАРО. – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 323. – 74 арк.

Руслан Чигур

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ УВЕЛИЧЕНИЯ АНТРОПОГЕННОЙ НАГРУЗКИ НА ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В 70-80-Х ГГ. XX В.

В статье на основании архивных материалов анализируются причины и последствия неудовлетворительного влияния на водные ресурсы Западного региона Украины государственных органов власти, промышленных предприятий, сельского хозяйства, лесокombинатов, жилищно-коммунального хозяйства в 70-80-х гг. XX ст., исследуется связь состояния водоемов региона с экстенсивным, нерациональным использованием данного вида ресурса.

Ключевые слова: негативная антропогенная деятельность, Западно-украинский регион, загрязнение окружающей природной среды, государственные капиталовложения, водные ресурсы.

Ruslan Chyгур

CAUSES AND CONSEQUENCES OF ANTHROPOGENIC PRESSURE INCREASE ON WATER RESOURCES OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN THE 70-80S OF THE 20TH CENTURY.

In the article the causes and consequences of negative influence on water resources of Western Ukraine by government authorities, industry, agriculture, wood industrial complexes, housing in the 70–80s of the 20th century based on archival sources are analysed, the relations of water area with extensive, irrational use of this type of resource are investigated.

Key words: a negative anthropological activity, the Western Ukrainian region, and pollution of the natural surroundings, state investments, and water resources.

УДК 94 (438)

Леся Костюк

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ДЛЯ СОЦІУМУ

У статті проаналізовано причини нелегальної міграції населення інших держав в Україну, констатовано наслідки цього процесу для нашого суспільства. Вивчено способи перетину кордонів України, простежено дотримання законодавства під час переїзду через територію нашої держави.

Ключові слова: нелегальна міграція, біженці, посередник, транзитна країна, адміністративно-правові заходи протидії.

Загальновідомо, що Україна знаходиться на перехресті шляхів "між Сходом і Заходом". Таке геополітичне положення значною мірою упродовж багатьох століть детермінувало історичні, культурницькі, духовні й політичні особливості розвитку нашої держави.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що останніми десятиліттями географічне положення України почали активно використовувати з метою нелегальної міграції, транспортування мігрантів та торгівлі людьми. Водночас Україна відіграє важливу роль у стримуванні потоків нелегальної міграції зі Сходу до держав Центральної та Західної Європи.

Сьогодні до наукової термінології юристів, істориків та соціологів увійшли поняття "міграційні переміщення", "процеси", "міграційний простір", "еміграція", "імміграція", "депортація", "легальна та нелегальна міграція". Ці терміни відображають складні суспільні та особистісні процеси, для яких характерні "переваги" незаконності: несправедливість, брутальність, проблеми з психікою і, як наслідок, знівечені людські долі. Можливо, саме з цієї причини явище нелегальної міграції перебуває в центрі уваги європейського співтовариства і урядів демократичних країн, а проблема контролю державних кордонів є досить таки актуальною.

Констатуємо, що суб'єктами нелегальної міграції через територію України є населення країн СНД та Азії. Механізми ефективної протидії нелегальній міграції та запобігання її негативних впливів остаточно не визначено. Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків, соціологів, журналістів, політологів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців і журналістів В. Олефіра [1], Т. Ромащенко [2], О. Надьона [3], Я. Коляса [4], М. Ярмистого [5], Г. Смітюха [6]. Проте комплексне дослідження відсутнє, що й зумовлює актуальність розвідки. З огляду на це, формулюємо мету дослідження: провести аналіз нелегальної міграції в Україні та з'ясувати чинники цього явища в нашій державі.

Об'єктом даної розвідки виступають нелегальні мігранти, а предмет дослідження є з'ясування основних напрямів нелегальної міграції та її вплив на українське суспільство.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: вивчення способів в'їзду в Україну та виїзду за її межі; аналіз нормативних документів, які визначають статус нелегальних мігрантів; простеження дотримання законодавства під час перетину кордонів нашої держави.

Дослідивши історію вивчення явища нелегальної міграції, зауважимо, що в Україні сформувалося сприятливе середовище для нелегітимних туристів. Окреслена ситуація детермінована такими чинниками, як: географічним положенням нашої держави, котре використовують як "міст" між Євросоюзом; толерантністю та лояльністю візової політики України; правовою неврегульованістю питань міграції та імміграції і відсутністю низки адміністративно-контрольних правових режимів і аргументованих обмежень на в'їзд іноземців в Україну; наявністю економічних чинників, які створюють умови для функціонування розширеної мережі посередників нелегальної міграції на території України; соціально-політичною й економічною нестабільністю в деяких суміжних з Україною державах, подекуди навіть наявністю збройних конфліктів в окремих з них; недостатнім фінансуванням і неякісною організаційною та профілактичною роботою органів регулювання міграційних процесів, у тому числі правоохоронних структур; відсутністю спеціальних законодавчих актів для організації контролю за діяльністю юридичних і фізичних

осіб, котрі запрошують в Україну іноземців; незахищеність північних і східних кордонів України; відсутністю налагодженого механізму депортації з України іноземців, які нелегально прибули або перебувають на території держави; низьким показниками рівня життя населення України загалом та прикордонних областей зокрема; можливістю безконтрольного пересування, тривалого нелегального проживання та працевлаштування [1, с. 15]

Громадяни держав Азії та СНД мігрують зі своєї Батьківщини за таких причин: економічних (відсутність роботи, низька заробітна плата, відсутність кар'єрної перспективи); расових (переслідування за ознаками раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження); релігійних (дискримінація за різні релігійні погляди); природних катаклізмів (виверження вулкана, землетруси, зсуви гірських порід, повені); невдалих реформ в державі тощо.

Юристи в структурі нелегальної міграції виокремлюють чотири основні категорії: особи, що виїжджають в країну нелегально без документів, а також іноземці, у яких заявлена мета в'їзду не відповідає їхнім намірам; іноземні громадяни, які навчалися в країні або працювали, проте після завершення термінів навчання або праці не повертались на батьківщину; транзитні мігранти, які мають намір виїхати в країни Заходу; біженці, які уникають виїзду з країн після отримання відмови від притулку [3, с. 16]. Зауважимо, що нелегітимні мігранти використовують територію України і як кінцевий пункт процесу, і як ланку на шляху до проживання та працевлаштування у Євросоюзі.

У 2007 році в Україні було зареєстровано 2275 нелегальних мігрантів (біженців) з 50 країн світу. Найбільша кількість біженців у 2007 році знаходилась в м. Києві (919 осіб), Одеській (592 осіб) і Харківській областях (161 осіб). У Сумській, Івано-Франківській і Миколаївській областях наплив нелегальних мігрантів не зафіксовано [7, с. 1].

Що стосується вікових та статевих характеристик нелегальних мігрантів, затриманих на території нашої держави у 2007 році, то серед них лівова частка – це населення непенсійного віку (72 %), 24 % біженців – особи молодші працездатного віку, тобто неповнолітні та діти, а 4 % – пенсіонери. Зауважимо, що суб'єктами нелегальної міграції, зазвичай, є особи чоловічої статі (67 %). На нашу думку, це зумовлено особливістю віросповідання біженців, а саме фактом, що найчастіше мігрують мусульмани, а жінки в мусульманстві – безправні особи.

Вважається, що серед нелегальних мігрантів домінують особи з низьким рівнем освіти, кваліфікації, часто без професійної підготовки. Однак останнім часом помітна тенденція до зростання питомої ваги іммігрантів-фахівців високого рівня, зокрема представників популярних професій. Високий соціальний статус та, відповідно, високий рівень освіти у себе на батьківщині засвідчує вартість послуг посередників міграції, яким транзитери сплачують від 5 до 10 тис. доларів США [4, с. 3]. Зауважимо, що нелегальні іммігранти в Україні шукають не будь-якої праці за винагороду, а, передусім, такої роботи, прибутки від виконання якої не контролюються державними структурами. Найчастіше вони засновують тіньовий бізнес.

Слід зазначити, що сьогодні в Україні нелегальна міграція набула організованого характеру. У нашій державі існує низка "фірм", які надають послуги зі сприяння перетину кордонів України. Посередники з міграції добре ознайомлені із законами та іншими нормативними актами, що регулюють перетин кордонів нашої держави. Тому особи та угруповання, котрі організують перевезення іноземців через українські митниці, часто вносять корективи у механізм своєї діяльності. Зміни у схемах транзиту мігрантів детерміновані заходами протидії, що їх постійно вживає держава, щоб посилити контроль за кордонами України, зупинити потоки біженців, а також виправдати довіру країн Західної Європи. Саме тому способи нелегального перебування на території України та перетину державного кордону постійно змінюються та вдосконалюються.

Все ж вітчизняними митниками, за матеріалами Державної прикордонної служби України, у 2008 р. виявлено 4962 нелегальних мігранти. Зокрема, за незаконне перетинання кордону затримано – 3331 особу, за порушення прикордонного режиму та правил пунктів пропуску – 91 особу, за порушення норм перебування в Україні – 1540 осіб. 24760 особам відмовлено у праві перетину державного кордону як потенційним незаконним мігрантам [5, с. 19].

Що стосується утримання нелегальних мігрантів, то прикордонники підраховали, що фінансування одного нелегала упродовж доби вимагає близько 6 грн. без витрат на його транспортування, лікування тощо. На перевезення одного іноземця на батьківщину витрачається понад 1,5 тис. дол. США, а нині тільки в Україні знаходиться близько 10 тис. осіб, котрим потрібна першочергова депортація.

Наведені факти пояснюють, чому правоохоронні органи транспортують за межі нашої держави приблизно 20–25 % від загальної кількості виявлених нелегальних мігрантів. Біль-

шість нелегальних мігрантів залишаються в Україні. Кількість цих осіб зростає катастрофічно, і, на жаль, можна стверджувати, що Україна поступово перетворюється на "відстійник" [6] нелегальної міграції. Більшість переселенців живуть за рахунок випадкових заробітків. Зауважимо, що нелегітимні мігранти часто порушують закони України: хуліганяць, дискримінують жінок (часто своїх співмешканок), ведуть паразитичний спосіб життя, незаконно займаються комерційною діяльністю. Усі ці факти негативно впливають на громадський порядок, сприяють зростанню злочинності в соціумі і поширенню небезпечних хвороб. Як бачимо, зростання обсягів нелегальної міграції в Україні становить реальну загрозу для громадської безпеки у нашій державі. Особи з числа іноземців здійснюють на території України злочини, в тому числі й кримінальні, а також самі стають жертвами кримінальних структур.

Разом з тим, слід відзначити проблему вдосконалення системи дій органів влади, сскерованих на боротьбу та запобігання нелегальній міграції в умовах транскордонної співпраці. Посилення заходів безпеки на кордонах держав Східної Європи та встановлення відповідальності за правопорушення на митницях, призведуть до позитивних зрушень у статистиці та розкритті таких злочинів, як торгівля людьми, розповсюдження наркотиків тощо. Сьогодні актуальними є питання творення центрального органу виконавчої влади для контролю міграції, діяльність якого спрямовуватиметься й координуватиметься кабінетами міністрів країн Східної і Західної Європи.

В Україні роботу, пов'язану з боротьбою з незаконною міграцією, здійснює низка відомств, основними завданнями роботи яких є: створення в країні державної структури, яка б консолідувала завдання боротьби з нелегальною міграцією на державному рівні; виявлення та перекриття найбільш небезпечних каналів міграції в Україну шляхом удосконалення візової політики та якості прикордонного контролю; виявлення та викриття на території України злочинних угруповань, які організовують транспортування нелегальних мігрантів, виготовляють і забезпечують цих людей підробленими документами; створення дієвого механізму переправлення нелегітимних вояжерів до місць їх постійного проживання або до країн, з яких вони прибули.

Для реалізації цих завдань необхідно укласти відповідні міждержавні угоди, створити додаткові місця тимчасового утримання нелегальних мігрантів та залучити кошти організацій, що мають прибуток від перебування іноземців в Україні тощо. Виконанню поставлених завдань сприяє співпраця Державної прикордонної служби, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, СБУ, Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Державного комітету статистики, Міністерства юстиції тощо.

Як зазначалось, для ефективної реалізації державної міграційної політики та координації усіх відповідних центральних та місцевих державних виконавчих відомств України та інших державах, необхідно утворити центральний орган виконавчої влади з питань міграції. До основних аспектів роботи цієї установи необхідно віднести співпрацю та координацію усіх ланок державної влади України та ближнього зарубіжжя. Слід відзначити, що такий орган для України у межах своїх повноважень міг би вирішити актуальні питання, які вже сьогодні задекларовані у Законі України про міграцію та Законі України про біженців.

Зазначимо, що біженці, тобто громадяни країн Східної Європи та Азії незаконно потрапляють в Україну, використовуючи легальні шляхи (як туристи, з метою відвідання неіснуючих родичів, у приватних справах). Транзитери потрапляють у нашу державу шляхом обходу пунктів пропуску або, використовуючи підроблені документи. Також нелегітимні мігранти використовують територію України як одну із ланок на шляху до країн Західної Європи. Найбільш поширеними способами організації нелегітимного в'їзду в Україну були: переправлення автотранспортом поза встановленими митницями і перетинання кордону пішки в обхід пунктів пропуску, використання залізничного та авіатранспорту. Соціологи та правники простежують три найбільш поширені механізми нелегальної міграції, а саме: транзитний повітряно-залізничний, коли громадяни держав Південно-Східної Азії, Близького й Середнього Сходу (Китай, В'єтнам, Корея, Індія, Шрі-Ланка, Афганістан), скориставшись повітряним шляхом в'їждують до Російської Федерації (Москва, Санкт-Петербург), іноді – до Білорусі; потім залізничним транспортом мігрують до України (Київ, Львів, Мукачеве, Ужгород, Одеса), далі – через Польщу, Словаччину, Угорщину дістаються країни призначення; транзитний повітряно-залізнично-пішохідний, яким користуються громадяни Іраку, Ірану, Туреччини, Ємену, Йорданії, Лівану, Сирії, Сомалі, Анголи, Заїру тощо. Групи мігрантів подорожують повітряним шляхом або залізницею в Україну, або до Російської Федерації, звідки у супроводі провідників прямують в Україну, а далі – до Євросоюзу; транзитний повітряно-пішохідно-залізничний: велика кількість громадян Лівану

прибувають в Україну повітряним шляхом, згодом залізницею або пішки прямує до західного кордону, перетнувши який потрапляють у держави Західної Європи [2, с. 85].

Розміри груп мігрантів залежать від складності маршруту і виду транспорту. Групи по 10, а інколи й більше осіб, формуються для подорожі міжнародними авіалініями та пароплавами. Дещо менші – по 3–5 осіб – для подорожі легковим транспортом (проїзд з Іраку до Йорданії, з Пакистану до Азербайджану, з Росії в Україну). На маршруті при зміні виду транспорту змінюється і чисельність групи. Одна група може розбитися на кілька менших і навпаки, невеликі групи можуть об'єднуватися.

Отже, нелегальна міграція в Україні є гострою проблемою, що впливає на стан правопорядку, економічну ситуацію, і на міжнародний імідж нашої держави. Вирішення цього питання є актуальним для багатьох українських міністерств і відомств. Вдосконалення та упорядкування системи, націленої на реалізацію державної політики, призведе до позитивних змін у формуванні міграційної політики, як невід'ємної частини процесу державотворення та цілком відповідатиме захисту національних інтересів, відповідно до викликів часу.

Список використаних джерел

1. Олефір В. Еволюція та відсутність поняття нелегальної міграції / В. Олефір, Д. Цвігун // Право України. – 2005. – № 4. – С. 15.
2. Ромащенко Т. Актуальні проблеми сучасної управління трудової міграції / Т. Ромащенко // Економіка України: Політико-економічний журнал. – 2007. – № 8. – С. 84–89.
3. Надьон О. Нелегальна міграція: Міжнародні та національно-правові проблеми / О. Надьон // Право України. – 2004. – № 6. – С. 13–17.
4. Коляса Я. "Жовтий коридор" чекає на "засувку" / Я. Коляса // Україна і світ сьогодні. – 2001. – 10–16 лютого.
5. Ярмистий М. Нелегальна міграція: вдосконалення системи в умовах транскордонної співпраці / М. Ярмистий // Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. – 2008. – №22009. – С.18–20.
6. Смітюх Г. Неконтрольована міграція – загроза національній безпеці України / Г. Смітюх // Голос України. – 2008. – № 54 (4304). – 20 березня.
7. Хомра О. Нелегальна міграція в Україні: ситуація, оцінки наслідків, перспективи. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http://www.dep.kiev.ua/Conference2022002/Section %2005/Khorm.pdf](http://www.dep.kiev.ua/Conference2022002/Section%2005/Khorm.pdf)

Леся Костюк

НЕЛЕГАЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ В УКРАИНЕ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ СОЦИУМА

В статье проанализированы причины нелегальной миграции населения других государств в Украину, константовано последствия этого процесса для нашего общества. Изучены способы пересечения границ Украины, прослежено соблюдение законодательства во время переезда через нашего государства.

Ключевые слова: нелегальная миграция, беженцы, посредник, транзитная страна, административно-правовые мероприятия противодействия.

Lesya Kostyuk

ILLEGAL MIGRATION IS IN UKRAINE: REASONS, CONSEQUENCES FOR SOCIUM

In the article reasons of illegal migration of population of other states are analysed to Ukraine, константовано consequences of this process for our society. The methods of crossing of scopes of Ukraine are studied, the observance of legislation is traced during a move through our state.

Key words: illegal migration, refugees, mediator, transit country, адміністративно-правові заходи протидії.

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (438)

Уляна Безпалько

ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ А. ШЕПТИЦЬКОГО ТА Л. ФЕДОРОВА У ПОШИРЕННІ КАТОЛИЦИЗМУ СХІДНОГО ОБРЯДУ В РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано процеси становлення й структуризації Російської католицької церкви східного обряду крізь призму співпраці митрополита Галицького Андрея Шептицького та екзарха російських греко-католиків Леоніда Федорова, висвітлено окремі аспекти місійної ролі греко-католицької церкви Галичини щодо католиків східного обряду в Росії.

Ключові слова: А. Шептицький, Л. Федоров, Росія, співпраця, католицизм східного обряду.

Новітні виклики глобалізму та модернізації, сучасні реалії геополітичного простору значною мірою позначаються і на тенденціях розвитку церковно-релігійної сфери сучасного життя світової спільноти, детермінують поглиблення екуменічного діалогу та канонічного спілкування провідних церков світу, актуалізують значні пласти раніше малодосліджених проблем і наукових зацікавлень на якісно новому методологічно-концептуальному рівні. До проблем, які становлять собою предмет активного наукового інтересу й пошуку, належить і питання поширення католицизму східного обряду в Російській державі початку ХХ ст.

Варто зауважити, що актуальність зазначеної проблеми підкреслюється низкою вагомих факторів, серед яких спільна українсько-російська історична спадщина та географічні кордони на досліджуваному відтинку історії; специфічна місійна роль Греко-католицької церкви в цьому контексті та її місце у налагодженні взаємин і подоланні конфліктності поміж Святим Престолом та Московським патріархатом.

На сьогоднішній момент в історіографічних напрацюваннях бракує комплексного, об'єктивного дослідження проблеми розвитку російського східнообрядового католицизму саме через призму діяльності митрополита Галицького Андрея Шептицького, мало висвітлено вплив його особистості на становлення греко-католицької церкви Росії. Саме у висвітленні окреслених питань і полягає наукова новизна публікації, яка безпосередньо пов'язана з актуальністю теми та диктує визначення об'єкту й предмету її дослідження.

Об'єктом дослідження публікації виступає церковно-релігійне становище в Російській імперії початку ХХ ст. Предметом є розвиток російського католицизму східного обряду зазначеного періоду.

Стосовно джерельної бази цієї публікації та історіографії проблеми, то насамперед варто зазначити, що значний масив інформації щодо особистих взаємин А. Шептицького та Л. Федорова, їхньої співпраці у справі розбудови російського католицизму східного обряду міститься в збірнику документів і матеріалів, підготовлених до публікації ЦДІАУ у м. Львові [1].

Також слід виокремити доволі ґрунтовну працю диякона Василя фон Бурмана, присвячену постаті екзарха Леоніда Федорова та історії становлення Російської католицької церкви східного обряду [2].

Щодо сучасної російської історіографії цієї проблеми, то слід відзначити, зокрема, публікації Л. Воронцової [3], В. Задворного [4], Є. Цимбаєвої [5], О. Юдіна [4; 6].

Різноманітним аспектам проблеми становлення російського католицизму східного обряду, його взаємин із Ватиканом та Росією на різних історичних етапах присвячена низка англійських досліджень А. Венгера [7], Е. Вінтера [8], В. Роода [9], Е. Суттнера [10], А. Тамборри [11].

Серед вітчизняних дослідників відзначимо праці Е. Бистрицької [12], Л. Гентош [13], С. Кияка [14]. Варто також згадати діаспорні видання та публікації, наукова цінність котрих на

сьогодні неоднозначна, проте в період радянської ідеологічної диктатури саме вони акумулювали суттєвий фактологічний матеріал з питань розбудови греко-католицької церкви в Росії [15; 16].

Метою статті є дослідження особливостей співпраці А. Шептицького та Л. Федорова у поширенні католицизму східного обряду в Росії на початку ХХ ст.

Історично склалося так, що католицька церква в Росії впродовж довгих століть сприймалася як чужорідний та ворожий елемент. Певний перелом у цьому відношенні відбувся на межі ХІХ–ХХ ст. у зв'язку з геополітичними змінами в світі, занепадом канонічного православ'я, поширенням у прогресивних колах російського суспільства екуменістичних ідей [3]. Теоретичними засадами російського уніонізму стали роботи В. Соловйова, скеровані на подолання культурно-конфесійної ізоляції, поширення духовних цінностей Західної церкви без надмірного тиску на природу православного мислення [5, с. 88].

Зі свого боку, Ватикан, звичайно ж, постійно відчував інтерес до поширення власного впливу на православний Схід, а в основному – на терени Російської імперії. Налагодженню ефективного діалогу насамперед перешкоджала певна конфліктність у дипломатичних зносинах між Ватиканом і Росією, котра частково була подолана за понтифікату Лева ХІІІ. В цей час доктрина східної політики Ватикану наповнилася новим змістом, пріоритетним напрямом якого стало возз'єднання з православними Сходу. В своїх енцикліках папа обґрунтовував рівність Східної та Західної церков, обстоював ідеї використання національних мов у богослужінні, реформу календаря, концептуальним виступало питання збереження східної обрядово-літургійної практики [12, с. 58–60].

Уніоністичні проекти Лева ХІІІ як механізм просування католицизму в Росії виглядали доволі переконливою альтернативою прозелітизму попередників, що яскраво довів свою неефективність на теренах ортодоксального російського суспільства, для котрого пріоритетним завжди залишалося збереження зовнішньої обрядовості. За наступника Лева ХІІІ – папи Пія Х уніоністична лінія східної політики була продовжена, хоча більшою мірою зусиллями курії, аніж самого папи. У пошуках відповідного плацдарму для розгортання стратегії уніонізму в Росії її теоретики звернули увагу на греко-католицьку церкву Галичини та її очільника митрополита А. Шептицького, котрий, у свою чергу, також плекав відповідні амбіції щодо поглиблення католицько-православного діалогу та уже розпочав практичну підготовку в цьому напрямку, розробивши власний проект унійної діяльності в Росії, який і було подано на розгляд папі у 1907 і 1908 рр. [13, с. 195–196].

Зауважимо, що питання поширення юрисдикції А. Шептицького на територію Російської імперії довгий час залишалося дискусійним. В цьому контексті варто процитувати А. Шептицького, який у 1917 р. у зв'язку з юридичним оформленням російського екзархату писав про ці непорозуміння так: "Святий Отець, Пій Х... надихнув мене піклуватися усіма силами і всіма засобами про віруючих східного обряду. Це було в лютому 1907 р. Святий Отець висловив це усно, не надаючи мені ніякого документу... На другій аудієнції в лютому 1908 р. Святий Отець дав мені власноручно підписані ним документи, в яких він наділив мене всіма необхідними повноваженнями для організації російської католицької церкви в Російській імперії... на останній аудієнції, яку дав мені в 1914 р. Пій Х, він знову підтвердив мої повноваження... На цій основі я призначив отця Леоніда Федорова екзархом російських католиків і передав йому ті повноваження, які дав мені Святий Отець для цієї справи і для сьогоднішнього моменту" [10, с. 244–247].

У справі розбудови російського католицизму східного обряду А. Шептицькому були потрібні не лише матеріальні ресурси й зовнішня підтримка з боку Святого Престолу, а й надійні соратники, котрі змогли б підтримувати й розгортати унійні ініціативи митрополита безпосередньо на теренах Російської держави. Когорта таких людей формувалася у досить складних умовах, і була обтяжена як відсутністю належного рівня науково-богословської підготовки, так і відсутністю досвіду, переслідуваннями з боку державного апарату, матеріальними нестатками тощо. Ядро громад католиків східного обряду в Санкт-Петербурзі складали священники Д. Толстой, О. Зерчанінов, І. Дейбнер, активно сприяла розбудові церкви княгиня Н. Ушакова, в Москві самовіддано працювало на користь греко-католицької громади подружжя Абрикосових.

У 1902 р. до львівської резиденції митрополита А. Шептицького прибув Леонід Федоров – колишній студент Петербурзької духовної академії, який збирався продовжити богословські

студії в Римі. Це знайомство мало наслідком багаторічну плідну співпрацю у справі розбудови російського католицизму східного обряду [6].

За підтримки митрополита Л. Федоров отримав змогу продовжити духовну освіту в провідному католицькому закладі – езуїтській папській колегії в містечку Ананья неподалік від Риму. Під час навчання Л. Федоров проявив себе як блискучий і працелюбний студент, хоч йому і довелося зіткнутися з низкою труднощів, як чисто побутового та особистого характеру (незнанням італійської мови, яку доводилось вивчати у вільний від безпосередніх занять час, фінансовою скрутою – єдиним джерелом матеріальної підтримки для нього залишався А. Шептицький), так і з глибокими концептуально-ідеологічними проблемами – відстоюванням права називатися католиком східного обряду і проблемою збереження власної культурно-духовної ідентичності у наскрізь латинізованому середовищі [2, с. 55–56]. Про це він неодноразово писав А. Шептицькому: "Незважаючи на всі старання "добрих" латинників та ультракатоликів, я і надалі залишаюсь палким та несхитним пропагандистом та захисником східного обряду, а через це і зазнаю всіляких утисків" [1, с. 110].

Постійний тиск з боку російського посольства врешті змусив Л. Федорова покинути Італію і переселитись у політично й релігійно нейтральну Швейцарію, де в Фрейбурзькому університеті в 1910 р. він зміг закінчити своє богословське навчання. 25 березня 1911 р. в Константинополі відбувся обряд рукопокладення Л. Федорова на священство. Наступні три роки він провів у Галичині, виконуючи різноманітні доручення А. Шептицького. Вільно володіючи латинською, німецькою та італійською мовами, високоосвічений, розсудливий та глибоко відданий митрополиту, Л. Федоров був одним із найближчих і незамінних його помічників, при цьому продовжуючи активну наукову та богословську діяльність. Під псевдонімами доктор Леоні або Кремоні він опублікував низку богословських й історичних праць в празькій "Slavorum Litterae theologiae" та "Roma e l'Oriente" в Гротта-Феррата [6].

Варто відзначити, що в загальному співпраця митрополита А. Шептицького з Л. Федоровим щодо розвитку унійного руху в Росії характеризується двома принциповими напрямками: зовнішнім – формуванням сприятливих умов для підтримки і розвитку російського католицизму східного обряду, що проявлялося у налагодженні відносин з провідними особами ватиканського кліру, лідерами світової політичної спільноти, організації Велеградських з'їздів; та внутрішнім – активною участю в житті греко-католицьких громад в Росії, постійній матеріальній та моральній підтримці, налагодженню тісних особистих взаємин з їхніми чільними представниками. Ці два головні напрямки варто проаналізувати детальніше.

Як зазначалося, одним із вагомих аспектів зовнішнього напрямку уніоністичної діяльності А. Шептицького та Л. Федорова стало проведення велеградських конгресів – зібрань науковців-богословів та духовенства, присвячених виробленню теоретичних засад уніонізму та налагодженню діалогу між православ'ям і католицизмом, пошуку шляхів подолання існуючих суперечностей [11, с. 484].

Відкриваючи перше зібрання у Велеграді (25 липня 1907 р.), що отримало назву "Зустріч богословів у взаємообміні думок Сходу та Заходу", митрополит А. Шептицький звернувся до учасників: "Зближення між Сходом і Заходом може наступити завдяки кращому взаємопізнанню, що напевно змінить рівень мислення та богословські погляди багатьох східних богословів... Богословам з діаспори ще рано говорити про спроби поєднання, тому що в їх мисленні така ідея будить надто сильні упередження та страх перед пануванням" [17].

Перший і Другий Велеградські з'їзди характеризувалися позитивною динамікою налагодження діалогу, розширенням представництва, злагодженою, систематичною роботою проблемних груп під керівництвом А. Шептицького. Вагомим досягненням зібрань у Велеграді стало прибуття на Другий з'їзд делегації православної церкви в особі богослова та літургиста А. Мальцева, а також священника з Берліна Б. Геккена [11, с. 484]. Російське представництво у Велеграді виразно продемонструвало не тільки зацікавленість у налагодженні діалогу, а й принципові, взаємовиключні його позиції, значною мірою детерміновані державно-політичними інтересами. Для представників Російської православної церкви Ватикан в першу чергу залишався центром католицької експансії, а унійна церква – механізмом поширення латинізації та сепаратистських настроїв [12, с. 111].

Однак, попри існуючу недовіру, другий з'їзд показав можливість ведення діалогу між представниками західної та східної церков, створив для нього досить ґрунтовне теоретичне підґрунтя. Парадоксальним у цьому відношенні є той факт, що логічного продовження в 1911 р. на

Третьому Велеградському конгресі процес налагодження співпраці так і не отримав, у зв'язку з впливом низки факторів, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Головним із них, безумовно, стала для Велеграду втрата підтримки Святого Престолу. Попередні звинувачення у "панславізмі" та політичній заангажованості конгресу на тлі боротьби римської курії з модернізмом блокували участь третьому з'їзду ряду відомих католицьких теоретиків уніонізму, зокрема отців А. Пеллеґріні, А. Пальмієрі, Я. Урбана [1, док. № 176, с. 415].

На Третьому Велеградському з'їзді не було жодного офіційного представника як від Російської православної церкви, так і від Апостольської Столиці, що відображало суттєву корекцію ватиканського бачення перспектив уніонізму [11, с. 485].

Успішній роботі конгресу не сприяла відсутність А. Шептицького через погіршення стану здоров'я. На Л. Федорова повною мірою лягли ті керівні й адміністративні функції, котрі раніше зосереджувалися в руках митрополита. Якщо у 1907 і 1909 рр. Л. Федоров переважно займався науковою, полемічною діяльністю, то в 1911 р. він зіткнувся із рядом проблем уже не науково-богословського, а політичного характеру [14, с. 161–162].

Після проведення з'їзду, Л. Федоров написав митрополиту детальний звіт, в якому аналізував причини дистанціювання Святого Престолу, наголошуючи на тому, що папа, враховуючи реалії нових геополітичних умов, перш за все прагнув не допустити ускладнень в стосунках з Росією, які постійно погіршувалися [1, с. 415].

З притаманним йому консерватизмом Пій Х вкрай насторожено ставився до будь-яких натяків на модерністичні ідеї – яскравим прикладом цієї політики стала справа принца Максиміліана Саксонського, – католицького абата, професора Фрайбурзького університету, талановитого вченого-богослова. Він, обґрунтовуючи теоретичні засади екуменізму, спирався на ідеї повернення до стародавніх основ католицького вчення, відкидаючи догмати, впроваджені після розколу церков у 1054 р. Як головну засаду майбутньої унії М. Саксонський пропагував рівноправність західної та східної церков, без канонічного підпорядкування папі. Принца Саксонського було піддано опалі, а публікацію його статті "Думки з питання об'єднання церков" – заборонено [11, с. 415–417].

Спричинилися до погіршення ситуації й постійні провокації з боку польських клерикалів, безпосередньо зацікавлених у гальмуванні унійного руху. Агітація проти уніонізму велася всіма можливими засобами, зокрема публікувалися статті, видавалися провокаційні брошури антивелеградського спрямування [1, с. 415].

Л. Федоров, перебуваючи в Римі, активно підтримував стосунки з представниками російських офіційних кіл, науковцями, впливовими політичними діячами [6]. Він добре розумів, наскільки хистким і залежним від зовнішніх факторів – російсько-ватиканських взаємин, політики царського уряду – є становище російських католиків східного обряду. Л. Федоров різко виступав проти урядових проєктів організації легальної Російської католицької церкви латинського обряду, в якій проповідь і додаткові богослужіння мали проводитись російською мовою. Цим самим досягалася б водночас дві мети: позірне усунення суспільної потреби в католицизмі східного обряду та русифікація латинського богослужіння, що перешкождала б полонізації російських католиків латинського обряду [1, с. 161].

Окрім зусиль, скерованих на зовнішню репрезентацію унійних проєктів та налагодження екуменічного діалогу поміж церквами, на всіх етапах своєї уніоністичної діяльності значну увагу приділяв митрополит А. Шептицький турботам про внутрішнє становище РКЦ (сх. о.), її структуру та збільшення чисельності громад. Проте розвиток церкви відбувався у надзвичайно складних умовах, за вплив на неї велася жорстка боротьба поміж кількома угрупованнями – зокрема, польським клерикальним крилом на чолі з єзуїтами та французькими місіонерами-асумпціоністами. А. Шептицький розумів усю небезпеку такого становища і намагався всіма можливими засобами, зокрема і регулярною фінансовою допомогою, вивести російських католиків східного обряду з-під впливу західних місіонерів. Матеріальна залежність, в якій перебувала російська греко-католицька громада, загроза латинізації, напівлегальне становище в державі, а також неоднозначна позиція Ватикану, який де-юре віддавав її під юрисдикцію римо-католицького єпископату в Росії, – усе це лише загострювало ситуацію [12, с. 106–107].

Л. Федоров, як один із найбільш послідовних прихильників чистоти східного обряду в російському католицизмі, ще за часів свого навчання в Римі (1907 р.) почав замислюватися над перспективами розбудови РКЦ (сх. о.), обмірковував можливості її структурної організації та легалізації, вбачаючи у А. Шептицькому безумовного лідера Російської греко-католицької цер-

кви, попри постійні провокації з боку польських клерикалів та неоднозначну позицію Святого престолу: “Якщо вже Папа не хоче визнати Вас в якості російського католицького митрополита, то потрібно зробити все можливе, щоб Ви були визнані, принаймні, апостольським вікарієм в Росії, хоча б до тих пір поки російські священики не утворять власну єпархію зі своїм власним апостольським вікарієм” [1, с. 134–135].

Поширення пролатинських настроїв серед російських католиків, а зокрема серед їх духовних лідерів вкрай непокоїло Л. Федорова, на що він неодноразово вказував у листах до А. Шептицького. Л. Федоров особливо наголошував на необхідності втручання курії у врегулювання таких проблем, як перехід росіян в католицизм латинського обряду без папського дозволу і без поважної причини на отримання такого дозволу. Він ішов ще далі й пропонував максимально обмежити можливість таких переходів, аби уникнути повторення невдалого досвіду Берестейської унії, котра стала знаряддям латинізації Галичини [1, с. 136].

Також слід враховувати той фактор, що Л. Федоров довгий час перебував за межами Росії і більшість інформації про тогочасний стан справ у католицькій церкві та в державі загалом черпав із особистої переписки з матір'ю, близькими та соратниками по унійному руху. Тому не завжди його бачення було адекватним і виваженим, іноді тяжіючи до ідеалізму, або, навпаки, – до надмірної категоричності. Княгиня Наталія Ушакова – одна з активних прихильниць ідеї унії, писала Л. Федорову в 1911 р. й оцінювала ситуацію досить негативно: “Ви говорите про відродження Російської церкви. Адже її нема. Де російські католики? Насправді ж повна байдужість до своєї Церкви і якась протестантська ненависть до католиків... Адже ні громади, ні грошей, нічого нема. Ви кажете, що до нас ставляться недовірливо тому, що ми не юридична особа. Ні, просто тому, що ми католики, тобто поневолювачі, інтригани, прихильники “чужого”, зрадники” [1, с. 142–143].

Постійні внутрішні чвари та інтриги нечисленного унійного кліру в Росії глибоко обурювали Л. Федорова, так само як і матеріальна та структурна залежність від католицьких місіонерів: “...Постає фатальне питання: французька чи польська? (церква – У.Б.)” [1, с. 338].

Загострювалась внутрішня ситуація в греко-католицькій громаді Росії і у зв'язку з політичною державного уряду, який у 1911 р. узаконив діяльність Католицької церкви східного обряду у Петербурзі, проте священики були внесені в списки латинського духовенства Могильовської єпархії: Л. Федоров добре бачив всю небезпеку такої ситуації, остерігався матеріальної та адміністративної залежності, в яку потрапляла церква, прагнучи тільки номінальної легалізації, а зовсім не структурно-організаційного підпорядкування державному апарату. На жаль, духовні провідники російських греко-католиків у Петербурзі та Москві були схильні позитивно сприймати таку перспективу, пов'язану з повним матеріальним забезпеченням, підвищенням власного соціального статусу й авторитету, що не могло не обурювати Л. Федорова. Крім того, на цьому етапі позиція Ватикану стала зовсім індиферентною відносно російської унії, що не могло не позначитися на її внутрішньому становищі [1, с. 339].

Починаючи з 1907 р., Л. Федоров напівлегально здійснював регулярні й тривалі поїздки на територію Росії, для підтримки зв'язків із російськими католиками і з'ясування обставин життєдіяльності греко-католицької громади. П'ять просторих і вельми цікавих звітів о. Леоніда свідчать, наскільки добросовісно та пильно він ставився до цих доручень [1, с. 355–372; с. 381–402; с. 457–492; с. 645–697].

Особливо вартими уваги є звіти від 1912 та 1914 рр., в яких Л. Федоров детально проаналізував не лише суттєве погіршення становища Російської католицької церкви східного обряду, але й загальну внутрішню ситуацію в країні, наголошуючи на деградації державного управління, політичному й економічному занепаді, що позначалося й на становищі церкви – як православної, так і католицької. Відстоювання чистоти східного обряду, різка критика освітнього та морального рівня тогочасного духовенства, тонкий стратегічний аналіз ситуації – яскраво виражені в цих об'ємних документах.

Л. Федоров добре розумів гостроту геополітичної ситуації на початку 1914 р. Перебуваючи у передвоєнному Петербурзі, він писав А. Шептицькому: “В Росії готуються до війни. Цар особисто подякував телеграмою Думі за згоду на воєнний кредит. По указу ж царя відновлений в Думі проект про автономне міське управління в Царстві Польському. Цим хочуть залучити тепер на свою сторону поляків” [1, с. 635]. Перед Греко-католицькою церквою в Росії виникла загроза повної ліквідації, у зв'язку з надзвичайно ворожим ставленням до східних католиків Синоду і Департаменту іноземних вірувань. Ускладнювало ситуацію й те, що всередині самої греко-католицької громади не існувало повної взаємодовіри і єдності, вона поділилася на три

групи, які гуртувалися навколо священиків О. Зерчанінова, І. Дейбнера та Г. Верховського. Широкої практики серед церковного кліру набув шпіонаж на користь уряду, доноси, наклепи. За провідними діячами греко-католицької церкви в Росії, в тому числі і за Л. Федоровим, було встановлено стеження [12, с. 102–103].

Проте незважаючи на складнощі, Л. Федоров, перебуваючи в Петербурзі, продовжував працювати над розвитком унійної справи: "Община російських католиків в Петербурзі, незважаючи на деякі особисті рахунки, тримається дуже добре. Всі відносяться до справи дуже ретельно. Закриття каплиці не супроводжувалось занепадом духу, хоча, звичайно, всіх дуже засмутило. Головна перешкода – московські католики. Прямолинійність і фанатизм просто жахливі. Мене посилають в Москву з метою примирити їх. Чи вдасться ця місія – не знаю" [1, с. 639]. Однак на цьому етапі довести справу до успішного завершення Л. Федорову так і не вдалося.

Невдовзі після початку Першої світової війни Л. Федоров був арештований і висланий в адміністративному порядку в Сибір – у Тобольск, під суворий нагляд поліції. Провина його в основному полягала у близькості до митрополита Андрея, котрий завжди залишався для російської влади уособленням політичного агента ватиканських інтересів й пропагандиста українського сепаратизму [6]. Остаточо ці підозри були підтверджені після того, як російській розвідці стало відомо про зміст деяких секретних документів, підготованих митрополитом, зокрема Меморандуму про майбутній устрій Української держави від 15 серпня 1914 р., надісланого ним австрійському уряду. А. Шептицький не лише активно займався політичною діяльністю, що в принципі було небажаним для церковного ієрарха, але й обстоював відверто сепаратистські з точки зору царського уряду ідеї відокремлення Східної України від Росії та надання їй національно-політичного суверенітету, а також відокремлення української церкви від російської. Як результат, після окупації російськими військами земель Східної Галичини, митрополита було негайно арештовано й заслано в глибину Російської імперії [12, с. 139].

Звільнення митрополита, як і його соратників, у тому числі й Л. Федорова, стало можливим лише у березні 1917 р., після того, як в ході Лютневої революції відбулося повалення царської влади і Тимчасовий уряд оголосив амністію всім політичним в'язням. Зустріч А. Шептицького та Л. Федорова відбулася в Петербурзі, де на той час зібралася ціла когорта звільнених із ув'язнень російських католицьких священиків.

Тимчасовий уряд, прийшовши до влади, відразу ж проголосив свободу совісті, віровизнання і культу. В російських католиків східного обряду з'явилася можливість відкрито проводити богослужіння та організувати власні зібрання й громади, що до перевероту офіційно було забороненим. Геополітичні обставини в цілому склалися сприятливо для справи відновлення легальної діяльності російської католицької церкви, що, втім, було неможливим без чіткої підтримки з боку Святого Престолу. Ватикан, в свою чергу дотримувався стратегії вичікування та обмежився меморандумом Державного секретаріату до Тимчасового уряду, в якому містилися скарги єпископів на існуючий стан справ у католицькій церкві на території Росії, без особливого на акценту на проблемах власне католиків східного обряду. Таким чином, вже на цьому етапі Святий Престол певною мірою дистанціювався від проєктів А. Шептицького, хоч в загальному Папа і підтримував унійні ініціативи Митрополита [9, с. 25–27].

Однак широкі кола суспільства країн Західної Європи активно відгукнулися на зміни, що стали наслідком Лютневої революції. Російський дослідник В. Забугін, котрий довгий час перебував у Римі (на той момент вже ставши громадянином Італії), займаючись виданням журналу "Roma e l'Oriente", на офіційне прохання італійського уряду прибув на територію Росії. Метою вченого було детальне вивчення зовнішньої та внутрішньої стратегії нового російського керівництва. Прискіпливу увагу звернув дослідник і на релігійну ситуацію, багато сподівань покладаючи на тодішні реформи, що торкались проголошення свободи совісті, культу, віровизнання. Вивчаючи особливості нової обстановки, він дійшов висновку, що "опорою і бастионом всього католицького руху в Росії" є греко-католицька церква Галичини. "Греко-католики зі слов'ян, на якій би мові вони не розмовляли і до якого б народу не належали, ніколи в жодному випадку не зможуть повернутися спиною до російського народу, не цікавитися його долею, не слідкувати за його релігійним розвитком..." [11, с. 446].

Як зазначалося, після звільнення з ув'язнення Тимчасовим урядом А. Шептицький відправився у Петербург, де на цей момент перебував і його власний митрополичий архів, вивезений зі Львова та відправлений в охоронне відділення Петербургу, разом із усіма документами, що підтверджували права і повноваження митрополита, надані йому Пієм Х. 28 травня 1917 р. після урочистого богослужіння в Мальтійській церкві, А. Шептицьким було зібрано всіх російсь-

ких священників-католиків на перший російський Собор у приміщенні католицької школи св. Катерини. На соборі були присутніми провідні діячі російської католицької церкви східного обряду – отці О. Зерчанінов, Д. Колпинський, Г. Верховський, І. Дейбнер, Є. Сусалєв, В. Абрикосов та, звичайно ж, Л. Федоров. Окрім них, були представники римо-католицької ієрархії та громадськості.

Своїм представником на території всієї Росії, за винятком українських та білоруських етнічних територій, митрополит А. Шептицький призначив протопресвітера о. Л. Федорова з титулом екзарха. Цей акт було скріплено підписами всіх присутніх, в тому числі і представників латинського кліру, а також присягою східного кліру Папі й екзарху [2, с. 324–325].

Таким чином, нарешті відбулась офіційна організація російських католиків в окрему структуру з власною канонічною ієрархією, тимчасово підпорядкованою митрополиту А. Шептицькому, яка після затвердження документів Собору папою переходила у безпосереднє його підпорядкування [13, с. 207].

Повний текст "Постанов єпархіального собору греко-католицької церкви, що відбувся в Петрограді 29–31 травня 1917 р. під головуванням Високопреосвященного Андрея, Митрополита Галицького", складається з 68 пунктів і в цілому характеризується чіткою спрямованістю на збереження певної структурно-догматичної автономії та ідентичного східного обряду. Зокрема, в п. 14 говориться "Дисциплінарні канони і правила західної католицької церкви, встановлені після VII Вселенського Собору... не є для нас обов'язковими", а п.15 конкретизує "Дисциплінарні постанови Римського Архієрея і Вселенських Соборів обов'язкові для нас лише в тих випадках, коли в цих постановах ясно вказано, що вони зобов'язують Східну Церкву і вводять в ній новий закон". Екзарх визнавався главою російської католицької Церкви з усіма відповідними повноваженнями, однак вартим уваги є п.21, за яким "До особливого дозволу Апостольського Престолу, нові єпархіальні закони, видані екзархом, не дійсні без погодження преосвященного Андрея Митрополита Галицького" [1, с. 725].

А. Шептицький докладав усі можливі зусилля для легалізації РКЦ сх. о. та її визнання Тимчасовим урядом як самостійної структурної одиниці. Зокрема, він звернувся до комісара Тимчасового уряду С. Котляревського з проханням визнати призначеного ним протопресвітера Л. Федорова екзархом Греко-католицької церкви в межах Російської держави. За розпорядженням міністра внутрішніх справ князя г. Львова відповідне посвідчення від 2 червня 1917 р. за № 2797 було Л. Федоровим отримане, а вже за кілька днів, 8 серпня Тимчасовий уряд визнав право на легальне існування Російської католицької церкви східного обряду [12, с. 157–158].

Митрополит мав намір відразу ж посвятити Л. Федорова в єпископи з підпорядкуванням його безпосередньо Ватикану й тим самим завершити окреслену ще Пієм X програму уніонізму, але поступився особистому проханню екзарха відкласти цю подію, мотивованому в першу чергу необхідністю врегулювання положень про російський екзархат зі Святим Престолом, а також особистими сумнівами Л. Федорова у власній придатності для єпископського служіння [2, с. 239]. Надалі саме на плечі Л. Федорова лягла переважна відповідальність за розбудову інституцій Церкви в Росії, оскільки Тимчасовий уряд всіяко намагався обмежити вплив А. Шептицького на російських католиків східного обряду, не довіряючи йому як громадянину та активному політичному діячу ворожої держави, й не бажаючи ускладнень зовнішніх взаємин із Ватиканом, котрий фактично повністю дистанціювався від митрополита в контексті розгорнутої російськими екзильними колами монархістів-реакціонерів кампанії публічної дискредитації А. Шептицького, в результаті якої митрополит виступав перед Святим Престолом як одіозний політик-австорофіл і бунтівник проти існуючого порядку [8, с. 30].

Принагідно зауважимо, що утвердження екзарха Святим Престолом відбулося лише у 1921 р., що пов'язано з низкою факторів, зокрема важкими умовами воєнного часу, неможливістю для митрополита А. Шептицького прибути у Ватикан раніше для особистої доповіді Святішому Отцю тощо. На той момент східна політика Ватикану зазнала суттєвої корекції, унійні проекти модифікованого відповідно до потреб російського суспільства католицизму зі збереженням візантійського обряду відійшли на другий план, поступившись місцем оновленій концепції "навертання" Росії, активізації прозелітизму та посиленій пропаганді власне латинського обряду, а також мало місце дещо упереджене ставлення папи Бенедикта XV й римської курії до самої особи А. Шептицького, спровоковане наклепницькою діяльністю частини польського католицького кліру, який активно протистояв ідеям уніонізму [13, с. 160].

Пристаюючи до нелегкої праці очільника РКЦ сх. о., Л. Федоров добре усвідомлював всю складність поставлених перед ним завдань. "Майже десять віків розколу вирили страшне про-

валля між схизмою і Церквою, а особливо в Росії, де католики були і залишаються національними ворогами" [18, с. 45]. Вся подальша діяльність екзарха була спрямована на подолання цієї прірви, і не через брак працездатності, далекоглядності чи інших особистих якостей не вдалося Л. Федорову довести розпочату справу до успішного завершення. Історичні обставини склалися так, що Російська католицька церква східного обряду невдовзі знову опинилася поза законом, кращі її представники стали жертвами більшовицького терору, діяльність церковних структур була паралізована і фактично припинилася.

Таким чином, процес становлення та розбудова російського католицизму східного обряду відбувався за складних внутрішніх та зовнішніх обставин, характеризувався значною залежністю від геополітичної кон'юнктури, зокрема від стратегічної позиції Ватикану, міжнародної обстановки у світовій спільноті, протікав доволі повільними темпами та гальмувався ворожою позицією Росії, яка вбачала в поширенні католицизму зі збереженням східної обрядовості пряму загрозу як офіційній Православній церкві, так і державному устрою в цілому. Адже уніонізм у свідомості представників державницьких кіл імперії стійко асоціювався з національним сепаратизмом, австрофільством, латинізацією та полонізацією.

Відновлення дипломатичних відносин Святого Престолу з Російською імперією деякою мірою сприяло налагодженню міжконфесійного діалогу, проте сприймалося переважно в політичній, а не у релігійній площині. Уніонізм як провідний принцип Східної політики Святого Престолу за понтифікату Лева XIII передбачав паритетне об'єднання східної та західної церков зі збереженням обрядово-літургійної ідентичності, розширенням вжитку національних мов у богослужінні, відкидання політики прозелітизму тощо.

У пошуках відповідного форпосту для розгортання уніоністичних ініціатив, Святий Престол звернув увагу на Греко-католицьку церкву як найбільш відповідний механізм поширення католицизму при збереженні східної обрядовості. Митрополит Галицький Андрей Шептицький зі свого боку вже проводив активну підготовчу діяльність для налагодження православно-католицького діалогу. Закономірно, що саме він і очолив у подальшому унійний рух на Сході Європи, керуючись власним планом дій, узгодженим із Папою. Слід зазначити, що питання поширення юрисдикції митрополита на територію Російської держави довгий час залишалося дискусійним, оскільки повноваження, надані А. Шептицькому Ватиканом, носили таємний характер і не розголошувалися навіть на рівні Державного секретаріату Апостольської столиці. Це створювало певні непорозуміння та ускладнювало процес розбудови РКЦ (сх. о.) як незалежної ієрархічно-адміністративної структури.

У своїй унійній діяльності А. Шептицький спирався на когорту послідовників, серед яких найбільш яскравою постаттю, без сумніву, був Л. Федоров. Саме ефективна співпраця цих двох видатних релігійно-громадських діячів дала можливість навіть у надзвичайно важких умовах – відсутності належної підтримки з боку Ватикану, напівлегального становища в державі, матеріальних негараздів, внутрішньої боротьби у середовищі громади російських католиків східного обряду, тимчасового припинення діяльності в роки Першої світової війни, – врешті-решт у 1917 р. досягти легалізації та організаційного оформлення Російської католицької церкви східного обряду, а відтак і утворення самостійного російського екзархату, очоленого Л. Федоровим. Подальший шлях розвитку РКЦ (сх. о.) відбувався за надзвичайно складних умов наростання внутрішньої напруги в країні, що завершилося встановленням більшовицького режиму й привело до організаційного розгрому російського греко-католицизму, проте не змогло повністю придушити екуменічну ідею, яка на сьогоднішньому етапі набуває дедалі більшої актуальності та потребує розробки нових шляхів реалізації.

Список використаних джерел

1. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2004. – 924 с.
2. Диакон Василий ЧСВ. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. – Научні і літературні публікації "Студіон" студітських монастирів. Ч. III–V. – Рим, 1966. – 833 с.
3. Воронцова Л., Филатов С. Судьба католицизма в России. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/authors/filatov/?library=449>.
4. Задворный В., Юдин А. История католической церкви в России. Краткий очерк. [Електронний ресурс] – М.: Издание колледжа католической теологии имени св. Фомы Аквинского, 1995. – Режим доступу: <http://www.krotov.info/history/20/zavdorn.html>.
5. Цимбаева Е. Русский католицизм. Забытое

прошлое русского либерализма. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 183 с. 6. Юдин А. Экзарх русских католиков Леонид Федоров. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.catholic.uz/tl_files/reading_room/yudin/content.htm. 7. Венгер А. Рим и Москва: 1900–1950. – М.: Русский путь, 2000. – 616 с. 8. Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР: 1917–1968 гг. Третья часть трилогии. – М. Прогресс, 1977. – Ч. 3. – 252 с. 9. Род В. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией/Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів: Свічадо, 1995. – 279 с. 10. Суттнер Э. Христианство Востока и Запада: В поисках зримого проявления единства. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 313 с. 11. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие: два века противостояния и диалога. – М.: Библейско-богословский институт имени св. апостола Андрея, 2007. – 617 с. 12. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с. 13. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.). – Львів: ВНТЛ–Класика, 2006. – 456 с. 14. Кияк С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с. 15. Тереля Й. Нарис історії російського католицизму та обряду. – Торонто; Пряшів, 2001. – 77 с. 16. Волконский П. М. Экзарх Леонид Федоров. (Некролог)// Экзарх Леонид Федоров. Глава русских католиков восточного обряда// Логос. – № 48. – 1993. – Брюссель–Москва: "Жизнь с Богом". – С. 10–44. 17. Баб'як А. Велеградські конгреси в 1907–1936 роках: контекст зародження, перебіг подій та участь в них греко-католицької церкви. – Ч. 1. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/32933. 18. Письмо экзарха Леонида Федорова к о. Александру Евреинову// Экзарх Леонид Федоров. Глава русских католиков восточного обряда // Логос. – № 48. – 1993. – Брюссель–Москва: "Жизнь с Богом". – С. 45–62.

Ульяна Безпалько

ОСОБЕННОСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА А. ШЕПТИЦКОГО И Л. ФЁДОРОВА В РАСПРОСТРАНЕНИИ КАТОЛИЧЕСТВА ВОСТОЧНОГО ОБРЯДА В РОССИИ НАЧАЛА XX В.

В статье проанализированы процессы становления и структуризации Русской католической церкви восточного обряда сквозь призму сотрудничества митрополита Галицкого А. Шептицкого и экзарха русских греко-католиков Леонида Фёдорова, освещены отдельные аспекты миссионерской роли Греко-католической церкви Галиции относительно католиков восточного обряда в России.

Ключевые слова: А. Шептицкий, Л. Фёдоров, сотрудничество, католицизм восточного обряда.

Ulyana Bezpalko

FEATURES OF COOPERATION AMONG A. SHEPTYTSKY AND L. FEDOROV IN THE DISSEMINATION OF THE EASTERN RITE OF CATHOLICISM IN RUSSIA OF THE TWENTIETH CENTURY

The article analyzes the processes of formation and structure of the Russian rite Catholic Church through the prism of cooperation Metropolitan Galician Andrew Sheptytsky Exarch of Russian and Greek Catholics Leonid Fedorov, highlights some aspects of the missionary role Greek Catholic Church of Galicia on the Eastern rite Catholics in Russia.

Key words: A. Sheptytsky, L. Fedorov, Russia, cooperation, Eastern Rite.

УДК 94 (438)

Юрій Чаїнський

ПРОБЛЕМА ЦЕШИНСЬКОЇ СІЛЕЗІЇ В БРИТАНСЬКІЙ І ФРАНЦУЗЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ У 1918–1919 РОКАХ

Досліджено особливості політики Лондона і Парижа щодо польсько-чеського конфлікту за Цешинську Сілезію після Першої світової війни.

Ключові слова: Цешинська Сілезія, Польща, Чехо-Словаччина, Велика Британія, Франція.

Всесвітня історія ХХ ст. багата на події, коли створені національні держави мали встановлювати кордон одна з одною на території регіонів, у яких упродовж багатьох віків проживали їхні народи, і які мали схожу історичну спадщину. Це стосувалося й прикордонної польсько-чеської області – Цешинська Сілезія, де у квітні 1998 р. між регіональними владами обох держав було підписано угоду про співпрацю й створення єврорегіону. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання дослідження історії їх взаємин в контексті цього краю у період після закінчення Першої світової війни і позиції провідних держав того часу – Франції і Великобританії – щодо проблеми встановлення кордону у ньому.

Саме тоді, після розпаду Австро-Угорщини, на її уламках виникли незалежна Польща і Чехо-Словаччина, які мали претензії щодо спірного сілезького регіону – Цешина. До 1335 р. Цешинська Сілезія, що займала 2282 км², входила до Польського королівства, потім до Богемії, а з 1526 р. увійшла до Габсбурзької імперії. До 1914 р. в краї проживало 294 тис. поляків, які складали більшість в трьох районах – Цешин, Белско і Фриштад, а у Фридеку – четвертому, переважали чехи, яких загалом налічувало 77 тис. Водночас, значний відсоток мешканців міст складали німці – 51 тис. осіб, які до 1918 р. були провідною політичною силою в краї. Етнічний склад населення доповнювали так звані сілезьці – 50–70 тис. осіб [1, s. 127].

Основна ж важливість цього краю полягала в наявності там значних запасів високоякісного коксівного вугілля в районі Карвіни, і стратегічно важливої залізничної дороги Богумін-Кошице, що сполучала Чехію із Словаччиною. Відповідно, поляки мотивували свої вимоги, тим, що спиралися на етнічний і культурний принципи, а чехи – на економічний і географічний чинник. Зважаючи ж на складні історичні перипетії і нестабільну геополітичну ситуацію в регіоні, обидві сторони прагнули використати історичний принцип і політичний аргумент на свою користь [2, s. 131].

Різні аспекти цього питання знайшли своє відображення в основному в дослідженнях польської [3–5] і чеської [6–8] історіографії. Відзначимо публікації українського історика М. Кірсенка [9–10], які дають змогу прослідкувати політику Великої Британії і Франції щодо цієї проблеми в контексті українського питання і відносин між державами Центральної Європи. Серед останніх виданих праць, що стосуються досліджуваної проблеми, слід згадати дослідження М. Камінського [11], П. Єлінека [12] і колективне видання проекту "ХХ століття на Заолзьжі" товариства "КАРТА" [13].

Новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що жоден із істориків не ставив собі за мету ґрунтовно порівняти політику Лондона і Парижа щодо цієї проблеми. Тому, в цій статті ми намагаємось, на основі порівняльного аналізу, дослідити політику Франції і Великобританії щодо проблеми Цешинської Сілезії у 1918–1919 рр. шляхом виявлення основних чинників, що впливали на формування їхньої позиції до зазначеного конфлікту як ключового питання встановлення південного кордону Польщі в ході Паризької мирної конференції і після її закінчення, та з'ясування впливу цієї справи на європейську політику союзників загалом.

Ще упродовж Першої світової війни голова Чехо-Словацької національної ради Т. Масарик і польський піаніст-меценат І. Падеревський [14, s. 97–98], генеральний секретар Чехо-Словацької національної ради Е. Бенеш і глава Польського національного комітету (КНП) Р. Дмовський, та в ході польсько-чеської конференції у Києві в 1917 р. [3, р. 75], шукали порозуміння щодо поділу краю. Падіння імперії і роззброєння німецьких вояків прискорило розвиток

подій. Для того, щоб уникнути конфлікту на спірних територіях, місцеві органи влади – Польська національна рада Цешинського князівства та Чеська національна рада в Сілезії 5 листопада 1918 р. здійснили попереднє розмежування регіону [15, с. 9–15], який приблизно відобразив етнічну ситуацію в краї. Однак, це не влаштувало Прагу, адже тоді басейн Карвіни і залізниця належали б полякам. Зважаючи на підписаний 28 вересня 1918 р. пакт між Е. Бенешом і главою МЗС Франції С. Пішоном, за яким Париж визнавав Чехо-Словаччину в її історичних кордонах до остаточних рішень конференції в Парижі, і на слабкість ще невизнаної союзниками Польщі, Прага вирішила денонсувати угоду [3, р. 79–80].

Париж, з огляду на тісну співпрацю з поляками і чехами в ході війни, априорі відігравав вагомішу роль в цій справі, ніж Лондон. Тому, Е. Бенеш, який став главою МЗС, всіляко намагався заручитись його підтримкою [3, р. 81]. Водночас, Польща, без згоди Антанти, проголосила проведення плебісциту в Цешинській Сілезії, перемога поляків в якому, дозволила б сейму юридично закріпити входження краю до Польщі. Однак, скерування Варшавою більшості своїх військ у Східну Галичину створювали для Праги сприятливу стратегічну ситуацію. 23 січня 1919 р., напередодні виборів до сейму, чеські війська перейшли розмежувальну лінію і розпочали наступ [16, с. 21]. Польський командувач, офіцер Ф. Латінік, відмовився приймати ультиматум і 26 січня 1919 р. поляки відступили на лінію Вісли.

Зважаючи на те, що в складі чеської армії було сформовано групу з офіцерів армій держав Антанти, які мали чеське коріння, важко сказати чи союзницькі уряди не знали про дії своїх підопічних [3, р. 83]. Щоправда, згодом у відповідь на ці звинувачення з боку Ю. Пілсудського, міжсоюзна місія Ж. Нуленса заявляла, що уряди Антанти не давали жодної такої вказівки [17, с. 57–58]. Згідно ж з інформацією місії Дж. Куліджа, яка згодом розслідувала цей конфлікт, напередодні наступу чехи обговорювали питання захоплення краю з французьким представником в Празі, Г. Клеман-Симоном, який виступив проти цього, отримавши 18 січня 1919 р. з Парижа повідомлення про доцільність окупації Цешина військами Антанти [18, р. 320–321]. Тому, хоча Франція й не схвалила операцію, вона могла б при бажанні їй перешкодити [3, р. 82].

Збройний конфлікт між двома союзниками Антанти перетворювався на міжнародний скандал. У конфлікт втрутилась Антанта. Ще 24 січня 1919 р. прем'єр Польщі І. Падеревський надіслав ноту, в якій прохав голову Найвищої Ради Ж. Клемансо посприяти у її вирішенні [19, с. 24–25]. Загалом, місії Антанти негативно оцінили дії Праги. Французький генерал М.-Ж. Бартелемі писав, що цей напад був віроломством з боку чехів [3, р. 85], а британський дипломат Е. Говард зауважував, що чехи повели себе дуже погано [20, р. 306].

29 січня 1919 р. Найвища Рада заслухала аргументи обох сторін, які представили Р. Дмовський [21, с. 177–179] і чеський прем'єр К. Крамарж [22, с. 146]. Вже через два дні, створена міжсоюзна місія на чолі з французом Ж. Нуленсом [23, р. 670–675, 835–840] повідомляла, що чеська делегація відкинула пропозицію щодо відведення військ до тимчасової лінії від 5 листопада 1918 р. [23, р. 819]. Відтак, Ж. Нуленс пропонував залишити чехам північно-західну частину з шахтами, а саме місто і південно-східні райони, де проходила частина залізниці – віддати полякам. Він також підтримував пропозицію польського делегата Пільтца щодо скерування у регіон підконтрольної йому спеціальної комісії [23, р. 821]. Найвища Рада прийняла до уваги рекомендації Ж. Нуленса і включила їх до "Угоди в справі Цешинського князівства" з союзниками, яка була підписана Р. Дмовським 1 лютого 1919 р., а Е. Бенеш, витримавши паузу, поставив свій підпис 3 лютого 1919 р. [11, с. 40–41]. У той же час, чеський полковник Й. Шнейдарек запропонував полякам укласти перемир'я. Новий поділ мав пройти вздовж залізничної лінії, що з'єднувала Чехію і Словаччину та перетинала весь регіон і впритул наближалась до Цешина, який мав відійти Польщі, а вугільні округи Фриштат і Карвіна – чехам [3, р. 87–88; 24, с. 110–111; 4, с. 37–38].

Загалом, позиція Великої Британії і Франції в цьому конфлікті була досить складною, адже справа торкалася союзників. Крім того, цей конфлікт послаблював сторони, що з огляду на загрозу експансії комунізму і призупинення безперервного постачання вугілля в Європу, було однаково не вигідно для Парижа і Лондона. Ставлення Франції до цієї справи можна прослідкувати за меморандумами Кс д'Орсе від 20 листопада 1918 р. щодо Чехо-Словаччини і від 24 грудня 1918 р. щодо польських кордонів. У першому з них йшлося про те, що Цешин слід було б поділити на польську і німецьку зони [3, р. 23]. В іншому – що Париж сподівається на мирне вирішення питання в краї, більшість у якому становили поляки.

Крім того, МЗС Франції радило своєму уряду зміцнювати Польщу, тому що вони боялися не чеського русофільства, а лівого радикалізму з Росії [3, р. 22]. З іншого боку, схвальні заяви Парижа щодо територіальної програми Праги, повна підтримка Т. Масарика і Е. Бенеша як

профранцузьких політиків, і зацікавлення у нерозривності Цешина з чеськими землями, з огляду на свої економічні інтереси, значно ускладнювали його позицію в цій справі, що викликало роздратування у Ж. Клемансо [10, с. 56]. Р. Дмовський був переконаний, що Ж. Клемансо фаворизував чехам і вважав, що це було єдине територіальне питання, в якому Париж мав протидіяти Варшаві [11, с. 45–46].

У свою чергу, Лондон міг значно комфортніше себе почувати в цій справі, адже не мав надто близьких контактів з Прагою і Варшавою. Втім, з огляду на важливість вирішення цієї справи для геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі, він виступав за якнайшвидше примирення сторін. Ще до захоплення чехами краю, в меморандумі британського МЗС щодо майбутніх польських кордонів від 20 січня 1919 р., йшлося про те, що більша частина Цешинської Сілезії повинна відійти до Польщі [25, с. 77].

Згодом, Д. Ллойд Джордж сердито заявляв, що він ніколи не чув про цей Цешин, через який два союзники Антанти опинились на краю війни [3, р. 26]. Британські експерти вважали, що чехи беруть до уваги на етнічні засади. Втім, з огляду на непоступливість Праги, що могло затягнути конфлікт, А. Бальфур з Ж. Клемансо були єдині у його якнайшвидшому вирішенні, навіть якщо для цього потрібно було б відійти від етнічного принципу [26, р. 252; 23, р. 784].

Найвища Рада заборонила проводити вибори і мобілізаційні заходи в краї до остаточної ухвали конференції [4, с. 35–38]. За її ініціативи 12 лютого 1919 р. туди було споряджено міжсоюзницьку тимчасову комісію для контролю за ситуацією і недопущенням конфлікту, керівником якої було призначено француза М. Гренара [2, с. 132; 11, с. 53–54; 27, с. 14–15]. Однак, з огляду на його прочеську позицію, він не надто наполягав на дотриманні ними своїх зобов'язань [28, р. 474]. Цікаво, що досить часто на симпатії французьких дипломатів, як учасників місії Антанти, впливало те, в якій країні вони працювали. Це дуже помітно при розгляді цієї справи, коли погляди Ж. Нуленса і М. Гренара були абсолютно протилежними.

23 лютого 1919 р. між поляками і чехами було підписано військову конвенцію, що встановлювала нейтральну зону між сторонами і дві демаркаційні лінії. Так, Цешин, Яблунків і Фриштад відходили до Варшави, а карвінський басейн і Богумін – Празі [11, с. 75]. 25–26 лютого поточного року, в дні, коли Великобританія, Франція і Італія, слідом за США, офіційно визнали Польську державу [29, с. 91], її війська зайняли частину захоплених земель [30, с. 98–103].

26 березня 1919 р. свою позицію з цього питання оприлюднила цешинська комісія. Так, М. Гренар виступав за встановлення кордону вздовж лінії поділу між Віслою і Ольжою, що відповідало інтересам Праги. Взагалі, про позицію М. Гренара красномовно свідчать його думки про те, що угода від 3 лютого є нічим іншим, ніж клаптиком паперу [3, р. 89]. Інші ж члени комісії рекомендували надати Цешину автономію. Втім, цей варіант був відкинтий Францією [10, с. 57], адже він відповідав би інтересам німецького населення, що ставить під сумнів важливість меморандума Ке д'Орсе від 20 листопада 1918 р.

31 березня 1919 р. І. Падеревський повідомляв Р. Дмовському, що комісія із закордонних справ сейму виступала за проведення плебісциту. Водночас, делегат польського МЗС при міжсоюзній комісії в Цешині, В. Гюнтер надіслав Р. Дмовському документ "Уваги щодо плебісциту в Цешинському Князівстві", в якому радив приділити підготовці плебісциту всіх зусиль, адже чехи значно випереджали їх у цьому [31, к. 9–12]. Хоча 7 квітня 1919 р. Ж. Клемансо й погодився з ідеєю проведення плебісциту [32, р. 39–40], однак Париж сумнівався в його проведенні і схилився до вигідного чехам поділу краю, що й пояснювалось його боротьбою з Римом за вплив у Чехо-Словаччині.

Упродовж квітня того ж року проблема встановлення польсько-чеського кордону обговорювалась в Парижі на різних рівнях: спільною комісією з чехословацьких і польських справ, міжсоюзницькою комісією в Цешині, радою глав МЗС. Так, 28 квітня 1919 р. в звіті цешинської комісії [33, р. 93–94] пропонувався кордон наблизений до етнічного принципу, який отримав назву "лінія Тіссі" від прізвища його автора. Водночас, 14 квітня спільна комісія з чехословацьких і польських справ подала свій звіт, у якому містились два варіанти. Франко-британсько-американсько-японський проект "більшості" пропонував передати полякам лише район – Белско, а італійський проект "меншості" – Белско і частину Цешинського району, за яким Польща отримала б 20 % родовищ Карвіни. 23 квітня 1919 р., пояснюючи проект "більшості", Ж. Ларош заявив, що між етнічним принципом і економічним майбутнім, вони обрали останнє [3, р. 95].

Втім, рішення французьких і британських експертів не відповідало інтересам італійців та американців, і, до того ж, не можна було повністю ігнорувати позицію цешинської комісії. Зре-

штою, А. Бальфур і С. Пішон підтримали в цій ситуації пропозицію американця Г. Вайта, який заміняв Р. Лансінга в Раді глав МЗС, щодо вирішення конфлікту самими учасниками. Водночас, негативна реакція С. Пісона і підсекретаря британського МЗС Ч. Гардінга на ідею Ж. Нуленса, термін дії місії якого закінчився 6 квітня 1919 р., стосовно об'єднання його місії з спільною комісією на чолі з Ж. Камбоном чітко засвідчила позицію Лондона і Парижа в цій справі [28, р. 615, 623–624].

З огляду на національне збудження в Польщі і Чехо-Словаччині, відставку уряду К. Крамаржа і чергове загострення в краї, прямі польсько-чеські переговори мали не багато шансів на успіх. Все це змусило Найвищу Раду 12 липня визначити сторонам 10 днів для досягнення порозуміння. 22 липня в Кракові відкрилась польсько-чеська конференція [2, s. 134], що, прогнозовано, не принесла жодного конкретного результату.

7 серпня 1919 р. Ж. Камбон запропонував заслухати обидві сторони, після чого спільна комісія мала подати Найвищій Раді свій звіт [34, р. 356, 354–365]. При цьому, він був зацікавлений у поверненні до розгляду проекту "більшості" від 14 квітня. Однак, Е. Бенешу не вдалося схилити британського дипломата Г. Нікольсона до ідеї француза. Крім того, американець Г. Лорд також не погоджувався з нею [35, р. 360, 369, 379, 381]. Комісії на чолі з Ж. Камбоном утворили підкомісію у справах Цешина і Орави на чолі з Г. Ле Рондом, яка заслухала Р. Дмовського і С. Патека [24, s. 130–131; 34, р. 616]. Зокрема, С. Патек виступав за проведення плебісциту, а Р. Дмовський взагалі заявляв, що необхідно віддати Польщі весь спірний регіон. В обмін на це, він обіцяв низку суттєвих поступок [15, s. 127–131]. 18 серпня 1919 р. на засіданні підкомісії Г. Нікольсон, зазначив, Польща, що знаходилась між двома своїми ворогами, була б й так прив'язана до Антанти. Тому, він пропонував підтримати Прагу, що в разі негативного рішення, могла повернутись до панславізму. Його підтримав Г. Ле Ронд, який виступив проти ідеї американського представника А. Дюллса встановити лінію, подібну до варіанту від 14 квітня, яка відрізнялася лиш тим, що проходила на південь від Богуміна та залізничної лінії, і не перетинала доступу до міста [33, р. 160–162].

19–20 серпня 1919 р. в ході засідань спільних комісій погляди представників провідних держав знову розійшлися. Франція і Велика Британія й надалі займали спільну прочеську позицію, тоді як США, Японія та Італія схилилися до пропозиції А. Дюллса. Зрештою, 22 серпня 1919 р. спільна комісія видала звіт щодо Цешинської Сілезії, в якому переважили етнічні аргументи [33, р. 166–167; 24, s. 130–134; 34, р. 616–619]. Різниця між запропонованою лінією і варіантом цешинської комісії від 28 квітня 1919 р. полягала лише в тому, що кордон не повністю б співпадав із розмежуванням бельського і цешинського повітів [11, s. 188]. Обидві сторони були незадоволені такою пропозицією, а празька газета "Венков" писала, що цешинське питання було динамітом, який може зруйнувати всі напрацювання конференції щодо Центральної Європи [3, р. 99].

Важлива фаза вирішення цієї проблеми припала на 10 вересня 1919 р., коли було підписано Сен-Жерменський мирний договір з Австрією. Він визнавав Польщу і Чехо-Словаччину спадкоємницями Австро-Угорщини і встановлював південний кордон Польщі, за винятком території Цешинської Сілезії, Спиша і Орави [38, s. 83]. Обговорення проблеми розпочалось з нагадування італійцем Т. Тітоні позиції Е. Бенеша про те, що якщо ця справа буде вирішена згідно з етнічним принципом, тоді союзники повинні відмовити Польщі у її вимогах щодо Східної Галичини. Відтак, він пропонував зробити поступку полякам щодо Східної Галичини, а чехам – щодо Цешинської Сілезії. Цей аргумент не вразив А. Бальфура, але викликав зацікавлення у французів. С. Пішон розумів, що "поляки хочуть населення, а чехи – вугілля". Тому, він пропонував віддати останнім всю Карвіну, а Польщі – ті повіти, де більшість складали поляки. Крім того, підтримуючи думку А. Тард'є, він зазначив, що Польщі буде достатньо й вугілля Верхньої Сілезії. Однак, А. Бальфур не погодився з цим. У свою чергу, Ж. Клемансо заявив, що ніколи не погодиться на поділ Карвіни і повернув звіт на доопрацювання [36, р. 176–178; 34, р. 664, 666–670].

Нова пропозиція спільних комісій складалась із варіанту більшості (США, Велика Британія, Італія, Японія), які виступали за проект від 22 серпня 1919 р., і варіанту меншості (Франція) щодо передачі Празі всієї Карвіни і залізниці, що з'єднувала Чехію і Словаччину [36, р. 195]. Для Парижа було очевидним, що уникнути пропольського вирішення питання можна було б лише за рахунок єдиної альтернативи – проведення плебісциту. Е. Бенеш також висловлювався за плебісцит, адже чеське суспільство "не сприйняло б будь-яких поступок зі свого боку" [3, р. 101]. Ця пропозиція С. Пісона увійшла до звіту комісії від 11 вересня 1919 р. Вона викликала здивування у А. Бальфура, який сказав, що "боїться, аби результат плебісциту в Цешині не відібрав би від Чехословаччини не 40 % вугілля, а 100 %", але Е. Бенеш "знає свої власні

справи краще" [36, р. 184]. Розрахунок ж чеха полягав в якнайшвидшому його проведенні, адже тоді б американці, прихильні до Польщі, мали б лише, з огляду на не ратифікацію Версальської угоди, напівофіційний статус у складі плебісцитної комісії [34, р. 755–756, 760–761]. 27 вересня 1919 р. великі держави прийняли ухвалу про проведення плебісциту в Цешинській Сілезії, Спишу і Ораві [11, с. 231].

Прийняття такого рішення ми швидше розцінюємо як неоднозначне і таке, що давало можливість кожній зі сторін сподіватись на успіх. З одного боку, в його основі мав лежати етнічний принцип, що більше відповідало інтересам поляків. Водночас, плебісцит був єдиною альтернативою вирішення питання на користь Польщі вже зараз, а зважаючи на те, що чехи були краще підготовлені до нього, цей варіант виглядав для них дуже перспективним.

Загалом, ця справа була дуже складною для Франції, адже вона стосувалась її близьких союзників в Європі. Однак, зважаючи на свої економічні інтереси у нерозривності краю з Чехією і значні здобутки поляків на східному фронті, Париж вирішив підтримати Прагу в цьому конфлікті. Натомість, згідно з британською концепцією балансу сил в Європі створення сильної Польщі, виникнення якої могло призвести до небажаного для Лондона німецько-російського союзу і посилення Франції у регіоні, не входило до її інтересів. Втім, хоча й Прага також схилилася до профранцузької позиції, Лондон вважав, що оскільки це питання значною мірою не порушувало позицій Німеччини в Європі, було більш бажаним передати стратегічні ресурси краю саме чехам.

З огляду на відсутність будь-якої альтернативи, окрім плебісциту, пропольському вирішенню питання, Лондон вирішив спертися на етнічний принцип. У разі ж перемоги поляків, вважалось, що це дозволить принаймні зменшити їх спротив щодо втрати Верхньої Сілезії, яку Лондон прагнув віддати Німеччині. Загалом, з огляду на несприятливу для Польщі позицію Великої Британії і Франції у питанні її південного кордону, в цій справі між союзниками було найменше протиріч у порівнянні з її іншими територіальними проблемами.

Таким чином, неспроможність союзників на Паризькій мирній конференції ухвалити рішення щодо Цешинської Сілезії і примирити сторони, вплинуло на те, що воно стало основним подразником у польсько-чеських відносинах. Вирішення конфлікту і встановлення південного кордону Польщі залежало від результатів запланованого в 1920 р. плебісциту.

Список використаних джерел

1. Wituch T. Terytoria sporne w Europie po roku 1815 / Tomasz Wituch. – Pułtusk, 2001. – 360 s.
2. Kukulka J. Francja a Polska po traktacie wersalskim: (1919–1922) / Józef Kukulka. – Warszawa, 1970. – 623 s.
3. Wandycz P. France and her Eastern Allies. 1918–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from Paris Peace Conference to Locarno / Piotr Wandycz. – Minneapolis, 1962. – 454 p.
4. Szklarska-Lohmannowa A. Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925 / Alina Szklarska-Lohmannowa. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wyd. PAN, 1967. – 181 s.
5. Gąsiorowski Z. Polish-Czechoslovak Relations, 1918–1922 / Z. Gąsiorowski // Slavonic and East European Review. – 1956. – Vol. 38. – No. 84. – P. 172–193.
6. Hanak H. France, Britain, Italy and the Independence of Czechoslovakia in 1918 / Harry Hanak // Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918–1988. – 1989. – Chapter IV. – P. 30–61.
7. Valenta J. Česko-polské vztahy v letech 1918–1920 a Těšínské Slezsko / Jaroslav Valenta. – Ostrava, 1961. – 501 s.
8. Perman D. The Shaping of the Czechoslovak State: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914–1920 / Dagmar Perman. – Leiden: E.J. Brill, 1962. – 339 p.
9. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років: політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / Михайло Кірсенко. – К., 1997. – 336 с.
10. Кірсенко М. В. Україна і польсько-чеські відносини 1918–1920 років / М. В. Кірсенко // Наукові записки. Історія. Україніка та європеїстика. – 1999. – Т. 14. – С. 50–64.
11. Kamiński M. K. Konflikt polsko-czeski 1918–1921 / Marek K. Kamiński. – Warszawa: Neriton, 2001. – 476 s.
12. Jelínek P. Zahraničně-politické vztahy Československa a Polska 1918–1924 / Petr Jelínek. – Praha: Matices moravská, 2009. – 270 s.
13. Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918–2008. – Warszawa, 2008. – 172 s.
14. Brożek A. Miejsce ziem Śląskich w polityce Środkowoeuropejskiej po I wojnie światowej (1918–1921) / A. Brożek // Dzieje najnowsze. – 1970. – № 1. – S. 97–138.
15. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919: w 4 cz. / [zebrane i wydane przez Sekretarjat Generalny Delegacji Polskiej]. – Paryż, 1926. – T. IV: Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawa. – 1926. – 165 s.
16. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa: Wy-

dawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s. 17. Jędrzejewicz W., Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935: w IV t. / W. Jędrzejewicz, J. Cisek. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. – T. II: 1918–1926. – 443 s. 18. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: [in 13 vol]. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1946. – Vol. XII. – 1946. – 881 p. 19. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego: w 6 t. / [opracowali W. Stankiewicz, A. Piber]. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974. – T. II: 1919–1921. – 1974. – 700 s. 20. Howard E. Lord. Howard of Penrith. Theatre of Life / Esme Howard. – L., 1936. – Vol. II. (1905–1936). – 663 p. 21. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. / Дэвид Ллойд Джордж – М.: Изд. иностр. Лит., 1957. – Т. I. – 1957. – 656 с. 22. Dmowski R. Pisma: w X t. / Roman Dmowski – Częstochowa, 1937. – T. VI: Polityka polska i odbudowanie państwa. – 1937. – 400 s. 23. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: [in 13 vol]. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1943. – Vol. III. – 1943. – 1062 p. 24. Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., dokumenty i materiały: w 3 t. / [pod red. Remigiusza Bierzanecka i Józefa Kukulki]. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965-1968. – T. II. – 1967. – 480 s. 25. Nowak-Kielbikowa M. Polska – Wielka Brytania w latach 1918–1923 / Maria Nowak-Kielbikowa. – Warszawa, 1975. – 445 s. 26. Nickolson H. Peacemaking 1919. Being Reminiscences of the Paris Peace Conference / Harold Nickolson. – Boston: Houghton, 1933. – 378 p. 27. Dąbrowski W. Kwestja cieszyńska. Zbiór dokumentów z okresu walki o Śląsk Cieszyński 1918–1920 / Włodzimierz Dąbrowski. – Katowice, 1923. – 96 s. 28. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: [in 13 vol]. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1943. – Vol. IV. – 1943. – 880 p. 29. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: легенды и факты / Д. Наленч, Т. Наленч. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с. 30. Latinik F.K. Walka o Śląsk Cieszyński w r. 1919 / Franciszek Ksawery Latinik. – Cieszyn, 1934. – 150 s. 31. Archiwum Akt Nowych. – Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941. – Sygn. 924. – k. 9–12. 32. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: [in 13 vol]. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1946. – Vol. V. – 1946. – 949 p. 33. Documents on British Foreign Policy 1919–1939: [in 64 vol]. – London: His Majesty's Stationery Office, 1956. – 1st Series, 1919. – Vol. VI. – 1956. – 1074 p. 34. Documents on British Foreign Policy 1919–1939: [in 64 vol]. – London: His Majesty's Stationery Office, 1947. – 1st Series, 1919. – Vol. I. – 1947. – 1020 p. 35. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: [in 13 vol]. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1945. – Vol. XI. – 1945. – 736 p. 36. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919: [in 13 vol]. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1946. – Vol. VIII. – 1946. – 986 p. 37. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939: w 2 t. / [pod red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kielbikowej]. – Warszawa: Instytut Wydawn. Pax, 1989. – T. I: 1918–1932. – 1989. – 540 s.

Юрий Чаинский

ПРОБЛЕМА ТЕШИНСКОЙ СИЛЕЗИИ В БРИТАНСКОЙ И ФРАНЦУЗСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ В 1918–1919 ГОДАХ

Исследованы особенности политики Лондона и Парижа относительно польско-чешского конфликта за Тешинскую Силезию после Первой мировой войны.

Ключевые слова: Тешинская Силезия, Польша, Чехословакия, Великобритания, Франция.

Iuriy Chainskyi

**THE PROBLEM OF CIESZYN SILESIA IN THE BRITISH AND FRENCH FOREIGN
POLICY IN 1918–1919**

The features of policy of London and Paris are investigational in relation to to the Polish-Czech conflict around Cieszyn Silesia after First world war.

Key words: Cieszyn Silesia, Poland, Czechoslovakia, Great Britain, France.

Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94 (477)

Володимир Окаринський

РИСИ КОНТРАКУЛЬТУРИ У СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-Х – 1991 РР.)

У статті висвітлено місце контракультури, її течій і проявів у суспільному житті, її внесок у процеси демократизації суспільства, національного відродження України періоду перебудови другої половини 1980-х – 1991 рр.

Ключові слова: перебудова, контракультура, молодіжні субкультури, "неформали", Товариство Лева.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що здобуття Україною незалежності у новітній час було наслідком переплетення різних чинників: економічної і політичної кризи радянської системи, політикою горбачовської перебудови в СРСР і низки інших, менш впливових, але на той час помітних явищ, як, наприклад, національно-визвольний рух. Саме перебудова (перестройка, *perestroika*), разом із супутніми їй гласністю чи демократизацією, започаткувала зрушення, які спричинили появу незалежної держави – Україна.

Метою статті є з'ясування місця і ролі контракультури і пов'язаних із нею молодіжних рухів, субкультур у суспільних процесах доби перебудови. Завданнями статті є: виявлення зв'язку із "неформалами" як представниками молодіжних субкультур та першими "неформальними" громадсько-політичними організаціями другої половини 80–90-х рр.; висвітлення діяльності пародійних контракультурних рухів у світовому контексті; з'ясування проявів контракультури у подіях суспільного життя, як Студентська революція жовтня 1990 р. тощо; з'ясування внеску контракультури у процеси демократизації суспільства та національного відродження України.

Об'єктом статті є суспільні процеси доби перебудови, зокрема, молодіжний рух і молодіжна контракультура в цілому.

Суб'єктом статті є участь представників контракультури у процесах демократизації суспільства, національного відродження України, їх місце у тогочасному українському соціумі.

Крім так званих професійних політиків, які абсолютизують свою роль у досягненні Україною незалежності, її більш вагомими творцями були громадські активісти – перші організатори екологічних, культурологічних та інших акцій і об'єднань, журналісти, а також митці: художники, поети, музиканти. Як стверджував американський письменник-бітник С. Вільям Берроуз: "Поети, артисти, художники, як на мене, ось правдиві архітектори змін, а не вчені й політики-законодавці, котрі стверджують зміну вже після того, як вона відбулася...". Тому творцями незалежності України, поряд із політиками і суспільними активістами, були і рок-музиканти С. Кузьминський із "Братами Гадюкінами", Віка "Сестричка" Врадій, О. Скрипка з "Воплями Відоплясова", поети – "БуБаБісти" чи Юрко Позаяк, художники-авангардисти, видавці незалежних часописів (фензінів чи фанзінів), організатори вуличних дійств – гепенінгів (хепенінгів) і перфомансів (перфомансів, перформансів), представники молодіжних субкультур тощо. Суспільство позбавлялося стереотипів свого минулого, висміюючи їх. Ці особи перші відчували більш вільну атмосферу, і скориставшись із неї, творили і робили її ще більш вільною.

Офіційна "культура", у образі міністерства і державних органів, спілок письменників-композиторів-художників, філармоній, через систему державних нагород і премій тощо, не визнає неофіційної культури, авангарду, постмодернізму, контракультури. Іншим противником "неофіційної" і максимально незалежної від суспільства контракультури є масова комерційна поп-культура. Однак, нібито витіснена на маргінес сучасного українського суспільства, контракультура не потребує офіційного визнання і час від часу проривається "у суспільство", оволодіваючи смаками і настроями доволі широких мас.

У періоди революційних змін суспільству ближча більш щира і безпосередня контракультура, та й маси несвідомо користуються її формами (вулична вистава, карнавал, пародія, "стьоб", "самвидав" тощо). Значний культурний і суспільний феномен та роль контракультури у

новітній історії України забуті або применшені. Однак, від цього вони не є меншими і заслуговують на детальне дослідження. Носіями контркультури, не обов'язково митцями, а її споживачами, співтворцями, популяризаторами, були і є представники різноманітних молодіжних субкультур, течій, неофіційних утворень. Вони також відіграли помітну роль в українському національному відродженні і здобутті на початку 1990-х рр. незалежності.

Метою статті є з'ясування місця і ролі контркультури і пов'язаних із нею молодіжних рухів, субкультур у суспільних процесах доби перебудови. Завданнями статті є: виявлення зв'язку із “неформалами” як представниками молодіжних субкультур та першими “неформальними” громадсько-політичними організаціями другої половини 1980-х; висвітлення діяльності пародійних контркультурних рухів у світовому контексті; з'ясування проявів контркультури у подіях суспільного життя, як Студентська революція жовтня 1990 р. тощо; з'ясування внеску контркультури у процеси демократизації суспільства та національного відродження України.

Об'єктом статті є суспільні процеси доби перебудови, зокрема молодіжний рух і молодіжна контркультура в цілому. Суб'єктом статті є участь представників контркультури у процесах демократизації суспільства, національного відродження України, їх місце у тогочасному українському соціумі.

Про історію контркультури в Україні маємо в літературі тільки уривчасті відомості. З історичного наукового погляду контркультура того часу взагалі не опрацьована, за винятком кількох статей публіцистичного характеру, присвяченим окремим проявам контркультури. Більш послідовні дослідники-культурологи і літературознавці, які намагалися розглядати різні прояви контркультури, зокрема у контексті постмодерністського дискурсу в літературі. З'явилися довідкові енциклопедичні видання такого характеру, зокрема, як “Плерома” Володимира Єшкілева [2] і російське видання – дослідження українських контркультурних авторів, критиків та журналістів – довідник “Альтернативная культура. Энциклопедия” за редакцією Дмитра Десятерика [13].

В історичному контексті “оксамитових революцій” Східної Європи 1989 року цієї теми торкнувся американський історик Педрик Кені у праці “Карнавал революції...”. Він називає цю епоху “карнавалом”, що в контексті контркультури вважаємо слушним, тому що постало розмаїття, подиву гідний плюралізм рухів, а опозицію – яка стала значно більш масовою – важко було класифікувати. Багато рухів заперечували категоризацію. На кін вийшли молодіжні субкультури гіпі, панків та інших, радикальні захисники доквілла, андеґраундні художники, пацифісти, анархісти. За П. Кені, вони змішували в неймовірному коктейлі анархізм, націоналізм, лібералізм, навіть консерватизм і постматеріалізм. Головною метою більшості з них було повалення комуністичного тоталітарного ладу. Але також важливим для них було виразити новий стиль, і в такий спосіб змінити суспільне чи природне середовище. У 1986–1989 роках здавалося, що звичні настанови і перестороги для активістів цих рухів просто зникли [9].

Кені розглянув контркультурні прояви у діяльності перших українських “неформальних” товариств, зокрема Товариства Лева у Львові. Однак, на нашу думку, дослідження П. Кені не охопило всіх проявів контркультури, що впливала й на політику та суспільне життя України того часу і сприяла її незалежності. Мабуть, через малодоступність українського матеріалу для американського дослідника, у його праці відсутня інформація про події у інших регіонах, поза Львовом.

Чи не єдиною в Україні працею науково-історичного характеру, що розглядає участь контркультурної молоді в національно-демократичних процесах доби перебудови і ранньої незалежності України у контексті становлення молодіжного руху (до якого, зазвичай, включають тільки організований рух) є праця політологів В. Кулика, Т. Голобуцької і О. Голобуцького “Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива” [11].

Розвинувши ідею П. Кені і деякі думки авторів “Молодої України...”, вважаємо: слід більш послідовно розглядати суспільні перетворення національно-демократичного характеру в українському суспільстві доби перебудови – ранньої незалежності саме в контексті альтернативної культури (контркультури) та “неформальних” молодіжних течій (субкультур). Про деякі прояви контркультури часів перебудови можна також почерпнути з із культурної книжки О. Кривенка та В. Павліва “Енциклопедія нашого українознавства”. Зокрема, там є статті-гасла про самвидавчий “Поступ”, “чучізм”, Товариство Лева, перфоменс, персоналії і гасла більш загального характеру, що дають уявлення про світогляд альтернативно мислячих людей [10].

У цій розвідці ми уникатимемо детального розгляду всіх проявів контркультури. Деякі з них потребують окремого аналізу і їх більш прийнято розглядати в контексті мистецтвознавства,

культурології, літературної критики тощо. Для прикладу, це літературно-мистецький аванґард, рок-культура тощо. Ми розглядатимемо ці прояви контркультури лише в загальному контексті, а детальніше торкнемося тих, що вийшли за свої межі, мали більший суспільний розголос і вплив на громадську думку, перебували на межі декількох суспільних сфер – культурної, політичної тощо, і керувались на відгук у суспільстві, збудження громадськості.

Розглядатимемо факти і прояви, у яких контркультурники минулого чи вихідці або активні представники молодіжних субкультур відіграли більш помітну роль і де сама контркультура виявила себе відкритою для суспільства, приймала активну участь у процесах його демократичного перетворення і навіть "провокувала" їх.

Джерелами для дослідження цієї теми є головні статті, інтерв'ю, присвячені окремим явищам, постатям, подіям, а також газетні публікації того часу, телепередачі, спогади, світлина тощо. Це, зокрема, інтерв'ю з О. Олісевичем [1; 28, с. 135–153], матеріали, присвячені діяльності "чучхізму", альтернативній культурі, зокрема рок-музиці і літературі [4; 7, с. 23–24; 19; 21], студентському руху (найбільше, Студентській революції "на граніті" жовтня 1990-го) [25], фестивалю "Червона Рута" 1989 року [6] і львівським "Вивихам" 1990–1992 років [5] тощо. Загалом, варто відзначити, що альтернативний рух слабо документувався, а його представники про себе мало писали, оскільки це було і є самою природою контркультури. Тому найцінніші відомості можна почерпнути з пізніших інтерв'ю. Значний обсяг неупорядкованої інформації про різні аспекти проявів контркультури періоду української перебудови можна знайти в мережі Інтернет.

Цінним історичним джерелом цього періоду є й деякі артефакти, як касетні аудіо-записи, вкладки до касет, світлина, саморобні оголошення й афіші, плакати, предмети одягу тощо. Важливими джерелами можуть бути також художні тексти – зокрема, слова пісень виконавців співаної поезії і рок-музики. Не менш цікавим є фольклор: пісні, приказки, анекдоти тощо.

Для українського суспільства напередодні перебудови явище контркультури виглядало переважно "чужим". Саме тому, у порівнянні із застоєм, те, що лавиноподібно наростало упродовж 1987–1990 років виглядало як революція, але й як карнавал, коли рушилися заборони, з'явилося розмаїття суспільного життя, багато людей відчули себе вільними.

У 1980-х дисидентський рух вичерпав себе, максимуму сягнули репресії і конформізм радянського суспільства. Крім останніх залишків дисидентів, людьми, які започаткували демократизацію суспільства, а саме "неформальний" громадський рух за демократію і гласність, перші некоммуністичні товариства і рухи, були представники молодіжних субкультур і, ширше, альтернативної культури (контркультури).

"Неформалами", скорочено від "неформальне об'єднання молоді" у другій половині 1980-х років в офіційній радянській пресі загально називали молодіжні угруповання, що не належали до комсомолу і за своєю поведінкою, способом життя чи зовнішнім виглядом випадали із загальноприйнятих соціальних норм. Як зазначено в "Енциклопедії альтернативної культури", зважаючи на вкрай жорсткі рамки і вимоги одноманітності, що нав'язувалися усій молоді СРСР, під визначення "неформалів" потрапляли усі, хто хоч трохи відрізнявся від "костюмно-комсомольської лінії": гіпі, панки, металісти, брейкери, скейтбордисти, колекціонери грамплатівок, навіть гопники. Щоправда, останні підтримували "лінію партії" не словом, а ділом, б'ючи всіх перелічених до них [2]. Самі субкультурники-"неформали" до такої назви ставилися надто скептично, вважаючи її нав'язаною зверху, отже неприйнятною. У період перебудови "неформальними" стали називати самодіяльні об'єднання громадян, в тому числі політичні, незалежні від комуністичної партії, комсомолу, радянських профспілок тощо й альтернативні їм.

Саме першим проявом горбачовської перебудови була можливість більш вільного вияву субкультурно-контркультурної молоді, зокрема, хіпі, панків, металістів та рок-музики. Такі жанри, як рок та співана поезія, відіграли чималу роль для активізації молоді у "оксамитовій революції" кінця 80-х ХХ ст. під час перебудови. А у творчості таких виконавців, як Віктор Морозов, Едуард Драч, Марійка Бурмака, Вікторія "Сестричка Віка" Врадій, групи "Брати Гадюкіни", "Кому вниз" та інші, ці напрямки молодіжної культури стали важливим чинником українського націотворення [6]. Головне – у молодіжній культурі з'явилася альтернатива, контркультура. Це, зокрема, засвідчив рок-аванґард, найяскравішими представниками якого в період перебудови в Україні та за її межами стали передусім київські рок-гурти "Колезький Ассесор", "Раббота Хо" і "Воплі Відоплясова" [19], а згодом – львів'яни "Брати Гадюкіни" та Вікторія "Сестричка Віка" Врадій.

Натиск офіційної влади почав слабнути із формуванням в всьому СРСР рок-клубів, першим з-поміж яких ще 1981 року став Ленінградський. До кінця 80-х ХХ ст., за перебудови, вони існували вже у більш ніж 50 містах СРСР, у яких існував відчутний "рок-рух" [23, с. 288]. За прикладом Ленінграду в 1986 році ішли Київ та Харків, у Галичині піонером цього процесу в 1987 р. стало місто Львів. Згодом, із занепадом рок-клубного руху в Україні, який до 1990-х років себе вичерпав і був знищений, з'явилися нові незалежні об'єднання, як київські "Рок-артіль" і "Експеримент", "Нова Сцена" (Харків), "Асоціація Зеленої Музики" (Кривий Ріг), "Спати" (Новояворівськ) і незалежні музичні центри Києва та Запоріжжя, що сигналізували про зародження нового культурного феномена – "Український Рок-ІнDEPENDENT" [12; 19].

Відродження рок-музики в Україні, що розпочалося близько 1986 року, відзначалося розмаїттям незалежних рок-груп та їх ентузіазмом і зміною ставлення офіційного соціуму до рок-і загалом – альтернативної культури. З другої половини 80-х років навіть філармонійні вокально-інструментальні ансамблі поступово починали називатися "рок-групами", які з офіційно-дозволеною соціальною сатирою в душі політики перебудови сповідували уже масовий стадіонний хард-рок (прихильники "нової хвилі" та інших стилів їдко називали його "харч-рок") чи хард-н-хеві і хеві-метал в душі "перестройка-і-гласность-рок". Щоправда, в Україні перебудова просувалася доволі повільно, і навіть у столиці українського відродження – Львові було сильне протистояння із офіціозом. Підпільні рок-концерти у Львові відбувалися ще у 1987–1988 роках.

У другій половині 1980-х років поступово починається українізація львівських рок-груп, що на той час переважно послуговувалися англійською та російською мовами. Першопрохідцями цього процесу стали львівські команди "Кооп", "999" і "Аптека". Саме остання з них і створила повноцінну цілісну україномовну програму [18, с. 15].

Під час Першого фестивалю сучасної української музики "Червона Рута", що відбувся у Чернівцях 17–26 вересня 1989 р., не лише молодіжні субкультури, "неформали", а й українське суспільство в цілому, вперше переконалося, що є не лише вітчизняна традиційна естрада, яка себе вичерпала, а й сучасна поп- та рок-музика, авторська "бардівська" пісня. Цей фестиваль заслуговує на окрему історичну розвідку, зацентруємо лише на найголовніших аспектах. Саме жанри, визначені "Червоною Рудою–89", стали основним лейтмотивом для розвитку сучасної української молодіжної музики у ті роки. Співак Василь Жданкін (лауреат ґран-прі) вперше на всю Україну зі сцени заспівав її національний гімн "Ще не вмерла Україна", масово з'явилися національні блакитно-жовті прапори, що промайнули й на офіційному українському телебаченні [6].

Та найбільшим шоком для суспільства був жанр стьоб-року взірця львівських "Братів Гадюкіних" і особливо їх "сестрички" Віки Врадій. Це не був традиційний перебудовчий стьоб ("стьоб" первісно визначається як різновид молодіжної сленгової практики, тип спілкування, у якому за маскою серйозності прихована іронія, насмішка чи глум [2]), це було й висміювання відсталості маргіналізованого українського суспільства ("рогуля"), а більш загалом – синтез рок-музики із народною сміховою культурою, помноженою на соціальну сатиру. Саме такий синтез, на той час призабутий, ще у другій половині 70-х років ХХ ст. у Львові сповідувала незалежна рок-група "Вуйки".

Акустичний фолк-рок в американському розумінні, поєднавши традиції радянської "бардівської пісні", на українському ґрунті став окремим жанром, який в нас нарекли "співаною поезією". У період перебудови найбільш помітними співаками були, львів'яни Андрій Панчишин, Віктор Морозов (лідери цього напрямку) і Тарас Чубай, Кость Москалець із Бахмача, кременчанин-львів'янин Василь Жданкін, Володимир Кіндратишин і Станіслав Щербатих – "Тризубий Стас" з Івано-Франківська та інші. Усі вони прийняли участь у фестивалі "Червона Рута" [6, с. 6–48, 52–56], а найбільш відомі співаки проявили себе у Львівському естрадному театрі (або театрі-студії, театрі-кабаре) "Не журись!", що набув великої популярності упродовж 1988–1991 років. "Не журись!" було створено у червні (або квітні) 1988 року, і одним з його ініціаторів, а також мистецьким керівником був Віктор Морозов. Зі співаків у театрі працювали Андрій Панчишин, Тарас Чубай, Кость Москалець, Василь Жданкін, "Тризубий Стас". У низці своїх музично-театралізованих вистав трупа гостро й дошкульно висміювала тодішню комуністичну владу, представляла ще тоді заборонені пісні українських визвольних змагань [15].

Рок-культура вплинула й на таку сферу, як вільна преса. Першими незалежними виданнями, що з'явилися одразу, із проголошенням перебудови, був рок-самвидав. Він і раніше не переслідувався (толерувався радянською владою), а тепер відкрито вийшов із підпілля. Відомим на весь СРСР стали київські "Кимик" (1987) і засновані у 1988 р. "Гучномовець", додаток

до нього "Панок", харківське "Положение дел", івано-франківський "Гей-гоп", а також існуючі в проміжку до 1991 року "Бонба", "Маніфест", "Субъекткон" (Київ) та інші [12]. Ці перші "самвидавчі" перебудовчі часописи започаткували й інші видання, в тому числі й політичні, студентські, екологічні, про що розповідь нижче. Більшість "самвидаву" не проіснувала далі початку 1990-х років, а зараз видання подібного змісту поширюються хіба що в інтернет-мережі.

Субкультурна молодь та її старші колеги з альтернативи (так звані "олдові"), передусім гіпі (хіппі) однозначно підтримали зміни в суспільстві, започатковані перебудовою. Суперечності були тільки у ступені активності цих змін. Більшість влаштовувала демократизацію суспільства, можливість вільно виражати свою альтернативність. На першому етапі гіпі, панки, металісти, були готові підтримати перебудову, незважаючи на свою аполітичність. Багато хто з них під час перебудови знайшов можливість для свого самовияву, зокрема, у рок-русі, а саме у легалізованих рок-клубах, у яких спочатку переважали "металісти" і набула поширення тематика соціальної сатири. Інші включилися в діяльність перших "неформальних" об'єднань: екологічних, культурологічних, правозахисних і, навіть, політизованих.

Це співпало також із об'єднанням раніше розрізнених субкультур у спільне андеґраундне середовище близько 1987–1988 року. До цього їх підштовхнув натиск, розправи криміналізованих банд маргіналів з передмість чи спальних районів ("гопота", "гопники", в Росії аналог – "любера") на тлі невтручання правоохоронних органів. В результаті чого, до гіпівської "Системи" інтегрувалися панки, металісти та інші, перемішалася символіка, стилістика і самі "неформальні" тусовки.

В гіпівській Системі з'явилися більш активістські щодо суспільства "маніфести", а також ідеологічні дискусії кількох впливових груп гіпі, переважно в дусі ідеології "нових лівих" та анархізму. Серед тих, які мали вплив на український "системний піпл" слід виділити групи Олександра "Сталкера" Подберезького, Бориса Фрумкіна ("Фросі") і Олександра Рубченка ("Рулевоґо"). Саме група Рулевоґо мала вплив на суспільну активізацію частини львівських "неформалів". Саша Рулевой, на той час, був цим активістом продисидентської пацифістської групи за встановлення довіри між Сходом і Заходом (групи "Довір'я"), а згодом, емігрувавши до США, став впливовою особою в ліворадикальних колах Нью-Йорка [11, с. 386]. Московська дисидентська група "Довір'я" (або "Довіра"), членами якої був також відомий гіпі Микола Храмов і співпрацював академік Андрій Сахаров, була утворена ще 1982 року як "Група за встановлення довіри між СРСР і США" (з 1985 р. – між Сходом і Заходом).

Аналогічну пацифістську групу "Довір'я" у Львові ініціював відомий гіпі Олег ("Алік") Олісевич із друзями. Групі передувала перша демонстрація молоді за гласність, перебудову, свободу і роззброєння, яку вони зорганізували 20 вересня 1987 року, під час святкування Дня міста Львова. Ця демонстрація пройшла за участю понад 30 представників молодіжних течій: гіпі, пацифістів, а також передової студентської молоді – О. Олісевича, О. Сала, О. Старовойта та інші. Цей, фактично перший активний виступ проти тоталітарної системи і комуністичної радянської партноменклатури, на підтримку перебудови відбувся під впливом Прибалтики. Перебуваючи там, О. Олісевич разом із О. Салом 23 серпня 1987 року, на запрошення ризького гіпі і правозахисника Михайла Бомбіна, потрапив на першу масову антирадянську демонстрацію у Ризі [28, с. 144–145]. На ній було засуджено пакт Молотова–Ріббентропа, участь у ній, за словами О. Олісевича, взяло десять тисяч осіб. Вражений емоційним зарядом цієї події, прагненням змін та свободи, до такої міри, "що буквально запаморочилося в голові", "Алік" приїхав до Львова, де, зустрівши Олеся Старовойта, "Мефодія" та інших хлопців, запропонував активно виступити за спільні права, за гласність, проти війни у Афганістані [1].

На демонстрацію 20 вересня 1987 р. львівські пацифісти вийшли з плакатами і гаслами: "СССР – Америка – ядерне роззброєння" (чи "Роззброєння ССРСР і США"), "Перебудову – в дію!", "Гласність", "Альтернативна військова служба" [1; 9, с. 236; 28, с. 144–145]. "Ходили так чотири години, на нас дивилися з підозрою, хотіли блокувати, але нічого зробити не могли (...) Про цю акцію знали, і комсомольсько-оперативний загін міста Львова пас нас на кожному кроці" [1]. Міліція не знала, що чинити і просто спостерігала за демонстрантами, поки вони не приїли в сквері біля ратуші. Тоді перевірила документи і забрала деякого з учасників акції на допит [9, с. 236]. Міліціонер в цивільному пригрозив: "Ви можете гуляти так, хлопці, до травня", але його погроза не справдилася. Потім двох демонстрантів відрахували з університету. Про цю акцію О. Олісевич повідомив активістів "Довір'я" у Москві, матеріал з'явився у їх бюлетені "День за днем", а наступного дня світові радіостанції говорили про демократичні виступи у Львові. Тоді ж В. Чорновіл, який вийшов із ув'язнення, зустрівся з О. Олісевичем, і взяв у нього

інтерв'ю для свого "Українського вісника". Також було опубліковано й світлини з цієї акції [1; 9, с. 237; 20].

Після цієї демонстрації львівські активісти зв'язалися із "Московською групою довіри між Сходом і Заходом" і вже офіційно створили свою групу "Довір'я". Її мета полягала у налагодженні зв'язків між Сходом і Заходом, між народами різних країн не на рівні державних делегацій, а громадян. Основними вимогами усіх груп "Довір'я" були: засудження війни в Афганістані, звільнення політичних в'язнів, свобода совісті, визнання "Загальної декларації прав людини" і відмова від насильницьких методів вирішення соціальних конфліктів. Показово, що Львівська група "Довір'я" була утворена швидше ніж у більш активному під час перебудови Ленінграді (1988 р.). Львівська група "Довір'я" була публічно активнішою, навіть, за своїх московських колег, які поширювали листівки про ув'язнених дисидентів і видавали самвидавчий журнал, але демонстрацій не проводили взагалі [28, с. 144–145; 9, с. 236]. Радикалізм демонстрацій львівської групи "Довір'я" споріднював її з польськими опозиційними альтернативними рухами: пацифістським "Свобода і мир" та з театралізованою "Помаранчевою альтернативою".

Того ж року відбулося ще декілька демонстрацій "Довіри" у Львові. Однак їх кульмінація до 8-ї річниці введення радянських військ в Афганістан 26 грудня, не відбулася через арешти. Були також листи протесту і голодування, а також контакти із закордоном, оскільки досвід інтенсивного листування з особами із багатьох країн світу ще з кінця 1970-х рр. мав О. Олісевич. Навесні 1988 року демонстрації львівської групи "Довір'я" уже мали елементи театральності [9, с. 237].

Роль львівської групи "Довір'я" важко переоцінити. Крім проведення першої неофіційної маніфестації, вона дала поштовх активності окремим майбутнім суспільним активістам і навіть політичним діячам, як О. Старовойту. О. Олісевич став співзасновником Демократичного (Народного) фронту (1987–1988 рр.), з якого пізніше утворився "Народний Рух". Він залишився активним гіпі і правозахисником до сьогодні – є головою Львівської групи організації "Міжнародна Амністія – Україна-2" (заснована 1993 р.), паралельно працюючи освітлювачем в оперному театрі.

Іншою постаттю з руху гіпі, що проявила себе у національно-демократичному політичному русі періоду кінця 80-х – першої половини 90-х років, був Володимир "Волдмур" Яворський. Завдяки своїм контактам у неформальних колах В. Яворський познайомився з В. Чорноволом (через О. Олісевича). Упродовж 1988–1990 рр. був членом Української Гельсінської Спілки (УГС) і головою інформаційної служби Львівської філії УГС та редактором органу прес-служби УГС "Інформатора" (1988–1990 рр.), згодом – член секретаріату Львівської обласної організації Української республіканської партії (1990 р.). Згодом у 1991–1992 роках, був редактором журналу "Напрямок" [28, с. 149].

Аналогічні процеси відбувалися і в інших містах, у першу чергу у Києві. Там, на хвилі перебудовчої риторики значний інтерес до молодіжних субкультур виявив комсомол (ЛКСМУ). За його сприяння регулярним стали спільні "круглі столи" за участю "неформалів", комсомольських активістів та засобів масової інформації (ЗМІ), обговорювалися проблеми молоді, організовувалися молодіжні "політичні" дискусійні клуби за участі представників субкультур. За В. Куликом, О. і Т. Голобуцькими, у 1988–1989 роках український молодіжний андеґраунд впритул підійшов до неформального, однак політизованого молодіжного середовища. Гадаємо, що це почалося швидше, і, як наслідок, активна участь альтернативної молоді в утворенні і першій діяльності неофіційних і навіть антирадянських "неформальних об'єднань". У 1987 році в Києві виник Український культурологічний клуб (УКК), у якому активно працювала ціла група гіпі на чолі з І. Альтер та О. Ковжуном [11, с. 390]. Як згадувала І. Альтер, "неформалів" приваблювала ідея політичного протесту проти радянської системи. За інформацією львівського гіпі і громадського активіста О. Олісевича, колишнім гіпі був і сам співзасновник та голова УКК, колишній політв'язень Сергій Набока. Якщо допустити це, то через нього могло відбутися приєднання до УКК групи гіпової молоді. Клуб або "Клюб" став першим незалежним від держави громадським об'єднанням. У 1988 році УКК увійшов до УГС. У 1989 році Сергій Набока видав першу в Україні непідцензурну газету "Голос відродження" (офіційно – орган УГС) [16].

Після постановня інших "неформальних" громадських об'єднань, у них також проявилися риси контркультури, а також проявила себе субкультурна альтернативна молодь. Риси контркультури проглядали у діяльності молодіжної культурологічної організації Товариства Лева (утворене 1987 р.). Серед активістів якого можна побачити як майбутніх політиків чи громадських активістів, так і альтернативних митців, зокрема й творчу молодь. Одними з найактивніших

у товаристві були львівські художники. У жовтні 1987 року, коли відбулися його установчі збори. Тоді ж відбулося Свято поезії, присвячене дню народження Б.-І. Антонича. Тоді ж відбувся перший концерт Віктора Морозова і Юрія Винничука з піснями на слова українських поетів у Будинку культури "Будівельник" – тоді вперше на публіку пролунала пісня на слова Грицька Чубая – одного з найоригінальніших і неординарних поетів 1970–1980-х років. У складі Товариства Лева був весь гумористично-сатиричний театр "Не журись!", що діяв при товаристві з квітня 1988 р. [14].

Вільно мисляче "неформальне" середовище одного з майбутніх батьків незалежної української журналістики Олександра Кривенка, історика Ігоря Маркова та їх друзів проявило себе у діяльності Історичного театру при Товаристві Лева. Ця секція у небанальний спосіб у травні 1988 р. організувала Шевченківський вечір у приміщенні Львівського ТЮГу. В Історичному театрі було лише дві вистави: одна про Василя Симоненка і друга – "Шевченко очима поколінь". Це була вдала спроба, без соцреалізму і хуторянства, співзвучно з часом розповісти, чим був для українців у різні часи Т. Шевченко. До участі були залучені кращі молоді актори Львова – з аматорського театру "МЕТА" і з професійного Молодого театру ім. Курбаса, а також хор Товариства Лева.

В рамках шевченківської вистави 1989 року не тільки вперше в радянський час було інсценізовано раніше "нерекомендовану" поему "Великий льох", а й відбувалися виступи на актуальні теми: "Запрошуємо вас ще, бо ми в кожен виступ вносимо щось нове!". Розповідаючи про "розстріляне відродження доби українізації, актори раптом розгортали на всю сцену величезний червоний транспарант із написом "Дайош українізацію!". З того ж середовища (О. Кривенко, І. Марков і директор Історичного театру Роман Турій) вийшла ідея створення першої (поряд із київським "Голосом відродження" С. Набоки) масової непідцензурної газети "Поступ", органу Товариства Лева. Головним редактором цієї неформальної "самвидавчої" газети був О. Кривенко [8].

Услід за Товариством Лева у Львові виникло Студентське братство на чолі з М. Іващишиним. За його визнанням, найкращою нагодою знайти нових прихильників для "братчиків" були концерти, організовані "левенятами". Оскільки не всі молоді люди цікавилися відродженням народних традицій, як вертеп чи гаївки, відновленням могил Українських січових стрільців тощо. Активіст товариства Олесь Старовойт зазначав, що у той час було важливо створити нову українську культуру, бо її офіційна версія морально застаріла. Тому він почав організовувати рок-концерти української музики на українські вірші [9, с. 186–188]. Також були намагання модернізувати народні карнавальні традиції, наприклад, вводячи до Різдвяного вертепу скарікатуризованих персонажів сучасного політикуму (Студентське братство Львова, тернопільське товариство "Вертеп" тощо).

Пародійний, "стьобний", абсурдний, гумористично-сатиричний чинник особливо характерно виявився у неформальній перебудовчій пресі. Традицію рок-самвидаву продовжили видання більш політизованих об'єднань. Так, активісти Товариства Лева Я. Фішер (редактор), майбутній народний депутат України І. Макар та інші у 1989 р. видавали "стьобну" газету "Сальцесон" – "Орган руху народів України за ковбасу". Подібного типу видання "Дуже український патріотичний альманах" виходило з текстами і малюнками Л. Дмитренка, відомого також як Олекса Негребецький (тепер перекладач українською мовою анімаційних фільмів). Гумористично-сатиричним був самвидавчий часопис львівського Студентського братства "Грюндік", що виходив під гаслом "Менше піни – більше пива!".

Слід відзначити, що соціально-політична активність "неформалів", вихідців із контркультурних течій, далеко не вичерпувалася еволюцією від первісного правозахисного спрямування до загальнодемократичного чи націонал-демократичного руху. У спектрі суспільної активності доби "оксамитової" революції, альтернативна молодь виявила себе і в інших політичних рухах, передусім – ліворадикальних і анархістських та "зелених". Як відзначають автори "Молодої України: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива..." [11, с. 136], в Україні анархістські групи виникали, зазвичай, в середовищі субкультури гіпі. Прикладом є харківські анархісти з груп "Шанс" та "Ноябрь", які розгорнули широку діяльність наприкінці 1988 року. Впродовж 1988–1989 рр. у Харкові вони швидко здобули симпатії студентства і навіть частини робітників і збільшили свою чисельність майже втричі, започаткували також видання часопису "Набат". Більш політизовані ліворадикальні анархісти із Запоріжжя та Дніпропетровська схилилися до спадщини Н. Махна і тому 1989 р. вийшли із всесоюзної конфедерації анархістів-синдикалістів [11, с. 136].

Варто уточнити, що анархістський світогляд більш відповідає субкультурі панків, тому середовищем виникнення перших анархістських груп мабуть були не стільки піпи (які радше були ідеологічно ближчі до "політичних піпи" – йіппі на Заході), скільки контркультурна "Система" в цілому. За інформацією названих авторів, Харківська, Житомирська, Запорізька, Симферопольська, частково Київська тусовки перебували під ідеологічним впливом анархістів. Популярність анархістів серед українських піпи та панків пояснюють поширенням у цьому середовищі ідей бітників. Ортодоксальний пацифізм та пасивний опір йшли у минуле. Бітницький дух став панівним в українському андеґраунді.

Синтез бітницьких ідей національного відродження створили в цьому середовищі сприятливий ґрунт для поширення протестних настроїв. Таким чином, частина альтернативних молодіжних субкультур, під впливом повальної політизації суспільства та проникнення в УРСР анархістського "самвидаву" (що в першу чергу звертався саме до "неформалів"), починала усвідомлювати необхідність переходу від пасивного спротиву системі до політичної боротьби. Від зближення молодіжної контркультури з опозиційними на той час політичними силами виграв як андеґраунд, так і політизований опозиційний молодіжний рух. У контркультурі побільшало активізму, вона отримала певний соціальний критицизм, а вихідці з різних груп привнесли у молодіжні організації атмосферу відкритості та колективізму [11, ч. 9].

Крім існування "неформальних" товариств, що охоплювали осіб значного спектру зацікавлень, політичних орієнтацій і вікових груп, виникли і відверто контркультурні пародійні рухи, які, щоправда, були поодинокі, оскільки суспільство й так було просякнуте іронією. Серед цих рухів провідне місце займає політизований стьобний рух "чучхистів", який О. Кривенко і В. Павлів характеризують як своїх побратимів за стилем, перфомансистів і провокаторів [10, с. 133].

Утворений у грудні 1989 р. цей рух організаційно оформився у Молодіжний революційно-патріотичний союз (МРПС) "Промені чучхе" (ПЧ) (або російською "Лучі чучхе"), який пародіював та доводив до абсурду комуністичні ідеї. Тоді група київських студентів проголосила себе послідовниками вчення Кім Ір Сена, та висунула лозунг перебудови СРСР за північнокорейським зразком [21]. Також "чучхистів" характеризують як першу в СРСР партію, пародійного або помаранчевого типу.

"Помаранчевими" часто називають організації, що відверто пародіюють діяльність політичних партій і рухів. Переймаючи зовнішні ознаки політичних партій, вони разом з тим свідомо проголошують безглузді й абсурдні програмні цілі. Поняття "помаранчевий" у 2000-х роках в Україні зазнало профанації і сучасні політичні партії цих кольорів просто узурпували собі те, що не властиве їх суті. Такою партією наприкінці 80-х ХХ ст. була польська партія шанувальників пива, що навіть увійшла до парламенту (не плутати з аналогічною українською, що фінансувалася пивними виробниками). В СРСР перебудовного періоду "помаранчевими" проектами були самвидавчий "Бюллетень оранжевых бригад", "Партія дурнів Латвійської республіки", "Роялістська партія Естонії". Остання виступала за те, щоб радянська Естонія була перебудована у незалежне королівство зі шведським принцом на престолі. На перших виборах у парламент уже незалежної Естонії "роялісти" навіть отримали свою фракцію. У відповідь на прийняте з ініціативи християнських демократів рішення починати кожне засідання парламенту лютеранським молебнем, "роялісти" зорганізували язичницькі камлання за давньоестонським обрядом, зі стрибками навколо священного вогнища, розпаленого у попільничці [22].

Незважаючи на те, що більшість членів "Променів" були активістами радикальної Української студентської спілки, частково – Союзу українського студентства, жодна політична структура не мала на "Промені чучхе" найменшого впливу, що відзначають самі співзасновники організації. Попри те, що організація оперувала політичними поняттями, явище це було виключно культурного плану [21]. Вважаємо МРПС "Промені чучхе" радше контркультурним рухом на кшталт польської "Помаранчевої альтернативи", а головним політичним засобом також був гепенінґ. Під ним розуміли масові вуличні вистави, у яких немає глядачів, бо всі є учасниками, і немає сценарію, бо з якогось невловимого моменту все відбувається імпровізовано.

Чучхе – це офіційна ідеологія Північної Кореї (КНДР), що перекладається з корейської як "сам собі господар". На практиці ж "ідеями чучхе" оголошувалося все, що походило від Великого Керманіча, товариша Кім Ір Сена. Із цієї ідеологією радянський читач міг ознайомитися із журналів "Корея" і "Корея сьогодні", що регулярно надходили у кіоски "Союздруку" і сприймалися як один суцільний антирадянський памфлет – там "перли" радянської дійсності були гіперболізовані до краю. Журнал "Корея", за словами відомої правозахисниці В. Новодворської,

був тоді єдиним антирадянським виданням, яке вільно поширювалося в СРСР, тому й "кухонні" читання його вголос стали улюбленою розвагою дисидентської інтелігенції часів застою [4].

"Натхненні" цим читвом, після спілкування з північнокорейськими студентами, організацію заснували М. Поліщук ("Комісар") і Д. Полюхович ("Команданте Лейбедев-Кумач"). Майже рік вона діяла у підпіллі. Усе зводилося до "партзборів" із виголошенням тостів за здоров'я Кім Ір Сена, написанням різних "програмних документів" та іншими розвагами у колі досить вузької групи [21]. Зазвичай, засідання ЦК МРПС "Промені чучхе" відбувалися в ресторанчику "Еней", у підвалі будинку Спілки письменників на Банковій – місцем зібрань опозиціонерів усіх мастей. Тут відбувся й другий, завершальний етап надзвичайного історичного конспіративного установчого конвенту "Променів чучхе", на якому було прийнято основні програмні документи та заяви для преси. Крім побудови чучхейського комунізму на усій земній кулі, одним із перших пунктів програми, було: "Створити багатопартійність на взірць північнокорейської". У той час у СРСР все ще існувала тільки одна партія – КПРС, на відміну від КНДР, де їх було аж три, що правда провладних [4].

Символом українського "чучхе" був червоний прапор, перекреслений білим і зеленим (як суміш блакитного і жовтого кольорів) хрестами, що уособлювало ідейних "ворогів" чучхе в Україні – російських монархістів та українських націоналістів.

Тільки у вересні 1990 р. відбувся перший політичний гепенінг "Променів чучхе". Нещодавно перед тим, влітку, коло будівлі Київради було піднято український синьо-жовтий прапор. Невдовзі ділянка біля флагштока перетворилася на місце зібрань місцевих "пікейних жилетів". Особливо ревні приносили до стягу квіти й навіть запалювали свічки. Та якось з'явилися листівки про те, що до червоного прапора УРСР, що був поряд, готується покладання "революційної квітки Кімченірхви" (названої, на честь Кім Чен Іра і обов'язкової для вирощування у кожній північнокорейській сім'ї). На призначену годину до прапора підтяглися всі "пікейні" резерви та преса. Під крики "Ганьба!", на гранітну основу флагштока було встановлено горщик із миршавою бегонією та стрічкою від похоронного вінка з написом: "Червоному прапору від дітей Вождя". Наступного дня номери більшості українських і московських газет містили інформацію про акцію. Однак, ніхто із журналістів не здогадався, що МРПС "Промені чучхе" – це просто "стьоб" [21].

Пік активності "Промені чучхе" у Києві припав на кінець 1990–1991 рр. За цей короткий проміжок часу центральне київське відділення "ПЧ" здійснило понад 50 резонансних заходів [21]. Серед них були: символічне закупавання для нащадків книг М. Горбачова; хороводи навколо пам'ятника В. Леніну; виклики на ідеологічні двобої редакторів "недостатньо комуністичних" газет [7, с. 23]; "обстріл", за допомогою петард, з меморіальної арсенальської гармати Верховної Ради, що "продалась буржуазним націоналістам" [4]; чіпляння 21 серпня 1991 р. на дверях штабу УНСО оголошення: "Опечатано до выяснення обставин участя в путче!"; "ганяння рухофренів" – провокування "національно-стурбованих" дідусів на Майдані Незалежності [10, с. 133–134].

Значний розголос мав гепенінг 7 листопада 1991 року. Афіші повідомляли: "Степан Хмара знову серед людей", а далі конкретизували програму дійства: "На майдані Незалежності відбується театралізоване свято "Урочисте побиття Степаном Хмарою полковника Григор'єва". У програмі свята організатори передбачали: мітинг, інцидент, незалежне розслідування, розстріл винних, буфет. Після інсценізації, у якій в ролі дійових осіб виступили члени "Променів чучхе", у підземному переході було урочисто встановлено пам'ятний знак із написами українською і російською мовами із радикально-протилежними інтерпретаціями події [7].

Також "чучхисти" привітали початок роботи одного з останніх, іще "радянських" з'їздів КПУ. Його делегатів закидали серпантинном і конфетті та зустрічали величезним плакатом: "Рішення з'їзду схвалюємо і вітаємо!", при тому, що з'їзд тоді ще не почався і ніяких рішень ще не прийняли. Також відбулися урочисті проводи до Іраку загону "Пхеньянські яструби" (на відміну від "Соколів Жириновського", вони на своєму старенькому ПАЗику з написом "Замовлений. Київ–Багдад", доїхали лише до найближчої кнайпи [21]. Якщо 7 листопада 1991 р., в річницю більшовицької революції, члени націоналістичної Спілки української молоді (СУМ) "Сумщина" поклали до пам'ятника В. Леніну вінок з колючого дроту та провели несанкціонований мітинг [11, с. 199], то "чучхейці", за їх словами, провели власне святкування "жовтневої революції" – свій наймасштабніший захід. Шоу відбулося на київському Майдані Незалежності з подальшою маніфестацією Хрещатиком і грандіозним мітингом на завершення. У ньому, "за найскромнішими

підрахунками”, взяло участь 10 тисяч осіб. Після цього активність “Променів” пішла на спад [21].

Така інформація все ж не відповідає зафіксованій у тогочасній пресі, що оповідала про річницю побиття полковника Григор’єва у “підземному переході ім. Степана Хмари”, що мало відбутися того ж дня. Також, у вересні 1991 р. осередок “Променів чучхе” у Київському державному педагогічному інституті ім. Драгоманова висловив ідею створення фонду “Некрофіл”. Активісти фонду, некрофіли, мали активно співпрацювати з комітетами захисту пам’яті В. Леніна, а на кошти фонду обіцяли організувати поїздки студентів до Москви, щоб вони мали змогу відвідати мавзолей і віддати шану “улюбленому тілу”. Активісти планували розпочати збір підписів за перейменування м. Києва у Ленінград [27].

“Промені чучхе” видавали офіційні друковані органи – газету “Закал” і “Газету радикала” (логотипи назв були виконані так, що читалося “За кал” і відповідно “Газета ради кала”) [21]. Показово, що вслід за київськими “чучхістами”, їхні філії виникали в інших містах пострадянського простору. Найдовше діяло Владикавказьке відділення “ПЧ”, яке до кінця 1999 року регулярно випускало інтернет-газету “Цистерна” (<http://cisterna.chat.ru>). А московська гілка навіть мала матеріальне й частково ідеологічне утримання північнокорейських комуністів.

Діяльність “ПЧ” можна у світовому контексті прирівняти із абсурдистськими рухами польської “Помаранчевої альтернативи” (“Гномів”), а ще раніше – із американським молодіжним рухом іппі або йіппі. Цей молодіжний контркультурний антиавторитарний і антивоєнний рух-партія “політичних піп” зародився у США в 1968 році і проявив себе низкою абсурдних театралізованих акцій. Серед них: висунення свині Піґасуса (Свинтуса) на посаду президента США [24].

Показово, що елементи абсурду використовували для своєї боротьби за національно-культурне відродження і набагато раніше в українській історії. Такий факт можна дізнатися із розповіді М. Старицького про концерт хору М. Лисенка 1865 року, коли цензори у концертному відділенні викреслили весь текст українських пісень: “Що було робити? Нарешті, придумано було вихід: перекласти на французьку мову текст українських пісень і подати таку програму. Це вдалося, зате в концерті вийшов скандал: коли співак вийшов на сцену і заспівав відому пісеньку “Дощик” (“La pluie, la pluie”), то піднявся спочатку неймовірний режіт, а потім бурхливий протест і вимога народного тексту... Нам тієї ж миті заборонили виконання “французьких” пісень за програмою, а примусили замінити їх іншими; потім ще були й бесіди...” [17].

На зламі 1980–1990 років у Львові діяло ще одне об’єднання такого типу – “Товариство дурнів”, що, за оцінкою І. Мельника (який, очевидно, сам був одним з “дурнів”), об’єднувало найкрутіших “приколістів”. Їх діяльність зосереджувалася на відродженні українських національних традицій під кутом усеможливих жартів. Найбільш пам’ятним “приколом” був великодній розпродаж “козацьких цукерок” (сала в шоколаді) у Шевченківському гаю, який викликав веселий подив львів’ян. Показово, що сам І. Мельник тоді також був активістом Товариства Лева та ініціатором утворення у Львові “Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка” (згодом, філія ТУМ ім. Т. Шевченка), а зараз є дослідником субкультури львівських батярів [26].

Ознаки контркультури мали й деякі заходи масового характеру, які можна почасти характеризувати як перфоменси і гепенінґи. Серед них, у передусім, так званий “живий ланцюг” 22 січня 1990 року. Центральною ж подією української перебудови і процесу здобуття Україною незалежності для суспільства стала всеукраїнська студентська акція протесту жовтня 1990 року, яку нарекли “студентською революцією на граніті” – загальний і окупаційні страйки, і головне – голодування в Києві на площі Жовтневої революції (тепер, майдан Незалежності).

Протягом 2–17 жовтня 1990 року в Києві голодувало 158 учасників із 24 областей і близько 40 міст України, а також Росії. В окремі дні голодувало понад 200 осіб. Крім важких фізичних і моральних випробовувань, які взяли на себе студенти, вони не забували і про іронію, пародію, “стьоб” та інші контркультурні засоби для вираження своїх поглядів. Мешканці табору протесту, який тоді студенти назвали “Табір свободи” [25, с. 47], змагалися у вигадуванні найдошкульніших гасел та куплетів про КПРС, КПУ і т.д. Біля флаштоків збирали кошти на “світову революцію” і квиток тодішньому голові Верховної Ради Леоніду Кравчуку до Москви. З часом умовою цього пожертвування було кидати лише однокопійчані монети. Згодом туди кияни почали кидати свої комсомольські квитки. Студент Львівського медінституту О. Горін, щоб відобразити суть нового союзного договору, “який хочуть підписати Кравчук і його команда”, закував себе у залізні кайдани [25, с. 41–42].

Популярним був плакат із зображенням пам'ятника Б. Хмельницькому, який показує з боку московського кремля дулю і напис: "Богдан вже перебудувався. А ви?!" Серйозні політичні гасла поєднувалися із дотепом і відвертою іронією: "Тов. Кравчук! Не мордуй себе і народ!", "Ситий голодного не розуміє", "Ганьба союзним угодникам", "Серп і молот на метало-брухт", "Голодуєм день і ніч, до чого ж нас довів Ілліч", "Тут голодують деструктивні елементи з (...) інституту", "Чорнобиль – це світле майбутнє всього людства" тощо.

Навіть релігійні служби, що їх відправляли священики напіввизнаних УАПЦ і УГКЦ, провадилися для того, щоб дати розуму керівництву Верховної Ради УРСР. Напрошується аналогія із відомим антивоєнним антипривинним маршем на Пентагон американської альтернативної молоді під час в'єтнамської війни у 1967 році: тоді майбутній лідер йппі Еббі Гофман на чолі альтернативної молоді та інші суспільні активісти вирішили очистити воєнне відомство США від духу ненависті і злоби – будівлю намагалися підняти в повітря заклинаннями.

Попереду стояв індіанський шаман із племені шошонів з бубном, буддиські монахи з тріскачками, жерці невідомих культів з дзвіночками, сопілками і брязкальцями, крикуни з мегафонами, самодіяльні маги, чаклуни, відьми тощо. У загороджувальний кордон з національних гвардійців бризкали з водяних пістолетів із винайденим гіпі таємним засобом для підняття потенції: це мало викликати у них любов до демонстрантів. Із багатотисячного натовпу до лави оточення вийшов гіпі, що добрався автостопом із Західного побережжя, вклав у цівку рушниць квітку – це фото стало справжнім символом 60-х і молодіжної контркультури [24]. Згодом, в Україні таку ж ідею "запозичили" під час революцій, вкладаючи квітку в дірку щита загонів спецпризначення. Саме голодування у "таборі свободи" нагадувало відомі гіпові "бі-іни" – довготривалі зібрання в одному місці.

Були й свідомі чи підсвідомі спроби пов'язати акцію протесту з молодіжними протестними рухами у світі чи антикомуністичними "оксамитовими" революціями Центрально-Східної Європи кінця 1980-х рр. Цьому, зокрема, служили транспаранти із вимогами різними мовами, наприклад: "We just wanna release from communist shit!" тощо [25, с. 59]. Припускаємо, що ідея пов'язувати на чолі білі стрічки із написом "Я голодую" або з назвою свого навчального закладу, які носили учасники голодування, була трансформованою традицією гіпі – такі стрічки "хайратники" на голові були однією із характерних ознак, зокрема, на просторах СРСР.

У маніфестаціях під час акції протесту в Києві можна було зустріти субкультурну молодь, екологів, анархістів під їх чорним прапором із логотипом руху [25, с. 80].

Студентів підтримували, підіймали їх дух співаки, виконавці співаної поезії і пісень протесту харків'янка Марійка Бурмака, черкасець Едуард Драч, лучанин Олег Покальчук, студент КДУ Олег Павлишин та інші [25, с. 37]. "Бард" Олег Покальчук під впливом цієї акції написав нову пісню, у якій йшлося: "Нам остогидло чути: "Заждіть, нехай-но старші скелю лупають!" Годи! Сьогодні, як і завжди, Курінь студентський не відступає..." [25, с. 37–39]. Популярними були й твори бард-рок-гурту "Рутенія", який сформувався рік перед тим у КДУ, а також Андрія Панчишина, Тризубого Стаса та інших. Музиканти в багатьох містах висловлювали свою солідарність із голодуючими студентами [11, ч. 9].

Показово, що студентів було обдурено, а постанову ВРУ від 17 жовтня 1990 р. переглянуто і ревізовано в найбільш принциповому питанні: призначенні дострокових виборів до парламенту. А першими вдалися до запевнень у передчасності дострокових виборів депутати-демократи [25, с. 123]. Саме це й послужило приводом до чергового студентського голодування жовтня 1992 р., уже в умовах незалежної України, з ініціативи Союзу Українського Студентства, яке підтримала субкультурна молодь. Акція, проігнорована Верховною Радою України супроводжувалася сутичками з правоохоронними органами. Як подають В. Кулик, Т і О. Голобуцькі, під час "другого" студентського голодування у штурмі міліцейських кордонів брало участь молодше покоління трешерів, панків та необітників [11, ч. 9].

Суто контркультурний, карнавальний характер мав унікальний фестиваль молодіжної урбаністичної культури "ВиВиХ" у Львові 1990 і 1992 років. Перший "ВиВиХ" наприкінці травня 1990 року був чи не наймасштабнішим проявом гепенінгу в українському соціумі періоду перебудови. Цей республіканський молодіжний фестиваль вуличної культури відбувався в парку культури та відпочинку імені Б. Хмельницького, а також у Молодіжному та оперному театрах міста Львова. Організатори приурочили свято до Дня визволення Африки і перших роковин Львівського студентського братства (СБ). Голова якого М. Іващишин був одночасно директором фестивалю, який було узаконено спеціальною постановою Львівської міськради [5].

Сценаристами “ВиВиХу”–90 виступили Сашко Ірванець, Юрко Винничук та Сергій Проскурня (він же режисер-постановник). Останній був і головним режисером “Червоної рути” у Чернівцях. У складі журі були “відомі діячі української культури” Андрій Миколайчук, Віктор Морозов, Андрій Панчишин, Роман Безпалків, Богдан Жолдак, Володимир Діброва та інші. Було випущено й спеціальну фестивальну “вивих-валюту” із зображеннями членів журі: в обігу були “один гультон”, “одне паскудо” та один “левбованець”. Була своя вивих-реклама: футболки, плакати і портрети народних героїв України роботи Юрка Коха. Гаслами “ВиВиХу” проголошувалися: “Вивих бродить по Європі!” та “Вивих належить народові!”, а також “ВиВиХ – не вава, а файна забава!” [5].

Одним з авторів фестивалю був львівський художник-концептуаліст і перфоменсист, майстер гепенінгу Влодко Кауфман, або “Влодкауфман”. На його переконання, “Вивих” довів, що у Львові існує не тільки класичне жанрове мистецтво, а й прояви андеґраунду. Як згадував В. Кауфман, під час “ВиВиХу” народжували “соціально небезпечні” ідеї, що їх важко вписувати у тогочасну свідомість людей, які сприймали далеко не всі ідеї організаторів. Тому не вдалося реалізувати кілька акцій. Наприклад, імітація вивісок трамвайних зупинок, які були однакові – замість них видрукували такі ж таблички, тільки на них замість трамваю була корова з антенами і підпис “Приїхали?”. “На світанку заліпили весь центр. До початку виходу людей в місто тих вивісок вже не було: скажена бригада напівочманілих працівників ЖЕКів ганяла містом і зривала ті таблички” [3].

Чимало ідей, втілених на цьому і наступному “ВиВиХах”, були в контексті часу, але не все сприймалося суспільством, зокрема адміністративними органами. Тому не вдалося реалізувати й такі ідеї як: кури з наліпками “Авіалінії України”, які бігали б центром міста, купони з емблемою “ВиВиХу”, що сипалися з гелікоптерів тощо [3]. Через негоду провалилася акція “ВиВиХ малярський” Однак, частина молоді на фестивалі мала розмальовані обличчя, демонструючи прояви боді-арту [5]. Решта ж заходів повністю вдалася.

Прелюдією фестивалю був “ВиВиХ театральний”, де між іншим демонстрували чоловічу еротіку. Та головний акцент фестивалю зосередився на залученні до арт-ідей широких мас, зокрема, у пародіюванні “нових радянських традицій”. “Обіцяли, що виступатимуть хори-ланки та хор суворовського училища, але вони поставилися до справи аж надто серйозно й не виступили. Тому перше місце посіла група зі Львова “Дресовані носороги” з піснею “В траві сидів цвіркунчик, зелений, мов кавунчик” [5].

Продовженням цієї частини можна вважати конкурс анекдотів імені М. Волобуєва. Відбувся при великому скупченні народу. Близько чотирьох десятків бажаючих розповідали політичні, еротичні, повстанські та інші анекдоти – окрім тих, що “з бородою”. Сергій Проскурня вважав, що український анекдот упродовж останніх десятиліть постраждав не менше, ніж українська інтелігенція. Кращим анекдотником визнано львівського студента Ігоря Сацюка, який розповідав анекдоти польською мовою. Спеціального призу журі удостоївся молодий львів'янин “Бодьо-кому-тра-той-знає” із таким анекдотом: “Лізуть по стовбуру серп і молот. Захекались, упріли обоє, аж червоні. Дивляться – дупло. Вони глип до середини – а там перше травня”.

Загалом, концептуальним у фестивалі було поєднання спонтанної творчості мас і професіоналів, але в авангардному ключі. Так, для всіх жанрів, що “не лізуть ні в які ворота” вигадали нішу “ВиВиХ камерний”. Приз “за вивихнуте мислення і вивихнутий спосіб життя” отримали: львівський поет Назар Гончар, київський клоун-мім-театр Миколи Вепрева та львівський дует “Захід–Схід”, чия пісня “Ярино, чому ти мені...” не стала шлягером лише тому, що жодне радіо не наслідувалося її транслювати. На музичній частині фестивалю виступило 47 груп та окремих виконавців з усієї України.

Володарем гран-прі став львівський музикант Ярослав Хомик. На почесних місцях – київський гурт “Баніта Байда”, львівський “Мертвий півень” та інші. Для цього гурту, як і для “Плачу Єремії” це були перші виступи. “ВиВиХ поетичний” ще мав назву “Прокидання поезії”. Це відбулося на сцені Львівського оперного театру о восьмій годині ранку в останній день фестивалю. Поети з угруповань “Пропала грамота”, “БУ-БА-БУ” та “ЛуГоСад” продемонстрували вірєць абсурду, читаючи вірші й п'ючи пиво в супроводі П'ятої симфонії Бетховена у виконанні симфонічного оркестру під керівництвом Ігоря Лацанича [5].

Зразками ж народних забав були “ВиВиХ-ціон” та конкурс КДБ. Перший був “вивихнутим аукціоном”, на якому продавався різний дефіцит: твори Л. І. Брежнева, “перевірені електронікою” гумові вироби, не шмарканий носовичок Віктора Морозова чи концертна пов'язка Андрія

Миколайчука, куплена одним львівським студентом за 90 карбованців (рекорд "ВиВиХ-ціону"). "КДБ" розшифровувалося як вибори Королеви Де-Білів (на честь однойменного вірша Віктора Неборака) і це було пародією на різноманітні конкурси краси. Королевою стала юна львів'янка Іруся Палійчук, що виступала під псевдонімом Марія Федорівна Стюарт. Поміж претендентками на корону, майстерно зроблену зі старого іржавого відра, виявився й переодягнений претендент "Маркіз де Блін". Довелось тут же переглядати умови конкурсу й ввести титул Короля Де-Білів [5].

Автор докладного огляду з "ВиВиХу" в журналі "Перець", В. Жежера, робив висновок: "ВиВиХ" є спробою звільнення духовної енергії населення. Показово, що на "ВиВиХу" не було міліції і не було п'яних. Усю охорону громадського порядку взяли на себе хлопці зі Студентського братства [5]. Наступний і останній "ВиВиХу-92" також реалізував масштабні проекти, як феєрична презентація поезоопери "Бу-Ба-Бу" "Крайслер Імперіал". Згодом, засновники цього фестивалю утворили славнозвісне Мистецьке об'єднання "Дзиг'а", а сам "ВиВиХ" став недосяжним взірцем для багатьох наступних фестивалів, яких зараз багато в Україні.

Отже, контркультурна складова у суспільних процесах трансформації українського суспільства доби перебудови була тим чинником, що революціонував мислення загалом, впливав на суспільні процеси, робив ідеї альтернативної культури до стоянням загальноприйнятої. Те, що після 1991 року активність контркультури в суспільному житті пішла на спад, пояснюється наступними чинниками. По-перше – більшість активістів цих рухів так чи інакше соціалізувалася, у них не залишилося часу для активізму, до того ж, багато з них були студіюючою молоддю, що невдовзі закінчила вузи. По-друге – суттєво змінилося життя: вже не існувало СРСР, Україна виборола свою незалежність, а з нею з'явилися і власні проблеми. Суспільство стало іншим, більш актуальним стало питання виживання під час перманентних економічних криз, соціальних і політичних проблем. Молодь, що виросла за ці роки, уже не розуміла багато чого з того, що висміювали їхні ровесники наприкінці 80-х – початку 90-х ХХ ст. Більш потужною стала масова поп-культура, що, за законами ринку, стала тиражувати "низькі" жанри і смаки.

Список використаних джерел

1. Алік Олісевич – львівський бунтар, гіпі і правозахисник (Розмовляв Ілько Лемко) // Поступ. – 2006. – 10 травня. – Режим доступу до ресурсу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=51958>.
2. Альтернативная культура. Энциклопедия / Сост. Д. Десятерик. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2005. – 240 с. – Мережева версія: "Енциклопедія альтернативної культури". – Режим доступу до ресурсу: <http://www.metododivita.org>.
3. Горова Д. ВиВиХнутий дзигар (інтерв'ю з В. Кауфманом) // Україна Молода: щоденна інформаційно-політична газета. – Друкована Версія. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/888/164/32351>.
4. Лейбедев-Кумач Д. Україно наша чужейська... / Дмитро Лейбедев-Кумач // Дзеркало тижня. – 28 серпня – 3 вересня 2004. – № 34 (509). – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dt.ua/3000/3050/47587>.
5. Жежера В. ВИВИХ, або Дуже слушне доповнення до другого тому Української Радянської Енциклопедії, десь отамечки поміж статтями "Вивихи суглобів" та "Вивіз капіталу" [Перець. – 01.06.1990] // Миколайчук Андрій: персональний сайт. – Режим доступу до ресурсу: <http://kindrat.com.ua/prensa.php?event=view&id=30>.
6. Зірки "Червоної Руті" / Упоряд. Л. І. Брюховецька, О. М. Євтушенко. – К.: Вид. дім "KM Academia", 1993. – 143 с.
7. Калініченко О. Полковник і демократи [Post-Поступ. – 1991. – №12а] // Антологія публікацій у газеті "Post-Поступ" (1991–1994) / Упоряд. О. Кривенко. – Львів: ЗУКЦ, 2005. – С. 23–24.
8. Квятковський А. Невгамовний: До сороковин друга // Samizdat – Kipiani.Org. – Режим доступу до ресурсу: <http://kipiani.org/samizdat/index.cgi?492>.
9. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – Київ: Критика, 2006. – 472 с.
10. Кривенко О., Павлів В. Енциклопедія нашого українознавства. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Дух і літера, 2003. – 140 с.
11. Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 457 с.
12. Кушнір А. Енциклопедія рок-саміздата (Журнал КОНТР КУЛЬТ УР'а №3 1991 г.) // Музыкальная Газета ПроРок. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.prorok.noonet.ru/arhiv/samizdat.htm>.
13. Мала Українська Енциклопедія Актуальної Літератури: Глосарій. – Плерома: часопис з проблем культурології, теорії мистецтва, філософії. – 1998. – Випуск 3 (виправлений і доповнений): Проект "Повернення деміургів-2". – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
14. "Ми були нормальними молодими людьми, такими, як мають

бути діти своєї землі”: До 20-річчя заснування “Товариства Лева” // ЗІК – Західна інформаційна корпорація. – Режим доступу до ресурсу: <http://zik.com.ua/ua/news/2007/11/01/97821>. 15. Не журись! (Ne Zhury's (Don't Worry) History) // Victor Morozov/MO Productions – Ukrainian music, books, translation. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.victormorozov.com/ukr/donwory.html>. 16. Овсієнко В. Ми просто йшли... Десятиліття Українського культурологічного клубу. В кн.: Світло людей: Мемуари та публіцистика. У двох книгах. – Кн. 2. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – С. 102–106. 17. Пархоменко Л. Нариси з історії хору Київського університету // Народна хорова капела “Дніпро”. – Режим доступу до ресурсу: <http://dnipro.univ.kiev.ua/print.php?id=1>. 18. Перетятко Ю. Історія львівського рок-н-ролу // Спецвипуск журналу “Фіра”. – Львів, 1994. 19. Пішалов Р. Київський Індіпендент // Аутсайдер: журнал про сучасну музику. – Грудень 2007. – №7. – Режим доступу до ресурсу: http://www.outsider.org/issues/7/kyiv_indie. 20. “Погуляйте, хлопці, до травня” // Український вісник. – 1987. – ч. 9–10. – С. 527. 21. Полухович Д. Висміяні монстри // День. – 2006. – 15 вересня. – №156. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/168734>. 22. Прибыловский В. Оранжевые – это не голубые // Независимая Газета – НГ – Субботник. – 2001. – 30 июня. – #25 (72). – Режим доступу до ресурсу: http://saturday.ng.ru/post/2001-06-09/7_post.html. 23. Рок-музыка в СССР. Опыт популярной энциклопедии / Составитель А. Троицкий. – М.: Издательство “Книга”, 1990. – 384 с. 24. Сосновский Н. Yippee! (“Уй-йя-а-а!”), Или мудрец нации Вудстока // Рецензии на кинофильмы, Музыка, Литература, Культура шестидесятых. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.1960s.ru/content/view/97/62/1/0>. 25. Студентська революція на граніті / Авт. та упоряд. О. Доній. – К.: Смолоскип; Тріумф, 1995. – 129 с.: іл. 26. Фантазія – від польської шляхти. А веселість, гумор, гульцтво, пісенність – від українців [інтерв’ю з Ігорем Мельником]. Розмовляла Лідія Лозинська // Українсько-польський інтернет-журнал www.Ukraine-Poland.com. – 2004-10-14. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukraine-poland.com/u/kultura/kultura.php?id=785>. 27. Хто стане некрофілом (або вперед до перемоги Комунізму) // Вставай: Видання демократичних спілок КДПІ ім. М. Драгоманова. – 1991. – Вересень. – С. 4. 28. “Якщо світові буде потрібно, я віддам своє життя не задумуючись – заради свободи” (інтерв’ю з Олегом Олісевичем) // І: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 135–153.

Владимир Окаринский

ЧЕРТЫ КОНТРАКУЛЬТУРЫ В ОБЩЕСТВЕННЫХ ПРОЦЕССАХ ПЕРИОДА ПЕРЕСТРОЙКИ В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1980-Х – 1991 ГГ.)

В статье освещено место контркультуры, ее течений и проявлений в общественной жизни, ее вклад в процессы демократизации общества, национального возрождения Украины периода перестройки вт. пол. 1980-х – 1991 гг.

Ключевые слова: перестройка, контркультура, молодежные субкультуры, “неформалы”, Общество Лева.

Volodymyr Okaryns'kyj

FEATURES OF COUNTERCULTURE IN SOCIAL PROCESSES IN THE PERIOD OF “PERESTROIKA” IN UKRAINE (SECOND HALF 1980S – 1991)

In the article it is cleared up locale of counterculture, its movements and manifestations in social life, its contribution to processes of democratization of society and Ukrainian national revival in the period of “perestroika” (second half 1980s – 1991)

Key words: “perestroika”, counterculture, youth subcultures, “neformals”, “Lion Society”.

УДК [94:75.03]: 2(477.81)

Галина Борейко

**РЕЛІГІЙНА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ САМОДІЯЛЬНОЇ
ХУДОЖНИЦІ Л. СПАСЬКОЇ**

У статті розкрито творчий та життєвий шлях самодіяльної художниці Рівненщини Л.І.Спаської, мистецтво якої присвячувалось релігійній тематиці. В умовах пануючого під час тоталітарного режиму, атеїзму, вона зуміла зберегти любов до рідного краю, власного народу, Бога, церкви та їх духовних символів.

Ключові слова: релігійна тематика, самодіяльна художниця, Л. Спаська, іконопис, Рівненщина, Остріг.

Проникнення на вітчизняні терени здобутків західної цивілізації, заставляє нас повсякчас повертатися до дослідження феномену національної культури, який дозволив нашому народу, в умовах багаторічного поневолення, зберегти самоідентичність, високі духовні цінності та нестримне прагнення до незалежності.

Сучасні дослідники серед визначальних чинників, які завжди характеризували вітчизняну культуру виділяють орієнтацію на релігійні цінності. Збережена в умовах утисків і заборон, в усних переказах та потаємних думках, висока моральність божих заповідей і настанов ставала тією основою, на якій формувалася і розвивалася українська національна культура.

Важливим завданням на сьогодні виступає вивчення творчості тих вітчизняних митців, талантів яких був відданий любові до мистецтва, власного народу та релігійних цінностей. Поєднання цих трьох чинників у творчості знаних особистостей стало основою для створення високохудожніх творів, що є основою для культурного виховання молодого покоління.

Висока виховна роль мистецьких творів, зокрема з релігійної тематики, відмічена у працях відомих українських дослідників, зокрема В. Овсійчук, Г. Складенко, М. Семчишин, В.Рожко, О.Нога та інші. Проблемі творчості самодіяльної художниці Л. Спаської присвятили свої роботи Я. Бондарчук [3], Л. Козловська [4], Л. Чикановська [2], В. Кисіленко [8], М.Черенюк [7].

Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених зазначеній проблемі, творчість багатьох самодіяльних українських митців, які спеціалізувалися на релігійній тематиці, ще не відома широкому загалу.

У цій статті автор ставить перед собою за мету розкрити складний життєвий шлях та творчі здобутки самодіяльної художниці Рівненщини Лідії Іванівни Спаської.

Виходячи із мети дослідження, автор ставить такі завдання: дослідитися передумови духовного виховання Л. І. Спаської; розкрити шлях художниці до релігійної тематики; показати творчі здобутки митця у іконописі, живописі та графіці.

Л. І. Спаська (5.04.1910 – 15.08.2000 рр.) народилася в м. Умані, що на Черкащині. Вона росла і виховувалась у великій інтелігентній сім'ї, у якій була восьмою дитиною. Дитинство майбутньої художниці пройшло в батьківському маєтку, в селі Гавчиці, недалеко від містечка Ківерці Луцького повіту.

1918 року, після смерті батька, дівчинка вступила до Луцької гімназії, де зробила перші кроки в малюванні і після закінчення якої навчалася у Варшавській приватній художній школі ім. Крижановського у відомих польських майстрів [1]. Тут майбутня художниця вперше досягнула велич християнської релігії, її вплив на духовний розвиток народу та мріяла долучитися до релігійного мистецтва.

У 1931 році, після смерті матері та отримання незначної спадщини, новою сходиною в художній освіті дівчини став Париж, у якому вона прожила 4 роки. У Франції пройшли найкращі роки життя художниці. "Багатство життя", так характеризує Лідія Іванівна паризький період. Тут вона познайомилася і подружилася з філософом-богословом, ректором православного Паризького богословського інституту Сергієм Миколайовичем Булгаковим. У Парижі доля звела художницю з незвичайною жінкою – Єлизаветою Кузьміною-Караваєвою, відомою в історії під своїм чернечим іменем Матері Марії, з композитором і музикантом Сергієм Рахманіновим, ху-

дожницею-іконописцем Юлією Рейтлінгер, яка навчила її темперної техніки іконопису, з княжною Наталією Оболенською, філософом Федотовим, професором Ільїним. У Парижі вона зустріла і свого майбутнього чоловіка Василя Георгійовича Спаського, студента Богословського інституту [3].

У 1935 році Лідія Іванівна разом із своїм нареченим назавжди покидає Париж і повертається на Волинь, де продовжує займатись улюбленою справою. Однак у 1939 році радянська влада націоналізувала батьківський маєток і відібрала будинок в м. Луцьку, що змусило сім'я Спаських переїхала в Дубно [2, с. 6].

Чимало лиха довелося пережити художниці в роки війни. У березні 1944 року, після звільнення Дубенщини від окупантів, пішов на фронт її чоловік, а через рік вона отримала лист від командира, у якому повідомлялося, що Василь Спаський загинув 3 лютого 1945 року у Східній Німеччині. Лідія Спаська залишається з двома маленькими синами, без жодних засобів до існування. Брат, дізнавшись про безвихідне становище сестри, запрошує її до себе в Острог, повідомивши, що тут є музей у якому може знадобитися її професія живописця. Так, у кінці 40-х років ХХ століття, доля привела Л. Спаську в тихе провінційне місто Острог [3, с. 298].

Після приїзду до Острога, Л. Спаській замовили намалювати 60 копій з портретів В. Леніна і Й. Сталіна для шкіл міста та району. Також на замовлення музею вона робить копії з картин відомих художників України І. Іжакевича та В. Касіяна. І хоча душа художниці прагнула до іншого мистецтва, вона бралася за цю роботу, щоб заробити на прожиття і утримання дітей [4, с. 3].

Творчість, як відомо, вимагає від особистості певного напруження душевних сил і незрівнянно більших переживань, коли це мистецька творчість жінки. Адже сама природа і ментальність накладають свій відбиток на таке явище [8, с.158].

Окрім улюбленої справи, Л. Спаську до творчості надихали складні життєві обставини, а також багатовікова історія і культура Острога. Мабуть, саме тому, не маючи можливості займатися релігійною тематикою, значне місце в творчості художниці посідає історична тема. Адже місто Острог, де мешкала художниця, пов'язане з іменами Б.Хмельницького, Д.Наливайка, Т. Шевченка, князів Островських, низкою інших історичних подій [10, с. 1]. Л. Спаська вивчає історію краю, знайомиться з архівними документами, зустрічається з учасниками подій, а також побувала у тих місцях, де проходили бої чи повстання.

Ознайомившись в музеї з історією міста Острога, з багатою літературою про нього, художниця, на пропозицію дирекції музею, починає писати картини, відтворюючи найважливіші історичні події з минулого древнього Острога. З 1953 року Л. Спаська майже не робить копій, а створює власні композиції на історичні теми. Серед її творчого доробку серія картин на тему національно-визвольної війни українського народу, портрети Северина Наливайка і Богдана Хмельницького, картини "Острозька трагедія 1636 р.", "Вїзд Богдана Хмельницького в Острог", "1648 рік", "Битва з татарами під Острогом 1578 р.", "Повстання острозьких міщан проти княгині Ганни Алоїзи Ходкевич 1636 року", "Переселенці із Острога на Лівобережну Україну", "Переселенці з Холмщини" [5]. Ці роботи відзначаються вдалою побудовою композиції, професійністю відтворення костюмів того часу та історичного середовища. Особливої уваги заслуговують масові сцени, у яких відтворена битва.

З часом у художниці з'являються полотна, присвячені сторінкам історії Острога у Другій світовій війні: "Засідання Острозького ревкому", "Зустріч Червоної армії в Острозі 17 вересня 1939 року", "Визволення Острога в 1944 році" [13, с.3]. Створюючи картини на різну тематику, художницю завжди хвилювала й релігійна проблематика. Принагідно зазначимо, що у кожному із названих полотен на воєнну тему, Л. Спаська на задньому плані зображувала споруди храмів, що були основною складовою картини.

У цей же період вона малює картини, у яких висвітлює життя Острожчини 50-х років ХХ століття, але історичну тематику не залишає.

Зміни у мистецтві цієї доби пов'язані, як відомо, з використанням відкритого світового та вітчизняного досвіду, пошуками нової художньої мови. То був час, позначений в Україні національно-культурним піднесенням, акцентуванням у мистецтві та суспільстві вияву зацікавлень щодо національних традицій, а саме – іконопису [9, с. 53].

Саме, з середини 50-х років ХХ століття свій талант художника Лідія Спаська скеровує на не зовсім традиційне для того часу, але близьке для неї русло – вона почала писати ікони і розписувати храми. Як зазначав Я.Бондарчук: "Це було насущною потребою її душі. У кожному іконі вона вкладала свою глибоку віру в Бога. Любов до Бога пронесла художниця наче святу

свічку через усе життя. Вона зігривала в дні радості, підтримувала в тяжкі і страшні хвилини. Вона не зрадила їй ніколи. Не відреклась від неї навіть у ті гіркі часи, коли вірити в Бога було не тільки не модно, а й злочинно, коли дітям прищеплювали байдужість і презирство до релігії, коли храми перетворювали на клуби, спортзали і склади, коли над віруючими сміялись і тисячі людей супроти своєї совісті повинні були говорити, що не вірують у Бога, і забували про нього" [3, с. 298].

Багато душевних сил, тепла свого серця і таланту художниця віддала сакральному мистецтву. Звертаючись до біблійних тем, Л.Спаська досягає інший духовний світ, в якому вона не була чужою ні думками, ні почуттями. Всім своїм життям вона була підготовлена до такої діяльності і у виконанні робіт такого характеру, адже нею рухала віра [8, с. 159].

У 1956 році Л. Спаська відвідала мудрого і доброго священика отця Іоанна із села Глухівці неподалік від Козятина та у подарунок намалювала йому копію ікони Володимирської Богоматері, після чого отримала замовлення намалювати багато ікон у церкви, в яких він служив. Не вдовзі після цього, отець Сергій Кульчинський запросив художницю в село Дермань на Рівненщині, де вона для церкви написала Голгофу та ікону Петра й Павла. На замовлення того ж отця Сергія, який переїхав на північ Росії, Л. Спаська розписувала церкви в Архангельську, Мурманську, Великому Устюзі. Саме там вона познайомилась із архієпископом Гавриїлом, який запросив її написати ікони для соборів в Астрахані, Ташкенті, Махачкалі, Вологді. Розписувала вона також Покровську церкву в Києві, створивши композиції "Покладання до гробу", "Воскресіння" та майже всі ікони для іконостасу. У Луцькому соборі їй належать полотна "В'їзд Господа в Єрусалим" та "Нагірна проповідь Ісуса Христа". Багато ікон художниця написала для соборів Курська і Нальчика, де живе її старший син [6, с. 3].

Ікони та церковні розписи складають найбагатшу духовну скарбницю художньої спадщини Лідії Спаської. В останні роки вона писала ікони для Богоявленського собору і Успенського римо-католицького костелу в Острозі, для багатьох церков Острозького району. У 1994 році художниця безкоштовно розписала відновлену церкву в селі Гавчиці, де пройшли її дитячі роки.

Однією з найкращих робіт, створених Л. Спаською за останні роки, є монументальний образ "Розп'яття", написаний для одного з вітарів Острозького римо-католицького костелу. "Образ умираючого на хресті Спасителя вражає не тільки віртуозністю свого живописного втілення, а й своїм внутрішнім глибоким змістом, суть якого в необхідності власної жертви і страждання для спасіння людства" [4, с. 3].

Працюючи в цій царині, вона не чекала ні підтримки з боку держави, ні зацікавлення громадськості, бо в ті часи релігійне мистецтво ігнорувалося. Л.Спаській була перекрита дорога до офіційного визнання, її замовчували, картини не допускали на виставки [8, с. 159].

У різні роки в Острозі, Рівному, Луцьку, Києві влаштовувалось чимало персональних виставок Л.Спаської. 17–24 жовтня 1961 року була відкрита її персональна виставка в м. Рівне, а 3 червня – 4 липня 1965 року в Києві, на якій експонувалося 44 роботи. Низку персональних виставок приурочено ювілейним датам [11; 12]. У 1981 році до 30-річного ювілею творчості художниці відкрита персональна виставка в Рівному, у серпні 1995 року, на честь 85-річного ювілею художниці – в Острозькій академії. У січні 1997 року Лідія Спаська брала участь у конкурсі на кращий портрет першої фундаторки Острозької академії – княжни Гальшки, у якому здобула перше місце. В 2000 році, до 90-річчя художниці, відбулася виставка її творів у Острозькому краєзнавчому музеї [7].

Лідія Іванівна неодноразово нагороджувалася грамотами та дипломами. У 1953 році художниця була нагороджена Грамотою Української республіканської Ради профспілок за участь в огляді робіт самодіяльних художників. 1957 року на фестивалі молоді Рівненської області в Києві за панно "Ленін з нами" художницю нагороджено дипломом I ступеня. У 1961 році вона отримала диплом Всесоюзної виставки робіт самодіяльних художників. За постійну участь у районних і обласних виставках художниця неодноразово нагороджувалась грамотами і грошовими преміями Рівненського міськвиконкому, Рівненської обласної Ради, обласного управління культури, обласного міжспілкового Будинку самодіяльної творчості та районних партійних і комсомольських організацій.

Щоб не малювала художниця – ікону, портрет, історичне полотно чи букет квітів – у кожному її творі відчувається чуйна поетична душа і високий професіоналізм митця. Її мистецтво проникнуте добротою, любов'ю, розкриває духовні цінності, будить душу людини, відкриваючи для неї безкраї обрії в прагненні до нескінченного.

Вагомий внесок Л.І.Спаської у національне творче мистецтво зафіксований в іконах, картинах та графіці. До найвідоміших розписів відносяться ікони "Благовіщення", "Вознесіння", "Спас Нерукотворний", "Розп'яття", "Христос Спаситель".

Понад 70 полотен художниці зберігається в Острозькому історико-культурному заповіднику. Десятки її полотен зберігається в Рівненському, Брестському, Мінському та інших музеях країни. Багато її картин знаходиться в школах, будинках культури і в приватних колекціях.

Отже, самодіяльна художниця Рівненщини Л. І. Спаська, мистецтво якої було присвячене релігійній тематиці, пройшовши складний творчий та життєвий шлях. Мистецькі здобутки Л. І. Спаської становлять значну художню цінність та слугують справі культурного виховання молодого покоління в незалежній українській державі.

Список використаних джерел

1. Державний історико-культурний заповідник м. Острога: [каталог]. (90-річчю Лідії Іванівни Спаської присвячується). – Острог, 2000.
2. Чикановская Л. И. 85-летию со дня рождения Лидии Ивановны Спасской посвящается. Каталог выставки. – Острог, 1995.
3. Бондарчук Я. Лідія Спаська. Острозькі просвітники XVI–XX ст. / Я. В. Бондарчук. – Острог: Університет "Острозька Академія" Українське історичне Товариство, 2000. – С. 296–301.
4. Козловська Л. Лідія Спаська – митець від Бога / Л. Козловська // Замкова гора. – Острог, 2005. – № 5. – С. 2–3.
5. Кисіленко В. Виставка творів самодіяльного художника Лідії Іванівни Спаської. [Каталог]. / В. Н. Кисіленко. – Ровно, 1981.
6. Острозький Державний історико-культурний заповідник. Кн.. 31047/1–3. ШД 13175. Острозький Державний історико-культурний заповідник. Кн.. 31954 ШД 13619.
7. Черенюк М. Обереги мистецтва Лідії Спаської. До 90-річчя майстрині / М. Черенюк // Вітчизна. – 2001. – № 3/4. – С. 158–160.
8. Склярєнко Г. Друга половина XX століття як значущий період в історії українського мистецтва // Мистецтвознавство України / Г. Склярєнко. – К., 2003. – С. 51–55.
9. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-597 – Оп. 1. – Од. зб. 301. – арк. 4.
10. ДАРО. – Ф. Р-597 – Оп. 1. – Од. зб. 260. – 4 арк.
11. Там само. – Од. зб. 289. – 24 арк.
12. Там само. – Ф. 478. – Оп. 3. – Од. зб. 395. – 8 арк.

Галина Борейко

РЕЛИГИОЗНАЯ ТЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ САМОДЕЯТЕЛЬНОЙ ХУДОЖНИЦЫ Л. СПАССКОЙ

Статья раскрывает творческий и жизненный путь самодетельной художницы Ривненщины Л. И. Спасской, искусство которой посвящалось религиозной тематике. В условиях господствующего во время тоталитарного режима, атеизма, она сумела сохранить любовь к родному краю, своему народу, Богу, церкви и их духовных символов.

Ключевые слова: религиозная тематика, самодетельная художница Л. Спасская, иконы-надпись, Ровенщина, Острог.

Galyna Boreyko

A RELIGIOUS SUBJECT IN THE CREATION OF NOT PROFESSIONAL ARTIST L.SPASCOI

In the article creative and vital way of artist of Rivne region L. Spascoi, the art of which was devoted to the religious subject is exposed. It is shown, that in the conditions of atheism ruling during the totalitarian mode she managed to carry in a soul the love to the native edge, own people, god, church and their spiritual characters.

Key words: religion subject, artist L. Spaska, icons, inscription, Rovenschyna, jail.

УДК 94(477)

Надія Юрчак

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті зроблено спробу визначення основних тенденцій розвитку сучасної української культури. Досліджено процес формування нової соціокультурної реальності та її основних рис, прослідковано парадигму української культури.

Ключові слова: розвиток, основні риси культури, сучасна українська культура, нова соціокультурна реальність, культурна парадигма.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, після проголошення незалежності України особливої важливості набули питання розвитку української культури, історії, мови. Чинник національної культури стає символом соціальних змін, бо в ній найповніше втілюється майбутнє української національної ідеї.

У суспільстві все більше усвідомлюється загальна потреба в культурі як розвитку, що здатен вплинути на поступ суспільства в цілому. Культура все ґрунтовніше починає сприйматися як найважливіший здобуток нації, її достоїнство і сутність, оскільки культура – це те, що зберігає і утверджує не тільки особистісне, але й національне існування.

Мета статті – дослідити тенденції розвитку сучасної української культури.

Основні завдання дослідження: по-перше, охарактеризувати основні передумови поступу сучасної української культури; по-друге, визначити напрями розвитку вітчизняної культури; по-третє, проаналізувати і порівняти розвиток національної культури на заході і сході України; по-четверте, прослідкувати східно-західну соціокультурну парадигму.

Об'єкт дослідження – соціально-економічні, суспільно-політичні, національно-культурні чинники поступу сучасної української культури.

Предмет дослідження – основні тенденції поступу української національної культури.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у ній зроблено спробу дослідити тенденції розвитку вітчизняної культури на тлі пострадянських процесів і появи нової соціокультурної парадигми національного культурного поступу.

Досліджувана нами проблема ще недостатньо вивчена. Певні її аспекти дослідив А. Горілий [1]. Основну увагу автор приділив порівняльній характеристиці "східняків" і "західняків", мотивуючи це протиставлення як ідеологічними, так і соціокультурними поступом.

І. Старовойт проводить аналогію між західноєвропейською та українською ментальністю, виокремлюючи основні тенденції їх розвитку, відмінне й тотожне у розвитку [2].

Н. Юрчак протиставила східно-західну парадигму української культури [6], наголосивши на тому, що близькість кордонів України: захід – до Європи, схід – до Росії, сформувала інтереси і цінності певного культурно-історичного типу, визначила тенденції сучасного соціокультурного поступу.

Таким чином, досліджувана нами проблема знайшла опосередковане бачення тими чи іншими вченими тенденцій сучасного культурогенезу.

Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни призвели до радикальних змін в суспільстві, що суттєво позначилися на становленні культури. Складається нова соціокультурна ситуація, породжуючи нову соціокультурну реальність. Основною особливістю якої є те, що наше суспільство перебуває в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування. Реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, що характеризується новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку; особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення [3, с.140].

Риси нової культурної реальності в Україні характеризуються передусім, що змінюється статус, роль і функції культури, вона стає одним із визначальних чинників прогресу суспільства. Разом з тим посилюється соціальна нерівність доступу різних верств населення до культури і освіти. Набуває поширення і втілення принцип культурного плюралізму, багатоманітності форм культурного життя. Змінюється суспільний і громадський статус релігії, відбувається

процес релігієзації населення. В культурному житті поширення набуває масова культура, посилюється її роль у формуванні суспільної свідомості. На культурному житті України посилюється вплив з боку діаспори.

Якісним стержнем, що пронизує усі складові культури суспільства в цілому, є зміна статусу, а відповідно ролі і функцій національної культури, що стає одним із визначальних чинників прогресу суспільства, його державності, формування національної ідентичності. Національна самодостатність культури стає критерієм і мірилом оцінки характеру та якості змін.

Базовою основою усіх змін в суспільній свідомості, в культурному житті є структурні зміни у формах власності на засоби виробництва, у формуванні нових виробничих відносин, що породжують нові верстви суспільства, психологію, мораль, форми культурного буття. Відбувається відверта експлуатація "новими українцями" наукового, економічного і культурного потенціалу суспільства фактично при нульовому або мінімальному внеску в культуру. Змінюються умови залучення населення до здобутків культури. На зміну соціалістично-демократичному принципу доступу до культури приходять її комерціалізація. Як наслідок виникає і посилюється соціальна нерівність в доступі до культури в цілому. Соціально-культурна структура суспільства стає більш різноманітною, підкреслюючи соціальну диференціацію суспільства.

З'явилися так звані "нові українці", які мають інший стиль і спосіб життя, часто орієнтованого на західноєвропейські цінності.

Усі соціально-культурні зміни в суспільстві відбуваються в умовах нового соціального вибору. Нові умови дали можливість виявитись тим культурним потребам, що раніше блокувалися чи заборонялися. З'являються незнані раніше суб'єкти культури, діяльність яких пов'язана з недержавними формами культурно-дозвілевої діяльності, задоволенням нових потреб. Утворюються конкурентні державні культурницькі структури (фірми, малі підприємства, центри, дирекції свят і фестивалів тощо), що відкриває нові шляхи вдосконалення культурної діяльності.

Культурна трансформація, що триває в суспільстві, пов'язана з появою сучасних духовних запитів, що були пробуджені зростаючим інтересом до національної культури, а також появою нових культурних цінностей, як вітчизняних, що були заборонені, так і зарубіжних. Це дає нові імпульси для розвитку культури.

Значна робота проводиться створеною в останні роки Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей. Так, організована нею державна програма "Повернуті імена" інтегрує зусилля багатьох інституцій, зокрема Національної академії наук, Українського фонду культури, товариства "Україна", Фонду сприяння розвитку мистецтва України, і скерована на висвітлення невідомих фактів української культури.

Важливою рисою нової соціальної реальності, разом з тим, чинником її розвитку є посилення впливу на культурне життя України з боку її діаспори (українські західні освітні заклади, церковні організації, культурний обмін, спільні соціально-культурні проекти) здобутки якої все більше ініціюють культурні зміни, а досягнення літератури, мистецтва, науки збагачують скарбницю української культури (наприклад, в літературі – Є. Маланюк, І. Самчук, В. Барка та інші).

У сучасному світі стрімко поширюється масова культура, що охоплює практично всі сфери життя людини. Значного поширення вона набула також і в Україні. Вона передбачає охоплення усіх вікових категорій, універсалізацію, вростання в національний ґрунт, "здійснює стандартизацію духовної діяльності людини при якій повністю ігнорується індивідуальна неповторність кожного", їй властиве намагання надати абсолютну подібність, коли всі сторони життя нівелюються [7, с.8]. Світ сучасної масової культури значний і включає в себе рекламу, шоу-бізнес, популярні кіно- і тележанри, рок- і поп- музику і багато іншого.

Багаторічні заборони пропаганди західної культури на пострадянському просторі спричинили інтерес до неї. Коли ця культура прийшла до нас, ейфорія вседозволеності "змела" моральні кордони. В Україні змінилася культурна домінанта, економічний чинник почав переважати над етичним, "дешева" інформація почала витісняти високе мистецтво, активізувався психологічний вплив на молодь через засоби масової культури.

Україна має своєрідну територію, вона перебуває між двома культурами – східною і західною, а отже, поєднує особливості як однієї, так й іншої. Східно-західна парадигма української культури завжди була драматично загостреною, завдяки історичному розвитку, територіальній спадковості культурних традицій. На сьогодні Схід України відрізняється від Заходу. І для того, щоб говорити про загальні інтегративні тенденції, для цього потрібно знати відмінності.

Загальновідомо, що існують певні відмінності між українцями, які проживають на заході (умовно на захід від річки Збруч), яких називають "західняками" та рештою українців – "східня-

ками". Причому, чим далі на схід і південний схід від умовного меридіану Збруча, тим глибші ці відмінності. З'ясування яких є важливим, оскільки певні сили, намагаються роз'єднати українців, перебільшуючи регіональні відмінності, нацьковуючи "східняків" на "західняків". Основна увага при цьому зосереджується на двох ключових моментах – відмінностях у мові й ментальності.

Вивчення специфіки ментальності українського етносу в останній час стало все відчутніше привертати увагу дослідників. І це цілком зрозуміло, оскільки стало очевидним, що соціальний, економічний, політичний і культурний поступ країни значною мірою залежить від того, наскільки враховується в моделях економічного, політичного, соціального і культурного розвитку психологія етносу, його глибинні ментальні особливості. "Аналіз проблем, пов'язаних з менталітетом українців, є особливо значущим для нас нині, коли народ знаходиться в ситуації вибору шляхів побудови української держави" [2, с. 114].

Дослідники, які вивчали специфіку українського національного характеру доходять висновку, що однією з його істотних рис є індивідуалізм. Д. Чижевський вважав, що для українців характерним є "визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини прав на власний індивідуальний етичний шлях" [5, с. 95].

Безперечно, що індивідуалізм (роз'єднаність української спільноти, окремішність кожної родини) є невід'ємною ознакою українського характеру. Однак, ставши на бік Візантії після розколу між Римом і Константинополем, Київ сприймає і таку цінність візантійського світу, як підпорядкування індивідуального колективному. Ця обставина суттєво відобразилася на всій подальшій історії розвитку взаємин між індивідом і суспільством. Крім того, доля більшості українців склалася так, що вони тривалий час були включені й підпорядковані більш могутньому в плані державності етносу – російському, в якому явно переважало колективне начало над індивідуальним. Тому на сході України більш розвинуте колективне начало, а на заході, де більш була розвинута приватна власність і відчувався вплив "латинського світу" – індивідуальне.

На сході радянська система гнобила три покоління людей, а на заході – два, "східняки" піддавалися русифікації понад три століття, а більшість "західників" – лише півстоліття.

Найбільшою національною свідомістю відрізнялася Західна Україна, особливо населення Галичини. Саме тут створювалися партії національної орієнтації, просвітницькі організації, сформувався легіон Українських січових стрільців. Тут була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, сформувалася Організація Українських Націоналістів, розгорнула свою діяльність Українська Повстанська Армія.

Якщо говорити про релігійну ситуацію в Україні, то релігійність населення західноукраїнського регіону відзначається поширенням впливу Української греко-католицької церкви.

Якщо у Західній Україні, при більшій насиченості релігійними організаціями, релігійність зростає значно швидше, порівняно з загальноукраїнськими показниками, то східна (індустріально-урбанізована) характеризується більшим зростанням потягу до світської культури. У Східній Україні залучення до національної культури відбувається значно повільніше, долаючи на своєму шляху значні перепони.

Основною проблемою у взаєминах "східняків" і "західників" стала державна мова, точніше часто небажання російськомовного населення засвоювати мову корінного населення. Надзвичайно актуально звучать сьогодні слова І. Огієнка "Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації – нема державності" [6, с. 89]

Українська нація (за винятком певних історичних періодів) була єдиним цілим, перемішування населення українських регіонів майже не припинялося і говорити про "окремішність" "західників" і "східняків" підстав нема. Є певна різниця. Очевидно, при моделюванні системи базових елементів національної (української) культури треба зважати на те, що існують певні відмінності між східними та західними регіонами України. Зітреться в недалекому майбутньому різниця між "східняками" і "західниками" і зближення між ними буде йти в напрямку зростання національної свідомості, розвитку української культури.

У наш час зростають вимоги до національної культури, до більш широкого розкриття спектру її функцій – особливо в сучасній ситуації, коли вона прагне посісти гідне місце в світовому співтоваристві. Узагальнюючи сучасний культурологічний досвід, відомий дослідник М. Гончаренко зазначав, що про високу історичну зрілість і міжнародне визнання будь-якої національної культури (в тому числі і української) можна говорити тоді, коли вона: здатна ставити і розв'язувати провідні загальнолюдські проблеми, що зачіпають корінні запити людського бут-

тя, коли її ідеали, цілі й програми збігаються з об'єктивним напрямом історичного поступу і виражають потреби суспільного прогресу, коли вона висуває художників, вчених і діячів культури, здатних виразити ці потреби та ідеали з такою мірою істини й досконалості, що їх творчість набуває міжнародного значення; вона досягає такого рівня розвитку, що її можна розглядати як цілісну систему, всі елементи якої міцно пов'язані між собою, продуктивно функціонують, підтримують на належному рівні її життєздатність і спроможність самозбереження; якісно і дієво включена в міжнародний культурний процес, коли її духовні цінності ефективно діють на міжнародній арені, а її творчі сили беруть участь у культурному житті всього світу, в розв'язанні так званих глобальних проблем людства; має багатий духовний і матеріальний потенціал, здатний зумовити її фактично безмежний успішний розвиток. Коли їй властива здатність до самовідтворення на вищому рівні [3, с.149].

Отже, базовим буттям людини є її буття у світі культури як в певному культурному (національному) життєвому світі, а тому важливим показником розвитку самої культури є стан культурної самосвідомості її громадян. Перспективність розвитку української культури значною мірою залежить від готовності її представників до культурної активності, вироблення передумов, напрацювання конкретних моделей культурно-творчого процесу.

Список використаних джерел

1. Горілий А. "Східняки" та "західники" / Горілий А. І. – Тернопіль, 1997. – 176 с.
2. Старовойт І. Західноєвропейська і українська ментальність / Старовойт І. С. – Тернопіль, 1995 – 220 с.
3. Культурологія: навчальний посібник / За заг.ред. В. М. Пічі. – Львів, 2003. – 235 с.
4. Культурологія: навчальний посібник / За заг. ред. Н. М. Юрчак. – Тернопіль, 2008. – 200 с.
5. Чижевський Д. Українська філософія / Дмитро Чижевський // Філософські студії. – 1998. – № 7.
6. Юрчак Н. Східно-західна парадигма української культури / Юрчак Н. М. // Міжнародна наукова конференція "Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності". – Луганськ, 2007. – С. 86–90.
7. Шестаков В. Масовая культура. – М, 1990. – 220 с.

Надежда Юрчак

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье сделана попытка определения основных тенденций развития современной украинской культуры. Исследован процесс формирования новой социокультурной реальности и ее основных черт, прослежены парадигму украинской культуры.

Ключевые слова: развитие, основные черты культуры, современная украинская культура, новая социокультурная реальность, культурная парадигма.

Nadiya Yurchak

TRENDS OF MODERN UKRAINIAN CULTURE

The article attempts to identify the main trends of modern Ukrainian culture. Shown the formation of new social and cultural reality of its features. Study the East-West paradigm of Ukrainian culture.

Key words: development, basic features of culture, modern Ukrainian culture, new socio-cultural realities, cultural paradigm.

РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 262.13+94 (47)

Елла Бистрицька

ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ВАТИКАНУ КІНЦЯ ХІХ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ З РОСІЄЮ ТА СРСР: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується ступінь дослідження проблеми з урахуванням сучасних методологічних підходів у працях українських та зарубіжних вчених

Ключові слова: східна політика Ватикану, унійна доктрина, Святий Престол, Православна церква, Католицька церква, Греко-католицька церква.

Багаторівнева система відносин між Російською імперією, СРСР та Святим Престолом, що включала політичні та конфесійні інтереси сторін, й була ускладнена суперечностями між католицькою, православною і греко-католицькою церквами, завжди викликала зацікавлення науковців.

Досліджувана проблема, за відсутності комплексних праць, представлена значним масивом наукової літератури, що висвітлює окремі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії та СРСР, дипломатичних відносин Святого Престолу з країнами світу і, зокрема, царським і радянським урядами, еволюції унійної доктрини Ватикану, державно-церковних відносин в Російській імперії та СРСР, процесів інституціалізації Російської католицької церкви східного обряду¹. Відповідно наукову літературу у статті поділено на дві основні групи: 1) згідно з приналежністю до національно-державних наукових шкіл; 2) за хронологічно-тематичним принципом. Зазначений поділ передбачає аналіз історіографії радянської доби, напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених.

За умов панівного становища комуністичної ідеології, у якій основним методом дослідження визнавався марксистський класовий підхід, означені проблеми висвітлювалися односторонньо. Політичні пріоритети тодішньої комуністичної влади, що намагалася приховати прагнення СРСР встановити аналогічні режими в інших країнах світу й посісти домінуюче становище у системі міжнародних відносин, вимагали від блоку суспільних наук однобічного висвітлення відносин СРСР з іншими країнами. Зокрема, проблематика відносин з Апостольським Престолом у їх багатовимірності не отримала комплексного і об'єктивного аналізу. Встановлені цензурні заборони обмежили доступ до архівних документів, що суттєво зменшило коло дослідників.

Базовим інформативним джерелом вивчення історії російсько-радянсько-ватиканських відносин кінця ХІХ – другої половини ХХ ст. для українських науковців залишаються монографічні роботи радянського періоду. Серед них необхідно назвати монографію Є. Адамова "Дипломатія Ватикана в початковий етап імперіалізму" [1]. Автор розглядає відносини між Росією і Ватиканом через призму формування військово-політичних блоків, що виникли наприкінці ХІХ ст. Висновки автора стосуються суто політичного характеру відносин і мають притаманну тому часу ідеологічну скерованість.

У 1958 р. вийшла друком монографія М. Шейнмана "Ватикан и католицизм в конце ХІХ – начале ХХ веков" [2], у якій відображені напрями зовнішньої політики Ватикану, відносини з основними політичними партнерами в період 1888–1917 рр. Робота написана на основі широкого кола архівних матеріалів. Цитовані фрагменти документів, попри заангажованість і тенденційність подання матеріалу, формують цілісну картину спектра відносин Ватикану з європейськими державами і, зокрема, Російською імперією напередодні та під час Першої світової вій-

¹ Для означення церкви росіян, які перейшли у католицизм і зберігали обряд Православної церкви, у науковій літературі вживаються також назви "Російська греко-католицька церква", "Російська католицька церква візантійсько-слов'янського обряду".

ни. На переконання автора, зовнішньополітична діяльність Ватикану підпорядковувалась вирішенню трьох основних завдань: повернути світську владу папи, втрачену у 1870 р., зберегти існуючий міжнародний паритет політичних сил, а також зупинити розвиток комуністичного руху в світі.

Монографія Й. Григулевича "Папство. Век XX" [3] розглядала історію папства з кінця XIX – до середини XX ст. У межах цього періоду визначені основні віхи російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин. Висновки історика переважно аналогічні тим, що викладені у попередніх авторів.

Загальні питання щодо функціонування дипломатичної служби Ватикану, зокрема Державного секретаріату, його відділів, закордонних представництв, механізму прийняття рішень з міжнародних питань, участь у цьому процесі папи, держсекретаря, ватиканських сановників подана в монографії М. Ковальського "Ватикан и мировая политика" [4]. Як і всі дослідження радянської доби, ця праця має виразно ідеологічний характер.

До кола зарубіжних вчених, котрі основним методом дослідження визнавали марксистський класовий підхід і з позицій антиклерикалізму вивчали діяльність Святого Престолу в системі міжнародних відносин, варто віднести Е. Вінтера [5; 6], Дж. Канделоро [7], Я. Ковальського [8], А. Менхеттена [9], С. Маджистера [10]. Монографії німецького історика Е. Вінтера "Папство и царизм" та "Политика Ватикана в отношении СССР, 1917–1968" охоплюють період з XVII до XX ст. Перевагою цих праць є використання матеріалів, поряд з російськими, європейських архівів, що повніше реконструює окремі етапи взаємовідносин Святого Престолу з царським і радянським урядами. Автор акцентує увагу на упередженості ватиканської політики щодо Російської імперії та СРСР, розглядаючи переважно їх міжнародні відносини.

Вістря критики щодо політики Ватикану в Італії на окремих історичних етапах розвитку країни спрямували свої дослідження Дж. Канделоро, А. Менхеттен і С. Маджистер. Антиклерикальний характер цих публікацій зумовив їх видрук у СРСР. Вони містять цікавий документальний матеріал, який уможливить з'ясування окремих аспектів ватиканської політики щодо Папської держави [9, с. 24], фашистських урядів Б. Муссоліні та А. Гітлера [10, с. 322, 325], комуністичних режимів Європи [10, с. 361].

У публікаціях М. Шейнмана, Й. Григулевича, Е. Вінтера побіжно, у контексті міждержавних відносин, звертається увага на діяльність греко-католиків (уніатів) в Російській імперії, СРСР та митрополита Галицького А. Шептицького. Не беручи до уваги особливостей церковно-релігійного життя українців Східної Галичини, авторське трактування звелось до "експансіоністської політики Ватикану", який, за їх твердженням, шляхом підтримки унійної церкви намагався окатоличити православне населення й таким чином сприяв послабленню державних засад Російської імперії, а згодом СРСР. При цьому діяльність ієрархів греко-католицької церкви оцінювалася переважно як "проватиканська", "проавстрійська", "профашистська" і т. п.

Проте конкретно-історична інформація, що міститься у зазначених монографіях не втратила актуальності й за відсутності підтверджуючих наукову гіпотезу документів, до яких автор не отримала доступу, бралася до уваги. Зокрема, це стосується питання встановлення контактів між Ватиканом і радянським урядом у період Другої світової війни. Матеріал, поданий у публікаціях зарубіжних дослідників А. Венгера і В. Роода, має доповнення в роботах Е. Вінтера, А. Менхеттена і М. Шейнмана. Про пошуки шляхів до встановлення діалогу на дипломатичному рівні опосередковано підтверджують документи Державного архіву Російської Федерації та характер публікацій радянської преси, що вказує на вірогідність таких намірів Й. Сталіна принаймні у період весни-літа 1944 р. Аналогічним чином інформаційний масив зазначених праць служить уточненням для з'ясування деяких питань, пов'язаних з українськими греко-католиками та особою митрополита А. Шептицького в контексті уніоністичних проєктів Ватикану та російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин.

Українська історична наука, зокрема її релігієзнавчий сегмент, попри існуючий загальний інтерес до східної політики Ватикану, переважно акцентує увагу на вивченні діяльності Римсько-католицької і Греко-католицької церков, православно-католицьких відносин, втіленні унійних програм Ватикану на території України, Польщі, Росії.

Історико-релігієзнавчі студії діаспори як альтернатива однобічно заідеологізованим стереотипам радянської доби, які декларували антидемократичний характер діяльності Святого Престолу і "антинародну" сутність Греко-католицької церкви, спрямовувалися на спростування пропагованої в СРСР та за її межами інформації, що й визначало коло наукових зацікавлень дослідників. Феномен українського католицизму в його інституційному розвитку представлений

у працях О. Барана, Б. Боцюрківа, І. Гриньоха, Д. Блажейовського, О. Кравченюка, Гр. Лужницького, П. Музички, І. Нагаєвського, А. Сапеляка, І. Хоми, І. Шевціва та ряду інших авторів.

Значна увага цих науковців спрямовувалася на вивчення унійної праці греко-католицької церкви в історичній ретроспективі та позиції Ватикану і католицької ієрархії щодо цієї діяльності. О. Баран [11], В. Дорошенко [12], Гр. Лужницький [13], І. Нагаєвський [14; 15], А. Сапеляк [16], І. Хома [17] вказують на неоднозначний характер відносин між Святим Престолом і українськими греко-католиками. Обопільна зацікавленість в поширенні католицизму серед православних не завжди співпадала з політичними і етнічно-конфесійними пріоритетами урядів Австро-Угорщини, Російської імперії, СРСР та їх союзників. У жорсткому протистоянні з національно заангажованим польським кліром, зокрема, не отримали очікуваної підтримки з боку Святого Престолу митрополит А. Шептицький та патронівані ним російські католики східного обряду. Як зазначав А. Сапеляк, видима перемога А. Шептицького насправді обернулася програшем, коли ватиканське керівництво одночасно схвалило біритуалістичну концепцію Е. Роппа [16, с. 151].

Загалом українські науковці за кордоном приділили значну увагу “російському” періоду митрополита А. Шептицького. В основу детального аналізу причин арешту митрополита російською владою на початку Першої світової війни та наслідків його перебування в Росії упродовж 1914–1917 рр. висвітлено львівськими науковцями у праці “Царський в’язень. 1914–1917” [18] та спогадах росіянина-конвертита Т. Сем’яцького [19]. Останні в перекладі українською вийшли друком у США. Відтак, напрями діяльності митрополита А. Шептицького та очолюваної ним церкви щодо поширення унії в Наддніпрянській Україні та серед росіян мали висвітлення у працях І. Боднарука [20], В. Дорошенка [21], П. Ісаїва [22], О. Кравченюка [23], В. Лаби [24], І. Нагаєвського [15], І. Хоми [17], Л. Цегельського [25]. Попри відсутність достатньої джерельної бази публікації авторів мають історичну цінність, оскільки на основі власних вражень, розповідей сучасників відтворили події, практично втрачені для сучасного історика.

Важливим предметом дослідження науковців з діаспори став конфронтаційний характер відносин греко-католицької церкви, її ієрархів, віруючих з радянською владою, що мало своїм наслідком ліквідацію церкви рішенням Львівського собору 1946 р. Серед низки авторів, які намагалися спростувати звинувачення ГКЦ у колабораціонізмі, показати замовний характер її ліквідації та участь у цьому процесі органів НКВС, відсутність еклезіологічних засад “возз’єднання”, вагоме місце посідає Б. Боцюрків. Його остання робота “Українська Греко-католицька Церква і Радянська держава (1939–1939)” [26] відзначається ґрунтовним аналізом джерел закордонних та українських архівів, що дозволило аргументовано розкрити причини і механізми ліквідації ГКЦ й встановити наступність антиунійної політики сталінського режиму, успадкованої від царського уряду. Б. Боцюрків звернув увагу на комплексний характер боротьби Кремля з греко-католиками, вказавши на ліквідацію ГКЦ у Польщі та Словаччині.

Зважаючи на внесок українських дослідників з діаспори в історіографію досліджуваної нами теми, зазначимо, що конфесійна заангажованість та відсутність достатньої джерельної бази, спричиненої об’єктивними обставинами обмеженого доступу до архівів як в СРСР, так і у Ватикані звузили проблематику досліджень. Зокрема, вплив російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин на діяльність греко-католицької церкви, її місце в унійних проектах Святого Престолу має фрагментарне висвітлення.

Сучасна українська історіографія, що успішно долає ідеологічні бар’єри минулого, використовуючи нові методологічні підходи, значну увагу приділяє вивченню ролі релігії та церкви в суспільно-політичному та культурному житті України. Ґрунтовне відображення церковно-релігійні процеси на території України в їх історичному розвитку отримали у 10-ти томному виданні “Історії релігії в Україні” за редакцією А. Колодного, роботу над яким завершує колектив Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України [27].

Зазначена нами тематика представлена переважно працями з історії католицизму. Засадничі принципи вивчення цього релігійного напрямку в його концептуально-методологічному зрізі з дотриманням основоположних принципів академічного релігієзнавства – історизму, наукової об’єктивності, позаконфесійності, плюралізму, конституційності, сформульовані у четвертому томі “Католицизм” за редакцією П. Яроцького [28]. Групою авторів послідовно висвітлені періоди функціонування католицької церкви латинського і східного обрядів на території України від періоду княжої доби до відновлення незалежності України в 1991 р. Значна увага приділена з’ясуванню позиції римської курії щодо поширення католицизму серед православних в Київсь-

кій Русі, на території Литовсько-Польської держави і в Московському царстві, в період підготовки і проведення Берестейської унії, в Речі Посполитій до її поділів в 1772–1795 рр., в Російській та Австро-Угорській імперіях, у міжвоєнній Польщі (1918–1939 рр.) і в СРСР. Одночасно проаналізовано загальні тенденції розвитку унійної ідеї та способи її утвердження.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відображення в наукових працях В. Паценка. Зокрема, монографії "Православ'я в новітній історії України", "Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів)" [29; 30] присвячені аналізу відносин між державою і церквою в радянській Україні, участі РПЦ у реалізації радянських планів ліквідації греко-католицької церкви. Попри критику науковця щодо спрощеного розуміння конфлікту між РПЦ та ГКЦ й переведення його у площину атеїстичної політики радянської влади, деяку надмірність фактологічного матеріалу, роботи В. Паценка стали внеском у розвиток української історіографії. Залучення широкого кола архівних матеріалів, використання сучасних методів дослідження дозволили автору виявити глибинні тенденції антиватиканського спрямування, якими характеризувалася політика радянського керівництва щодо ГКЦ.

У монографії Н. Стоколос "Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.)" [31] здійснено системний аналіз релігійно-церковних процесів, які відбувалися в Правобережній Україні під владою Російської імперії та греко-католицизму в Австро-Угорській імперії, етноконфесійних відносин в ІІ Речі Посполитій у 1918–1939 рр. Впровадження неоунії у 30-х роках ХХ ст. автор розглядає як складову східної політики Ватикану. Вперше в українській історичній науці етноконфесійні трансформації стали об'єктом дослідження, започаткувавши комплексне вивчення взаємовідносин між римо-католиками, греко-католиками і православними.

Історичний дискурс ролі греко-католицької церкви та її ієрархів у формуванні національних пріоритетів, українсько-ватиканських зв'язків у 1918–1921 рр. на підтримку державотворчих прагнень, політики радянської влади щодо греко-католиків знайшов відображення в наукових працях В. Сергійчука [32; 33]. У вступних статтях до збірників [34, с. 3–18; 35, с. 3–39], які містять унікальні документи боротьби радянських спецслужб з греко-католиками, основний акцент спрямований на спростування ідеологічних кліше радянської історіографії щодо ГКЦ. При цьому широко використовувалися публікації українських діаспорних авторів, їхніх архівів, доступ до яких залишається ще обмеженим для сучасного дослідника.

Європейський вибір незалежної Української держави, її активна участь у системі інтеграційних та глобалізаційних процесів активізували науковий інтерес до історії зарубіжних країн. Останніми роками з'явилися спеціальні дослідження, які аналізують українські події в контексті східної політики Ватикану. Серед них – праця Л. Гентош "Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта ХV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923)" [36].

Хронологічно монографія охоплює складний період європейської історії, коли Перша світова війна загострила увесь комплекс міжнаціональних і міжконфесійних відносин, поставивши ватиканське керівництво й особисто папу перед необхідністю прийняти виклики часу. Політика Ватикану в питаннях війни і миру, права націй на самовизначення, а також його позиція в українсько-польському конфлікті, яка оцінювалася кризь призму унійних інтересів в Росії, аналізується авторкою комплексно, без зайвої ідеалізації сторін.

Сучасні проблеми розвитку дипломатичних відносин Ватикану з країнами світу досліджені в монографії В. Козлова "Дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів Іоанна Павла ІІ" [37]. Зокрема автор аналізує зміст та динаміку розвитку дипломатичних відносин між Святим Престолом і Україною, окреслюючи проблемні питання двосторонніх відносин.

Останніми роками захищені дисертації, що засвідчують інтерес української наукової школи до діяльності Католицької церкви та її керівного органу – Святого Престолу в контексті суспільно-політичних, економічних, культурних, етноконфесійних відносин на території України. Зокрема, маємо на увазі дисертації Е. Зваричука "Римо-Католицька церква на Поділлі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст." [38] та І. Поїздник "Відносини між Греко-католицькою та Римокатолицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939–1946 рр.)" [39].

Здобутком українського релігієзнавства стало започаткування наукового проекту "Україна–Ватикан" (2008 р.), який передбачає вивчення важливих історичних, міжнародно-дипломатичних, політичних, релігієзнавчих питань українсько-ватиканських взаємин. За результатами проведення трьох міжнародних конференцій (Івано-Франківськ, Одеса, Київ) вида-

но збірники наукових праць [40–42]. З'ясування означених проблем в їх об'єктивно-історичному та дискусійному ключі є важливим внеском вчених у відновлення історичної правди та формування євроінтеграційних перспектив України.

У вивченні проблематики дослідження вагоме місце належить представникам російської історичної школи. З часу виникнення Російської Федерації внаслідок деструкції СРСР з'явилися спеціальні праці, присвячені відносинам Російської імперії, Радянського Союзу і Ватикану кінця XIX–XX ст. Зокрема, це монографії Т. Зонової [43; 44], де авторка окреслила основні етапи взаємин двох держав з кінця XVIII ст. до встановлення офіційних дипломатичних відносин у 1990 р. У 2003 і 2007 рр. за результатами колоквиуму "Відносини Росії і Ватикану наприкінці XIX – початку XX ст." вийшли два збірники за редакцією Є. Токаревої та О. Юдіна [45; 46].

Грунтовність статей російських та зарубіжних авторів визначає їх джерельна база. Документи залучені з архівів Російської Федерації, Ватикану, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн. Їх взаємодоповнюваність дозволила авторам здійснити всебічний, ретельний аналіз дипломатичних, політичних і релігійних аспектів російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин в період Першої світової війни, двох російських революцій 1917 р. та становлення влади більшовиків. Історіографічний інтерес для даної теми дослідження мають статті Б. Беккера [47], П. Дорія [48], Ю. Карлова [49], П. Келлікера [50], Є. Токаревої [51]. Заслужують на увагу також статті В. Гайдука [52], З. Яхимович [53], у яких аналізуються окремі аспекти дипломатичних відносин Росії і Ватикану наприкінці XIX – першої третини XX ст.

Для з'ясування позиції Святого Престолу щодо фашистських режимів Італії та Німеччини був корисним ще один доробок Є. Токаревої – "Фашизм, церковь и католическое движение в Италии (1922–1943)" [54]. Зважаючи на неоднозначні оцінки, які в радянській історіографії звелися до звинувачень Пія XI у сприянні урядам Б. Муссоліні та А. Гітлера і, навіть, колабораціонізму, авторка проаналізувала значну кількість італійських та російських джерел, що дозволило в контексті історичних подій показати еволюцію поглядів Папи на проблему фашизму. Зазначена праця характеризується об'єктивністю і виваженістю оцінок. Спростування стереотипів допомогло при з'ясуванні радянсько-ватиканських відносин виявити справжні причини протистояння обох сторін у роки Другої світової війни та повоєнний час.

На увагу при вивченні особливостей державно-церковних відносин в СРСР, діяльності державних органів влади, які здійснювали безпосереднє керівництво релігійними організаціями, заслуговують публікації О. Васильєвої [55–58], М. Одінцова [59–62], М. Шкаровського [63]. Поклавши в основу своїх досліджень таємні документи колишніх державних структур СРСР, науковці суттєво розширили їх проблематику й започаткували концептуальний аналіз відносин між радянською державою і церквою на історичному відрізку їх взаємодії. Відзначаючи елементи конструктивності, автори довели, що суттєвою компонентою державно-церковних відносин були: порушення існуючого законодавства, яке призвело до брутального втручання державних органів у справи церкви і керівництво нею; тотальний контроль над діяльністю релігійних організацій і обмежувально-заборонний характер усіх заходів, спрямованих на реалізацію релігійних прав громадян, а також непослідовність, волюнтаризм, кон'юнктурність.

Еволюція урядової політики у релігійній сфері відображена у хронологічно тривалих етапах, які виокремлені російськими науковцями, зокрема, М. Одінцовим [62, с. 64] і М. Шкаровським [63, с. 8–9]. Запропоновані науковцями періоди в основному співпадають з доленосними подіями в історії держави. Таке співпадіння спричинене взаємозв'язком внутрішньої політики з атеїстичною, де остання виступала складовою і підпорядковувалася загальнодержавним пріоритетам. Визнаючи, що обґрунтування періодів має слушність і наукову основу, відзначимо їх деяку умовність. Почасти межею відокремлення одного періоду від іншого служить суб'єктивний чинник, а саме – затвердження документів, обрання нового політичного або церковного лідера, проведення собору і т.п. Відсутність достатньо обґрунтованої методологічної основи для з'ясування проблеми періодизації, відносна новизна вивчення державно-церковних відносин вказують на необхідність подальшого вивчення цієї проблеми.

Вивчаючи в цілому процес розвитку державно-церковних відносин, В. Алексєєв [64–65], О. Васильєва [66–69], Д. Волкогонов [70], М. Одінцов [61–62; 71–73], І. Шимон [74], М. Шкаровський [63] значну увагу приділили з'ясуванню причин "відродження" РПЦ у 1943 р. Як один із важливих чинників науковці назвали її патріотичну діяльність, що стало предметом спеціальних досліджень й дозволило відзначити ініціативність церковного керівництва у зближенні з державою, зміцненні її авторитету в критичний період воєнного часу. Серед зовніш-

ньоуполітичних чинників автори вказували на участь РПЦ у реалізації планів Кремля, спрямованих на створення прорадянського блоку європейських держав, суттєвою складовою якого було поширення її впливу через підпорядкування Московському патріархату православних церков у Східній Європі. Основне вістря цієї політики спрямовувалося проти Апостольської столиці.

Сучасну російську історіографію з проблем взаємин Католицької церкви та радянських органів репрезентує кілька видань. Слід звернути увагу на дослідницькі роботи В. Задворного і О. Юдіна [75], О. Ліценбергер [76], І. Осипової [77], колективну монографію М. Шкаровського, Н. Черепеніної та А. Шикера [78]. Залучення документів відомчих (МВС та ФСБ Російської Федерації) і обласних архівів дозволило авторам дослідити характер, динаміку та масштаби трансформаційних процесів Католицької церкви латинського і східного обрядів на різних етапах церковно-релігійної політики радянської уряду, виявити окремі аспекти внутрішньоконфесійної та міжконфесійної взаємодії, з'ясувати персональний характер участі в цих подіях представників духовенства та вірян.

Вагоме місце в дослідженні історії російського католицького руху першої третини ХХ ст. посідають роботи О. Юдіна [348–349]. Зокрема його дисертаційне дослідження присвячене вивченню теоретичної і практичної спадщини Л. Федорова, який втілював ідею єдності між Російською православною і Католицькою церквами і в своїй діяльності був тісно пов'язаний з митрополитом Галицьким А. Шептицьким та ватиканськими чільниками.

На особливу увагу у висвітленні діяльності російських католиків східного обряду під керівництвом Л. Федорова заслуговує праця бенедиктинського дякона Василія (фон Бурманна) [79]. Вона написана на основі архіву князя П. Волконського, який на прохання митрополита А. Шептицького у 1931–1938 рр. займався копіюванням і систематизацією документів, що стосувалися розвитку унійного руху в Росії. Попри значні зауваження сучасних дослідників до монографії, вона впродовж багатьох років залишається важливим інформативним джерелом з цієї проблематики.

Фрагментарно політика радянського уряду щодо католицької церкви представлена у роботах істориків церкви Д. Поспеловського [80], Л. Рельгенсона [81], В. Ципіна [82–83], у яких на основі архівних документів досліджено широкий спектр проблем розвитку державно-церковних взаємин. Для з'ясування важливих тем, які з об'єктивних причин залишалися поза увагою радянської історіографії, а саме: лояльність РПЦ радянській владі; проблеми канонічності російських громад за кордоном; використання РПЦ як інструменту для вирішення внутрішньо- і зовнішньополітичних завдань уряду, корисними були також роботи інших російських істориків в еміграції – єпископа Григорія (Габбе) [84], М. Польського [85], А. Попова [86], Г. Рара (А. Ветрова) [88]. Слід зауважити, що закордонна російська історіографія поділяється на прихильників і опонентів РПЦ. Останнім, до яких відносяться названі нами автори, вдавалося отримувати з СРСР оригінали або копії документів, вивчаючи стан РПЦ та опозиції її керівництву.

Важливий для історика фактологічний матеріал, який розкриває історію "російської католицької місії" в еміграції, складні стосунки між російськими православними колами і представниками католицької церкви, розвиток неоунійних процесів у Польщі представлений у публікаціях активних учасників тих подій К. Ніколаєва [88; 89], який обіймав посаду юристконсультанта Синода Православної церкви у Польщі, Г. Трубецького [90], відомого політичного діяча, учасника руху зближення церков, російських філософів М. Бердяєва [91, с. 142–147] і С. Булгакова [92, с. 70–84]. Загалом для російської церковної історіографії питання православно-католицьких взаємин характеризується уніфікованим підходом. Переважно в їх працях унійні заходи Ватикану ототожнювалися з Греко-католицькою церквою, очолюваною митрополитом А. Шептицьким, і трактувалися як католицький прозелітичний проект, спрямований на руйнування канонічної цілісності Московського патріархату.

Дослідження православно-католицьких відносин у контексті східної політики Ватикану потребує звернення до здобутків західної історіографії. Найбільш важливими для дослідження Східної політики Ватикану виявилися праці А. Венгера [93], Р. Дзвонковського [94], В. Роода [95], П. Майє [96], М. делла Рокка [97], Л. Третьякевича [98], А. Тамборри [99], В. Флетчера [100], Б. Чаплицького [101]. У монографіях А. Венгера, В. Роода проаналізовано складні проблеми перебігу радянсько-ватиканських відносин.

Особливості діяльності католицької церкви в СРСР першої половини ХХ ст. і "російського католицького руху", очолюваного Л. Федоровим, досліджені А. Венгером, Р. Дзвонковським, П. Майє, Мороззо делла Рокка, Л. Третьякевичем, В. Флетчером, Б. Чаплицьким. Історія взає-

мин Католицької і Православної церков у контексті еволюції "російської католицької ідеї" та католицького уніонізму від XIX до першої половини XX ст. детально з'ясована відомим італійським славістом А. Тамборрою. Працям усіх названих авторів притаманна ґрунтовність і науковий підхід у вивченні обраних тем.

Підсумовуючи аналіз історіографічних напрацювань, зазначимо вагомий внесок вітчизняних і зарубіжних вчених у досліджувану тему. При цьому зауважимо, що в них знайшли відображення лише окремі її аспекти. Комплексне дослідження східної політики Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР включає вивчення рівня взаємодії між державного і міжцерковного характеру. А з огляду на особливе становище РПЦ у Російській імперії та СРСР вимагає також з'ясування політики урядів щодо Католицької церкви та унійного питання, яке продукувало модель церковної єдності.

Список використаних джерел

1. Адамов Е. А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887–1900 / Е. А. Адамов. – М.: Л.: [б. и.], 1931. – 142 с. 2. Шейнман М. М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. / М. М. Шейнман. – М.: Изд.-во АН СССР, 1958. – 468 с. 3. Григулевич И. Р. Папство. Век XX / И. р. Григулевич. – М.: Политиздат, 1978. – 424 с. 4. Ковальский Н. А. Ватикан и мировая политика. (Организация внешнеполитической деятельности католического клерикализма) / Николай Александрович Ковальский. – М.: Изд.-во "Межд. отношения", 1964. – 268 с. 5. Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер; пер. с нем. р. А. Крестьянинова и С. М. Раскиной. – М.: Прогресс, 1964. – 533 с. 6. Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР, 1917–1968: трилогия / Э. Винтер. – М.: Прогресс, 1977. – Ч. 3. – 252 с. 7. Канделоро Дж. Католическое движение в Италии: пер. с итал. / Дж. Канделоро. – М.: Политиздат, 1945. – 287 с. 8. Ковальский Я. В. Папы и папство / Я. В. Ковальский; пер. с пол. Т. Трифионовой. – М.: Политиздат, 1991. – 336 с. 9. Мэнхэттен Авро. Ватикан. Католическая церковь – оплот мировой реакции / Авро Мэнхэттен. – М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1948. – 393 с. 10. Маджистер Сандро. Политика Ватикана и Италия / Сандро Маджистер. – М.: Прогресс, 1982. – 335 с. 11. Баран О. Питання Українського Патріархату у Шашкевичівській добі / Олександр Баран; вступ. сл. М. Марунчак; Рада Укр. Орг. за Патріархат Укр. Католическої Церкви. – Вінніпег: [б. и.], 1974. – 39 с. 12. Дорошенко В. Великий Митрополит (Пам'яті Митроп. А. Шептицького): спогади й нариси / В. Дорошенко. – Йорктон: [б. и.], 1958. – 56 с. 13. Лужицький Гр. Українська Церква між Сходом і Заходом / Гр. Лужицький. – Філадельфія: [б. в.], 1954. – 536 с. 14. Нагаєвський І. Історія Вселенських Архієреїв / І. Нагаєвський. – Рим: [б. в.], 1979. – Ч. 3: Від Французької революції до смерті папи Пія XII – 521 с. 15. Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея Патріархату в Києві / І. Нагаєвський. – Торонто: Історично-богословська студія, 1961. – 93 с. 16. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході (Канонічно-єкуменічний аспект) / Андрій Сапеляк; НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Буенос-Айрес; Львів: [б. в.], 1999. – 231 с. 17. Хома І. Ще про унійно-єкуменічну діяльність митр. Андрея на початку XX-го століття / Іван Хома // Богословія. – Рим, 1989. – Т. 53. – С. 71–98. 18. Царський в'язень. 1914–1917. – Львів: Накладом Комітету "Живого Пам'ятника": з печаті Ставропігійського Ін-та, 1918. – 197 с. 19. Сем'яцький Трохим (отець). В сиздальській тюрмі. Оповідання про Митрополита Шептицького / о. Сем'яцький Трохим (Холмщак); з рос. перероб. о. В. Кузьма // Ілюстрований Календар Сирітського Дому на переступний рік 1924. Philadelphia. – [1923?]. – С. 12–48. 20. Б[однарук] І. Великий Чернець і народолобець. У п'яті роковини смерті митрополита Андрея Шептицького / І. Б. – [Б. м.]: Друк. В-ва Василіан в Прудентополі, [1950?]. – 151 с. 21. Дорошенко В. Великий Митрополит (Пам'яті Митроп. А. Шептицького): спогади й нариси / В. Дорошенко. – Йорктон: [б. и.], 1958. – 56 с. 22. Ісаїв П. Меморандум митрополита Андрея Шептицького до урядів Центральних держав з 15 серпня 1914 / П. Ісаїв. – Рим: [б. в.], 1968. 23. Кравченко О. З нової літератури про Слугу Божого Митрополита Андрея / О. Кравченко // Християнський голос: тижневик. – Мюнхен, 1965. – Ч. 50 (881), 12 грудня. – 120 с. 24. Лаба В. Заслуги Митрополита Андрея перед українською богословською наукою. Календар "Провидіння" / В. Лаба. – Філадельфія: [б. в.], 1955. – С. 91–99. 25. Цигельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий Життєпис і Огляд Його Церковно-Народної Діяльності / Л. Цигельський. – Філадельфія: Накладом Вид-ва "Америки", 1937. – 62 с. 26. Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1930–1950) / Богдан Боцюрків; пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О.

- Турія. – Львів: Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. – 268 с. 27. Історія релігій в Україні: у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) [та ін.]. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с. 28. Історія релігій в Україні: у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) [та ін.]. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996–2002. – Т. 4: Православ'я в Україні / за ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с. 29. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів) / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2002. – 615 с. 30. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с. 31. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ "Ліста-М". – 2003. – 480 с. 32. Сергійчук В. Документи колишніх таємних архівів про ліквідацію Греко-Католицької Церкви у 1944–1949 рр. / В. Сергійчук // Розстріляна і відроджена Церква: матеріали наук.-теоретичної конф. до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2001 – С. 119–124. 33. Сергійчук В. І. "У Ватикані завжди вірили, що і на Україні скоро запанує вільне життя...": до питання про українсько-ватиканські зв'язки в 1918–1921 рр. / В. І. Сергійчук // Науковий вісник дипломатичної Академії України. – К., 2001. – Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. – С. 290–296. 34. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / редкол.: С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін [та ін.] – К.: Укр. Видавничий Спілка, 2005. – 480 с. 35. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / упоряд. В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с. 36. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914-1923). / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 456 с. 37. Козлов В. Дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів Іоанна Павла II / В. Козлов. – К.: Книга-Вега, 2008. – 192 с. 38. Зваричук Е. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку ХХ ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Зваричук Едуард Олександрович; Чернів. нац. ун-т ім. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с. 39. Поїздник І. Відносини між Греко-католицькою та Римо-католицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939–1946 рр.): автореф. дис. ... наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Інна Іванівна Поїздник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 20 с. 40. Україна і Ватикан: серія зб. наук. праць / за заг. ред. А. Колодного (гол. ред.), О. Реєнта, П. Яроцького [та ін.]. – Івано-Франківськ; Київ, 2008. – Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. – 576 с. 41. Україна і Ватикан: серія зб. наук. праць / за заг. ред. А. Колодного (гол. ред.). – Одеса: Вид-во ХГЕУ, 2008. – Вип. II: Україна і Ватикан у розвитку вищої освіти і духовності. – 239 с. 42. Україна і Ватикан: серія зб. наук. праць / за заг. ред. д.філос. наук. П. Яроцького, д. філос. наук Л. Филипович, д.філос. наук С.Кияка. – К., 2009. – Вип. III: Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. – 412 с. 43. Зонина Т. В. Дипломатія Ватикана в контексте еволюції європейської політичної системи / Татяна Владимировна Зонина. – М.: Моск. гос. ин-т междунар. отношений, РОССПЭН, 2000. – 197 с. 44. Зонина Т. В. Духовные основы и идеологические постулаты российской дипломатии / Т. В. Зонина // Религия и политика в ХХ веке. – М.: Ин-т Всеобщей Истории РАН, 2005. – 278 с. 45. Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века / под ред. Е. С. Токаревой., А. В. Юдина – СПб.: Алтейя, 2003. – 321 с. 46. Россия и Ватикан / Ин-т всеобщ. истории РАН; [отв. ред. Е. С. Токарева, А. В. Юдин]. – М.: Наука, 2007. – Вип. 2. – 323 с. 47. Беккер В. Советская религиозная политика и помощь Ватикана голодающим России. Германская внешняя политика между Москвой и Римом, 1920–1929 годы / Винфрид Беккер // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века. / под ред. Е. С. Токаревой, А. В. Юдина. – СПб., 2003. – С. 181–248. 48. Дориа П. Документы Ватикана об отношениях между Святым Престолом и Россией (1917–1919) / Пьеро Дориа // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века / под ред. Е. С. Токаревой., А. В. Юдина – СПб., 2003. – С. 46–95. 49. Карлов Ю. Советская власть и Ватикан в 1917–1924 гг. / Ю. Карлов // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века / под ред. Е. С. Токаревой, А. В. Юдина. – СПб.: [б. и.], 2003. – С. 158–184. 50. Келликер Лоран. Восприятие России Бенедиктом XV: политические, дипломатические и религиозные аспекты / Лоран Келликер // Россия и Ватикан / Ин-т всеобщ. ис-

тории РАН; [отв. ред. Е. С. Токарева, А. В. Юдин]. – М.: Наука, 2007. – Вып. 2. – 323 с. 51. Токарева Е. С. Проблемы статуса католической иерархии в переговорах СССР и Святого Престола в 20-е годы XX века / Е. С. Токарева // Россия и Ватикан / п. ред. Е. С. Токарева, А. В. Юдина]. – 2007. – Вып. 2. – С. 147–180. 52. Гайдук В. П. Диалог России с Ватиканом на рубеже XIX вв. по новым архивным материалам / В. П. Гайдук // Новая и новейшая история. – 1998. – № 6. – С. 43–47. 53. Яхимович З. П. Россия и Ватикан: проблемы дипломатических взаимоотношений в конце XIX – первой трети XX века: (По материалам АВПРИ) / З. П. Яхимович // Европейский альманах 1999. История. Традиция. Культура. – М.: Наука, 2000. – С. 58–79. 54. Токарева Е. С. Фашизм, церковь и католическое движение в Италии (1922–1943) / Е. С. Токарева. – М.: ИВИ РАН, 1999. – 366 с. 55. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 213 с. 56. Васильева О. Ю. Сталин и Ватикан / О. Ю. Васильева // Наука и религия. – 1995. – № 8. – С. 14–18. 57. Васильева О. Ю. Кремль против Ватикана / О. Ю. Васильева // Новое время. – 1993. – № 30. – С. 36–42. 58. Васильева О. "Тайная вечеря" / О. Васильева, П. Кнышевский // Ленинградская панорама. – 1991. – № 7. – С. 25–32. 59. Одинцов М. И. Государство и церковь (История взаимоотношений, 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М.: Знание. – 1991. – 64 с. 60. Одинцов М. И. Государство и церковь в России: XX век / М. И. Одинцов. – М.: Луч, 1994. – 171 с. 61. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. И. Одинцов. – М.: РАГС, 1995. – 222 с. 62. Одинцов М. И. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом / М. И. Одинцов; Центральный Дом духовного наследия общества "Знание" России. – М.: ЦИНО, 2002. – 312 с. 63. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье: О-во любителей церковной истории, 1999. – 399 с. 64. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев // Агитатор: журнал ЦК КПСС. – М., 1989. – № 16. – С. 334–350. 65. Алексеев В. Русская православная церковь на оккупированной немцами территории / В. Алексеев, Ф. Ставру // Русское возрождение: независимый русский православный национальный орган / гл. ред. С. С. Оболенский; ред.: проф. В. И. Алексеев (США), проф. р. В. Плетнев. – Нью-Йорк; Москва; Париж, 1980. – № 12. – 192 с. 66. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 213 с. 67. Васильева О. Ю. Сталин и Ватикан / О. Ю. Васильева // Наука и религия. – 1995. – № 8. – С. 14–18. 68. Васильева О. Ю. Кремль против Ватикана / О. Ю. Васильева // Новое время. – 1993. – № 30. – С. 36–42. 69. Васильева О. "Тайная вечеря" / О. Васильева, П. Кнышевский // Ленинградская панорама. – 1991. – № 7. – С. 25–32. 70. Волкогонов Д. А. Сталин и религия / Д. А. Волкогонов // Наука и религия. – 1989. – № 2. – С. 11–15. 71. Одинцов М. Другого раза не было (О встрече И. В. Сталина с руководством Русской православной церкви) / М. Одинцов // Наука и религия. – 1989. – № 2. – С. 9–12. 72. Одинцов М. И. Хождение по мукам (К истории государственно-церковных отношений в СССР) / М. И. Одинцов // Наука и религия. – 1991. – № 7. – С. 7–11. 73. Одинцов М. И. И. В. Сталин: "Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства..." / М. И. Одинцов // Диспут. – 1992. – № 3. – С. 27–36. 74. Шимон И. Я. Сталин сказал "Да". Новая политика Советского государства в период Великой Отечественной войны / И. Я. Шимон. – Дубна: Междунар. ун-т природы и человека "Дубна", 2002. – 112 с. 75. Задворный В. История Католической Церкви в России: краткий очерк / В. Задворный, А. Юдин. – М.: Изд. колледжа теологи им. Ф. Аквинского, 1995. – 32 с. 76. Лиценбергер О. А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с. 77. Осипова И. И. "В язвах своих сокрой меня..." / И. И. Осипова. – М.: Серебряные нити, 1996. – 240 с. 78. Шкаровский М. В. Римско-католическая Церковь на Северо-Западе России в 1917–1945 гг. / М. В. Шкаровский, М. Ю. Черепенина, А. К. Шикер. – СПб.: Нестор, 1998. – 302 с. 79. Василий (диакон ЧСВ). Леонид Федоров: жизнь и деятельность / Диакон Василий (фон Бурман) ЧСВ. – Рим: [б. и.], 1966. – 835 с. 80. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с. 81. Рельгенсон Л. Трагедия Русской Церкви 1917–1945 / Л. Рельгенсон. – М.: Изд-во Крутицкого подворья: О-во любителей церковной истории, 2007. – 640 с. 82. Цыпин В. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новей-

ший період / Протоіерей Владислав Цыпин. – 3-е изд., испр. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 816 с. 83. Цыпин В. Русская Православная Церковь, 1925–1938 / Протоіерей Владислав Цыпин – М.: Изд. Сретенского монастыря, 1999. – 430 с. 84. Григорій (Епископ). Къ исторіи руських церковныхъ раздѣленій за границей. Опроверженіе ошибокъ и неправдъ въ сочиненіи Д. Поспѣловскаго "Dhe Russian Church Under the Soviet Regime 1917–1982" / Епископъ Григорій (Габбе). – [Б. м.]: Свято-Троицкій Монастырь: Типографія преп. Іова Почаевского въ Джорданвилль, 1992. – 79 с. 85. Польський М. (Протоіерей). Каноническое положеніе высшей церковной власти въ СССР и за границей / Протоіерей М. Польський. – Jordanville; N. Y.: Типографія пр. Іова Почаевского въ св. Троицкомъ монастырь, 1948. – 196 с. 86. Попов А. В. Российское православное зарубежье: история и источники / А. В. Попов. – М.: ИПВА. – 2005. – 619 с. 87. Пар Глеб. Плененная церковь: очерк развития взаимоотношений между церковью и Властью в СССР / Глеб Пар (А. Ветров). – Франкфурт-на-Майне; Посев: [б. и.], 1954. – 113 с. 88. Николаев К. Н. Присяжный поверенный. Бывший Юристконсультант Синода Православной Церкви в Польше. Восточный обряд / К. Н. Николаев. – Париж: УМКА-PRESS, 1950. – 335 с. 89. "Уния" и "Восточный обряд": доклад, прочитанный К. Н. Николаевым на 2-м Всезарубежном соборе в 1938 году // Православная Русь: церковно-общественный орган (Orthodox Russia). – Jordanville; N.Y., 1990. – № 9, 10, 18. 90. Трубецкой Г. Красная Россия и Святая Русь / Григорий Трубецкой. – Paris: УМКА PRESS, 1931. – 87 с. 91. Путь: органъ русской религиозной мысли / Издание Религиозно-философской академии. – Парижъ, 1925–1940. – 1926. – № 33. 92. Путь. – Парижъ, 1928. – № 13. 93. Венгер А. Рим и Москва: 1900 – 1950: пер. с фр. / А. Венгер; предисл. Н. Струве. – М.: Русский путь, 2000. – 616 с. 94. Dzwonkowski R. Kosciol katolicki w ZSSR 1917–1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski SAC. – Lublin: TNKUL, 1997. – 476 s. 95. Род В. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. / В. Род; пер. с нем. Ю. Авакумова. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу: Свічадо, 1995. – 279 с. 96. Mailleux P. Exarch Leonid Feodorov. Bridge-builder between Rome and Moscow / Paul Mailleux. – N. Y.: P.J. Kenedy & Sons, 1964. – 247 p. 97. Morozzo della Rocca R. Le nazioni non muoiono. Russia rivoluzionaria, Polonia indipendente e Santa Sede / R. Morozzo della Rocca. – Bologna, 1992. – 123 p. 98. Tretjakewitsch L. Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia: a Pre-Ecumenical Approach to Cristian Unity / L. Tretjakewitsch. – Würzburg: Augustinus Verlag, 1990. – 317 s. – (Das östliche Christentum; N.F.39). 99. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога / А. Тамборра. – М.: Библиейско-богословский ин-т св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с. 100. Fletcher W. A. Study in Survival: the Church in Russia, 1927–1943. / W. Fletcher. – N. Y., 1965 – 125 p. 101. Чаплицкий Б. О. Константин Буткевич (1867–1923): жизнь и деятельность / Б. О. Чаплицкий; пер. с пол. С. Карпенюк. Т. Захарова; под ред. Т. Захаровой. – СПб.: Речь, 2004. – 240 с.

Элла Быстрыцкая

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ ВАТИКАНА КОНЦА XIX – ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКОВ В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ СВЯТОГО ПРЕСТОЛА С РОССИЕЙ И СССР: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье анализируется степень изученности проблемы с учетом современных методологических подходов в работах украинских и зарубежных ученых

Ключевые слова: восточная политика Ватикана, унионистическая доктрина, Святой Престол, Православная церковь, Католическая церковь, Греко-католическая церковь

Ella Bystrytska

**RESEARCH OF THE EASTERN VATICAN POLICY IN THE LATE 19-TH C. –
EARLY 20-TH C. IN THE CONTEXT OF THE HOLY SEE RELATIONSHIPS WITH
RUSSIA AND THE USSR: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT**

The article analyzes the stage of the research of the problem taking into account the modern methodological approaches in the works of ukrainian and foreign scientists

Key words: Eastern policy of Vatican, Unionist project, Holy See, Russian Orthodox Church, Catholic Church Greek-Catholic Church.

УДК 01.22(477)

Олексій Сухий

ІСТОРІЯ "ПРОСВІТИ" В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано сучасні українські дослідження історії "Просвіти" в Східній Галичині, Наддніпряниці, міжвоєнної Польщі кінця XIX – початку XX ст. та періоду Української національної революції 1917–1920 рр. Визначено основні напрями просвітницької праці товариства, його фінансово-господарську та національно-культурницьку працю на тлі розвитку та змін суспільно-політичних відносин. Автор висвітлив наукові здобутки сучасних праць з історії "Просвіти" та вказав на перспективні напрями подальшого наукового вивчення просвітницького руху.

Ключові слова: "Просвіта", сучасна українська історіографія, Східна Галичина, міжвоєнна Польща, Наддніпряниціна.

Зростання інтересу до історії національних партій і товариств в сучасних умовах є характерною рисою розбудови незалежної Української держави. В нових умовах вперше стала можливою свобода історичної думки, почався процес переосмислення її минулого у контексті всесвітньої історії, прийшло розуміння, що історія країни є невід'ємною частиною буття європейської спільноти.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що специфічною ознакою сучасної української історіографії є також і те, що на початку 90-х рр. відбувалось нагромадження історичних знань, яке було пов'язане із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць, в основному видань західних авторів і книг вчених української діаспори. Однак суттєві зміни початку 90-х років XX ст. не вичерпувались лише запровадженням у вжиток нових історичних джерел та монографічних видань, раніше не доступних для істориків. Йшлося передусім про зміни, що торкалися підставової для історичної науки проблеми – методології історичного дослідження. Оскільки переважна більшість дослідників звіряла власні наукові пошуки із методологічними підходами праць вчених української діаспори, то переважна їх більшість працювали у руслі позитивістського напрямку.

Характерною особливістю перших історичних публікацій, що торкалися історії "Просвіти", було висвітлення проблем в інформаційному та фактологічному ключі, в руслі висвітлення "білих плям" в історії, аналогічно як це здійснювалось стосовно вивчення таких тем, як історія Українського січового стрілецтва періоду Першої світової війни та Національної революції 1917–1920 рр., історія Західно-Української Народної Республіки та ін.

Певне значення для аналізу суспільно-політичних процесів та умов діяльності "Просвіти" у другій половині XIX – початку XX ст. мають синтетичні роботи В.Верстюка [3], Я.Грицака [6],

Ю.Левенця, Л.Нагорної та М.Кармазіної [35], О.Реснга [47], В.Сербея [50] та ін. Це стосується і робіт, присвячених історії Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. (М.Кугутяк, О.Сухий) [34; 52].

Першою узагальнюючою роботою, присвяченою історії "Просвіти" у Східній Галичині, стали "Нариси історії "Просвіти" [32], які з'явилися у зв'язку з відзначенням 125-річчя цієї організації. Автори праці Р.Іваничук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк ставили своїм завданням не лише надати інформативний матеріал з історії "Просвіти", але й створити основу для подальших вивчень проблеми. У цій роботі узагальнюючий аналіз історії товариства проведено не лише з використанням доробку попередників, але й із залученням джерельних матеріалів, раніше недоступних у зв'язку з радянською дозвільною системою щодо архівних фондів.

Цей науковий збірник охоплює діяльність галицької "Просвіти" з 1868 до 1939 рр. і головним чином висвітлює роботу товариства у Львові.

У збірнику міститься укладений А.Середяк покажчик членів "Просвіти" різних регіонів, описано зміст їх просвітницької праці, висвітлено участь у національно-визвольних змаганнях українського народу. А.Середяк зробила висновок, що осередки товариства були єдиними центрами культурно-освітнього руху українців не тільки в Україні, а й за її межами.

Суттєво вплинула на стан дослідження "Просвіти" і стаття І.Мельника у цьому виданні про товариство. Автор показує "Просвіту" як народовську культурно-освітню організацію, наголошуючи на тому, що "весна народів" 1848 р. не лише сприяла конституційним процесам в Австрії, але й створила умови для входження українців у суспільне життя Австрійської держави і сприяла пробудженню їхньої свідомості.

Питання історії галицької "Просвіти" розглянуті і у праці Ж.Ковби "Просвіта – світло, знання, добро і воля українського народу" [33], що також з'явилася на початку 90-х років. У роботі висвітлено організаційні засади просвітницького руху в Галичині, показано практичну діяльність просвітницького товариства у Львові, охарактеризовано інститут членства охарактеризовано діяльності окремих його членів [33].

Ще одна засаднича ідея наукової праці – розглянуто "Просвіту" у контексті державотворчих процесів та перспектив побудови національної держави.

Окремі націотворчі процеси заторкуються у статті Б.Якимовича "Співпраця і взаємовідносини "Просвіти" з галицькими парамілітарними організаціями [61, с. 710–712]. Автор показує, що створені у 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. різноманітні руханково-пожежні та юнацькі товариства, зокрема, "Сокол", "Січ", пізніше "Пласт", "Січові срільці", а згодом "Луг" як парамілітарні структури активно співпрацювали як з керівництвом "Просвіти", та і з її філіями на місцях.

Особливе місце у вивченні діяльності "Просвіти" займають праці В.Пашука. Ним, зокрема, проведено значну археографічну роботу та опубліковано статuti товариства "Просвіти" у Львові. На думку В.Пашука, статутна діяльність товариства становить особливу цінність, бо в ній концентровано й матеріалізовано відображено тогочасну українську ідею, скеровану на просвіту й розвиток нації [54].

Дослідник встановив, що було шість чинних статутів товариства "Просвіти", а саме: 1868, 1870, 1876, 1891, 1913 і 1924 рр. Водночас на певних етапах діяльності товариства до статутних документів загальними зборами "Просвіти" вносилися певні зміни й доповнення. В.Пашук зазначає, що у статутах 1870 і 1876 рр. товариство чітко визначилося як масова просвітницька організація, а напрямками його діяльності були: видавнича справа, що передбачала роботу власних друкарень та поширення видань; створення структур просвітницького характеру (бібліотеки, читальні, бурси); здійснення заходів сприяння просвітницькій діяльності (матеріальна допомога окремим представникам української інтелігенції, студентській молоді; організація дозвілля тощо). Статут від 1876 р. передбачав створення народного музею, а також містив пункт щодо організації промислово-господарських та етнографічних виставок [54, с. 10–11].

Новим етапом у становленні програмних засад товариства став статут 1891 р., який головне завдання вбачав у просвіті й піднесенні добробуту українського народу. Організаційно зміцніле товариство намагалося підняти ефективність власної діяльності, акцентуючи увагу на економічній сфері.

Завершальним етапом у формуванні програмних орієнтирів "Просвіти" стали статuti 1913 і 1924 рр. Новий пріоритет організації визначила праця на піднесення культури при збереженні просвітницького й економічного напрямків. Статuti доповнено новими положеннями про організацію масових народних заходів; заснування видавничо-поліграфічних структур, передбачалась організація курсів вищої освіти, певних господарських шкіл, проведення конкурсів і преміювання письменницьких творів [54, с. 12–18].

У п'ятому статуті вперше використано термін "український народ". Шостий статут прийнято у 1924 р. в час існування Польської держави. Він обмежував економічну сферу праці товариства та певні напрями політичної діяльності [54, с.12–18].

В. Пашук також опублікував наукову розвідку "Товариство "Просвіта" крізь призму "Слова", у якій проаналізував взаємини галицьких народовців і русофілів в останній третині XIX ст. [42; 62, с.220–222].

Окремі аспекти діяльності "Просвіти" у контексті феміністичного руху в західноукраїнському регіоні XIX – першої третини XX ст. знаходимо в монографії О.Маланчук-Рибак [38].

На початку 90-х рр. вивчення історії "Просвіти" торкалося головним чином Галичини та Волині. Враховуючи перші здобутки у вивченні східногалицької "Просвіти", дослідник Б.Савчук створив комплексну працю, що охоплювала просвітницький рух на Волині від часів його виникнення до нового етапу розвитку в умовах незалежної України [48]. Книга висвітлювала організаційні засади становлення волинської "Просвіти", напрями її діяльності, структуру організації та кадровий потенціал. Аналогічно, як це відбувалося у Східній Галичині, "Просвіта" Волині стала масовою школою національно-культурного поступу, оскільки охопила найрізноманітніші сфери суспільного життя.

Діяльність "Просвіти" на Волині, особливо у час міжвоєнної Польщі скеровувалася не лише на просвітництво – поширення української книги і кращих зразків національного письменництва, драматичних вистав і пісенної творчості, вона стала, передусім, першим самостійним досвідом національної праці українців Волині у таких широких масштабах.

Паралельно Б. Савчук досліджував загальні питання ролі українських громадських організацій у суспільно-політичному житті Галичини останньої третини XIX ст. – кінця 30-х рр. XX ст., а в їх контексті й працю "Просвіти". Згодом публікації Б.Савчука та наукові опрацювання історії галицької і волинської "Просвіти" стали основою його докторської дисертації "Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) [49].

А.Грицан розглянув діяльність "Просвіти" на Прикарпатті у 1921–1933 рр., висвітлюючи головним чином просвітницько-культурницьку діяльність організації. Діяльність "Просвіти" у Галичині в 1868–1921 рр. у політичному контексті показав Р.Гарат.

Підсумковою у цьому напрямку стала праця Р.Гарата, А.Коцура, В.Коцура, присвячена діяльності товариства "Просвіти" в Галичині у 1868–1921 рр. Джерельною базою цієї узагальнюючої праці були архівні матеріали, опубліковані документи та презентабельна історіографічна база. У роботі визначено етапи діяльності товариства, зміст його статутів, форми і методи просвітницької роботи відповідно до різних історичних етапів. Наукова праця охоплює аналіз таких напрямків праці "Просвіти" як освітньо-організаційний, театральномистецький, економічно-промисловий [4]. Автори також проаналізували роль товариства у формуванні національної самосвідомості українців не лише на етнічних українських територіях, а й у державах, куди вони виїжджали на заробітки – Австралії, Австрії, Англії, Аргентині, Бельгії, Боснії, Бразилії, Канаді, Китаї, Маньчжурії, Мексиці, Німеччині, Парагваї, Росії, Румунії, США, Уругваї, Франції, Чехо-Словаччині та ін.

Дослідженням просвітницьких організацій Волині займалися переважно науковці Луцька та Рівного. Таким підсумковим виданням став збірник наукових статей, документів і матеріалів, виданий 2001 р. у Волинському державному університеті імені Лесі Українки [46]. Книга ілюструє становлення товариства "Просвіта" на Волині, його внесок у розвиток політичного, культурного і господарського життя краю. Національно-революційні процеси 1917–1918 рр. на Волині призвели до утворення просвітницьких осередків у Рівному, Кременці, Здолбунові, Острозі, Луцьку. Дещо пізніше просвітнянські товариства утворилися у Володимирі-Волинському, Дубно, Ковелі. У міжвоєнний період товариства "Просвіти" на Волині стали центрами українського національно-культурницького руху, протидіючи шовіністичній політиці Польщі.

Сучасний етап дослідження історії просвітницького руху характеризується появою робіт, присвячених й регіональним осередкам "Просвіти". Це, зокрема, праця Т.Бордуляка "Дрогобицька "Просвіта". Коротка історія", якої приурочена 100-річчю товариства [2]. Автор не лише уточнив дату заснування "Просвіти" у Дрогобичі, але й зібрав значний бібліографічний матеріал щодо просвітницького руху в місті, доповнив історію місцевої "Просвіти" новими архівними джерелами: протоколами засідань, звітами, листами та ін. Видання ілюстроване світлинами.

Галицькі просвітницькі гуртки утворювалися не тільки в містах та містечках, а й у селах. Зокрема, у селі Денисів на Тернопільщині з ініціативи місцевих просвітян вже з 1875 р. діяла чита-

льня, а згодом на початку ХХ ст. утворилася місцева "Січ". З селом була пов'язана діяльність місцевого поета Павла Думки, галицької письменниці і публіциста Івanni Блажкевич та ін. [44].

Особливе значення для сучасного розуміння просвітних процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також і в міжвоєнний час мають роботи тернопільського дослідника І.Зуляка. Численні публікації автора у 90-х рр. торкалися головним чином діяльності галицької "Просвіти" кінця ХІХ – початку ХХ ст. [26, с.61–65; 29, с.115–118]. Згодом вони переросли у кандидатську дисертацію [28].

З часом І.Зуляк зосередився на історії товариства у міжвоєнний період. Автор запропонував розглядати "Просвіту" як основу культурно-просвітницького руху в Західній Україні, її характер обумовлювався відсутністю української державності та антиукраїнською політикою Польської держави [12, с.90–97]. Програмні засади просвітницької праці українців у часи Другої Речіпосполитої відзначалися завданнями боротьби та створення та діяльність національних товариств, відстоюванням прав на вільний розвиток і вживання рідної мови, культури, відстоювання самобутніх традицій та формування в українського населення національної самосвідомості [27].

Водночас автор розглядає "Просвіту" як закономірний вияв українського руху, в рамках якого стало можливим ставити і вирішувати завдання організаційного оформлення товариства, зміцнення його фінансово-господарського становища та розширення можливостей культурно-просвітницької праці [30, с.80–90; 31, с.1].

До основних просвітницьких завдань, на думку І.Зуляка, належало також формування української еліти, яка оволодівала культурницьким досвідом та національно-державницьким мисленням, працюючи в осередках товариства. Зрештою, "Просвіта" була вагомим чинником у протидії асиміляційній політиці польської влади.

Важливим є і те, що І.Зуляк зупинився на чинниках, що забезпечували функціонування культурно-просвітницького руху: діяльності просвітніх філій і читалень, реєстрації членства, реалізації таких програм, як ліквідації неписьменності, становлення фахових шкіл. Особливе значення для сучасного вивчення діяльності "Просвіти" мають передовсім економічні аспекти: фінансова праця товариства, його філій та читалень; стан просвітніх маєтностей та їх рентабельність, видавнича справа. Окремим напрямком дослідження є висвітлення аматорсько-театрального мистецтва, відзначення ювілеїв товариства, що стали важливим чинником консолідації української суспільності [18, с.94–108; 19, с.236–245; 21, с.12–21; 24, с.155–159; 25, с.70–83].

Комплексне дослідження діяльності "Просвіти" міжвоєнного періоду І.Зуляка висвітлює внесок товариства у загальноукраїнський національно-культурний процес, у якому "Просвіта" виступала рушійною силою українського культурно-просвітницького руху, що формував національну свідомість українців. Вагомим чинником у цьому процесі безумовно стали бібліотеки й читальні [17, с.180–184; 22, с.127–132] та розповсюджені серед населення видання "Просвіти" та періодична преса [20, с.100–115].

На думку І.Зуляка, найважливішими чинниками функціонування "Просвіти" міжвоєнного часу стало відстоювання національних інтересів й законних конституційних прав українців, боротьба за збереження й розвиток рідної мови, преси, видань, поширення часописів й аматорського театрального мистецтва, утвердження почуття національної гідності, народних звичаїв, самобутніх традицій та збереження національної ментальності [31, с.4].

Значення публікацій І.Зуляка не лише в тому, що він, можливо, найбільше серед сучасних дослідників увів у науковий обіг маловідомих архівних та рукописних джерел, а й у піднятих важливих та нових проблемах з історії товариства. До таких тем належить дослідження змісту функціонування та організаційних засад Головного віділу "Просвіти", галузевих комісій, кадрового потенціалу, висвітлення основних форм культурно-просвітницької діяльності. Дослідник врахував специфіку праці освітніх осередків у складних політичних умовах і обґрунтував цілісну систему об'єктивних критеріїв та ідейно-теоретичних чинників і практично-організаційних засад товариства, вибудувавши модель структури просвітницького руху. І.Зуляк показав, що домінуючу роль у діяльності "Просвіти" посідала орієнтація на консолідацію суспільства й реалізацію національних прагнень українців [31, с.5].

Багаторічна діяльність "Просвіти" у Галичині, а згодом у Західній Україні сформувала досить широке коло просвітницьких діячів та місцевих активістів товариства. Роботи І. Зуляка досить повно ілюструють діяльність численної когорти західноукраїнських діячів "Просвіти" [13, с.272–273; 14, с.26–32; 15, с.157–162; 16, с.279–283; 23, с.176–182], чії імена передовсім є маловідомими, що створює презентабельну базу просвітницької біографістики.

Назагал, слід підкреслити, що роботи І.С.Зуляка про міжвоєнну "Просвіту" мають комплексний характер, оскільки охоплюють висвітлення організаційних засад становлення та розвитку

цього руху, показують фінансово-господарський стан та культурно-просвітню і національно-патріотичну роботу просвітніх товариств та їхніх діячів. Проте, головне завдання, яке ставив автор, стосувалося висвітлення культурно-просвітнього руху у Західній Україні, де він становив серйозну небезпеку для керівних польських кіл, що намагалися призупинити просвітницький рух, а державні владні структури на місцях створювали штучні перешкоди у діяльності "Просвіти" та її читалень, використовували найжорсткіші методи впливу для контролю за просвітніми діячами з послаблення цього руху в цілому [31, с.12].

Першою науковою розвідкою історії "Просвіти" на Наддніпрянщині була робота О.Лисенка, що з'явилася у 1990 р. [36] У праці автор зосередився на висвітленні протистояння просвітан реакційній політиці царської влади, головним чином в освітній галузі, а також у вставленні радянської влади до колишніх організаторів "Просвіти" та їх членів. У цей же час з'явилися декілька публікацій О. Журби, присвячених катеринославській "Просвіті" [8]. Йдеться тут, передовсім, про діяльність Д.Яворницького [9]. Праці О. Лисенка та О. Журби відносяться до своєрідного перехідного періоду, коли позиції марксистсько-ленінської методології в історичній науці послабилися, однак багатоманітність концептуальних підходів до історії в Україні ще не утвердилася [11, с.5].

Діяльності "Просвіти" на Наддніпрянщині присвячена також робота М. Чабана "Діячі Січеславської "Просвіти" (1905–1921)" [59], у якій подано матеріали про членів катеринославської "Просвіти" та її філій, про роботу у товаристві та державних структурах.

Проблематика монографічного дослідження Л.Євселевського та С.Фарини охоплює діяльність "Просвіти" на Наддніпрянщині і, зокрема, культурно-просвітницьку роботу, скеровану на формування національної самосвідомості [7].

Діяльності "Просвіти" в період Української Центральної Ради присвячена стаття Т.Осташко [41].

Окремим напрямком дослідницької праці вивчення історії "Просвіти" стали сучасні кандидатські та докторські дисертації. Вони охоплюють найважливіші етапи просвітницького руху як Наддніпрянщини, так і західноукраїнських земель. До них відноситься вивчення ролі "Просвіт" в національно-культурних процесах початку ХХ ст. [56], суспільно-політичному житті Наддніпрянщини в період першої російської революції 1905–1907 рр. та передреволюційний і воєнний час 1914–1916 рр. [37], просвітницький рух в період Української національної революції 1917–1920 рр. [40]. Окремі дисертаційні дослідження створюють цілісний характер просвітницького руху на Наддніпрянщині з кінця ХІХ ст. до ХХ ст. [1; 58].

Важливий напрямок діяльності галицької "Просвіти" розкриває кандидатська дисертація О.Малюти "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Авторка зазначає, що під "державницьким потенціалом" вона розуміє сукупність суспільно-політичних, а також духовних, освітніх, культурних, економічних надбань, що стали передумовою утворення та розбудови Української держави [39, с.1].

У роботі діяльність "Просвіти" розглядається не лише в контексті побудови "державницького потенціалу", а висвітлюється інститут "Просвіти", починаючи від 1868 р. та її діяльність у Австро-Угорщині, аналізується утворення та розвиток просвітницьких товариств у Російській імперії на початку ХХ ст.

У дисертаційному дослідженні визначено спільні та особливі риси участі "Просвіти" у формуванні державницького потенціалу українського народу у західно- та східноукраїнських землях, здійснено спробу відійти від усталеного (зведеного до культури та економіки) висвітлення діяльності "Просвіти". У роботі також переосмислено загальноприйняті трактування діяльності "Просвіти" у суспільно-політичній сфері і зазначено, що товариство, залучаючи громадян до політичного процесу, виховувало політичну культуру, обстоювало їхні соціальні, економічні, політичні права. До важливих проблем слід віднести аналіз практичної роботи просвітніх організацій, розкриття механізмів формування фахових кадрів Товариства, з'ясування державницьких поглядів ряду провідних діячів "Просвіти" та їх участь в органах державної влади у 1917–1920 рр.

Діяльності київської "Просвіти" на початку ХХ ст. присвячена кандидатська дисертація С. Зворського, у якій розглядається видавнича та бібліотечна діяльність товариства у 1906–1920 рр. [10] Автор зазначає, що київська "Просвіта" діяла з весни 1906 р., коли було вироблено та затверджено статут інституції, до середини 1910 р., тобто завершення ліквідаційною комісією "Просвіти" справ з упорядкування майна (бібліотеки та друків) забороненого владою то-

вариства, і в добу національно-визвольних змагань – з весни 1917 до травня 1920 р., коли "Просвіта" припинила своє існування як організована структура.

До важливих наукових проблем, висвітлених у роботі, належить з'ясування форм і методів діяльності видавничої й бібліотечної комісії товариства, внеску окремих просвітян у книжкову справу; видавничу політику та особливості її здійснення; особливості формування та аналіз фондів книгозбірні товариства; наукове забезпечення "Просвіти" та способи визначення українського читача тощо. Автор також приходить до висновку, що за кількістю та добром фондів, масштабами своєї діяльності книгозбірня у Києві набагато перевищувала обсяги праці, здійснювані бібліотеками "Просвіти" в Одесі, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Ніжині, Катеринославі, Мануйлівці та ін. містах і селах Наддніпрянської України.

Заслуговує на увагу і висновок автора щодо відродження та діяльності "Просвіти" у Києві після перемоги Лютневої революції 1917 р., коли в силу об'єктивних причин: перманентна зміна влади і недостатня увага до інституції, чи навіть пряма протидія праці просвітян, плінність кадрів серед керівництва і в робочих комісіях товариства й, нарешті, відсутність коштів і матеріальних ресурсів не дозволили розгорнути діяльність організації на тому рівні, як це було у 1906–1907 рр. [10, с.11]. Пріоритетним завданням товариства в часи Української революції стало задоволення населення в друкованому слові рідною мовою і формування національної самосвідомості населення.

Предметом дослідження кандидатської дисертації Т.Чугуя стала діяльність "Просвіти" на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст. Автор розглядає просвітницький рух у краї в контексті національно-визвольних процесів, які активізувалися в роки Першої російської революції 1905–1907 рр., а представники інтелігенції Харкова – Д.Багалій, М.Сумцов, Х.Алчевська, М.Лободовський, М.Пильчиков здійснили спробу заснувати "Просвіту" у місті. Однак губернська влада не дала дозволу на утворення товариства. Лише у березні 1912 р. у Харкові вдалося організувати Українське імені літературно-мистецьке товариство Г.Квітки-Основ'яненка, яке, на думку автора дисертації, виконувало функції, аналогічні "Просвіті" [60, с.12–13].

Самі ж просвітянські осередки виникли у місті в період Української національної революції у 1917 році. Їх діяльність сприяла відкриттю нових навчальних закладів, як-от: Першої української гімназії імені Б.Грінченка у Харкові, Української гімназії імені Т.Шевченка у Барвінковому Ізюмського повіту; розвитку аматорського театру; публічних лекцій, передовсім з українознавства та ін. Остаточне встановлення більшовицької влади у Харкові і регіоні в кінці 1919 р. призвело спочатку до регламентації просвітянської діяльності з боку держави, а згодом, у 1924 р., до повної ліквідації "Просвіт". Дослідник Т.Чугуй підкреслює, що навіть політика "коренізації", що розпочалася 1923 року, не могла позитивно вплинути на становище "Просвіти" [60, с.14].

Діяльність "Просвіти" на Харківщині була відновлена в обмежених рамках, визначених німецькою адміністрацією у 1941–1943 рр., а з осені 1942 р. поліцейні органи почали ліквідовувати "Просвіту" поза межами Харкова. Коли німці у серпні 1943 р. остаточно втратили Харків, то відповідно це стало і фінальним рубежем діяльності "Просвіти".

Просвітянський рух у Харкові відновився в умовах кризи радянської тоталітарної системи у 80-х рр. ХХ ст. Такими етапами його становлення стало створення Товариства української мови (у 1986 р. було створено комісію зв'язків з навчальними закладами при Спілці письменників України (СПУ), а в 1987 р. – при СПУ виник "Клуб шанувальників української мови", що й призвело до утворення Товариства рідної мови), що організаційно оформилося у 1989 р. У листопаді 1990 р. було схвалено статут Харківського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Т.Шевченка, визначальними напрямками діяльності якого була підтримка ідеї незалежності республіки шляхом участі у мітингах, радіо- і телепередачах, поширенні відозв [60, с.14].

Ще одним етапом у розвитку просвітницького руху в регіоні стало утворення харківської "Молодої Просвіти" у жовтні 1996 р. Діяльність просвітницьких товариств на Харківщині покликана сприяти відродженню українських традицій через заклади освіти й заклади, розвитку патріотичного виховання.

Дисертаційне дослідження В.Зеленого присвячене аналізу діяльності товариства "Просвіта" на Катеринославщині у 1905–1922 рр., діяльність якої в межах Наддніпрянщини була найбільш ефективною, структурованою і організованою [11]. Автор також опирається на історичну довідку К.Студинського про зв'язки учасників наддніпрянських організацій із "Просвітою" Галичини. У цілому робота В.Зеленого є цілісною і комплексною. Однак у ній зустрічаються і прикрі помилки: відомий український письменник, Герой України Роман Іваничук, професор Львівсь-

кого університету (помер у 90- рр. ХХ ст.) Теофіл Комаринець, один з організаторів відновлення львівської "Просвіти", Ігор Мельник та доцент Львівського університету Алла Середяк (у тексті В.Зеленого вона подана у чоловічому роді), названі молодим поколінням дослідників з української діаспори [11, с.6].

Серед дисертаційних праць виділяється робота М.Філіпович, присвячена діяльності просвітницьких організацій на Волині і, зокрема, у Луцьку й охоплює період упродовж 1918–1935 рр. [57]. Авторка проаналізувала програму луцької "Просвіти"; статутні засади, структуру, соціальний, освітній та віковий склад членів товариства. Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася на Волині у 30-х рр. ХХ ст., авторка уточнила, що хоча офіційно "Просвіта" діяла до 1932 р., а фактично продовжувала існувати до 1935 р. М.Філіпович вказала і на специфіку організації "Просвіт" на Волині, де, на відміну від Галичини, у більшості філій товариства не було власного приміщення, навіть "Просвіта" у Луцьку не мала власного будинку, що створювало перешкоди для праці. Оскільки господарська діяльність "Просвіт" на Волині була слабкою, то вона не мала обладнаних театральних залів, читалень, бібліотек. Ліквідація "Просвіти" на Волині польською владою свідчила, що в 30-х рр. ХХ ст. польські урядовці розпочали політику повної денационалізації та асиміляції українців Волині.

Певних успіхів досягнуто у вивченні історії просвітницького руху на Поділлі. Підсумком наукових пошуків стала Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 100-річчю з часу створення "Просвіти" на Поділлі, проведена у грудні 2005 р. у Хмельницькому (організаторами наукового симпозиуму стали Інститут історії України НАН України і, зокрема, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, обласний архів та обласна бібліотека, об'єднання товариства "Просвіта" Хмельницької області). Конференція окреслила проблематику щодо створення фундаментальної історії Подільської "Просвіти", як складової частини Всеукраїнського просвітнього товариства, доповнила біографістику просвітницького руху на Поділлі (створено нариси про засновника і голову Подільської "Просвіти" – Костю Солуху, його дочку – Наталію Солуху, братів Антона, Федора та Феофана Шумлянських, Дмитра Білобрицького та інших просвітніх діячів Поділля [45].

Ще однією формою наукового вивчення "Просвіти" стали публікації матеріалів її діячів. До таких праць належить робота В.Пашука та Ж.Ковби, присвячена галицькому просвітницькому діячеві Миколі Творидлу. Автори підготували до друку та опублікували дослідження М.Творидла "П'ятдесятилітня діяльність "Просвіти" на поли економічній" [53]. Праця М.Творидла була написана до 50-літнього ювілею "Просвіти" і присвячена аналізу економічної діяльності товариства останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. У вступних статтях В.Пашука "Економічна діяльність "Просвіти" крізь призму невідомої праці Миколи Творидла" та Ж.Ковби "Микола Творидло – провідник господарського та економічного просвітництва" зазначено, що діяльність галицького агронома, директора Центросоюзу у Львові, співзасновника товариства "Просвіта" на Закарпатті скеровувалася не лише на простеження соціально-економічного розвитку української суспільності Галичини, а й вивчення діяльності товариства "Просвіта" у цьому напрямку у порівнянні з аналогічними загальноавстрійськими і польськими процесами відповідного періоду.

У останні роки здійснюється значна бібліографічна робота щодо видань "Просвіти". Це, передусім, стосується публікацій Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка. Показчик праць, опублікований у 1996 р., охоплює текстові, нотні, образотворчі та інші видання "Просвіти" за 1868–1939 рр. Укладачі зазначають, що аналогами видань львівської "Просвіти" були белетристична серія "Сільська бібліотека" (Пб, 1860–1862, 29 випусків), складена П.Кулішем із творів популярних у народі письменників; "Народна книжка", доповнена київськими виданнями "Громади" (1874–1876 рр.), видавництва "Вік" (1896–1916, 140 назв), чернігівськими – Бориса Грінченка (1894–1901, близько 50 назв), петербурзькими – "Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг" (1899– 1919, 18 назв), нечисленними виданнями катеринославської, київської, одеської та ужгородської "Просвіти".

Саме ці осередки формували загальнонаціональний фонд популярної книжкової класики. У виданні також зазначається, що видавничий список "Просвіти" відображають різноманітні бібліографічні джерела – від державно-реєстраційних ("Der Österreichische Verein für Bibliothekswesen", "Osterreichische und ungarische Bibliographie", "Urządowy wykaz druków..." (до списків конфіскованих і заборонених книг, а також реєстр І.Калиновича (1868–1924 рр.) та його продовження – "Спис видань Товариства "Просвіта" (1868–1929 рр.). Перспективні списки видань Товариства ілюструють обкладинки кожної просвітньої книжки та щорічні звіти "Просвіти" про діяльність видавничої комісії [55, с.3–5].

У 2008 р. було опубліковано друге видання, виправлене і доповнене покажчика видань "Товариство "Просвіта" у Львові 1868–1939". Автори видання Л. Головата, Л. Суц, О. Бербєка доповнили попередній бібліографічний покажчик, подали зміст періодики та збірників. Науково-довідковий апарат складається з іменного та географічного покажчиків, а також містить інформацію про багатотомні видання, серійні видання, альманахи та збірники "Просвіти". Оpubлікований покажчик є результатом роботи над інвентарями видань товариства, що проводився у Львівській науковій бібліотеці ім.В. Стефаніка з 1990-х рр. Покажчик ілюстровано репродукціями обкладинок та титульних аркушів друкованої продукції "Просвіти". До другого видання покажчика додано компакт-диск із електронним варіантом журналу "Життя і знання", що є вкладом у створення унікальної електронної бібліотеки української періодики [5].

Таким чином, сучасні дослідники історії "Просвіти" охоплюють вивчення діяльності як у західноукраїнському регіоні в період Австро-Угорщини та Другої Речіпосполитої, так і на Наддніпрянщині. Назагал створено цілісне бачення не лише історії самої "Просвіти", але й участі її діячів у державотворчих процесах. Водночас перспективними для дослідження залишаються такі проблеми: сучасні дослідники мало уваги звертають на фінансово-господарську діяльність "Просвіти" як у західноукраїнському регіоні, так і на Наддніпрянщині в контексті її порівняння з іншими організаціями та структурами, а також визначення масштабності цієї діяльності в Австро-Угорщині, Росії та міжвоєнній Польщі; при дослідженні діяльності народовської "Просвіти" в австрійський період важливо показати її роль у протистоянні з "Товариством імені М. Качковського" та усім русофільським рухом у краї; поза увагою дослідників часткового залишається і співробітництво політичних партій з "Просвітою" і товариства з політичними та урядовими структурами.

Список використаних джерел

1. Бадєєва Л. Діяльність товариства "Просвіта" на Лівобережній Україні у ХХ столітті / Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Л. Бадєєва. – Х., 2004.
2. Бордуляк Т. Дрогобицька "Просвіта". Коротка історія / За ред. професора Михайла Шалати / Т. Бордуляк. – Дрогобич: Коло, 2003. – 37 с.
3. Верстюк В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії / Верстюк В., Горобець В., Толочко О. – К., 2004. – 504 с.
4. Гарат Р. Діяльність товариства "Просвіта" в Галичині (1868–1921 рр.) / Гарат Р.М., Коцур А.П., Коцур В.П. – Переяслав-Хмельницький: Книги – ХХІ, 2005. – 167 с.
5. Головата Л. Товариство "Просвіта" у Львові (1868–1939): Покажчик видань / Головата Л., Суц Л., Бербєка О. / НАН України Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділення "Наукова бібліографія і книгознавство". – 2-ге вид., випр. і допов. – Львів, 2008. – 520 с., 24 с. іл.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації у ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.
7. Євселевський Л. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні / Євселевський Л., Фарина С. – К., 1993. – 128 с.
8. Журба О. Архівні джерела з історії Катеринославської "Просвіти" / Журба О. // Дослідження історії Подніпров'я. [Зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 1991.
9. Журба О. Яворницький Д. І. і катеринославська "Просвіта" / Журба О. // Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991.
10. Зворський С. Видавнича та бібліотечна діяльність Київського товариства "Просвіта" (1906–1920 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Зворський С.Л. – К., 2000.
11. Зелений В. Становлення та діяльність товариств "Просвіта" Катеринославської губернії у 1905–1922 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Зелений В.М. – Х., 2005.
12. Зуляк І. "Просвіта" і суспільно-політичний рух Західної України (1919–1939) / Іван Зуляк // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – Вип. 272. – С.90–97.
13. Зуляк І. Б. Лепкий і "Просвіта" / Зуляк І. // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Тернопіль, 2–3 листопада 2007 р. / За ред. М.Ткачука, Н.Білик. – Тернопіль, 2007. – С.272–273.
14. Зуляк І. Взаємовідносини Головного відділу "Просвіти" з управителем маєтку товариства в Угерцях Винявських Антоном Гапяком / Зуляк І. // Мандрівець. – 2006. – № 2. – С.26–32.
15. Зуляк І. Культурно-освітня праця М.Галушинського в діяльності "Просвіти" Західної України в міжвоєнний період / Іван Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2005. – Вип.2. – С.157–162.
16. Зуляк

1. Культурно-просвітня діяльність директора канцелярії "Просвіти" С.Магаляса у міжвоєнний період / Іван Зуляк // II Всеукраїнська наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ–ХХІ ст. (Вінниця, 26–27 жовтня 2006 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2006. – С.279–283. 17. Зуляк І. Мандрівні бібліотеки "Просвіти" – важливий чинник розвитку культурно-просвітницького руху в Західній Україні в міжвоєнний період / Зуляк І. // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – Т.1. – С.180–184. 18. Зуляк І. Організаційні аспекти театральньо-аматорської діяльності осередків "Просвіти" (1919–1939) / І. Зуляк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 22 / Відп. ред. Н.Ф.Гнатюк. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2006. – С.94–108. 19. Зуляк І. Освітній конгрес "Просвіти" – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею Товариства у міжвоєнний період / Зуляк І. // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самійленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім.М.Гоголя, 2005. – С.236–245. 20. Зуляк І. Періодичні видання і звіти "Просвіти" – важливе джерело дослідження діяльності Товариства у міжвоєнний період / Іван Зуляк // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.100–115. 21. Зуляк І. Репертуар аматорсько-театральних гуртків "Просвіти" міжвоєнного періоду / Іван Зуляк // Мандрівець. – 2005. – № 6. – С.12–21. 22. Зуляк І. Реформування бібліотечної системи "Просвіти" у міжвоєнний період / Іван Зуляк. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2008. – Вип.1. – С.127–132. 23. Зуляк І. Семен Магаляс – культурно-просвітній діяч "Просвіти" міжвоєнного періоду / Іван Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2008. – Ч. 2. – С.176–182. 24. Зуляк І. Функціонування "Просвітницького театру" в міжвоєнний період / Іван Зуляк // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.155–159. 25. Зуляк І. Ювілей "Просвіти" як одна з форм консолідації української спільноти у міжвоєнний період (до 140-річчя з дня заснування) / Іван Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2008. – Вип.3. – С.70–83. 26. Зуляк І. "Просвіта" – будитель духу народного / Зуляк І.С. // Науковий збірник історичного факультету. – Тернопіль, 1995. – Вип.2. – Ч.1. – С.61–65. 27. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Зуляк І.С. – Тернопіль: Воля, 2005. – 943 с. 28. Зуляк І.С. Діяльність товариства "Просвіта" у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Зуляк І.С. – Чернівці, 1997. 29. Зуляк І. Діячі "Просвіти" у політичному житті Галичини / Зуляк І.С. // Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету. – Тернопіль, 1996. – С.115–118. 30. Зуляк І. Розширення мережі членства "Просвітою" Західної України у міжвоєнний період / Зуляк І.С. // Матеріали Всеукраїнській науково-практичній конференції "Просвіта" в духовному, культурному піднесенні України (Хмельницький, 17–18 листопада 2005 р.). – Хмельницький, 2005. – С.80–90. 31. Зуляк І. Товариство "Просвіта" у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: автореф. дис. ... доктора істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Зуляк І.С.– Чернівці, 2006. 32. Іваничук Р. Нарис історії "Просвіти" / Іваничук Р., Комаринець Т., Мельник І., Середяк А. – Львів; Краків; Париж, 1993. 33. Ковба Ж. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу / Жанна Ковба. – Дрогобич, 1993. – 128 с. 34. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк – Івано-Франківськ: Чернівецька обл. друк., 1993. – 200 с. 35. Левенець Ю. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Левенець Ю., Нагорна Л., Кармазіна М. – К.,

2002. – 420 с. 36. Лисенко О. "Просвіта" Наддніпрянської України у дожовтневий період / Лисенко О. – К., 1990. 37. Лисенко О. "Просвіти" у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Лисенко О. – К., 1998. 38. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / Маланчук-Рибак О. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 500 с. 39. Малюта О. "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Малюта О.В. – К., 2005. – С.1. 40. Масюк С. Діяльність товариств "Просвіта" в Україні (березень 1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Масюк С. – К., 1997. 41. Осташко Т. Товариства "Просвіти" – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради / Осташко Т. // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матер. наук. конф. (20 березня 1997 р.). – К., 1997. 42. Пашук В. Товариство "Просвіта" крізь призму "Слова" / Пашук В. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1999. – 38 с. 43. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – К., 1995. – Т. 1. 44. "Просвіта" в Денисові. Матеріали виступів на святковій академії, присвяченій 120-річчю реєстрації першої читальні "Просвіти" на Тернопільщині. – Тернопіль; Козова; Денисів, 1995. – 52 с. 45. "Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України (матеріали Всеукраїнської науково-правничої конференції, присвяченої 100-річчю з часу створення "Просвіти" на Поділлі). 7 грудня 2005 р., м.Хмельницький / За ред. В.П.Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – 276 с. 46. "Просвіта" на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів / За ред. В.К.Барана. – Луцьк: ВДУ ім.Лесі Українки, 2001. – 198 с. 47. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / Олександр Реєнт – К., 2003. – 338 с. 48. Савчук Б. Волинська "Просвіта" / Б. Савчук – Рівне: Видавнича фірма "Ліста", 1996. – 154 с. 49. Савчук Б. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... доктора істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Савчук Б. – Чернівці, 1999. 50. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К., 1999. – 335 с. 51. Сорочан Н. Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук / Сорочан Н.. – К., 1997. 52. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / Олексій Сухий – 2-е вид., доповнене. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка; Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с. 53. Творидло М. П'ятидесятилітня діяльність "Просвіти" на полі економічній / Творидло М. / Упоряд., вступні статті Володимира Пашука, Жанни Ковби. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 98 с. 54. Товариство "Просвіта" у Львові. Статути / Упоряд., автор вступної статті Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1999. – 271 с. 55. Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань. 1868–1939 / Укладачі О.Г.Бербєка, Л.В.Головата; автор вступу Л.В.Головата. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаніка НАН України, 1996. – С.3–5. 56. Фарина С. Роль "Просвіти" в українському національно-культурному русі на початку ХХ ст. / Фарина С. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Кременчук, 1995. 57. Філіпович М. Луцька "Просвіта" (1918–1935 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Філіпович М. Б.. – Львів, 2002. 58. Цапко О. Діяльність товариств "Просвіта" в Україні (1861–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук / Цапко О.. – К., 1998. 59. Чабан М. Діячі Січеславської "Просвіти" (1905–1921). – Дніпропетровськ, 2002. – 535 с. 60. Чугуй Т.О. Товариства "Просвіта" на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Чугуй Т.О. – Х., 2008. – С.12–13. 61. Якимович Б. Співпраця і взаємовідносини "Просвіти" з галицькими парамілітарними організаціями / Богдан Якимович. // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з народи його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. – С.710–721. 62. Marczuk W. Towarzystwo "Proswita" w życiu Ukraińców galicyjskich / Marczuk W. // *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Українознавчий бюлетень. – Т.5. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. – S.220–222.

Алексей Сухий

ИСТОРИЯ "ПРОСВИТЫ" В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье проанализированы современные украинские исследования истории "Просвита" в Восточной Галиции, Приднепровья, межвоенной Польши конца XIX – начала XX в. и периода Украинской национальной революции 1917-1920 гг. Определены основные на-прямо просветительской работы общества, его финансово-хозяйственную и национа-свободно-культурническую труд на фоне развития и изменений общественно-политических отношений. Автор осветил научные достижения современных трудов по истории "Просвита" и указал на перспективные на-правления дальнейшего научного изучения просветительского движения.

Ключевые слова: "Просвита", современная украинская историография, Восточная Галичина, межвоенная Польша, Надднепрянина.

Oleksiy Suhyu

HISTORY OF "PROSVITA" IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article discusses the modern Ukrainian history researches of "Prosvita" in Galicia of the end of XIX – beginning of XX c., in interwar Poland and Naddnpianshchyna of the beginning of XX c. and during the period of the 1917–1920 Ukrainian National Revolution. The main directions of the society's educational work, its financial-economic and national work on the cultural background of the development and changes in socio-political relations were determined. The author set up the scientific achievements of modern researches on the history of "Prosvita" and pointed out the promising directions for further scientific study of educational movement.

Key words: Prosvita, modern Ukrainian historiography, Eastern Galicia, interwar Poland, Dnipro.

УДК 339.92:054 (477+474.5)

Олена Лукачук

УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ: ЕКОНОМІЧНІ ПРОЕКТИ І ФОРМИ СПІВПРАЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУЧАСНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

У статті розглянуто відносини між Литовською республікою та Україною в галузі економіки за матеріалами сучасної української преси. Проаналізовано співробітництво у енергетичній сфері, інвестиційна політика, співпраця в торгівельній та транспортній галузях. Досліджено капіталовкладення підприємств обох країн у розвиток промисловості.

Ключові слова: українсько-литовські взаємини, економічні проекти, співпраця, Україна, Литовська республіка.

На зламі ХХ–ХХІ ст. Україна почала самостійно розвивати зовнішню політику шляхом укладення угод про співпрацю з різними країнами. Вагоме місце в цьому займало відновлення тісних в часи СРСР контактів з экс-радянськими республіками. Поступово активізувались взаємини між Литовською республікою та Україною в різних галузях. Пріоритетним став пошук геополітичних орієнтирів країн, скерований у бік європейської спільноти, а також розширення співробітництва як у соціально-економічній, так і в культурній сферах.

Система міжнародних відносин незалежної України базується на вигідних для її розвитку соціально-економічних контактах. Акцент на економічних питаннях надає стабільність та гарантії зміцнення геополітичної позиції країни у світі, сприяє укладенню різноманітних міждержавних угод, залученню іноземних інвестицій. За такою схемою розвивається співробітництво Литви та України в економічній галузі. Основними чинниками цієї співпраці є не лише геополітичне розташування та усталені зв'язки в межах радянського простору, а й спільна торгівля, транзит, вирішення енергетичної проблеми з Російською Федерацією, членство Литовської Республіки в Європейському Союзі. Пошук шляхів значного збагачення при малих затратах змушує обидві сторони створювати різні економічні проекти та організовувати найбільш вигідні форми співпраці.

Метою статті є простежити розвиток українсько-литовських зв'язків сучасного періоду в галузі економіки, визначити найбільш вигідні аспекти міждержавного співробітництва за матеріалами сучасної української періодики – публікацій із газет "Дзеркало тижня", "День", "Голос України", "Львівська газета", "Тижневик 2000". У роботі сконструйовано економічну модель відносин між обома країнами на основі доступної для української громадськості інформації, виділено проблеми та здобутки у розвитку міждержавного діалогу. Об'єктом дослідження є особливості розвитку українсько-литовських відносин в економічній сфері.

Предметом – товарообіг між країнами, контакти в енергетичній та транспортній галузях, спільна інвестиційна політика.

Вигідне геополітичне положення обох держав дозволяє зазначити, що економічний чинник є пріоритетним у розвитку українсько-литовських відносин. Свідченням цього стало створення у 2003 році Асамблеї сейму Литовської Республіки та Верховної Ради України, метою якої був розгляд різних пропозицій щодо розширення співпраці за участю українських та литовських фахівців. Учасник міжпарламентського форуму з Литви Валерій Третьяков з приводу створення цього координуючого органу зазначав: "Мої колеги по Сейму чудово розуміють, що Ваша країна з її економічним потенціалом не може бути ігнорована. Адже це величезний ринок, в якому ми дуже зацікавлені. Рівно як і у широкому спектрі українських товарів, наприклад у зерні. Я не хочу знижувати наші загальнокультурні цінності та інтереси, але економічний фактор все таки домінує" [1].

Обидві країни тільки формують власні економічні системи, а тому налагодження вигідного товарообміну є вагомим чинником співробітництва, підкріпленим ще в радянські часи. Подібної тактики у відносинах з Україною дотримувався і экс-Президент Литви Валдас Адамкус, який зазначав, що метою литовської політики є домогтися членства України в європейських альянсах і повністю включити в культурне та економічне життя не лише Литви, а й усієї Європи [2]. Зацікавленість українським питанням є актуальною і для діючого президента Даліі Грібаускайте, яка прагне розвивати та поглиблювати українсько-литовські відносини й надалі [3].

Україна і Литва були складовими частинами єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР, розвиток якого визначався чітко розробленим планом центрального керівництва держави для всіх республік відповідно до пріоритетних галузей кожної з них. Після розпаду Союзу обидві країни почали шукати альтернативні шляхи власного економічного розвитку. Литовська Республіка почала формувати новий напрям реалізації своєї продукції через ринки різних європейських країн, однак подолати конкурентність з провідними компаніями Західної Європи є для молодій державі досить проблематично. З огляду на це керівництво країни активно почало розробляти нові торговельні зв'язки з колишніми партнерами в межах пострадянського простору. Поступово налагодилась система товарообміну Литви з Естонією, Латвією, Польщею, Білорусією та Україною.

На українській території на сьогодні функціонує кілька сотень підприємств, що фінансуються на основі литовського капіталу. Яскравим прикладом цього є створена литовськими спеціалістами торговельна мережа "Еко", що має свої філії в усіх обласних центрах України. Підприємці з Литви постачають на українські ринки низку вироблених ними товарів, створюючи конкуренцію, як зазначають публікації у "Тижневику 2000", на основі високої якості привезеного товару і помірним рівнем ціни на нього. Найбільше такого асортименту представлено серед

молочних, м'ясних та рибних продуктів. Значним попитом серед українців користується продукція фірми "Norvelita" (крабові палички). Досить продуктивною є діяльність на нашій території дочірних компаній таких литовських інвестиційно-промислових гігантів, як "Hanner", "Klasko".

Упродовж останнього часу литовські підприємства збільшували обсяги своїх капіталовкладень в Україні у сільське і лісове господарство, видобувну та переробну промисловість, будівництво, торгівлю, діяльність готелів та ресторанів, транспорту та зв'язку, банківську сферу. Водночас загальні обсяги українських інвестицій в економіку Литви станом на 1 січня 2010 року склали 3,9 млн. доларів США, що становить 0,1 % від загального обсягу інвестицій з України [4].

Торгівельний аспект українсько-литовського співробітництва був проаналізований експрезидентом України Віктором Ющенко як один з найбільш динамічних показників товарообороту України. В інтерв'ю кореспондентам "Голосу України" він окреслив його динаміку таким чином: "У 2006 році товарообіг між Литвою і Україною зріс на 38 %, порівняно з показником 2005 року, а у 2007 році збільшився ще на 40 % і становив 729 млн доларів (дол.), що було набагато більше ніж у 2004 році" [5]. У 2008 році обіг товарами між Україною та Литвою склав 1156,4 млн дол. США (що на 55,5 % більше ніж у 2007 році), зокрема експорт становив 432,3 млн дол. США, а імпорт – 724,1 млн дол. США [6].

За підсумками 2009 року помітний негативний вплив світової економічної кризи на товарообіг між Україною та Литвою. За даними Державного комітету статистики України за 2009 рік обсяг зовнішньої торгівлі товарами між Україною та Литвою склав 603,8 млн дол. США. Український експорт за цей період становив 193,5 млн дол. США (-55,2 %), а імпорт литовських товарів до України – 410,3 млн дол. США (-43,3 %), негативне для України сальдо – 216,8 млн дол. США.

Окрім торгівельного аспекту актуальними для розвитку економіки обох країн є зв'язки й у інших галузях. Вони зорієнтовані на співпраці у вирішенні потреб Литви і України в енергетичному забезпеченні, розширенні інвестиційних потоків у промисловість, контактів у транспортній сфері, відображених на шпальтах сучасної української періодики.

Провідним у міждержавному діалозі є енергетичне питання. Українські спеціалісти окреслюють його через ознайомлення з литовським досвідом організації енергетичної безпеки та специфіки використання альтернативних джерел енергії, перейняття його для розвитку енергетичної системи України. Вперше звернув на це увагу секретар РНБО України у 2004 році А. Кінах під час візиту до Литви, запропонував створити загальну інвестиційну раду, яка б координувала потоки інвестицій обох країн у розвиток альтернативної енергетики: переробки побутових і промислових відходів, виготовлення біооплива, тощо [7].

Литовські колеги окреслили власну зацікавленість з цього питання, пов'язану зі стабільністю транзиту через територію України енергоносіїв у країни Європейського Союзу та надання можливостей для активної участі Литовської Республіки в реалізації проектів, пов'язаних з видобутком нафти і газу на шельфі Каспійського і Чорного морів. На сторінках литовської періодики ці енергетичні проекти обговорюються у формі жвавих дискусій політиків та фахівців-енергетиків, репрезентуючи в такий спосіб литовській громадськості українське питання [8]. Офіційні домовленості з литовською стороною як представницею ЄС, дають підстави вважати, що в економічній стратегії європейської спільноти закладається фундамент для розвитку української економіки.

Литовці звернулися і до українського досвіду вирішення енергетичних проблем. Важливи для них були подробиці щодо процедури закриття Чорнобильської АЕС та методи оперативної ліквідації наслідків, що виникають у даній ситуації. На території Литви функціонувала Ігналінська АЕС, припинення роботи якої було умовою вступу країни до ЄС, тому 31 грудня 2009 року атомні реактори електростанції зупинилися [9]. Українська сторона надала відповідні консультації литовським фахівцям у сфері застосування нового устаткування та ліквідації відповідної апаратури на Ігналінській АЕС [10]. Литовці тепер шукають шляхи вирішення проблеми достатнього забезпечення потреб жителів країни в електроенергії. Внаслідок офіційного закриття об'єкту зросла залежність Литви від російського імпорту електроенергії [11].

Загострення енергетичної проблеми змусило Литовську республіку розгорнути фінансування проектів щодо залучення у виробництво альтернативних джерел енергії у галузі використання біооплива та розробки технологій переробки відходів [12]. Цими пошуками отримання дешевої електроенергії зацікавилися українські фахівці, які ще у 2004 році спорядили до Вільнюса делегацію експертів, що мала на меті оцінити рівень ефективності нововведень та перспективи їх застосування в Україні [13]. Наприкінці 2005 року була підписана угода між Житомирською областю та Алітуським повітом Литовської республіки, в рамках якої на українських

підприємствах була застосована нова система очищення побутових та виробничих стоків [14]. Це своєю чергою дало можливість переконалися в ефективності цієї системи на практиці.

Станом на 2005 рік на території України відчутними стали прояви енергетичної кризи, для подолання якої уряд почав запроваджувати в дію антикризові заходи. Аналогічну кризову ситуацію, що включала у себе блокаду енергоносіями, свого часу витримала Литовська республіка. Кореспонденти "Львівської газети" звернулися до голови українського представництва литовського нафтового концерну "Mazeikiu Nafta" Ігоря Майстренка з метою отримання коментаря прибалтійської сторони [15]. Керівництво представництва схвалило підвищення мит на ввізні товари, водночас критикуючи їх через надто пізній часовий термін введення. Розуміючи всі тонкощі ситуації, як спеціаліст у цій сфері І. Майстренко зазначив, що потрібно зважити усі обставини, що склалися, і таки знайти спільну мову з російськими колегами, адже нафтовими родовищами володіє Російська Федерація, а не Україна, Литва чи Польща, а тому домовленості про ціни поставок мають відповідати світовим стандартам. Він також дав корисні поради щодо використання у цій ситуації Кабінетом Міністрів України таких заходів, як – зменшення рівня державного регулювання ринкової сфери і перегляд розрахунків та фіксацію податків з метою залучення, а не відлякування іноземних інвесторів, мотивуючи це тим, що Литовська Республіка реалізувавши їх успішно подолала подібні проблеми.

Певні корективи в енергетичне питання були внесені під час проведення саміту у Кракові, в роботі якого взяли участь представники з Польщі, України, Литви, Грузії і Азербайджану [16]. На порядку денному зустрічі головним було обговорення перспектив будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ [17]. Це стало однією зі спроб групи держав відстояти свої інтереси в умовах російського енергоресурсного пресингу. Метою скликання Краківського енергетичного саміту було окреслення пошуків шляхів альтернативних російським енергопоставок. Це був своєрідний "інтелектуальний тиск" на Російську Федерацію, залежних від неї в енергетичному питанні країн, які обговорювали шляхи виходу з-під такої "опіки" [18].

Важливе значення мав також і Вільнюський енергетичний саміт 10–11 жовтня 2007 року, в рамках якого Азербайджан, Грузія, Литва, Польща та Україна підписали угоду про співробітництво в галузі енергетики. Була також укладена корпоративна п'ятистороння угода про розширення спільного підприємства для реалізації проекту будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ [15]. Ця ситуація свідчить про те, що литовська сторона йде на контакти з Україною в сфері економіки, надаючи поради, успішно використані на практиці литовськими економістами [19].

В той час як балтійські республіки вступили у ЄС, Україна шукає допомоги з боку країн Західної Європи та США, звинувачуючи в більшості своїх проблем російську сторону, провідні економісти та урядовці Російської Федерації почали активні переговори з Німеччиною щодо будівництва газопроводу дном Балтійського моря, маршрут якого на основі розробленого плану має оминати кордони країн Балтії та Польщі і зовсім не стосуватися України – це проект так званого "Північно-Європейського газопроводу" [20].

На сторінках українського видання "День" була подана реакція на цей проект практично усіх високопоставлених осіб Литовської Республіки, зацікавлених у даному питанні [21]. Негативною була реакція українських фахівців щодо будівництва газопроводу за російськонимецькими пропозиціями, у коментарях яких відчувалися думки про нехтування інтересами менших за площею та економічним потенціалом країн поряд із серйозними екологічними застереженнями експертних груп [22]. Лаконічно висловився щодо цього проекту і екс-президент Литовської республіки Валдас Адамкус, зазначивши: "Ми маленька країна і не маємо втручатися у справи великих держав" [23], продемонструвавши в такий спосіб особисті погляди щодо налагодження і підтримки відносин з наступницею СРСР – Російською Федерацією в межах вирішення енергетичного питання. Зовсім іншою була реакція як литовських, так і українських політиків з приводу загострення енергетичної кризи наприкінці 2008 року. Більшість із них почали активно шукати альтернативні російським джерела надходження енергоресурсів та створювати різні проекти співпраці з метою вирішення цієї проблеми [24].

Представники Литовської республіки окреслили газовий конфлікт між Москвою та Києвом як комерційну суперечку з політичним підтекстом та порадили українцям "не дратувати Росію" й запропонувати вирішення проблеми через взаємовигідний компроміс [25]. Це засвідчує той факт, що литовці розуміють, що з Російською Федерацією у вирішенні енергетичних питань в умовах сьогодення треба рахуватися, а тому офіційно підтримали позицію Євросоюзу щодо вирішення цієї проблеми.

Створення різноманітних проектів, пов'язаних із залученням до сфер співпраці різних галузей, змушує представників обох держав шукати відповідних інвесторів, які б допомогли втілити у життя ідеї, запропоновані провідними фахівцями цієї галузі. Українська сторона запропонувала створити на базі Українського союзу промисловців і підприємців та Конфедерації промисловців Литви загальну інвестиційну раду, метою діяльності якої є ефективне використання спільних авторських інвестиційних програм [26].

Наступною формою литовсько-української співпраці є інвестиційна політика, що значною мірою стимулює залучення та розвиток різноманітних аспектів у міждержавних відносинах. Певну координацію у спільну для обох держав інвестиційну політику вносить діяльність Торгово-економічної комісії Посольства України в Литовській республіці, члени якої активно долучаються до розподілу напрямів інвестиційних потоків з Литви в Україну, проводять регулярні консультації для бізнесменів обох країн, створюють оптимальні умови для пошуку спільних контактів, при офіційному оформленні яких сприяють у забезпеченні юридичної підтримки.

Кореспонденти періодичного видання "Тижневик 2000" визначили, що литовці найбільше інвестують в Україні целюлозно-паперову, обробну промисловість та видавничу справу, а українці в Литві в значно меншій кількості віддають перевагу інвестуванням в металообробку, будівельну промисловість та операції з нерухомістю [27]. Цей аналіз допомагає зорієнтуватися, які галузі промисловості є пріоритетними у Литовській республіці та які є найменш інвестованими в Україні. Автори цієї публікацією мали на меті показати громадянам нашої держави, що належне фінансування завжди приносить з собою високі прибутки на прикладі зацікавлень литовських підприємців. Україна посідає п'яте місце (після Латвії, Нідерландів, Росії та Польщі) серед десяти основних країн-отримувачів інвестицій з Литви. Литовські підприємства й надалі здійснювали свої капіталовкладення в Україні у сільське і лісове господарство, видобувну та переробну промисловість, будівництво, торгівлю, діяльність готелів та ресторанів, транспорт та зв'язок, банківську сферу.

Загальні обсяги українських інвестицій в економіку Литви станом на 1 жовтня 2009 р. складали 4 млн. дол. США, що становить 0,1% від загального обсягу інвестицій з України. Українські інвестиції вкладено в переробну промисловість (виробництво харчових продуктів та готових металевих виробів). Найбільшим інвестиційним проектом України в Литві продовжує залишатися придбання у 2006 році українською компанією "Roshen" 100 % акцій литовського виробника "Klaipėdos konditerija" (близько 2 млн дол. США) [28].

Розвиток відносин у транспортній галузі регулюється затвердженою Програмою співробітництва транспортних систем Литви та України на 2004–2010 рр., що передбачає узгоджені дії щодо розширення міжнародних транспортних коридорів, які стосуються обох держав, дотримання всіх норм безпеки пасажирів та вантажів, які будуть пересуватися цими шляхами. Одним з основних здобутків українських та литовських спеціалістів є поїзд комбінованих перевезень "Вікін", який успішно долає відстань між країнами за досить короткий проміжок часу, скоротивши у декілька разів термін транзитних поставок, що дозволило відкрити вигідні шляхи західним вантажним та туристичним перевезенням в Україну, Молдову, Болгарію, Туреччину. Найбільш вдалим та вигідним у часі маршрутом в рамках міжнародного транспортного коридору є Одеса (Іллічівськ)–Клайпеда–Одеса [29]. У 2007 році за цим маршрутом перевезли понад 45 тисяч контейнерів, а три роки тому – лише 2 тисячі [30].

Ведуться активні переговори щодо співпраці у проєкті прокладення стратегічно важливої залізниці Варшава–Таллінн [31]. Геополітичне розташування обох держав зумовлює проведення взаємовигідної політики в рамках розбудови європейського вектору транспортної мережі на теренах пострадянських держав. Фактично спільними зусиллями при допомозі Польщі Литва та Україна тримають в межах свого контролю коридор сполучення Захід–Схід.

Загалом, керівники литовських бізнес-структур задоволені українським споживчим ринком, однак більшість з них зазначає, що місцеві органи влади дуже часто блокують розвиток підприємств з литовським капіталом, як у центральних, так і в провінційних районах. Литовці критикують місцевих чиновників за те, що більшість з них приймає рішення на основі індивідуальних вподобань, не враховуючи загальнодержавні інтереси та вигоди [32].

Проєктом стратегічної ваги представники обох держав назвали "Співробітництво країн Чорноморського басейну з Євросоюзом", який діє за аналогією проєкту "Співробітництво ЄС з країнами Балтійського моря", де пріоритетне місце займала Україна, як "важливий у стратегічному плані партнер Прибалтійського регіону" [33]. Члени Європейського співтовариства визнали цю програму добросусідської політики, як одну з найперспективніших і навіть виділили зна-

чну суму коштів на її реалізацію. Це засвідчує, що стратегічний план українських дипломатів "через Балтію до Європи" став вдало продуманою перспективою, яка підтверджується практичними діями. В рамках діяльності Міжнародного енергетичного форуму в Києві у 2008 р. було проголошено ще один стратегічний проект формування відкритого Балто-Чорноморсько-Каспійського енерготранспортного співтовариства, який регулюватиме транзитні поставки енергоносіїв в межах даного регіону з другої половини 2010 року [34].

Між двома країнами діє ряд інституційних механізмів для координації взаємодії на всіх напрямках співпраці. Згідно з положеннями Декларації Президентів України та Литви від 28 березня 2002 року створено Міжурядову раду зі співробітництва між Україною і Литовською Республікою, що є координуючим органом у розвитку міждержавних відносин. Для розгляду поточних питань і підготовки рекомендацій, необхідних для поглиблення контактів у сферах економіки, торгівлі та науки, продовжують роботу Міжурядова українсько-литовська комісія з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва та українсько-литовська комісія з питань європейської інтеграції, які окреслюють перелік перспективних українсько-литовських проектів на майбутнє.

На сторінках сучасних українських періодичних видань подається розгорнута картина українсько-литовського співробітництва у галузі економіки, доступна для широкого загалу. Пріоритетними у цій галузі є розробка проектів щодо транспортування енергетичних ресурсів, узгодження напрямів інвестиційної політики, співпраця у транспортній системі. Окрема частина публікацій присвячена пошуку шляхів спільного виходу із ситуації, що склалася у стосунках з Російською Федерацією у сфері поставки енергоносіїв.

Інформативними для підприємців є також статті, присвячені характеристиці діяльності підприємств з литовським капіталом, дочірних компаній провідних концернів Литовської Республіки, аналізу рівня експорту та імпорту обох країн. Підняття цієї проблеми в українській пресі пов'язано з тим, що Україна починає демонструвати власні промислові здобутки через стосунки з Литвою для країн всього європейського простору, проводячи собі в такий спосіб рекламну кампанію. Водночас Литва намагається закріпити стабільність свого економічного потенціалу серед країн ЄС в рамках Програми розширення на Схід за рахунок розвитку тісних контактів з Україною.

Список використаних джерел

1. Каленюк А. Ассемблірованная дружба / Каленюк А. // Еженедельник 2000. – 24–30 январа 2003. № 3–4 (156).
2. Президент Литви Валдас Адамкус: "Україна – європейська держава" / Бондаренко В. // Дзеркало тижня. – 18–24 грудня 2004. – № 51 (526); Бик Т. Європейська Україна / Бик Т. // Львівська газета. – 14 січня 2005. – № 6 (572).
3. Кравченко В. Антикризовий президент / Кравченко В. // Дзеркало тижня. – 23–29 травня 2009. – № 18 (746).
4. Українсько-литовське торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/8447.htm>
5. Українсько-литовське торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/8447.htm>
6. Зарубінський О. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва / Зарубінський О., Чорний В. // Дзеркало тижня. – 5–11 берзня 2005. – № 8 (536).
7. Власюк Н. Литовський опыт поможет Украине в энергосбережении / Власюк Н. // День. – 18 февраля 2006. – № 26.
8. Долой "Газпром", да здравствуют Белоруссия и Украина // Литовский курьер. 18 февраля 2005.
9. Вікуліна Н. Європарламент каже "так" розширенню ЄС / Вікуліна Н. // День. – 10 квітня 2003. – № 65; Тейзе Й., Юрченко Л. Закриття Ігналінської АЕС: Литва без головного джерела струму. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5073845,00.html>
10. Українські трансформатори підтримають енергосистему Литви // День. 3 березня 2010. № 37; Лашенко О., Набока М. Екологічна ціна атому. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2024813.html>
11. Балтійські країни досі побоюються "великого сусіду" // День. 12 травня 2007. – № 75.
12. Неподдельный страх перед Москвой // Еженедельник 2000. – 22–28 декабря 2006. – № 51 (347).
13. Наздогнати й перегнати! // Львівська газета. – 17 січня 2006. – № 7 (814).
14. Кавун О. Інтеграція починається з регіонів / Кавун О. // Голос України. 9 грудня 2005.
15. Бондарчук В. "З росіянами треба домовлятися" / Бондарчук В. // Львівська газета. – 18 травня 2005. – № 86 (652).
16. Логинов Я. Президенты договаривались о каспийской нефти / Логинов Я. // Зеркало недели. – 19–25 мая 2007. – № 19 (648); Сирук М. Краковський енергетический саммит: попытка участников диверсифицировать поставки энергоносителей / Сирук М. // День. – 12 березня 1999. – № 42.
17. Балтійські країни досі побоюються великого сусіду // День.

- 12 травня 2007. – № 75. 18. Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє / Королюк В. // Голос України. – 18 березня 2008. – № 52 (4302). 19. Наздогнати й перегнати! // Львівська газета. – 17 січня 2006. № 7 (814). 20. Приходько О. Північно-Європейський газопровід: а Швеція проти! / Приходько О. // Дзеркало тижня. – 9–15 вересня 2006. – № 34 (613). 21. Колесников М. Литва обурена планами Росії // День. 2004. № 35. 27 лютого. 22. Логінов Я. Балтика під загрозою / Колесников М. // Дзеркало тижня. – 17–23 лютого 2007 – № 6 (635); Логінов Я. Газопровід якого не хочуть / Логінов Я. // Дзеркало тижня. – 15–21 березня 2008. – № 10 (689). 23. Колесников М. Литва обурена планами Росії / Колесников М. // День. – 27 лютого 2004. – № 35. 24. Сірук М. Транзитний "вузол" енергоресурсів / Сірук М. // День. – 8 листопада 2008. № 203. 25. Онишків Ю. Глава МЗС Литви Вігаудас Ушацкас: Комерційна суперечка між Україною та Росією має явний політичний підтекст. – Режим доступу до ресурсу: <http://eu.prostir.ua/library/105309.html>. 26. Литовський опыт поможет Украине в энергосбережении / Власюк Н. // День. – 30 июня 2004. – № 111; Дяків Т. Путін не приїде / Дяків Т. // Львівська газета. – 15 червня 2005. – № 672 (106). 27. Маснева Е. Литва амбициозна: "Прирастать будем, двигаясь на Восток! / Маснева Е. // Еженедельник 2000. – 25 июня–1 июля 2004. – № 26 (226). 28. Київ хоче співробітничати з Вільнюсом в енергетиці і торгівлі // Голос України. – 15 серпня 2007. – № 144 (4144). 29. Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє / Королюк В. // Голос України. – 18 березня 2008. – № 52 (4302). 30. Маснева Е. Литва амбициозна: "Прирастать будем, двигаясь на Восток!" / Маснева Е. // Еженедельник 2000. – 25 июня–1 июля 2004. – № 26 (226). 31. Коханець Л. Справи ще кепські / Коханець Л. // Голос України. – 23 лютого 2006. – № 35 (3785). 32. Готується проект співробітництва країн Чорноморського басейну з ЄС // Голос України. – 28 лютого 2007. 33. Єрьюменко А. Від Каспію до Балтики – енерготранзитне співтовариство / Єрьюменко А. // Дзеркало тижня. – 24–30 травня 2008. – № 19 (698). 34. Українсько-литовське торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/8447.htm>.

Елена Лукачук

**УКРАИНСКО-ЛИТОВСКИЕ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ
ВЗАИМООТНОШЕНИЯ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ И ФОРМЫ
СОТРУДНИЧЕСТВА (НА МАТЕРИАЛАХ СОВРЕМЕННЫХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ
ИЗДАНИЙ)**

В статье рассмотрены отношения между Литовской Республикой и Украиной в отрасли экономики на материалах современной украинской прессы. Описано энергетическое сотрудничество, инвестиционная политика, сотрудничество в торговой и транспортной отраслях. Проанализировано капиталовложение предприятий обеих стран в развитие промышленности.

Ключевые слова: украинская-литовские отношения, экономические проекты, сотрудничество, Украина, Литовская республика.

Olena Lukachuk

**UKRAINIAN-LITHUANIAN INTERGOVERNMENTAL RELATIONS: ECONOMIC
PROJECTS AND FORMS OF COLLABORATION BY MODERN PERIODICALS**

The article focuses primarily on the relations between the Republic of Lithuania and Ukraine in economic materials by modern Ukrainian press. Energy cooperation, investment policy, collaboration in trade and transport industries are described. The capital investments of enterprises of both countries are analyzed in industrial development.

Key words: Ukrainian-Lithuanian relations, economic projects, cooperation, Ukraine, Lithuania.

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ДОРОШ Є., СЛЮЗАР В. РОДИНА КАЧАЛІВ В ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2010. – 160 С.: ІЛ.

У статті прорецензовано наукове видання тернопільських краєзнавців про родину Качалів, її роль та місце в історії Галичини.

Ключові слова: родина Качалів, Галичина, національний рух, культурна діяльність, греко-католицьке духовенство.

Рецензоване видання є довгоочікуваним і вкрай необхідним для заповнення так званих "білих плям" нашої історії в цілому і вивчення минулого відомих українських родин зокрема.

Традиційно Галичина, а, точніше, її східна частина, втворила той ємкий і цілісний людський конгломерат, що сприяв активізації національно-культурного та суспільно-політичного життя не лише на теренах нашого краю, а й носив всеукраїнський характер.

Ідеї, народжені в Галицькому краю, знайшли своє продовження й за межами України, у тих країнах, куди прибували члени родини Качалів у зв'язку з несприятливими обставинами, що склались на батьківщині.

Автори видання поставили перед собою доволі складне завдання – прослідкувати вплив родини Качалів на історію Галичини, становлення українського національно-культурного відродження, формування еліти з державницьким мисленням, починаючи від Степана Теодоровича Качали і завершуючи Олександром Васильовичем Тисовським.

Однак на цьому історія родини Качалів не завершується. Надіємось, що цей славний галицький рід й надалі оберігатиме традиції предків, сприятиме розбудові незалежної Української держави, примножуючи духовну спадщину нації.

Структурно рецензоване видання охоплює найважливіші віхи з життя та діяльності Степана Теодоровича, Володимира Степановича, Андрія Теодоровича Качалів, Романа Климентійовича, Софії Романівни, Климентія Климентійовича Слюсарів, спогади професорів В.Снітинського, М.Барни, доцента О.Березовського про учителя німецької мови Климентія Климентійовича Слюзара, цікаві біографічні дані про Володимира Климентійовича Слюзара, Кирила Йосиповича Студинського, Олександра Васильовича Тисовського та інших.

Важливе місце у виданні посідає вступне слово, у якому автори доволі цілісно й системно подали необхідність такого роду праць, оскільки дійсно саме вони зберігають історичну пам'ять поколінь, виступають природною потребою людини. Тим більше, що саме родина Качалів посідала цільне місце серед інших, не менш відомих родів Грушевських, Барвінських та інших.

Доповненням до вступної частини є родове дерево родини Качалів, що служить яскравим свідченням формування роду, і його активним розширенням упродовж XIX–XX ст. Саме через призму дослідження родини Качалів можемо прослідкувати й основні етапи становлення, внесок видатних постатей у формування "Галицько-руської матиці", "Просвіти", НТШ, Народного дому, УГКЦ, УПА та інших національних структур.

Автори рецензованого видання подали родину Качалів, її місце та роль в історії Галичини через вплив "Руської трійці", події "весни народів" (1848–1849 рр.), наголошуючи на тому, що саме ця подія є вихідною у процесі націотворчих процесів у нашому краї, започаткувавши тим самим новий етап активізації культурних процесів.

Формування світогляду й моральних чеснот у XIX ст. тісно пов'язувалося зі школою, церквою, впливом тогочасних суспільно-політичних ідей на становлення особистостей з родини Качалів. Тому певне місце у виданні відведено Бережанській гімназії, церкві Святого Духа у Львові та семінарії, під впливом М.Шашкевича, очільника "Руської трійці", дух якої жив серед вихованців навчального закладу, тій освітньо-духовній аурі, що формувала світобачення Степана Качали.

Як свідчать використані авторами джерела, він був скромним, ощадливим, спокійним, відзначався особливими здібностями серед ровесників. Можливо, що сформований ще під час навчання у гімназії та семінарії той духовний світ вплинув у подальшому на його зацікавлення історією та культурою рідного краю, що знайшло своє відображення у видавничій діяльності,

популяризації організації громадських мас, боротьби з алкоголізмом, злиденністю і нуждою українського селянства.

Значне місце відведено участі С. Качали у політичній діяльності, а саме: новим дебатам у Галицькому сеймі, збільшенню представництва депутатів від сільських курій, вирішенню назрілих соціальних проблем.

Взагалі-то родину Качалів характеризує доволі цікаве явище, суть якого полягає у безкорисливості, допомозі ближньому, служінню громаді, матеріальній підтримці обдарованої української молоді тощо. Про це яскраво свідчить участь А. Качали у будівництві бурси в Тернополі, щедрі пожертвування на безкоштовне утримання найбідніших вихованців, суттєві знижки на ліки в окружній аптеці тощо.

Варто наголосити й на тому, що А. Качала матеріально підтримував НТШ, при "Просвіті" заснував стипендійний фонд ім. Теодора Качали. Опрацьовані авторами видання архівні матеріали подають дані про те, що стипендійну допомогу зі згаданого фонду отримав Степан Барна, в майбутньому відомий адвокат з Тернополя.

Аналізуючи рецензоване видання, можна стверджувати, що практично усі члени родини Качалів, будучи виховані в національному дусі, здобувши якісну європейську освіту, прилучилися до культурно-просвітницького поступу Галичини, участі у національно-визвольних змаганнях ЗУНР, УПА, діяльності "Просвіти", "Сокола", політичних структур УНДО.

Однак подвижницька праця родини Качалів не обмежується участю лише у національних структурах кінця XIX – 30-х рр. XX ст. Продовжувачка Степана Качали – Софія Слюсар була членом Американської асоціації розвитку слов'янських наук, Американської історичної асоціації, Інституту східноєвропейських наук, Української Вільної Академії мистецтв і наук. Її службова кар'єра пов'язана з діяльністю на посаді помічника директора дослідницького Інституту міжнародних змін Колумбійського університету, наукового консультанта радника Президента США з національної безпеки З. Бжезинського, спеціального асистента Агентства з міжнародного розвитку, виконавчого редактора журналу, старшого аналітика при Держсекретарі США з проблем України та країн Балтії, співробітника державного департаменту МЗС США.

Особливо важливою віхою у діяльності С. Слюзар було її керівництво "Програмою в Україні" (1993–1994 рр.) – проективі міжнародних організацій з виборчих систем, завдання якої полягало у сприянні вільному, чіткому й прозорому процесові перших парламентських виборів у незалежній Україні.

Поважне місце у рецензованому виданні посідають згадки мемуарного характеру відомих вчених, зокрема В. Снітинського, ректора Львівського національного аграрного університету, доктора біологічних наук, професора, академіка, М. Барни, завідувача кафедри ботаніки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, доктора біологічних наук, професора, академіка АН ВШ України, заслуженого діяча науки і техніки України, О. Березовського, керівника відділом гострої травми, доцента кафедри травматології та ортопедії Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачовського про Климентія Климентійовича Слюзара, педагога з великої букви, чуйного і вимогливого наставника, енциклопедиста з європейською освітою, який володів одинадцятьма іноземними мовами.

Власне, у спогадах йдеться про Климентія Климентійовича як продовжувача інтелектуальної галицької еліти, патріота-українця з глибокою ерудицією, сумлінного вихователя, цікавого співрозмовника, що знайомив сільських учнів 50–60-х рр. з "забороненими" на той час темами про українське козацтво, гетьманство, УСС, ЗУНР, УПА, авторами, історією написання й значенням національного гімну "Ще не вмерла Україна", працями М. Грушевського тощо.

Не зупиняючись конкретно на усіх представниках родини Качалів, необхідно виокремити постать Кирила Йосиповича Студинського – академіка, вченого, літературознавця, громадського діяча, знаного у різних сферах національного поступу. Доречно було б зауважити, що з добре відомого у Калуському повіті роду Студинських у XIX ст. вийшло аж дев'ять священників. Національна позиція і світогляд якого формувався у провідних європейських університетах, охоплював слов'янську етнографію, пам'ятки української полемічної літератури XVI–XVII ст., українську мову та літературу, філософію та історію християнства, метрологію церкви, історію соціальних рухів, етапи формування національної самосвідомості, взаємини Наддніпрянщини і Галичини.

Варто зауважити, що Кирило Йосипович Студинський знав шість давніх мов: санскрит, арамейську, іврит, давньослов'янську, грецьку, латину, вільно володів російською, польською, чеською, сербохорватською, болгарською, німецькою, англійською, французькою, італійською, литовською мовами.

Особисто налагодив контакти зі світочами тогочасної науки – істориком В.Антоновичем, істориком літератури П.Владимировим, професором археології і сходознавства О.Веселовським, академіком О.Шахматовим.

Важливою рисою рецензованого видання є зв'язок родини Качалів практично з усіма відомими постатями не лише історії Галичини, але й України, визначними вченими, науковцями, політичними й громадськими діячами того часу.

Важливий пласт рецензованого видання складає епістолярна спадщина, що стосується листування дружини М.Грушевського, О.Курдидика, І.Свенціцького, А.Шептицького, І.Огієнка, що мають відношення до найрізноманітніших сфер людського буття. Зокрема, інформації щодо розвитку м.Бучача, побуту Романа й Галини Слюсарів, пенсійної допомоги дружині академіка М.Грушевського, О.Курдидика, учителя механічної школи у Станіславі з приводу сприяння звільнення з ув'язнення його сина, В.Лаврівського, О.Макової, І.Свенціцького, А.Шептицького, І.Огієнка та інших осіб.

Варто відзначити, що видання дуже добре ілюстроване, має широку джерельну базу. Деякі світлинки є унікальними, публікуються вперше і мають важливе значення, відображають основні етапи не лише у житті родини Качалів, але й національно-культурному, громадсько-політичному житті Галичини.

Окрім того, у виданні подано останні прижиттєві світлинки Петра Франка та Кирила Студинського, копії різноманітних довідок, документів, що надає важливості цьому рецензованому виданню, формує доволі широку уяву в читача про родину Качалів, її непересічну й унікальну роль в історії Галичини.

У примітках видання подано загальну інформацію про тих чи інших відомих осіб українського національно-культурного та громадсько-політичного руху, що тією чи іншою мірою безпосередньо або опосередковане відношення до родини Качалів.

Підсумовуючи, можна зазначити, що наукове видання Є.Дороша та В.Слюзар "Родина Качалів в історії Галичини" безумовно є корисним і вкрай необхідним, оскільки дає змогу прослідкувати становлення родини Качалів, її роль в історії Галичини, хоча, безперечно, що вона виходить далеко за межі цієї території, оскільки відомі представники родини залишили помітний слід не лише в українській історії, але й далеко за океаном. Варто зауважити, що рецензоване видання добре структуроване, легко читається, є цікавим і змістовним, оскільки дає нам доволі яскраве уявлення про непересічну родину, її важливе й унікальне місце в українському національно-культурному, науковому, духовному та громадсько-політичному житті.

Иван Зуляк

ДОРОШ Е., СЛЮЗАР В. СЕМЬЯ КАЧАЛ В ИСТОРИИ ГАЛИЧИНЫ. – ТЕРНОПОЛЬ: УЧЕБНИКИ И ПОСОБИЯ, 2010. – 160 С.: ИЛ.

В статье прорецензированного научное издание тернопольских краеведов о семье Качал, ее роль и место в истории Галичины.

Ключевые слова: семья Качала, Галичина, национальное движение, культурная деятельность, греко-католическое духовенство.

Ivan Zulyak

DOROSH E. SLYUZAR V. FAMILY HISTORY KACHALY IN GALICIA. – TERNOPIIL: TEXTBOOKS AND MANUALS, 2010. – 160 P.: IL.

The article reviewed scientific publishing Ternopil regional specialists on family Kachal, its role and place in the history of Galicia.

Key words: family Kachaly, Galicia, national movement, cultural activities, NTSh, Greek-Catholic clergy.

УДК 94 (477)

Віталій Левицький

**ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ ІЗ ТЕРНОПІЛЛЯ. ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО:
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПРОВІДНИКА ОУН. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН,
2010. – 176 С.**

У статті рецензованого видання висвітлюється життєвий шлях Голови Українського Державного Правління, Провідника ОУН і президента Антибільшовицького блоку народів Ярослава Стецька.

Ключові слова: Українська Держава, ідеологія, національна революція, краєзнавство, націоналізм, Ярослав Стецько.

У 2010 році в тернопільському видавництві "Астон" побачила світ книга тернопільських авторів – краєзнавця, письменника Богдана Мельничука, директора музею імені Ярослава та Слави Стецьків у с. Великий Глибочок Тернопільської області Мирона Сагайдака та історика Віктора Уніята "Великий українець із Тернопілля. Ярослав Стецько: життєвий шлях Провідника ОУН". Ця книга є першим виданням, у якому на основі спогадів, архівних документів та інших матеріалів висвітлений життєвий шлях голови Українського державного правління, провідника ОУН і Президента Антибільшовицького блоку народів Ярослава Стецька.

Рецензоване видання є актуальним і заслуговує високої оцінки істориків, краєзнавців, оскільки ця книга є першим науково-популярним дослідженням, у якому на основі спогадів, архівних документів та інших матеріалів комплексно висвітлено життєвий шлях голови Українського державного правління, провідника ОУН і Президента Антибільшовицького блоку народів Ярослава Стецька. У книзі використані світлини з фонду історико-меморіального музею Ярослава і Слави Стецьків у с. Великий Глибочок Тернопільського району.

Принадібно відзначимо, що книга складається з п'яти розділів: "Родовід. Дитячі роки", "Діяльність в ОУН. Арешти", "Українська держава", "Діаспорний період" та "Діячі з Тернопільщини – члени ОУН й УПА, представники уряду Я. Стецька", які підпорядковано основній меті – комплексному дослідженні життєвого шляху Я. Стецька.

У першому розділі висвітлено походження Провідника, його дитячі роки, гімназійний період. Згідно з джерелами, які дослідив директор музею та співавтор цього видання, Мирон Сагайдак, Ярослав Стецько народився у Великому Глибочку в парафіяльному будинку (нині там музей Я. Стецька). Запис про народження Ярослава у Тернополі зроблено тому, що його батько о. Семен мріяв жити у цьому місті. Також наголошується на тому, що навчаючись у гімназії, Ярослав Стецько допомагав сім'ї тим, що готував дітей до іспитів у гімназію й школу, отримуючи певні кошти.

Ярослав-гімназист був улюбленцем однокласників, а також усієї гімназії, що засвідчив випускник цього навчального закладу о. Микола Шаварин. Без Ярослава не обходилися заняття членів "Марійської дружини", історичних чи гуртків іноземних мов. Коли виникали конфлікти між гімназистами або їхніми вчителями чи були доноси на товаришів, то Ярослав заступався за них і допомагав їм, тому його почали називати "Адвокатом".

Другий розділ розкриває початок політичної та революційної діяльності Я. Стецька. Автори зазначають, що ще юнаком він прилучився до національно-визвольної боротьби, ставши членом нелегальної організації "Українська Націоналістична Молодь" і підпільної УВО, а згодом ОУН. Вже у 1930 р. Я. Стецько – окружний провідник ОУН Тернопільщини (заарештувала польська поліція за саботажні акції, через декілька місяців звільнила через відсутність доказів), у 1931 році – ідеологічний і вишкільний референт Проводу Юнацтва ОУН ЗУЗ, редактор підпільних видань.

Упродовж 1 серпня 1932 – 14 червня 1934 рр. Я. Стецько – ідеологічний референт КЕ ОУН ЗУЗ. За націоналістичну діяльність зазнав репресій із боку польських окупантів, його заарештувала польська поліція у 1930, 1932, 1933 роках. У цей період Ярослав Стецько тісно співпрацював із членами ОУН не тільки Львівської округи, а й Тернопільщини та інших сучасних областей Західної України. Його не раз бачили у Великому Глибочку в дядька Василя Сте-

цька і в о. Миколи Винницького, які також були членами Проводу ОУН. Ярослав таємно проводив збори членів ОУН усієї округи.

Автори книги звертаються й до сформульованої Я. Стецьком концепції національної революції. Згідно з нею, процес національного визволення і державного унезалежнення пов'язаний із соціальним та психологічним визволенням, із установленням системи соціальної справедливості й народоправного устрою і традиційних національних цінностей.

Заслужують на увагу і роздуми Я. Стецька про співвідношення націоналізму і демократії. Його слова про те, що новий націоналістичний світогляд поборює той хаос, ту деморалізацію, той розклад, який несуть нечесні і несовісні люди, що при демагогічних методах мають можливість виплисти наверх актуальні й сьогодні. Бо під демократією він розумів доступ до влади найкращих представників народу, але не методом обману й демагогії, а творчою працею над поліпшенням долі народу. Тому націоналізм найбільше демократичний з усіх існуючих нині у світі програм побудови державного ладу й перебудови світу, бо націоналістичний світогляд не лише не є ворогом правдивої демократії, але він виступає за справжню, дійсно демократичну народну владу, дбає передусім за народ, за селянина й робітника.

У третьому розділі "Українська держава" висвітлено один із багатьох доволі суперечливих моментів історії України – проголошення у Львові 30 червня 1941 року Акту відновлення Української Соборної Самостійної Держави та діяльність Я. Стецька як голови (прем'єр-міністра) державного правління. Дослідники вказують на те, що ще до приходу німецьких військ у Галичину боївки ОУН-Р вже контролювали деякі райони тернопільського краю (Сколе, Бучач). Прилучилися боївки ОУН-Р і до ліквідації радянської військової системи, захоплюючи зброю та боєприпаси. Зрозуміло, що відкрито протиставитися копосальній військовій системі гітлерівської Німеччини – означало підставити себе під тотальне знищення. Тому ОУН налаштувала свою мережу на тривале підпільне протистояння ворогові.

Детально висвітлено роль Я. Стецька у спробі відновлення української державності. Адже Провід ОУН виходив з того, що німецький уряд вороже поставиться до факту відновлення української державності й застосує репресії. З огляду на це була підкреслена ініціатива ОУН в організації проголошення Акта відновлення Української Держави. Ситуація вимагала того, щоб уряд держави очолив відомий і стійкий член ОУН, який за всіх обставин гідно боронитиме зайняті позиції. Ярослав Стецько, як голова уряду, безперечно, усвідомлював відповідальність, яку перебирав добровільно. Найближчий час повністю підтвердив правильність такого рішення. Вимогу німецької влади скасувати Акт 30 червня 1941 р. Ярослав Стецько категорично відхилив і гідно відстояв честь української нації, мужньо обороняючи право українського народу на державну незалежність. За це його було арештовано й ув'язнено в концтабір. Відзначимо, що Я. Стецько був автором статей, в яких "перестерігав" Німеччину стосовно її політики щодо незалежності України. Проте А. Гітлер завдав удару соборності Української держави 17 липня 1941 року, коли проголосив створення райхскомісаріату "Україна", тобто формалізування німецької колоніальної політики на усіх теренах України, за винятком Західної України. 1 серпня поточного року нацисти проголосили про включення Західної України до Генерального губернаторства, формально відділяючи її від решти України, що вже опинилася в межах райхскомісаріату "Україна".

Автори не оминають "гострих питань", а намагаються дати на них конкретні відповіді, не вдаючись до крайнощів і категоричності. Це заохочує до всебічного вивчення життя та діяльності Я. Стецька, до неупереджених оцінок його ролі в національно-визвольному русі. Об'єктивне бачення історичної ситуації можна спостерігати і у висвітленні діяльності відомих історичних постатей, з приводу яких існують різні точки зору: С. Бандери, Р. Шухевича, Д. Клячківського та інших діячів, які залишили помітний слід у боротьбі за незалежність України.

Дослідники стверджують, що утворена 30-го червня 1941 р. Українська держава глибоко закарбувала свій слід у душах мільйонів українців щодо державницького прагнення, державницької гордості, навіть окремих складників цієї держави німецьким расистам не вдалося знищити аж до їхнього відступу з України 1944 року. Головна політична, державна сила – ОУН – не тільки діяла без перерви на всіх просторах України, а й постійно нарощувала силу. Встановлені ще у липні 1941 року основи державної військової потуги дали плоди в наступних роках, коли з тих починів виросла могутня УПА.

У книзі використано матеріали з трьох томів "Тернопільського Енциклопедичного Словника", архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву в м. Львів, Державного архіву Терно-

пільської області, матеріали з газет і журналів: "Визвольний шлях", "Вільне життя", "Гомін волі", "За вільну Україну", "Нація і держава", "Подільське слово", "Свобода", "Тернистий шлях", "Шлях перемоги", публікації Зиновія Книша, Василя Кука, Святослава Липовецького, Юрія Полянського, Мирона Сагайдака, Віктора Рога, Євгена Чубатого та інших авторів.

Рецензенти видання – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка Іван Зуляк та кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного університету імені І. Пулюя Віталій Левицький. Також автори мали змогу співпрацювати з львівським дослідником Миколою Посівничем, який детально проаналізував рукопис та надав цінні зауваження до нього.

Книга побачила світ на підставі Указу Президента України № 419/2007 "Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько" з метою вшанування пам'яті видатних громадсько-політичних і державних діячів, провідників українського визвольного руху. Як відзначено в книзі вона є фактично першим у світі виданням, що висвітлює біографію Ярослава Стецька. Ця праця стане основою для інших дослідників життя та творчості Я. Стецька, які далі розкриватимуть цю тему.

Приємно, що книга вийшла напередодні 90-річчя від дня народження дружини Ярослава – Слави Стецько. Ідею видати книгу про Ярослава Стецька подав директор видавництва "Астон" Іван Білах – очільник Тернопільської обласної організації Конгресу українських націоналістів. Вона – це одна ланка у вінку шани національним героям, оскільки у 2008–2009 роках у тернопільських видавництвах вийшли книги про Богдана Хмельницького, Степана Бандеру та Симона Петлюру, до написання яких безпосередньо причетні автори рецензованого видання.

Якісно проілюстроване документальними світлинами видання буде корисним для істориків, краєзнавців, громадсько-політичних діячів, викладачів, учителів, студентів та учнів, усіх тих, хто цікавиться історією рідного краю і національно-визвольних змагань українського народу.

Віталій Левицький

**БОЛЬШОЙ УКРАИНЕЦ ИЗ ТЕРНОПИЛЛЯ. ЯРОСЛАВ СТЕЦКО:
ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ПРОВОДНИКА ОУН: АСТОН, 2010. – 176 С.**

В статтє рецензорованного издания освещается жизненный путь Головы Украинского Государственного Правления, Проводника ОУН и Президента Антибольшевизского блока народов Ярослава Стецка.

Ключевые слова: Украинская Держава, идеология, национальная революция, краеведчество, национализм, Ярослав Стецко.

Vitaliy Levytskyi

**GREAT UKRAINIAN FROM TERNOPILIA. UAROSLAV STETSKO: THE LIFE OF
THE OUN'S LEADER: ASTON, 2010. – 176 P.**

The article of the reviewed publication tells about the life of the Hed of the Ukrainian state governing, the leader of the OUN and the president of the Antybilshovyk people's block Uaroslava Stetska.

Key words: the Ukrainian State, ideology, the national revolution, regional ethnography, nationalism.

УДК 94 (477)

Світлана Гаврилук

ДОСЛІДЖЕННЯ, ЯКЕ ЗАЦІКАВИТЬ Й ІСТОРИКІВ

У статті прорецензовано монографію М. Яцишина "Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України", пов'язану з реформуванням і вдосконаленням правової системи України.

Ключові слова: історико-правові засади, кримінально-виконавча політика, українське кримінально-громадянське суспільство.

Вирішення актуальних проблем, пов'язаних з реформуванням та вдосконаленням правової системи сучасної України, великою мірою залежить й від вивчення, знання та засвоєння історичного досвіду тих правотворчих процесів, що мали місце на її території раніше. Можливість їх об'єктивного дослідження в контексті загальноєвропейських і світових цивілізаційних процесів, зокрема, проблеми формування кримінально-виконавчої політики з'явилася після здобуття Україною незалежності.

На сьогодні у вітчизняній історіографії практично відсутні роботи з означеної теми. Тому актуальним вважаємо вихід монографії "Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України" викладача юридичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки М. Яцишина*. Її автор подав слушні висновки, що кримінальне, кримінально-виконавче право, як і інші правові галузі, удосконалювались та розвивались в Україні упродовж століть і врешті-решт досягли такого стану, який ми спостерігаємо сьогодні.

Ці висновки підтверджені цікавими історичними екскурсами (параграфи 1.3; 1.4; 2.1). Для їх змістового наповнення автор залучив авторитетні історичні джерела, зокрема, такі, як "Руська правда", "Правда Ярославичів" (перші писані зведення руського світського права, укладені в XI ст.), Литовські статuti, "судові обрядки" Запорозької Січі, положення магдебурзького права, що поширилось в Україні у XIV–XV ст., "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.), "Проект Катерини II про тюрми", Звід настанов та статутів Російської імперії щодо утриманих під вартою і засланців (1832 р.) й інші пам'ятки права пізнішого часу. У монографії наведені також наукові положення праць В. Бачиніна, Ю. Вакутина, Б. Водолазького, О. Старкова, Л. Фейєрбаха, М. Чубинського, сучасних вітчизняних дослідників – І. Вернидубова, О. Джуки, М. Деткова, А. Зубкова, Е. Кісілюка, С. Кузьміна, П. Фріса й інших.

М. Яцишин переконливо довів, що сучасна кримінально-виконавча система України – це результат тривалого процесу державотворення, в ході якого поступово формувалась і розвивалась правова система. У цій системі виокремлювалась правоохоронна функція держави з поступовим визначенням основ кримінальної політики, що включала кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і кримінально-виконавчий види діяльності усіх суб'єктів суспільного життя. Так, якщо в епоху "Руської правди" вживалися здебільшого терміни "страта" та "помста", то литовсько-руська доба вже внесла низку істотних змін до системи існуючих кримінальних покарань. Вона фактично сприяла виокремленню кримінально-виконавчої функції, яка й сьогодні постає під загальною назвою "покарання". Показовим є і те, що кримінально-виконавче законодавство, що діяло в Україні в XV – на початку XVIII ст., було гуманнішим, ніж у ряді країн Європи. Це порівняння є ще більш разючим щодо Росії, де за відсутності розвинутої системи місць позбавлення волі поряд з жахливими умовами утримання засуджених застосувались найжорстокіші тілесні покарання.

Цікавим виступає і той факт, що українське кримінально-виконавче право формувалось під впливом прогресивних гуманістичних ідей. Вони були започатковані італійцем Ч. Беккарія у всесвітньовідомій праці "Про злочини і покарання", а також англійським юристом – ідеологом лібералізму І. Бентамом. Останній під час перебування в Україні (1786 р.) написав всесвітньовідомі твори "Захист лихви" і "Паноптикон". Пенітенціарні принципи, висунуті в "Паноптиконі"

* Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: Монографія / Михайло Михайлович Яцишин. – К.: ТОВ "Новий друк", 2010. – 448 с.

базуються на засадах обов'язкової праці ув'язнених під суворим наглядом в'язничної адміністрації, з улаштуванням необхідних майстерень, шкіл, лікарень для виправлення і перевиховання ув'язнів. Іншими словами, у праці підняті проблеми, що не втрачають актуальності і в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи України.

Навіть у фрагментарній подачі викликає зацікавлення науковий матеріал, наведений М. Яцишиним щодо формування кримінально-виконавчого права в період держави Богдана Хмельницького (Війська Запорізького) та України-Гетьманщини. Тоді метою покарання визнавалися відплата та відшкодування заподіяних збитків, а також превенція, що, насамперед, пов'язувалась зі страхом перед карою. Не менш цікавими є відомості про період ХІХ – початку ХХ ст., коли після втрати української державності власне кримінально-правова політика в Україні не проводилась, а була результатом діяльності тих держав, у складі якої знаходились її територіальні частини. Історичні джерела про потерпілих й осіб, які зазнали покарань у цей період, більш ґрунтовно висвітлені не через призму офіційних документів й нормативно-правових актів, а у працях кращих представників юридичної науки того часу. Серед яких особливе місце займають роботи М. Чубинського.

Суттєвим реальним внеском автора монографії в історико-правову науку є глибокий аналіз правових засад і сутності кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики України в радянський період (1922–1991 рр.). Справедливо підкреслюється, що вона загалом скеровувалась на захист, будь-якими методами, існуючого режиму, а основною метою покарання проголошувалися виправлення та перевиховання засуджених чесним ставленням до праці, точним виконанням законів, повагою до правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню злочинів як засудженими, так й іншими особами (загальна та спеціальна превенція).

Вимогам історичної науки відповідає й методологічний підхід автора монографії до характеристики сучасного стану українського суспільства, який суттєво впливає на створення нових положень та норм кримінально-виконавчого права, удосконалення його понять та інститутів. При цьому М. Яцишин намагається привернути увагу законодавців й усіх суб'єктів нормотворення до врахування національних традицій та кращих взірців, вироблених правовою культурою людства. У цьому контексті здобутком автора є конкретні пропозиції, подані у висновках до кожного розділу праці.

Сьогодні, коли Україна проголосила курс на розбудову правової держави, узяла на себе зобов'язання з формування громадянського суспільства, частиною якого є цивілізована пенітенціарна система, назріла гостра необхідність у використанні багатой історичної спадщини. Наявний досвід пенітенціарного будівництва, виявлені й відновлені справжні історичні факти, їх оцінка й переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу реформування вітчизняного законодавства і практики виконання кримінальних покарань. Тому рецензована монографія М. Яцишина стане у нагоді не тільки юристам, а й історикам, широкому загалу українців, які прагнуть у повному обсязі пізнати своє минуле, щоб належно оцінити сьогодення і визначити своє майбутнє.

Светлана Гаврилюк

ИССЛЕДОВАНИЯ, КОТОРОЕ ЗАИНТЕРЕСУЕТ И ИСТОРИКОВ

В статье прорецензированного монографию М. Яцишина “Историко-правовые основы уголовно-исполнительной политики Украины”, связанную с реформированием и совершенствованием правовой системы Украины.

Ключевые слова: историко-правовые основы, уголовно-исполнительная политика, украинское уголовно-гражданское общество.

Svitlana Gavrilyuk

SURVEY, AND HISTORIANS INTERESTED

The article review monograph Yatsyshyn M. “Historical and Legal Basis penitentiary Policy of Ukraine related to reform and improve the legal system of Ukraine.

Key words: historical and legal grounds, criminal executing policy, Ukrainian criminal civil society.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бармак Микола** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Безпалько Уляна** – аспірантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бистрицька Елла** – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Борейко Галина** – старший викладач Рівненського державного гуманітарного університету.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гаврилюк Світлана** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи, проректор з навчальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Григорук Анатолій** – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Голдак Тетяна** – викладач кафедри державно-правових дисциплін Львівського університету бізнесу та права, здобувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича.
- Гончаренко Олексій** – кандидат історичних наук, доцент, декан педагогічно-індустріального факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Гуцал Петро** – кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Дулгерова Ольга** – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та управління Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клименко Віктор** – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кравчук Олена** – аспірантка кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Левицький Віталій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Литвин Любо** – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лозинська Ірина** – аспірантка кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Лукачук Олена** – аспірантка кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Малярчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчальної роботи Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

-
- Місько Володимир** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Нікітенко Костянтин** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Палилюлько Оксана** – здобувач кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Пилипів Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін, директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Проскурняк Василина** – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сухий Олексій** – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Чаїнський Юрій** – аспірант історичного факультету Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чорнописька Вікторія** – аспірантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Чубіна Тетяна** – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.
- Юрчак Надія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Шилюк Олег** – заступник директора з питань інформаційних технологій Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Шульгата Наталя** – здобувачка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Щербінін Наталія** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Яценко Оксана** – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Тетяна Чубіна	
НЕМИРІВСЬКА ГІМНАЗІЯ: МЕЦЕНАТСЬКИЙ ПРОЕКТ ПОТОЦЬКИХ.....	4
Микола Бармак	
ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ВІД ІНКОРПОРАЦІЇ ДО ДЕКЛАСАЦІЇ	
(1793–1845)	11
Володимир Брославський	
ЗАХОДИ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗРОСТАННЯ ПРОРОСІЙСЬКОГО	
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1830–1861 РР.	19
Наталія Щербінін	
ІВАН НАУМОВИЧ: МАЛОВІДОМІ ВІХИ БІОГРАФІЇ.....	25
Анатолій Григорук, Любов Литвин	
ВОЛОДИМИР НАВРОЦЬКИЙ: ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (1847–1882 РР.).....	31
Петро Гуцал	
ЗАСНУВАННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ФІЛІЇ “ПРОСВІТИ” ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ НА	
ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ.....	34
Василина Проскурняк	
УЧАСТЬ ОСИПА МАКОВЕЯ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІХ ТОВАРИСТВАХ СХІДНОЇ	
ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	37
Андрій Кліш	
ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ	
К. СТУДИНСЬКОГО	45
Наталія Шульгата	
ЛЬВІВ У ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 51	
Тетяна Голдак	
УКРАЇНСЬКІ ОСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПЕРЕМИШЛЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ	
ХХ СТОЛІТТЯ.....	55
Тетяна Лахманюк	
ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ І ЙОГО РОЛЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННІ	
УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ З’ЇЗДІВ У ПРАЗІ	62
Ірина Лозинська, Олексій Сухий	
“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ	
ВІЙНИ.....	68
Ірина Лозинська	
РОСІЙСЬКЕ ВОЄННЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО У ГАЛИЧИНІ (1914–1915 РР.)	74
Оксана Яценко	
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (1917–1920 РР.)	79
Олена Кравчук	
АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР ТА ПРОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО	
ЦЕРКОВНОГО З’ЇЗДУ У ЛУЦЬКУ (1927 Р.).....	86
Іван Зуляк	
ВИКОРИСТАННЯ “ПРОСВІТОЮ” ПРОФЕСІЙНОГО ХОРУ, ТЕАТРУ І ТЕХНІЧНИХ	
ЗАСОБІВ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У	
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	95
Оксана Палилюлько	
ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ КООПЕРАТИВНИМИ	
ОРГАНІЗАЦІЯМИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	105
Ігор Пилипів	
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА – НАЙВПЛИВОВІША СУСПІЛЬНА СИЛА У	
КРИСТАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ.....	109
Олег Малярчук	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ	
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	115

Володимир Місько ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВРАДИКАЛЬНОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	119
Ольга Дулгерова ЗАХОДИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ З ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ТВАРИННИЦТВА У ПЕРІОД НЕПУ	126
Костянтин Нікітенко РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ В УСРР: ПОЛІТИКО- ЕКОНОМІЧНА ДИСКУСІЯ В УМОВАХ ПРОГОЛОШЕНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ.....	130
Олексій Гончаренко НІМЕЦЬКІ ПОЛІЦІЙНІ ОРГАНИ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРИАТУ "УКРАЇНА": ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТА СЛУЖБОВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ (1941–1944 РР.).....	136
Вікторія Чернописька ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ КОМПЛЕКС УГКЦ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ К. ШЕПТИЦЬКОГО В ПЕРІОД РУЙНУВАННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х рр. ХХ ст.)	141
Олег Шилюк БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА НА БУКОВИНІ В 40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	146
Віктор Клименко ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОМКООПЕРАЦІЇ В УСРР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	151
Ярослав Секо ІВАН СВІТЛИЧНИЙ В РУСІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ.....	155
Руслан Чигур ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗРОСТАННЯ АНТРОПОГЕННОГО НАВАНТАЖЕННЯ НА ВОДНІ РЕСУРСИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УРСР У 70–80-Х РР. ХХ СТ.....	163
Леся Костюк НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ДЛЯ СОЦІУМУ	168
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	172
Уляна Безпалько ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ А. ШЕПТИЦЬКОГО ТА Л. ФЕДОРОВА У ПОШИРЕННІ КАТОЛИЦИЗМУ СХІДНОГО ОБРЯДУ В РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.	173
Юрій Чайнський ПРОБЛЕМА ПЕШИНСЬКОЇ СІЛЕЗІЇ В БРИТАНСЬКІЙ І ФРАНЦУЗЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ У 1918–1919 РОКАХ.....	182
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	189
Володимир Окаринський РИСИ КОНТРАКУЛЬТУРИ У СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-Х – 1991 РР.).....	190
Галина Борейко РЕЛІГІЙНА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ САМОДІЯЛЬНОЇ ХУДОЖНИЦІ Л. СПАСЬКОЇ.....	204
Надія Юрчак ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	208
Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	212
Елла Бистрицька ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ВАТИКАНУ КІНЦЯ ХІХ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ З РОСІЄЮ ТА СРСР: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	213
Олексій Сухий ІСТОРІЯ "ПРОСВІТИ" В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	223
Олена Лукачук УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ: ЕКОНОМІЧНІ ПРОЕКТИ І ФОРМИ СПІВПРАЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУЧАСНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ).....	233

Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	240
Іван Зуляк	
ДОРОШ Є., СЛЮЗАР В. РОДИНА КАЧАЛІВ В ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2010. – 160 С.: ІЛ.....	241
Віталій Левицький	
ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ ІЗ ТЕРНОПІЛЛЯ. ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПРОВІДНИКА ОУН. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2010. – 176 С.	244
Світлана Гаврилук	
ДОСЛІДЖЕННЯ, ЯКЕ ЗАЦІКАВИТЬ Й ІСТОРИКІВ.....	247

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – 255 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 21.05.2010 р. Підписано до друку 14.06.2010 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 24,75. Обліково-видавничих аркушів 32.
Замовлення 148. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ №15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tntpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"